

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

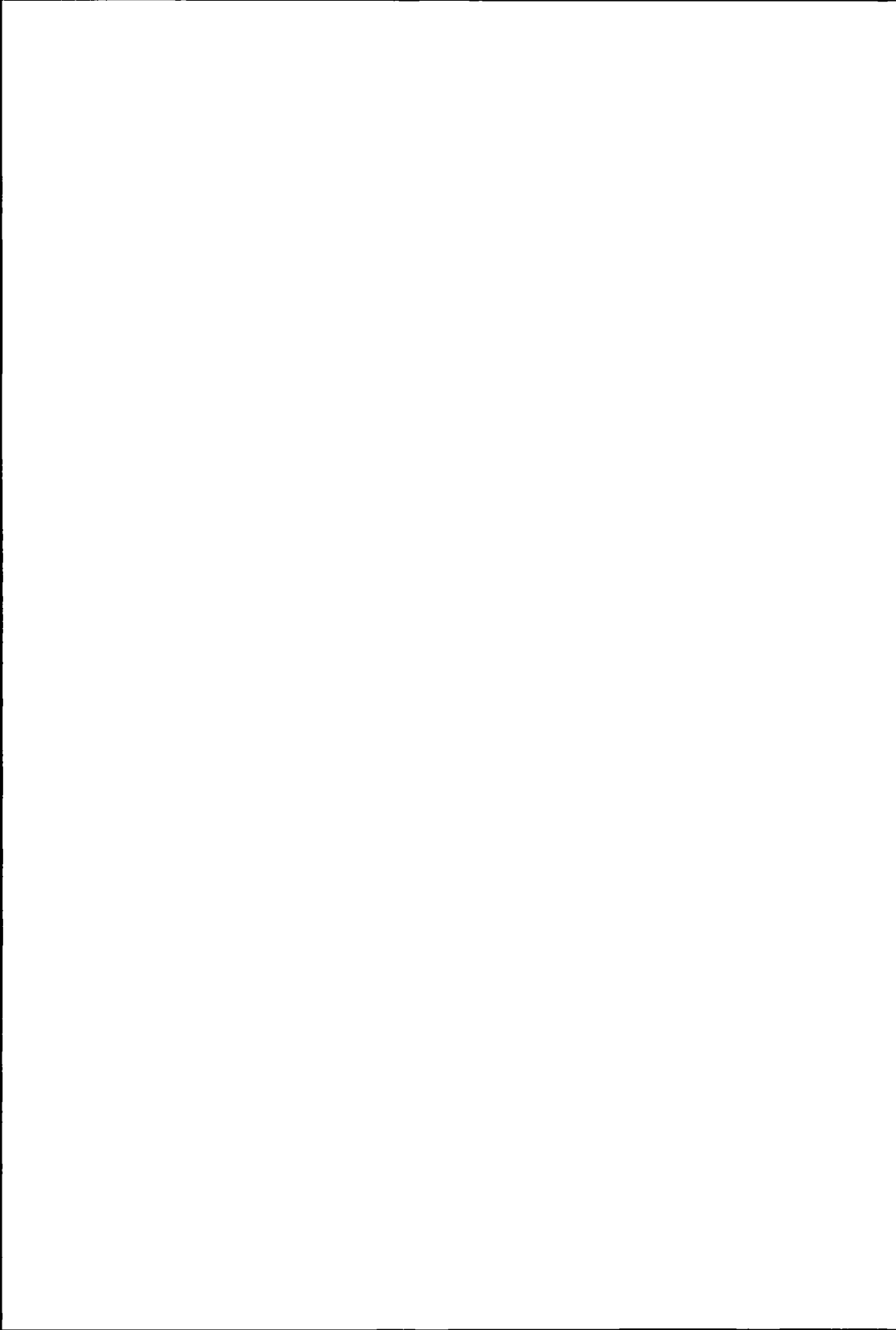
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

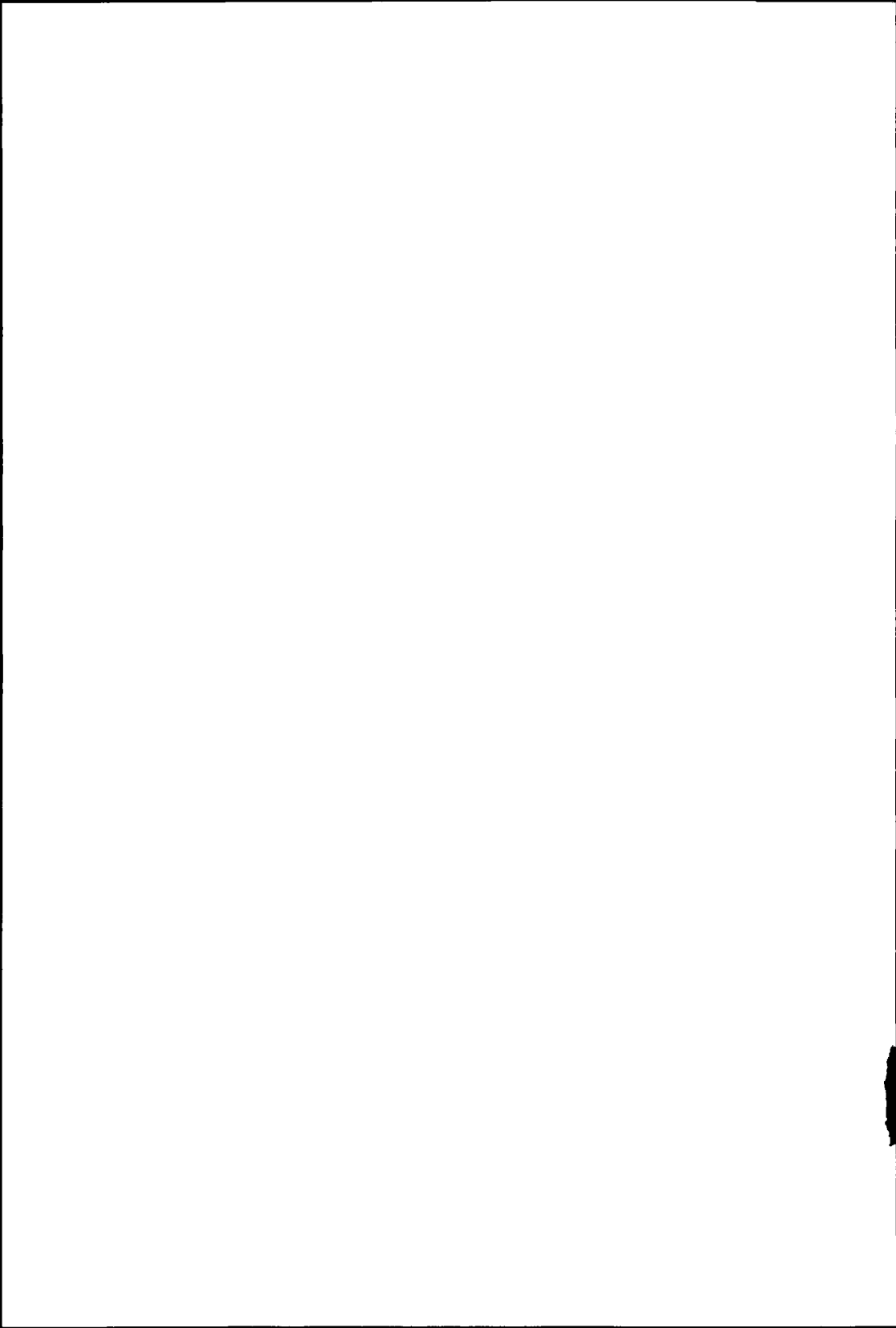

Sønderjyske årbøger
2002

Sønderjyske årbøger
2002

Sønderjyske årbøger

2002

Redaktion:
Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: P.J. Schmidt Grafisk produktion, Vojens
Bogbinder: J.P. Møller, Haderslev
ISSN 0106-4452

Forsidebillede:

Støbt guldmedalje forestillende hertug Johan (1606-55), fyrstbiskop af Lübeck og yngre søn af hertug Johan Adolf af Gottorp, før 1631.

Om denne medalje og Sønderjyllands mønthistorie kan læses i Jørgen Steen Jensens artikel inde i årbogen.

Bagsidebillede:

Nødpengeseddelt tegnet 1920 af kunstneren Erwin Nøbbe, Flensborg. Nødpengene og indførelsen af kronemønten i Nordslesvig i 1920 er emnet for Morten Andersens artikel inde i årbogen.

Indhold

Artikler

<i>Jørgen Steen Jensen</i> : Sønderjyllands mønthistorie til 1864	7
<i>Morten Andersen</i> : Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-20 og kronemøntens indførelse	61
<i>Palle Abramsson og Steffen Hahnemann</i> : Krongodset på Ærø	119
<i>Volkert F. Faltings</i> : Ophævelsen af den gamle herredsforfatning på Vesterland Før og Amrum	139
<i>Lars H. Bak</i> : Hertug Ernst Günther og jernbanen i Gråsten	169
<i>Henrik Skov Kristensen</i> : De kirkelige forhold i Ullerup sogn under Besættelsen 1940-45	199
<i>Gunnar Lind Haase Svendsen</i> : Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen	227

Forfatterliste	243
--------------------------	-----

Anmeldelser

Jürgen Beyer og Johannes Jensen (udg.): Sankt Petri Kopenhagen 1575-2000 (ved <i>Hans Kargaard Thomsen</i>)	245
Peter Dragsbo og Helle Ravn: Jeg en gård mig bygge vil (ved <i>Hanne Christensen</i>)	245
Søren Faber m.fl. (udg.): Daniel Bølling. Dagbøger 1848-1851 (ved <i>Axel Johnsen</i>)	249
Troels Fink: Forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland i 1955 om de slesvigske Mindretal (ved <i>Martin Klatt</i>)	251
Jakob Gormsen: Nøglen til S. Nicolai kirke Aabenraa – Lars N. Henningsen (red.): Sct. Nicolai kirke i Aabenraa (ved <i>Jens Bruun</i>)	254
H.H. Holden Jensen: Kampen ved skansen V den 18. april 1864 (ved <i>Axel Johnsen</i>)	257
Ingwer E. Momsen m.fl.: Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945 (ved <i>Gerret Schlaber</i>)	259
Martin Klatt: Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-54 (ved <i>Manfred Jessen-Klingenberg</i>)	261

Karl Otto Meyer: Frihed, lighed og grænseland (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	266
Martin Rheinheimer: Der fremde Sohn (ved <i>Dan H. Andersen</i>)	268
Ditlev Tamm: Danfoss under besættelsen (ved <i>Henrik Skov Kristensen</i>)	270
Helene-Charlotte Wolf: Peter Sandkamm-Möller (ved <i>Jakob Gormsen</i>)	273
Henning Dehn Nielsen: Sønderjylland – Kim Furdal (red.): Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland (ved <i>H. E. Sørensen</i>)	275
Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (udg.): Qualität und Quantität. Möglichkeiten und Grenzen historisch-statistischer Methoden für die Analyse vergangener Gesellschaften (ved <i>Gerret Schlaber</i>)	279
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	283
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	315
Historisk Samfund for Sønderjylland	315
Andre landsdelsdækkende foreninger	325
Lokalhistoriske foreninger og arkiver	328
Oversigt over årsskrifter og periodica	350
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, amtsstyrelse og regnskab 2001	357

Sønderjyllands mønthistorie til 1864

af JØRGEN STEEN JENSEN

Året 2002 danner epoke i europæisk mønt- og pengehistorie. Den nye fællesvaluta Euroen blev sat i omløb, og pengestrømmene begyndte at løbe på en ny måde over grænserne. I et sådant skilleår kan der være grund til at se tilbage. Også Sønderjylland har sin brogede mønthistorie. Lederen af Den kgl. Mønt- og Medaillesamling i Nationalmuseet, overinspektør Jørgen Steen Jensen, fortæller her om møntforholdene i Slesvig og Holsten frem til 1864 – dels i alment overblik, dels med beskrivelse af markante mønter fra hele perioden frem til 1864.

Mønthistorien i overblik

Sønderjyllands mønthistorie er på en måde en genspejling af landsdelens historie. Man lægger ud med at få den ældste sikre udmøntning i det historiske Danmark, nemlig Hedeby-mønterne, hvis prægning dateres fra begyndelsen af 800-tallet til sent i 900-tallet. Derefter får man regulære danske mønter fra 1000-tallet (med sikkerhed fra 1040'erne) til ind i 1300-tallet, hvor det gamle danske møntvæsen bryder sammen.

Dette sker under landets opløsning efter Christopher 2.s død 1332, og efter alt at dømme kan de sønderjyske hertuger – måske af statsretslige grunde – ikke opretholde den traditionelle udmøntning. I modsætning til Skåne, hvor den svenske kong Magnus Eriksson (Smek), der var valgt som konge af Skåne, fortsatte udmøntningen dér.

Når der sidst i 1300-tallet præges mønt i Flensborg, er det efter nordtysk mønster, hvide og fjerdedelshvide (eller penninge). Først i begyndelsen af 1500-tallet sker der i hertugdømmet Gottorp en større udmøntning under hertug Frederik, senere valgt som kong Frederik 1.

I mellemtiden var der sket det afgørende, at det slesvig-holstenske ridderskab som følge af dets privilegier i Ribe 1460 fra Christian 1., dansk-norsk konge og slesvig-holstensk hertug, havde fået gennemført, at det var lybsk møntregning, der skulle være gældende både i

Slesvig og Holsten – og derved forblev det lige til efter krigen 1848-50. Man *regnede* i mark lybsk (som normalt var det dobbelte af en mark i danske penge), men man *betalte* i hvert fald i senmiddelalderen og i 1500-tallet ofte med hamburgske mønter. Forholdet var det, at Hamburg og Lübeck siden midten af 1200-tallet (1255) var i en møntunion, men at Hamburg i lange perioder havde den største møntproduktion.

Det bør nævnes, at Ribe og Ribe-egnen (Ribe herred) til og med Valdemarstiden regnedes for at høre med til Sønderjylland. Men det vigtige befæstningsanlæg Riberhus, og byen, som var centrum for dansk handel mod vest og sydvest (England og Frisland), hørte derefter til Kongeriget, og på et tidspunkt får dette også mønthistoriske følger. Da der i Ribe omkring 1370 præges en hvid, ligesom i Flensborg, markerer man det i Ribe med en selvbevidst indskrift (på latin) »Ribe mønt« (på møntens ene side) og »en by i kongeriget« (på møntens anden side). Grænsen gik altså nu syd for Ribe.

Efter Reformationen, da Christian 3. sidder fast i sadlen som dansk konge og hertug i Slesvig og Holsten, skal Hertugdømmerne efter tysk skik deles mellem ham og hans brødre. Det sker i 1544, og det på langt sigt væsentligste bliver, at Adolf bliver hertug af Gottorp, dvs. han får landsdelens gamle hovedby Slesvig med slottet Gottorp og et område over mod Vadehavet med Husum. Desuden får Adolf bl.a. Aabenraa amt samt passende dele af Holsten.

Også Christian 3. får egne områder i Hertugdømmerne, og i første omgang bliver der indrettet et møntsted i Flensborg 1544. Møntstedet er aktivt til 1571, men produktionen er næppe særligt omfattende. Men da Christian 4. i 1619 indretter et møntsted i sin nye by Glückstadt ved Elben og sætter driften under ledelse af den meget erfarne, oprindeligt portugisiske jøde Albert Dionis, bliver der tale om meget store udmøntninger. Glückstadt er i resten af 1600-tallet fortsat et vigtigt møntsted.

I 1700-tallet opstår der flere gange behov for møntprægning i den sydlige del af Hertugdømmerne, først i Rendsborg efter Den store nordiske krig omkring 1720. Siden bliver der indrettet en mønt på slottet Rethwisch i Holsten (aktiv 1768-69) og endelig bliver der oprettet en mønt i Altona ved Elben 1771. Her er en meget omfattende produktion, som også omfatter prægning for det nærliggende Hamburg, hvis møntprægning blev ødelagt ved bybranden 1843. I forbindelse med den oprækkende krise omkring Hertugdømmerne (som

endte med krigen 1864 og freden i Wien) lukkede den danske stat mønten i Altona 1863.

Forinden havde man dog været igennem den turbulente periode under Treårskrigen, hvor slesvig-holstenerne på mønten i Altona havde præget egne små skillemønter. Under den påfølgende danske reaktion i 1850'erne indførte man 1854 ved lov et ændret navn på de i hertugdømmerne forhadte rigsbankmønter. De blev i stedet kaldt rigsmønt. Man søgte også ved en storstilet inddragelse at få saneret hertugdømmernes noget brogede pengevæsen, hvor både danske og nordtyske mønter («kurant») langt tilbage fra 1700-tallet stadig spillede en væsentlig rolle.

Egne pengesedler fik Hertugdømmerne først, da der i 1788 blev oprettet en speciebank i Altona. Dens sedler cirkulerede indtil slutningen af Napoleonskrigene, periodevis også sammen med andre, af krigsforholdene fremkaldte udstedelser af pengesedler. Da Hertugdømmerne tiltænkte at dele skæbne med Danmark-Norge i forbindelse med Statsbankerotten 1813 og oprettelsen af en Rigsbank med rigsbankdalersedler, vakte det en voldsom modvilje, og efter nogle måneder fik man i Hertugdømmerne lov til at vende tilbage til den gamle slesvig-holstenske kurantmønt. I 1840'erne prægede Christian 8. rigsbankdalere, hvor der udtrykkeligt også stod »30 Schill. Courant«, så man slet ikke behøvede at tage det grimme ord »rigsbankdaler« i sin mund.

I 1844 oprettedes i Flensborg efter megen debat en filial af Nationalbanken. Dens kontante kassebeholdning bestod af ca. 460.000 rigsbankdaler, hovedsagelig bestående af sølvmønt – de vejede ca. $6\frac{2}{3}$ ton! En ganske betydelig transport af klingende mønt må her være foregået, formentlig med skib fra København. Nationalbankfilialen har utvivlsomt medvirket til at knytte Sønderjylland og Slesvig nærmere til København. Filialen overlevede – mere eller mindre velfungerende – alle omskiftelser, indtil de tyske politiske forhold medførte, at Nationalbanken lukkede den så sent som 1939.

Mens den kongelige udmøntning som sagt koncentrerer sig i Holsten, ser det anderledes ud med den gottorpske udmøntning. Efter en meget begrænset udmøntning under hertug Adolf blev det hans yngste søn, Johan Adolf (hertug 1590-1616), som i 1593 begyndte en udmøntning. Oprindeligt var det mest det mere spekulative – og måske også prestigebetonede – der faldt i øjnene. Et par hamborgske møntmestre fik lov at præge de store og tunge guldmønter, portugaløserne.

Der var nemlig en del fortjeneste forbundet med at fremstille dem og sætte dem i omløb. Siden blev det andre møntsorter, især dobbeltskillinge og dalere, det kom til at dreje sig om. Den gottorpske udmøntning fortsætter under efterkommerne Frederik 3., Christian Albrecht og Frederik 4. samt endelig under Carl Frederik. Udmøntningen har periodevis et betydeligt omfang, således udmøntningen af 3-penninge lybsk, kaldet dytgen i de to midterste fjerdedele af 1600-tallet, og mange af de gottorpske mønter spredtes langt op i Nørrejylland.

Endelig må det anføres, at uanset der i Slesvig egentlig ikke var nogen kongelig udmøntning efter 1571, så var der dog i nogle år en ganske omfattende udmøntning hos Hans den Yngre, Frederik 2.s bror og Christian 4.s fætter, som var blevet 'afdelte' med et hertugdømme, hvis hovedstad var Sønderborg, og i øvrigt omfattede Ærø, Als, Sundevad og Glücksborg samt nogle holstenske godser. Møntvirksomheden koncentrerer sig i hertugens sidste leveår omkring 1620 og fortsætter i nogle år under hans ældste søn, Alexander.

Sammenfattende kan det siges, at Sønderjyllands møntforhold afspejler de historiske forhold. Møntvæsenet var oprindeligt helt indrettet efter dansk mønster, men det gik i senmiddelalderen, specielt efter Ridderskabets privilegier i Ribe 1460, over til at følge møntregningen i Hamburg og Lübeck med flere nordtyske byer.

Men det bør nok tilføjes, at der mangler moderne, mere dybtgående studier i området, specielt gottorpernes udmøntning. Standardværket over de gottorpske mønter er kataloget over den tyske stor-samler Christian Langes samling. Det store og statelige to-bindsværk i kvartformat med 87 tavler i lystryk er forsynet med talrige historiske oplysninger, som skyldes arkivsekretær Fr. West på Rigsarkivet, men det udkom lige før 1. verdenskrig. Den mønthistorisk relevante del af det store gottorper-arkiv på landsarkivet i Slesvig er vistnok stort set ubenyttet. – Det seneste bidrag til litteraturen er et dansk katalog over udmøntningerne, nyttigt, men helt uden præntioner af nogen art.

For de middelalderlige udmøntningers vedkommende og for de kongerigske områder ser det lidt anderledes ud. De fleste standardværker over danske og sønderjyske middelaldermønter er nærmest uhyggeligt gamle, men en undtagelse er den svenske forsker Brita Malmers monografi over Hedeby-udmøntningerne. Desuden findes der ikke helt få detailstudier, som kaster lys over forhold der kan have betydning også for alment historisk interesserede. Vi skal i det følgende vende tilbage til nogle af disse forhold.

For de kongelige udmøntningers vedkommende, så er de taget med i de almindelige standardværker, både Julius Wilckes monografier og Holger Hedes møntværk, der på mange måder stadigvæk er normgivende. Et enkelt lille område, hertugerne af Sønderborgs udmøntning i begyndelsen af 1600-tallet, blev genstand for en lille monografi (ved undertegnede) for en menneskealder siden.

Det kan være rigtigt at afslutte denne korte oversigt med at anføre nogle af de vigtigste møntsamlinger med sønderjyske og slesvig-holstenske mønter, som foreligger.

Forfatteren til disse linjer er leder af Danmarks nationale møntsamling, *Den kongelige Mønt- og Medaillesamling*, Nationalmuseet. Den er opbygget gennem århundreder, siden 1600-tallet, og repræsenterer på mange punkter, også indenfor Sønderjyllands numismatik, det ypperste, det er muligt at nå frem til. Med afgørende støtte fra Selskabet Den kongelige Mønt- og Medaillesamlings Vener har det i de senere år været muligt at supplere specielt den gottorpske samling. Formentlig har vi her hovedsamlingen for hele det slesvig-holstenske område. – Et vigtigt supplement foreligger på Frederiksborg slot, hvor den private L. E. Bruuns samling opbevares. Efter Bruuns testamente og fundats for samlingen er den indtil 2023 en reserve for den statslige samling (i tilfælde af brand eller anden ødelæggelse), hvorefter den overgår til L. E. Bruuns arvinger, som skal sælge den på offentlig auktion i København. Der foreligger et detaljeret katalog over den berømte samling.

I Sønderjylland er der på *Sønderborg slot* opbygget en fin samling siden 1960'erne. Dens oprettelse skyldes et initiativ blandt andet fra Olav Bonefeld (1910-89). Samlingen er udstillet i et smukt rum på slottets 2. sal.

Syd for den dansk-tyske grænse findes der en god samling i *Bymuseet i Flensborg*, den bygger i ikke uvæsentlig grad på bagermester Jes Brodersens samling, erhvervet 1930. I Slesvig findes på *Gottorp slot Landsmuseets samling*, som først og fremmest består af arkæologiske fund, mens *Landsbiblioteket i Kiel* har dele af Christian Langes ovennævnte samling, for så vidt de blev reddet uskadt gennem 2. verdenskrig og hændelserne efter Tysklands betingelsesløse kapitulation i 1945. En betydelig privatsamling, der tilhørte bankier Wilhelm Ahlmann, er nu indgået i Deutsche Bank.

Mønter fra Sønderjylland og Slesvig-Holsten findes naturligvis rundt omkring i de store nationale møntsamlinger og i de tyske lands-

museer. Måske kan der være særlig grund til at nævne *Eremitagens møntsamling i Sankt Petersborg*, der fik et væsentligt tilskud af gottorpske mønter, da tsaren erhvervede den russiske storsamler Jakob Reichels mønter efter hans død 1856. Reichels samling blev opbygget med støtte mange steder fra, herunder også fra den berømte danske numismatiker Christian Jürgensen Thomsen. Han gjorde ofte sin gode bekendt Reichel opmærksom på, at gottorperne var tsardynastiets stamfædre. Og faktisk var Nikolaj I sønnesøn af en så fremtrædende person som Katharina den Store. Men tsar Nikolaj var – og det var nok en omstændighed, der gerne blev 'glemt' – også sønnesøn af Katharinas tidligt afdøde mand, tsar Peter 3., der dog mest af alt opfattede sig selv som hertug af Gottorp. Det var han utvivlsomt, men de konsekvenser han drog af sin titel var medvirkende til, at han i 1762 relativt diskret blev hjulpet over i en anden verden.

Til slut skal det nævnes, at vel er professionelle forskere vigtige, og vel er offentlige samlinger afgørende for den kollektive erindrings videre liv. Men uden private samlinger, som lagde grunden, var vi ikke kommet så langt. Flere privatsamlere har været nævnt ovenfor, og nogle af dem vender vi senere tilbage til. Men den omstændighed, at der løbende på det internationale marked fremkommer væsentlige, undertiden næsten ukendte mønter fra Slesvig og Holsten viser, at der stadigvæk findes betydelige samlinger.

I den professionelle verden, hvor undertegnede til daglig færdes, har vi meget samarbejde med de organiserede møntsamlere, altså de numismatiske foreninger. I denne sammenhæng er det naturligt dels at nævne Dansk Numismatisk Forening, hvorfra der måske en dag vil komme et af de ovenfor efterlyste værker om Sønderjyllands mønthistorie. Men også den mere lokale, i øvrigt grænseoverskridende Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig må anføres. Foreningen har sin egen profil blandt de lokale danske numismatiske foreninger, og fra Nationalmuseet kan man vel også sige, at en gammel tradition med et nært forskningsmæssigt samarbejde til grænselandet her er søgt opretholdt.

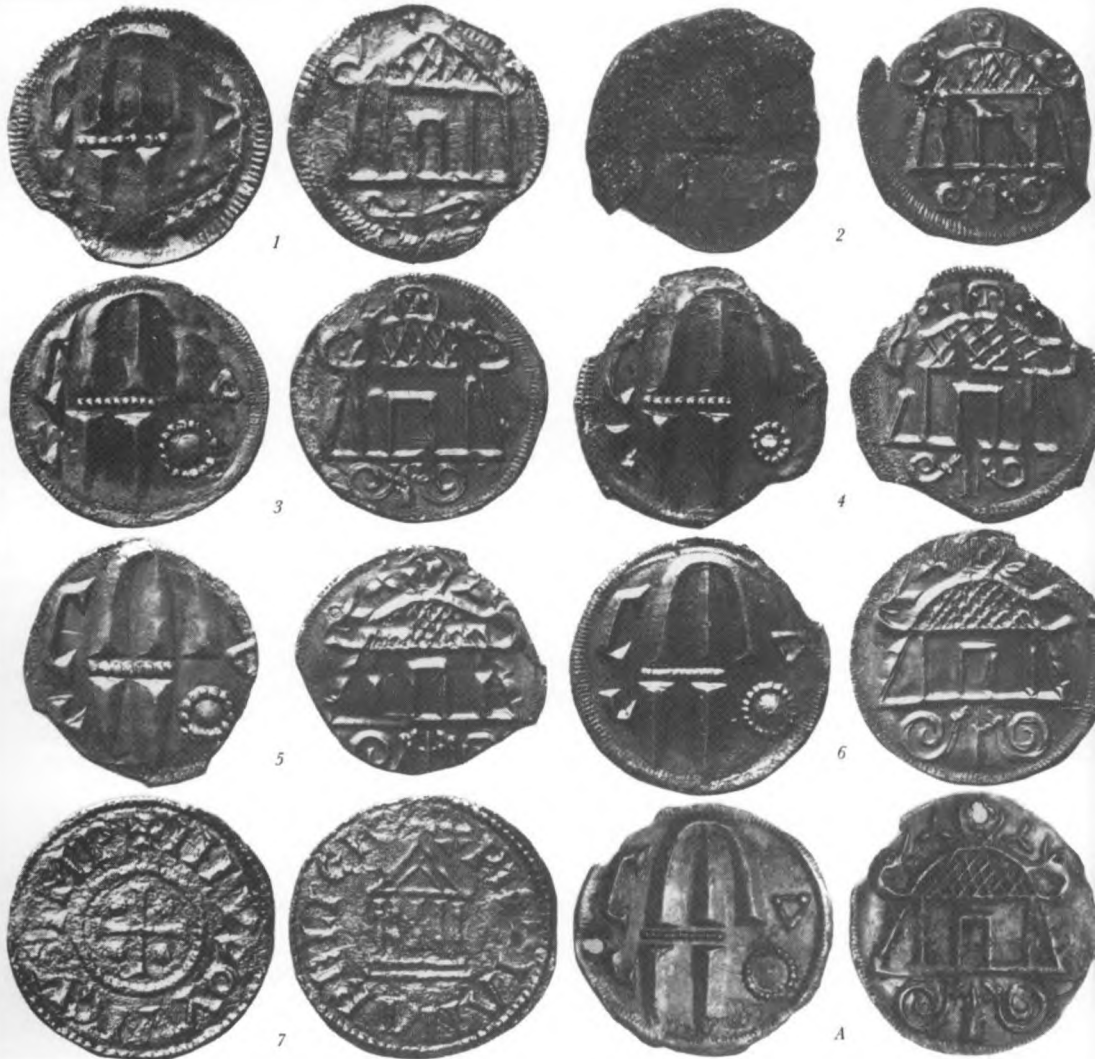
Mønthistorien i eksempler

1. Hus-mønten, en af 800-tallets Hedeby-mønter

Numismatisk forskning er international. For en menneskealder siden fremlagde den svenske numismatiker og arkæolog, Brita Malmér, et meget stort genstandsmateriale, bestående af samtlige kendte nordiske udmøntninger fra 800- og hovedparten af 900-tallet. Hun kunne ved analyse af fundene gøre det sandsynligt, at de ældste møntgrupper måtte være præget i området mellem Elben og Sydjylland. Det ville derfor være naturligt at pege på Hedeby, som et rimeligt bud på et møntsted – det var et væsentligt fremskridt i forskningen, da man tidligere havde måttet regne med den mulighed, at Birka, en berømt vikingetids handelsplads i Mälardalen, kunne være møntstedet. I de senere år har Ribe været inde i billedet som et muligt møntsted for enkelte af de tidlige udmøntninger, men det er stadigvæk Hedeby, der står som det centrale møntsted.

I motiverne på udmøntningerne fra Hedeby indgår efterligninger af Karl den Stores mønter fra Dorestad i Nederlandene, i dag en lille lokalitet, ikke langt fra grænsen til Belgien, men hvor der i vikingetiden var en vigtig handelsplads. En del af Hedeby-mønterne har på forsiderne den latinske navneform for Karl, Carolus, men i en fri gengivelse, tidligere kaldt 'primitiv', i dag snarere opfattet som 'kunstnerisk' bearbejdning. Bagsiden har andre motiver, som to haner, skib eller et hus. Disse motiver kan, ret tolkede, give værdifulde bidrag til Vikingetidens forestillingsverden. Det er jo ikke fordi vi ligefrem svømmer i samtidige nordiske illustrationer til Vikingetiden.

Det var noget af en begivenhed, da der ved arkæologiske undersøgelser i 1980 i havnen ved Slien ud for Hedeby fremkom en lille møntklump. Den blev med konserveringsfaglig bistand adskilt og konserveret – resultatet var syv nye Hedeby-mønter af hus-typen samt en enkelt mønt, præget under Karl den Stores søn og efterfølger, Ludvig den Fromme. Mønterne af hus-typen var præget med fem forskellige stempler, et af dem kendtes i forvejen fra et ældre fund – det hidtil eneste kendte eksemplar af denne type. Den efter forholdene store spredning af stemplerne viser, at der har været tale om en ret betydelig udmøntning, foretaget ikke blot af prestigemæssige grunde, men også for at fylde et virkeligt møntmæssigt formål. Derfor kan man roligt kalde fundet for opsigtsvækkende. Mønterne har – udover at

Nordiske tegninger af vikingetidshuse er uhyre sjældne. Det var derfor noget af en sensation, da der i havnen i Hedeby for en snes år siden blev fundet en lille portion mønter fra begyndelsen af 800-tallet. Mønternes ene side havde en fremstilling af tidens huse, med diverse gavldekorationer. Tidligere kendtes der kun en enkelt af disse mønter, nu var der pludselig flere forskellige stempelpræg at betragte og sammenligne, når man ville søge at få et begreb om udseendet på vikingetidens huse. Mønternes diameter er ca. 20 mm. Gengivet efter Hikuin 11, 1985.

være benyttet til skat og told – givetvis også været brugt til det vi i dag anser for det primære formål, køb og salg.

Hus-motivet gengiver i forenklet og sammentrukket form en vikingetids husmodel. Huset, hvis tag er skraveret (måske fordi det er dækket med tørv?), er opbygget af lodrette vægstolper og støttes yderst af skråtstillede stolper. Rummet mellem de to stolperækker

kan have været udfyldt med tørv. Mens beskrivelsen til nu nærmest forudsætter, at vi står ud for en af husets kortsider, altså husets ender, så må døråbningen, der er tydeligt angivet, nærmest forudsætte, at vi står ud for en langside, for det var her tidens store langhuse, så vidt vi ved, havde deres døre. Endelig er taget dekoreret med et par sammenrullede drager eller slanger, og tagåsen afsluttes med stort, tydeligt hoved. Disse dekorative elementer findes normalt ikke ved udgravninger af langhuse, de går jo til ved en brand uden at efterlade sig spor, og ved en nedrivning vil de vel blive fjernet. Men møntbillederne antyder de dekorationer, som kan have været kendetegn på de enkelte huse og som – udover selve husenes størrelse – kan have givet ejerne, eller beboerne, prestige.

Det lille fund af 'billedrige' mønter (for nu at benytte en af Brita Malmers definitioner) bidrager således ikke blot til vor forståelse af 800-tallets økonomiske historie, men også til tidens kulturhistorie.

2. Hedeby og Hellig Olav

Som nævnt ovenfor, så var Hedeby et af de steder, hvor man med al rimelig sikkerhed kan formode, at der blev slået mønt helt tilbage fra 800-tallet. Men vi har ingen møntindskrifter fra dette tidlige tidspunkt. Et par hundrede år senere, under Knud den Store, har vi danske mønter, hvis indskrifter angiver, at de er præget i for eksempel Lund, Roskilde, Slagelse og Viborg. Men vi skal helt op til Magnus den Gode (1042-47), før vi får en mønt, hvis indskrift fortæller, at den er fra Hedeby. Og hvad var så navnet på Hedeby for tusind år siden? EIDEBIINI, såmænd. Sådan valgte møntprægeren Joli eller Jule i hvert fald at gengive navnet på møntstemplet. Mønterne er i øvrigt mærkelige, en bærer et kongeportræt, hvor Magnus' titel angives som REX NAR, utvivlsomt konge af Norge («Rex Narvegiae», eller mere korrekt »Norvegiae»). Det må være en lapsus, for uanset at Magnus var konge af Norge, var det i hans egenskab af dansk konge, at han slog mønt i Hedeby. En anden af mønterne har en ejendommelig figur, en slags hoved siddende ovenpå en spand! Sådan har Magnus den Gode helt sikkert aldrig set ud, men her har man ladet sig inspirere af byzantinske udmøntninger. I dag har vi nok mere sans for sådan billedleg end man havde for hundrede år siden, da de klassiske møntkataloger blev skrevet, dog ser vi fortsat

Forsiderne af to Hedeby-mønter fra 1040'rne med Olav den Helliges portræt. Den norske helgenkonge, der faldt ved Stiklestad 1030, kan genkendes på sit helgenattribut, tømmerøksen. Mønten til venstre må anses for at gengive et af de ældste portrætter af Hellig Olav. Mønternes originale diameter er 17 mm, metallet er sølv og vægten er ca. $\frac{3}{4}$ gram. Gengivet efter Tusindtallets Danske Mønter fra Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. Nationalmuseet 1995.

ret alvorligt på vore gældende mønters udformning – de hører nemlig med til statssymbolerne.

Magnus den Gode var en ung mand, der kom på den danske trone efter Knud den Store og hans søn, Hardeknud. Det har, meget muligt, talt til hans fordel, at han var søn af den norske helgenkonge, Olav. Olav var død en halv snes år før, i 1030, dræbt i slaget ved Stiklestad, men ryet om hans undergerninger havde allerede spredt sig. Og måske havde Magnus arvet noget af hans kraft?

Et par år efter hans tronbestigelse var en større vendisk hær på vej sydøstfra og op mod Danmark. Men den blev standset af kong Magnus og hans hær på Lyrskov Hede 1043. Vi har overleveret en dramatisk skildring i Snorre Sturlasons kongesagaer, hvordan Magnus om natten drømte, at han hørte klokken fra faderens kirke i Trondheim, og hvordan han blev lovet sejr, hvis bare han gik på korstog. Og under kampen var der flere af Magnus' mænd, som mente at se og høre Hellig Olav ...

Det blev altså en sejr, venderne blev standset, og det var ikke gennem Sønderjylland, at den slaviske indvandring gennem det næste hundrede år kom til at foregå. Det skete snarere via Sydhavsøerne, Lolland og Falster, men det er en helt anden historie.

Den berømte arkæolog Carl Johan Becker (1915-2001), mangeårig professor ved Københavns Universitet, har henledt opmærksomheden på en mønt, som må kunne opfattes som en erindringsmønt for sejren ved Lyrskov Hede. Hvis Becker har ret, og det mener undertegnede, så er det efter alt at dømme den ældste danske erindringsmønt overhovedet. Forsiden har en langhåret og vistnok skægget person – der kendes forskellige udformninger – med en form for hovedbeklædning, kappe og kjortel. Han har en korsstav på den ene side, og på den anden side har han helt tydeligt en økse. Det er Hellig Olavs martyrsymbol, det var netop med en økse han blev fædet i slaget ved Stiklestad, og øksen optræder stadig væk i Norges rigsvåben – her holdes den frem i en løftet løvepote. Øksen er vistnok det ældst brugte heraldiske kendetegn på vore breddegrader. Og bagsiderne på denne mønttype angiver at mønterne er præget af førnævnte Joli.

3. Norge i Slesvig

Vi har hørt, hvordan klokken fra Trondheim – under visse, meget specielle omstændigheder! – kunne høres på en afstand af mange hundrede kilometer helt til Slesvig. Men – spørg til side – der har altid været et særligt nært forhold mellem Norge og Sønderjylland.

Norges mønter fra ældre middelalder kom dog kun sjældent så langt omkring. Undtagelsen var den nordlige del af Danmark, Nordjylland, Nordsjælland og Halland, hvor de i 1100-tallet indgik som ikke ubetydelige dele i en række skattefund. Og så Slesvig by.

For en lille menneskealder siden foretog den kendte middelalderarkæolog Jens Velleb en arkæologisk undersøgelse og udgravning af rundkirken Skt. Michael i Slesvig by. De 91 fundmønter kom til bestemmelse på Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, hvor undertegnede tog sig af sagen. Efter langvarige overvejelser og rådslagning med en god norsk kollega kom jeg til det resultat, at to af mønterne – den ene blot halveret – meget muligt var af norsk oprindelse og var fra slutningen af 1000-tallet. I dag er jeg måske knap så sikker.

Sikre er derimod nok snarere de norske mønter fra sent 1000-tal og tidligt 1100-tal, som nyligt blev publiceret af den slesvig-holstenske møntekspert, professor Gert Hatz. Fra udgravninger i Slesvig by i området Schild 1972 var der to norske mønter, hvoraf den ene med forbehold blev bestemt til at stamme fra Olaf Kyrre (1067-93), den anden kunne stamme fra Øysteins og Sigurd Jorsalfars tid (1103-30).

Blandt de tidlig middelalderlige norske mønter, der blev fundet ved udgravninger i Slesvig by, synes den afbildede at være den bedst bevarede. Indskriften kan dog desværre ikke læses. Forsidens kongeportræt i profil (t.v.) kunne minde om Magnus Barfod (1093-1103), mens bagsidens korsmotiv (t.h.) kunne bringe mønter fra faderen, Olav Kyrre (1067-93) i erindring. Mønten kan formentlig dateres til slutningen af 1000-tallet. Diameter ca. 17 mm. Gengivet efter Volker Vogel (udg.): Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 15 (2001).

Fra udgravninger i Plessenstrasse 1976 kom en af Harald Hårderådes senere mønter, måske præget i hans sidste tiår (c. 1055-65) og igen en Olav Kyrre mønt.

Hvad siger dog 4-5-6 norske mønter, fundet i en enkelt byudgravning? Jo, norske tidligtmiddelalderlige mønter kom ikke særlig vidt omkring i Europa. De findes som nævnt i nogle skattefund fra det sene tusindtal og 1100-tallet i Nordjylland m.v., de findes blandt samiske offerfund i Nordsverige, og de kendes fra et fund på Færøerne, men ellers kun i meget begrænset omfang (bortset fra en pilgrims tabte pung fundet i Vevey i Schweiz). Løsfund af norske mønter fra danske kirkegulve er yderst sjældne, fra det sene 1000-tal og tidlige 1100-tal er der i danske kirkegulvsfund i det højeste fundet en enkelt, dårligt bevaret og derfor med største forsigtighed bestemt mønt.

På denne baggrund får fundmønterne fra Slesvig øget interesse. De er et af de tidlige vidnesbyrd om en speciel søværts forbindelse fra Norge gennem de danske bæltter til Slesvig, en forbindelse, som på mange, mange områder varede til ind i 1800-tallet, hvis ikke endnu længere.

4. Udmøntningen i Slesvig i 12- og 1300-tallet (»Borgerkrigsmønterne«)

Efter Valdemar Sejrs død 1241 fik man et dansk møntvæsen, som på den ene side var højt udviklet og utvivlsomt pengepolitisk på højde med hvilket som helst andet nordeuropæisk møntvæsen – mønter blev brugt og de indgik i lange perioder som et væsentligt beskatningsgrundlag, idet møntherren tjente penge, utvivlsomt godt med penge, hver gang der blev sat en ny udmøntning i omløb og de gamle mønter skulle inddrages. Man kunne gradvis forringe sølvindholdet, og den gik også længe, og så kunne man for resten også af og til sørge for, at der blev givet lidt færre nye mønter tilbage, når der skulle ske indveksling af de gamle mønter. Det var en internationalt anerkendt beskatningsform i middelalderen, som man nu ved også må have været brugt i Danmark.

Vort problem er dog, at næsten alle de mønter, som blev udsendt på dansk område i perioden fra 1241 til ca. 1332 er uden ret mange indskrifter, undertiden er der et bogstav, som man ikke altid ved hvad man kan bruge til. Man bruger så mønternes fordeling på fund, og ordner fundene efter landsdele, ad denne vej kan en del erkendelse vindes, ikke mindst efter at vi i det sidste halve århundrede har fået så mange enkeltfundne mønter, først fra de danske kirkegulve, siden ved hjælp af folks brug af metaldetektorer. Men netop fra Sønderjylland hører vi i denne henseende ikke så meget, så vort materiale er noget spinkelt. Slesvig hørte entydigt hjemme i denne danske sammenhæng i 1200-1300-årene.

Men en gang imellem har vi enkelte mønter, hvor vi må sige, det her er en mønt, som er præget under medvirken af den sønderjyske hertug, enten fordi hans initialer står der, eller på grund af våbnet, eller af anden årsag, f.eks. fundstedet. Her skal vi koncentrere os om mønter, hvor indskrifter og motiv angiver hertugens andel i møntretten, det gælder således en mønt med et sværd på forsiden, omgivet af V og V, ét på hver side, det kan let opfattes som henvisende til hertug Valdemar (1272-1312). Det samme gælder et par mønter, hvor det er hertugtitlen (på latin DUX), som benyttes i indskriften. En mønt har på forsiden et sværd meget beslægtet med ovennævnte, men i stedet for navnet et det indrammet af D og X, unægtelig en meget enkel måde at angive en titel på. Endelig har en af de sene mønter på forsiden nederst et »v«, hvorover en lidt vanskelig bestemmelig

Blandt de mange mønter, de sønderjyske hertuger lod præge i 12- og 1300-tallet er udvalgt tre stykker som særligt tydelige. Øverst forsiderne, nederst bagsiderne. Den første og den sidste har på forsiden bogstavet »V«, der givetvis er en forkortelse for mæntherren, hertug Valdemar. Det er formentlig den hertug Valdemar, som regerede 1272-1312. Den midterste har på forsiden et kors, i hvis vinkler er anført hertugbetegnelsen på latin, et bogstav i hver vinkel D V X (latin dux). Tilsvarende har man mønter fra kongeriget med REX, konge. (Fotografier 1:1) Den største mønt har en diameter på 18 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng. Nationalmuseet.

figur, som med lidt god vilje kan opfattes som en slags hertugkrone. Med andre ord, også her hertug Valdemar, og formentlig den samme Valdemar, som optræder ovenfor. Efter alt at dømme en dygtig politiker, der fik bragt sit lille hertugdømme frelst gennem en politisk vanskelig og ganske urolig tid (mordet på Erik Glipping, de fredløse »kongemordere«, marsk Stig på Hjelm, den norske konge, der ligesom hertugen selv anså sig for arveberettiget til den danske krone). Jo, der var nok at se til, herunder også at opretholde et formentlig ganske indtægtsgivende møntvæsen, som imidlertid i bund og grund var afhængig af den øverste mæntherre, dvs. den danske konges vilje og bestemmelser.

Fra hertugdømmet Sønderjylland, dagens Sydslesvig, stammer et af de senest fremkomne skattefund med slesvigske »borgerkrigsmønter«, 766 i tallet, der formentlig er gemt hen i årene omkring 1330. Den lille skat blev fundet 1984 og indgik til Landsmuseet på Gottorp. Den er omhyggeligt bearbejdet og senere udgivet af landet Slesvig-Holstens numismatiske ekspert, dr. Ralf Wiechmann.

5. Flensborg- og Ribe-mønt omkring 1380

Blandt historiens konstanter er også den, at ethvert møntsystem har sin tid. Før eller siden vil det blive udhulet af inflation, og derefter

afløses det af et nyt møntsystem. Således gik det også i 1300-tallets anden halvdel, hvor man blandt de nordtyske Hansestæder følte behov for en regulær tosidet sølvmønt, af størrelse og vægt nogenlunde som den gamle penning fra 1000-tallet. Nu hed mønten ganske vist witten (på dansk hvid), og den var af værdi som fire af de gamle penninge. Den blev første gang præget i Lübeck i 1365 og spredte sig snart til nabobyerne, Hamburg og Wismar. Men der var sat en økonomisk bølge i gang, en vendisk møntunion blev dannet i 1379, og den kom i praksis til at omfatte store dele af Nordtyskland. Også mindre byer, som på ingen måde hørte til blandt Hansestæderne, blev møntsteder. Det gælder først Kiel, siden også et par andre holstenske byer, endelig Flensborg og til sidst Ribe. Både Flensborg- og Ribeudmøntningen dateres til »måske at være sket før 1380«.

Flensborg-hviden har på forsiden et spidst skjold med de to slesvigske løver. Omskriften er »Moneta Holsascie«, dvs Holstens mønt, mens bagsiden har bynavnet »Civitas Flensburg« omkring mønttypens normale, korte kors med firpas i midten. Forklaringen på forsideindskriften »Holstens mønt« må jo være, at hviden er slået efter at greven af Holsten havde overtaget styret i Slesvig, måske ligger der en bevidst tvetydighed i indskriften, den kan også antyde, at mønten er slået efter holstensk møntfod.

Den anden mønt, Ribe-hviden, har på forsiden en liggende leopard med ansigtet vendt mod betragteren, mens bagsiden har et kors, i hvis fire vinkler der er et tilsvarende dyr. Et sådant motiv kendes fra den witten, der blev slået i Lüneburg, formentlig sidst i 1370'erne, og her har vi uden tvivl forlægget for Ribe-mønten.

Indskrifterne på mønten har historisk interesse. På bagsiden med de fire løver kan man læse »Moneta Ripens«, det er »Ribe mønt«, mens forsiden har to varianter, dels »Civitas in Regno«, dvs. »en by i Kongeriget«, dels »Civitas Rengni«, som betyder det samme, men formen »Rengni«, angiveligt genitiv af Regnum, kongerige, har som tredje bogstav indskudt et ekstra »n«. Man kunne forestille sig, at stemplet er skåret af en dansktalende, for hvem formen ...ng er en naturligere sammensætning end det latinske ...gn. Vi har stadigvæk mange ordformer, hvor bogstaverne ...ng indgår, f.eks. gang, ring, stang etc.

Det er dog ikke for at rette stil, at vi ser på mønten, men fordi selve indskriften bringer et interessant udsagn. Først og fremmest er der intet, som tyder på en kongelig mønt, faktisk er det efter alt at dømme

De to sølvmonter fra Flensborg og Ribe, kaldet hvid eller witten, er formentlig udmøntet før 1380. Øverst forsider, nederst bagsider. Flensborgmønten t.v. har Slesvigs to løver, men angiver samtidig at det er en holstensk mønt, måske fordi de holstenske grever efter 1375 var byens herrer. Ribe mønten t.h. har derimod en meget national indskrift, den angiver at Ribe er en by i Kongeriget – at kongeriget så var Danmark har alle møntens brugere så formodedes at vide. Denne Ribe-mønt er i enhver henseende højst usædvanlig. Den største mønt har en diameter på 19 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng. Nationalmuseet.

den eneste danske mønt, som decideret angiver, at den ikke er kongelig – uanset at møntprægningen er et kongeligt regale. Den angiver, at den er udstedt af byen Ribe, og man kan mene, at det har hængt sammen med, at en egentlig udmøntning i denne del af Danmark

ikke havde fundet sted siden Christopher 2.s død 1332. Hvordan det nu forholder sig med dette, så har Ribe her tiltaget sig en retting, som egentlig tilhørte kronen.

Men indskriften angiver endnu en ting, nemlig at byen Ribe lå i Kongeriget. Det har ikke været nogen selvfølge, for der var engang før midten af 1200-tallet, hvor Ribe regnedes for at høre til Sønderjylland, altså til Hertugdømmet. Efter den sidste sønderjyske hertug var død, var Sønderjylland på vej til at tilhøre de holstenske grever (som dansk len), og her skal udmøntningen nok betragtes som en statsretslig manifestation fra Ribes bystyre. Vi hører til Kongeriget, vi er ikke sønderjyder!

Strengt taget skulle en sådan mønt ikke med i en sønderjysk mønt-historie, men det forekommer mig, at den historiske sammenhæng, som ovenfor antydet, alligevel gør det rimeligt.

Ribe-hviden er en efterstræbt mønt, der kun sjældent fremkommer som jordfund, og der findes kun få i privat eje. Vi må regne med, at udmøntningen har været lille, dronning Margrete 1., der som formynders for sønnen Oluf omkring 1380 styrede landet, har nok på en diskret, men utvetydig måde tilkendegivet, at møntprägning var et kongeligt regale.

6. Frederik 1.s udmøntning i Husum

Efter at der i over hundrede år ikke har været præget mønt i Sønderjylland eller Slesvig sker der i 1514 omsider noget på feltet. Hertug Frederik af Gottorp, bror til den netop afdøde dansk-norske kong Hans og senere selv konge under navnet Frederik 1. lader indrette en mønt i sit yndlingsopholdssted, den vigtige handelsby Husum i Vestslesvig. Mønten indrettedes i »Herrehuset« på torvet, lige foran slottet. Møntmesteren hed Jørgen Drewes, og man formoder med god grund, at mønternes finhed ligger tæt op ad Hamburg og Lübecks tilsvarende mønter. Der blev præget mark, halvmark eller otteskilling og kvartmark eller fireskilling. Desuden også en toskilling (også kaldet dobbeltskilling), samt skilling og halvsilling (søsling). Mens dobbeltskillingen på forsiden har hertugens brystbillede og på bagsiden enten det oldenborgske eller det slesvigske våben, så er motivet på de større møntenheder mere ejendommeligt. Det er nemlig den hellige Andreas, hvis attribut og marterredskab, et X-formet kors, også er gengivet på mønten. Hvorfor netop dette motiv, og hertil hørende

Frederik 1.s store mønter fra den vestslesvigske by Husum er kunstneriske højdepunkter indenfor Senmiddelalderens nordiske udmøntning. Øverst forsider, nederst bagsider. I midten ses marken 1514 med apostlen Andreas, til venstre ses den såkaldte Husum-daler 1522, egentlig en sølvgylde med Frederik 1.s profilportræt. Til højre ses et unikt afslag i guld af samme mønt, det har i århundreder været i Den kongelige samling. Dets portræt røber en mesterhånd, måske har arkitekten Martin Bussert haft en finger med i spillet. De største mønter har en diameter på ca. 38 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

latinske indskrift, som i oversættelse lyder »Herren har elsket Andreas«, er valgt, har længe undret forskerne. Men, som den berømte møntforsker Georg Galster bemærkede, møntmesteren Jørgen Drewes bar dette helgennavn (Drewes=Andreas).

Udmøntningen har næppe været stor, de store værdier er sjældne, af marken kendes 11 eksemplarer, hvoraf ét på Sønderborg slot i udstillingen, af kvartmarken kun ét eneste eksemplar, som er i Skt. Petersborg. Kun dobbeltskillingen synes at være præget i noget større omfang, i hvert fald hvad årstallene angår, nemlig i 1514, 1518, 1520, 1522 samt uden år, men der kendes kun et enkelt eller få eksemplarer af hver type eller år, det samme gælder også de små møntenheder.

Man kan nok ikke helt se bort fra, at hertug Frederik har været fristet til at lade slå mønt i Husum af prestigemæssige grunde.

Det prestigemæssige har nok i endnu højere grad spillet en rolle nogle år senere, i 1522, hvor der, igen i Husum, prægedes en stor

tung sølv mønt, en sølvgylden, som af numismatikere ofte kaldes Husumdaleren. Der kendes i alt ti eksemplarer, hvoraf ét i udstillingen på Sønderborg slot. Forsiden har hertugens markante profilportræt. Han er ikklædt en tætsiddende dragt og har en tætsiddende, nærmest flettet hovedbeklædning. Ned langs kinden er der antydet bakkenbarter, det er Frederiks velkendte skipperskæg. Bagsiden har hertugens fulde våben, kronet af en hjelm. Desuden oplyses på latin, at det er ny sølv mønt, præget i Husum 1522.

Husumdaleren hører til blandt de kendteste nordiske mønter, bl.a. fordi det er første gang vi har et fyrsteportræt, som vi må antage er en helt naturtro gengivelse, men i kunstnerisk forfinelse. Det gælder helt specielt om et afslag i guldblik, som findes i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. Motivmæssigt er Husumdalerens portræt meget tæt beslægtet med den såkaldte Ribenobel, som er bevaret i et unikt sølv eksemplar, men med smukt forgyldt portræt, ligeledes på Nationalmuseet.

Hvem mon var kunstner, hvem mon har lavet det forlæg, som stempelskæreren har benyttet? Vi er stadig i en periode, hvor vi ikke kender alle de kunstnere ved navn, som har været benyttet, enten ved hoffet eller andetsteds. I og for sig mest nærliggende er Martin Bussert, en stenhugger og bygmester, der fra 1523 var bosat i København, og som man tilskriver mange værker. Måske er grundlaget spinkelt, men i dette tilfælde har man dog en enkelt omstændighed – om ikke noget bindende bevis – der kunne tale for nævnte Bussert: Han erhverver møntbygningen i Husum nogle år efter at udmøntningen er ophørt, i 1529.

7. Frederik 1.s og Christian 3.s udmøntning på Gottorp

Tiden fra Christian 2.s fald og til Christian 3. får sig fast etableret var en uhyggelig periode. To gange måtte den mand, der var startet som hertug af Slesvig og Holsten, med våbenmagt vinde den krone, som han var blevet valgt til at bære. Det gjaldt for Frederik 1. efter onklen, Christian 2.s landflygtighed 1523, og det gjaldt for Christian 3. i forbindelse med Grevens Fejde 1534 og følgende.

Situationen gav sig udtryk i motivvalget på de slesvigske mønter. Hvordan skal man ellers forklare motivvalget på Frederik 1.s dobbeltskilling (2 skilling), præget fra 1523 til 1533 og Christian 3.s tilsvarende mønt fra årene 1534 til 1537? Forsiden har et face portræt i trekvart

Frederik 1. og Christian 3. lod begge præge en dobbeltskilling på Gottorp slot. Frederik 1.s mønter (første to rækker, øverst forsider, derunder bagsider) er udaterede, men portrættets udvikling antyder årene, der gik fra 1522 til 1533. Til venstre og i midten en forholdsvis ung mand, men på møntherren til højre har årene sat deres præg. Også Christian 3.s dobbeltskillinge (nederste to rækker, øverst forsider, derunder bagsider) fra 1534 og 1537 antyder en udvikling hos landsherren. Det er måske ikke så mærkeligt, da det netop var i disse år den danske borgerkrig, Grevens fejde blev udkæmpet. De største mønter har en diameter på ca. 30 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

figur af en skrævende Frederik 1., klædt i panser og plade, og støttende sig på et kampsværd, der holdes midt for kroppen. Christian 3. er måske en anelse mindre truende, hans knap så lange stikvåben holdes en anelse mere diskret i højre hånd hen over armen. Hverken før eller siden har landsherren optrådt med en så utilsløret trussel om vold på møntbillederne. I Frederik 1.s tilfælde var det vel en sandhed med modifikationer, han var kendt for sin forsigtighed og tøven, men hertugen – eller hans rådgivere – har altså ønsket, at han skulle fremtræde som krigsherre for sine undersåtter i Slesvig og Holsten. Eller – for nu at være helt præcis, begge hertuger kaldte sig på mønterne for »hertug af Holsten«, og nederst på forsiden var det holstenske nældeblad anbragt som en afbrydelse i indskriften. Bagsiden havde derimod i begge tilfælde de slesvigske løver og den latinske angivelse, at der var tale om en ny slesvigsk mønt.

Møntstedet var flyttet fra Husum til Gottorp 1522 og anbragt i en bastion nordøst for slottet. Møntmester var stadig Jørgen Drewes, men efter hans død 1533 fulgte en af tidens berømteste og vel også berygtede møntmestre, Reynold Junge. Hans internationale karriere havde ført ham over Tallinn til Lüneburg, og da han nu overtog møntstedet på Gottorp, overtog han samtidig forgængerens enke, Kirstine Hoyer i Husum. Da Gottorp nu tilsyneladende havde fået apostlen Andreas som særligt kendetegn på de rhinske gylden (senest præget af Jørgen Drewes 1531), blev også prægningen af disse Andreasgylden fortsat. Udmøntningerne på Gottorp sluttede 1534, for Reynold Junge måtte følge med hæren, der sidst på året 1534 erobrede Aalborg.

8. Portugaløserne

Et af de mærkeligste fænomener i Sønderjyllands og Slesvig-Holstens mønthistorie er udmøntningen af store guldmønter, såkaldte portugaløser, i begyndelsen af 1590'erne. Det er en mønttype, som næsten inkarnerer de store opdagelsers tidsalder – de første portugaløser blev præget af den portugisiske konge i et af de første år af 1500-tallet, just af det guld som Vasco da Gama bragte med hjem fra sin rejse rundt om Afrika til Indien – mange, der har lært årstal i sin tid i skolen vil huske »1498. Vasco da Gama opdager søvejen til Indien«. Indskrifterne på forsiderne af de ældste af disse portugisiske mønter taler om »Ethiopie, Arabie [og] Persien«, mens bagsiderne har et stort

ligearmet kors med bred afslutning af korsarmene, indvendig er der udsparet et enkelt ligearmet kors. De først prægede portugalsere fra kong Manuel og hans efterfølgere er i dag kostbare og efterstræbte stykker – hvem vil ikke gerne have et stykke, som så tydeligt beretter om dengang europæerne drog ud for at erobre verden!

Portugalskerne blev populære i Europa, og de blev fra midten af 1500-tallet efterlignet i Hamburg. Vægten lå lige omkring 35 gram, det svarede til 10 dukater, sådan som de f.eks. blev udmøntet i Venedig, i Ungarn og Holland. Finheden var tæt på 24 karat, man kunne altså kalde det rent guld. Desuden prægede man halve og kvarte portugalsere, altså svarende til 5 og 2½ dukat. Man kan sådan set sige, at man på en måde havde fået oprettet et nyt, måske ret specialiseret internationalt møntsystem – måske ligesom da Sydafrika for en menneskealder siden begyndte at præge kruiger-rand, der også har fået en betydelig udbredelse blandt dem, der (udenfor Danmark) gerne vil anlægge en del af deres formue i rede guld.

I Hamburg var der i løbet af 1570'erne udmøntet forholdsvis mange portugalsere, men kontrolorganet i den kreds af det tysk-romerske rige, hvorunder Hamburg hørte, den nedersaksiske møntprobationsdag (som trådte sammen med årlige mellemrum), begyndte at røre på sig. Der var for stor fortjeneste – mindst 12% og måske helt op til 20% – ved at udmønte portugalskerne og derefter indveksle dem med sølv, og måske gik det meste i møntmestrenes lommer (byen sikrede sig dog en vis andel i de regelmæssigt fornyede kontrakter). Efter megen diskussion og ballade hørte udmøntningen af portugalsere op senest omkring 1580, og møntmester Andreas Metzner måtte søge nye jagtmarker. Efter et mellemspill i ærkebispstiftet Bremen vendte Metzner og hans kompagnon Matz Puls opmærksomheden mod nord.

Mod nord – men ikke for langt væk. I den kongelige del af Hertugdømmerne var der en umyndig konge, Christian 4, og der var et rigsråd, som var formyndere. Eller var der også det, i Hertugdømmerne? Der var jo også en enke og moder, dronning Sophie, som havde lyst til at spille en rolle og til at tjene nogle penge. I nogle år, 1591, 1592 og 1593, blev der derfor præget portugalsere i en bygning på torvet i Haderslev, i et, så vidt det kan ses, ikke ubetydeligt omfang. Men rigsrådet skummede! Man skulle ikke have enkedronningen til at »blande sig«, og man skulle slet ikke have brugt mærkelige varianter af det store danske, kongelige våben med Ditmarskens rytter som hjerteskjold. Denne fadæse, som ganske vist også kendes andetsteds

Portugalsøerne inkarnerer ligefrem Europas oplevelse af de store opdagelsesrejser – GULD! Her ses tre møntenheder præget af Andreas Metzner i Christian 4.s navn for enkedronning Sophie i Haderslev, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, 1 portugalsøer. Sidstnævnte vejer små 35 gram. Årstallene er angivet på mønterne i de to nederste rækker, 1593 og 1592. Møntherrens navn og titel er her, som altid lige til midten af 1800-tallet, angivet på latin. Mønternes øvrige indskrift på tysk er helt usædvanlig og har så udpræget tjent til publikums information, ligesom de møntnavne, som siden midten af 1500-tallet undertiden optræder. Vi læser, at mønterne er præget »Nach portugalis schrot und korn« – det betyder, at guldmonternes vægt og lødighed svarer til de portugisiske portugalsøeres. De største mønter har en diameter på ca. 41 mm. Foto: Nationalmuseet.

fra, var nok medvirkende til, at den kortvarige mønt i Haderslev blev lukket, og Matz Puls med kollega måtte søge nye græsgange.

Men denne gang skulle man ikke så langt væk. I Slesvig var Johan Adolph af Gottorp, gamle hertug Adolphs tredje og yngste søn, blevet hertug i 1590 efter hans to brødres tidlige død, og her ville det passe godt med at oprette et møntsted. I 1593 gik Matz Puls i gang, endnu en gang, dels med at præge portugalsere, hvoraf de fleste af gode grunde var uden årstal, men et enkelt stykke har dog årstallet 1593, dels blev der også foretaget en mere normal udmøntning af sølvmønter.

Det blev hertug Johan Adolph af Gottorp, der på sin nyindrettede mønt i Slesvig kom til at afrunde den første bølge af nordiske portugalsere. De slesvigske portugalsere uden årstal findes i forskellige værdier (i det numismatiske fagsprog kaldet nominaler), helt op til en firdobbelt. Om denne sidste skal berettes andetsteds. De store mønter er både sjældne og kostbare, idet det forhold, at en mønt er stor og præsentabel, er med til at gøre den efterstræbt.

9. Denningene

I begyndelsen af 30-årskrigen, altså i årene efter 1618, var der uorden i pengeforholdene. I Tyskland blev der udmøntet stadigt ringere mønter på de såkaldte »Heckenmünzen«, og det lykkedes indtil et vist punkt at narre befolkningen – til at afgive gode sølvmønter mod at få et stadigt stigende antal mindre skillemønter i bytte. Men efterhånden opdagede man jo, at det var et dårligt bytte ...

Så ser vi noget af den modsatte tendens, nemlig at der bliver udmøntet gode og lødige små skillemønter af rigsdalersølv. De blev udmøntet med pålydende 2 og 4 skillinge lybsk, og de blev især udmøntet af Christian 4. i Glückstadt, af Hans den Yngre i hans møntsted i Reinfeld tæt ved Lübeck, samt af gottorperhertugens bror, hertug Johan Friedrich, der havde et eftertragtet og indbringende »ben« som ærkebisp af Bremen. Disse denninge blev udmøntet i et meget stort tal, og de optræder i talrige af 1600-tallets skattefund, således med ikke mindre end 555 eksemplarer i det største af dem alle, Balle-fundet fra Djursland, som fremkom i 1968. Det havde mere end 12.000 mønter, og denningene udgjorde godt 4,5%.

Hvordan kunne det gå til, at man pludselig prægede så mange af disse gode sølvmønter i en tid, hvor det netop var de elendige og udmarvede spekulationsmønter, som strømmede ud fra møntstederne? Jo, det kunne naturligvis betale sig. Mønterne var lødige nok, sølvet var godt nok, men man havde sparet på vægten.

De ejendommelige, russisk inspirerede sølvmonter, denninge, blev i årene omkring 1620 præget i Slesvig-Holsten bl.a. af Christian 4. og hertug Hans den Yngre af Sønderborg. De hører til de få nordiske mønter, som er direkte russisk inspirerede. Oprindeligt lod Christian 4. præge russisk-sprogede små sølvmonter med en rytter samt sit navn og titel med kyrillisk skrift, måske beregnet til pomor-handelen i Nordnorge og ved Arkhangelsk (1). De er i dag sjældne. Senere lod han sig inspirere til at præge kraftigere sølvmonter med pålydende 2 skilling lybsk, men med navn og titel på tysk (2). Disse denninge blev præget i Glückstadt og vandt vid udbredelse. Da hertug Hans den Yngre af Sønderborg i Reinfeld lod præge tilsvarende 2 skillinge (3), vakte det Christian 4.s misfornøjelse og Hans den Yngre måtte skifte rytteren ud med et nældeblad (4). Også disse mønter må være præget i stort antal. Som det ses har indskriftssiden på mønterne en ensartet fremtræden, navn og titel står opført i en lineær opstilling. Men møntsproget er undtagelsesvis tysk (og ikke latin!) – måske fordi man er inspireret af mønter, ligeledes med indskrift på nationalsproget, nemlig russisk sprogede mønter. – Til sammenligning vises en tegning af en ægte russisk kopek, præget i Moskva for tsar Michael Romanov (1613-45) (5). Christian 4.s russisk-sprogede mønter har en diameter på ca. 12 mm, de tysksprogede måler – ligesom Hans den Yngres – 14-15 mm. Foto: Nationalmuseet.

De nærmere omstændigheder kendes for eksempel fra en kontrakt mellem Hans den Yngre og en af hans møntmestre. Det kunne se ud, som om der var en fortjeneste på en cirka 15% indregnet i produktionen. Måske ikke så voldsomt, men en god, solid og sikker fortjeneste skal man ikke kimse ad. Da Christian 4. havde taget det unådigt op, at hertug Hans med sit motivvalg i alt for høj grad havde efterlignet hans egne, kongelige denninge, lovede Hans fremover at følge en anden model, og nu blev motivet det holstenske våben, nældebladet.

Der blev i 1622 oprettet en ny kontrakt med en ny hertugelig møntmester, Christoph Mittelbach. Møntmesteren turde love hertug Hans en årlig afgift på 700 rigsdaler, at betale på Kieler omslaget ved Helligtrekongerstid. Så langt fra nogen herregård, den kunne koste både det 20- og det 30-dobbelte, men lidt har også ret, når man som hertug Hans er god til at få pengene til at yngle.

Hvordan fandt man dog på billederne på de mærkelige, uregelmæssige, så langt fra altid velprægede mønter? Forsiden har en væbnet, angribende rytter med draget sværd (bortset fra hertug Hans', der efter nevøen Christian 4.'s kritik som nævnt var nødt til at gå over til at bruge det holstenske nældeblad), bagsiden har indskrift med møntherrens navn og titel, pænt stillet op, linje efter linje. Mønterne kaldes *denninge*, efter russisk *dengi*, en mønttype der havde været præget i hen ved hundrede år, siden Ivan den Grusomes tid.

Hvordan fandt man dog på at efterligne noget så fjerntliggende? Jo, der var også i begyndelsen af 1600-tallet folk, der havde øjne åbne for de store muligheder, som det enorme russiske marked kunne frembyde. Man var opmærksom på, at det muligvis kunne være en fordel, hvis man selv medbragte sine penge, vel at mærke russiske penge. Det var baggrunden for, at kong Christian lod fremstille disse denninge, så de helt lignede de russiske, blot med kongens eget navn og titel på bagsiden i en slags kyrillisk alfabet, de var måske gode nok til handelen oppe på Nordkalotten, hvor ingen rigtig vidste, hvem der var herre over hvilke samer og deres store rensdyrflokke. Men når man nu var kommet så godt i gang, så var der andre, vel fra kredsen omkring møntmestrene, som foretog en »produktudvikling« og slog tilsvarende mønt, men blot i tsarens navn. Det er jo falskmøntneri. Det skal tilføjes, at på et sådant halvofficielt niveau er den slags så-mænd gjort både før og siden.

10. Skattefund med mønter fra Gottorp

Skattefund kalder møntforskerne fund, hvor der indgår to mønter eller derover. Med andre ord, større eller mindre samlede beløb, som af den ene eller den anden grund er gemt hen til lands eller til vands. Historiske omstændigheder har gjort, at vi i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling har to skattefund, hvor mønter fra Gottorp i væsentlig grad indgår. Det ene fund, fra *Alslev* i Højst sogn, fremkom 1859, mens det andet, fra *Nørregade* i *Vejle*, blev fundet i år 1900.

Som følge af danefæreglerne afleveres gamle mønter fundne i Danmarks jord til Nationalmuseet. Det gjaldt også de over 400 mønter, der i år 1900 fremkom i kælderens til en ejendom i Vejle. Langt over halvdelen var gottorpske dobbeltskillinge, 2 skilling lybsk, præget for hertug Johan Adolf i årene 1594 til 1608. Et udvalg vises her. Mønterne er slidte og let korroderede. De har på forsiden de to sønderjyske løver, på bagsiden i midten står tallet 16. Det betyder, at møntens værdi var 1/16 daler eller at der gik 16 af disse mønter på én rigsdaler. Diameter 27 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

Alslev-fundet omfattede 200 styk dobbeltskillinge eller 1/16 daler med slutmønt 1619. Denne møntenhed var meget populær både blandt dem, der producerede mønterne, altså møntherrerne, og blandt dem, der modtog og brugte mønterne. Med hensyn til fundomstændighederne vides kun, at mønterne var fundet af gårdmand Hans Peter Sørensen i Alslev, 5-6 km sydøst for Løgumkloster, altså indenfor de gamle gottorpske grænser, og at de var indsendt af sognepræsten Sabinus Høgsbro i Højst. De 200 mønter var præget af diverse møntherrer fra ærkebispens af Köln mod vest til de pommerske hertuger Philip 2. og Frantz mod øst. Fra Gottorp var der 47 fra Johan Adolph, prægede mellem 1596 og 1608, men kun to fra sønnen Frederik 3., 1617 og 1619, fra Hans den Yngre af Sønderborg var der tre fra 1618 og 1619. Andelen af lokale mønter var altså i alt 50, eller 25%, næsten alle gottorpske.

Vender vi os til fundet fra Nørregade 20 i Vejle, så blev de 445 mønter fundet ved udgravning af en kælder i en ejendom, som tilhørte bagermester H. Lissau. Det var en blandet skat, bestående af tyske og hollandske dalere, i alt 60, hvoraf enkelte halvdalere, resten var mindre mønter, først og fremmest 1/16 dalere eller dobbeltskillinge.

Ligesom i det ældre fund var talrige nordeuropæiske møntherrer repræsenterede, men hovedparten, eller 260 stykker, var dog fra Johan Adolph af Gottorp. Alle år var repræsenterede, fra 1594 til 1608, men antallet i de enkelte år var meget forskelligt, højst var 1597 (50), 1604 (39) og 1600 (35), mens der kun var en enkelt fra 1607. En fjerdedel af disse gottorpske mønter, eller 66, blev udtaget til at blive indlagt i Hovedsamlingen i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Dette tal viser hvor stor betydning et sådant skattefund har for samlingens repræsentativitet.

Slutmønten var fra 1615, det vil sige, at skatten er skjult i dette år eller snarest derefter. Der var ikke krig, så årsagerne til pengesummens nedgravning får stå hen. Men sammensætningen af de i alt 385 småmønter er bemærkelsesværdig, der er ikke en eneste dansk mønt, mens de gottorpske dobbeltskillinge udgør omkring 2/3 af de nævnte mønter. Det er nærliggende at slutte, at hele skatten har tilhørt en rejsende, der er kommet sydfra fra Gottorp, eller alternativt, at husets ejer har gjort forretninger dernede.

Derimod giver de udenlandske dalere næppe nogen nøgle til forståelse af fundet, da praktisk talt alle cirkulerende dalere i Danmark dengang var udenlandske, især netop fra nederlandske eller tyske møntherrer.

11. Gottorpsamlingen på Nationalmuseet og H. Mayntzhusen

Der kan ikke være tvivl om, at Gottorp-samlingen i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet er en af de største, der eksisterer, ja, måske den største overhovedet. Nærmest i størrelse er museumssamlingerne i Berlin og Petersborg samt Langes samling på Landsbiblioteket i Kiel (der dog mistede guldmønterne i forbindelse med 2. verdenskrig).

Samlingen falder i to dele. Dels de ældre udmøntninger fra hertug Frederiks tid (1514 ff.), dem er der ikke mange af, men medtager vi udmøntningerne, mens Frederik var konge under navnet Frederik 1., begynder det at batte, og fortsætter vi med Christian 3.s udmøntninger i Slesvig indtil delingen af hertugdømmerne 1544, når vi i alt op på små halvandet hundrede stykker.

Fra perioden mellem 1593 og til udmøntningen ophører i 1726 er der godt 1100 mønter. Hovedparten er naturligvis småmønter, specielt dobbeltskillingene (2 skilling lybsk) fra 1590'erne til omkring

Øverst: Hertug Johan Adolfs 4-dobbelte portugaløser fra 1590'erne. Mønten vejer 140 gram og er den største europæiske guldmønt, Nationalmuseet overhovedet ejer. Mønten har formentlig både i samtiden og i de følgende århundreder været et investeringsobjekt af første rang. Den blev med Ny Carlsbergfondets hjælp erhvervet under depressionen i begyndelsen af 1930'erne. Nederst: En støbt gulmedalje, forestillende hertug Johan (1606-55), fyrstbiskop af Lübeck og yngre søn af Johan Adolf kom samtidig på markedet. Gulmedaljen er fra før 1631, og den viser den pragt og kvalitetsans, som allerede tidligt i 1600-tallet kendetegnede Gottorpernes hof. Diameter er henholdsvis 50 og 41 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

12. Guldstykker fra Gottorp erhvervet med Ny Carlsbergfondets hjælp

Ny Carlsbergfondets hundredeårsjubilæum, der blev fejret med en statelig trebindspublicasjon her i sommer, er en god anledning til at minde om et par meget betydelige gaver fra Gottorp, som blev erhvervet under den internationale økonomiske krise i begyndelsen af

1930'rne. I kraft af deres størrelse og sjældenhed samt deres nationale betydning står de to guldstykker, vi nu skal høre om, markant blandt de langt over hundrede mønter og medaljer, som Ny Carlsbergfondet har skænket Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.

Den ene guldmønt er den største regulære guldmønt, som samlingen overhovedet ejer, en firdobbelt portugaløser fra hertug Johan Adolph af Gottorp, vægten er over 140 gram (se ovenfor s. 30). Mønten angiver med påskrift, at den er præget »Nach Portugalischen Schrot und Korn«, det vil sige, at den er præget med samme vægt og finhed som tilsvarende mønter var præget med i Portugal. Mønten er forsynet med møntmester Matz Puls' møntmestermærke, og dens særlige kendetegn, det store, ligearmede kors i en form der minder om croix pattée med et mindre, også ligearmet kors inden i sig – det er oprindeligt den portugisiske Christus-ordens kendetegn.

Den firdobelte portugaløser er unik, den kan følges tilbage til tiden omkring forrige århundredeskifte, hvor den tilhørte den tyske storsamler Antoine Feill. Fra ham kom den til Landmandsbankens berømte direktør Emil Glückstadt, hvorefter den efter en lille halv snes år endeligt blev erhvervet – som nævnt med Ny Carlsbergfondets hjælp – til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling 1931/32.

Næsten samtidig kunne Møntsamlingen, igen med Ny Carlsbergfondets hjælp, foretage en vigtig erhvervelse, nemlig af en unik guldmedalje, som afbilder hertug Johan Adolfs yngre søn, Johan (1606-55), der i 1634 blev fyrstbiskop af Lübeck. Det var et af de mange nordtyske bispedømmer, der blev gjort til verdslige bispedømmer efter Reformationen, og hvor de omliggende fyrstendømmer så i mere eller mindre god indbyrdes forståelse skiftedes til at sørge for, at landsherrens yngre sønner blev valgt til biskop. Medaljen er støbt i guld, den har en diameter af 40,5 mm og vejer 37 gram. Den viser et en face portræt af den unge hertug med stridt hår og uden skæg, bortset fra et antydet overskæg. Han er iført en baldyret klædning, der er knappet midt for, og som har overfaldende krave. Forsiden angiver hertugens navn og titel på latin, her oversat »Johan, af Guds nåde, arving til Norge, hertug af Slesvig og Holsten«. Bagsiden viser hertugens våben, det hertugelige slesvig-holstenske våben i pragtfuld barok udformning med hjelmtegn og dekorationer. Den norske løve med Sankt Olavs økse spiller en fremtrædende rolle, idet de gottorpske hertuger lagde vægt på deres formentlige arveret til Norge. Bagsidens latinske indskrift betyder i oversættelse »Man bør stræbe ved

Baroktidens samlinger talte deres tyste sprog, som den indforståede kunne tyde. På Gottorp havde hertug Christian Albrecht en medalje som denne. Forsiden viser en fornem herre, som skjuler sit ansigt for ikke at se, hvad der foregår – formentlig er det den dansk-norske konge Frederik 3. Og hvad er det så, man »ikke [kan se] gennem brillerne«? Det er den anden sides overordentlig nydelige, let dekolletterede dame, som imidlertid mangler hovedet, men – »resten«, dvs. den øvrige del af personen, var »god nok«. Figuren skal forestille dronning Sophie Amalie, der lejlighedsvis skal have forglemst sig. Sammenhængen var helt klar for Gottorperhertugen, for han havde sit eget eksemplar af medaljen liggende midt mellem to af Frederik 3.s pragtmedaljer. Naboer kender altid de bedste historier om hinanden – og de slibrige, som ikke kan fortælles, kan forklares med en håndbevægelse ned i medaljeskuffen! Diameter 40 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

dygtighed, ikke ved byrd«. Det sidste kan antyde at den portrætterede havde videnskabelige interesser, og faktisk interesserede han sig for matematik. Medaljen er udateret, men da hverken hertugens bispitel fra 1634 eller hans udvælgelse til forventet (»postuleret«) bisp fra 1631 er nævnt, må dateringen foreløbig sættes til før 1631. Medaljorens identitet kendes ikke.

Medaljen blev tilbudt i efteråret 1931, men hvor kom dette stykke fra, der pludselig så at sige dukkede op? Man kan komme med et forsigtigt bud, en formening, ikke mere. Netop i årene omkring 1930 kom en betydelig mængde sjældne numismatica på markedet i Europa, specielt i Tyskland, og særlig vistnok i Nordtyskland. Det har nu vist sig, at det i meget høj grad var stykker fra de store russiske statslige museer og fra privatsamlinger, der af den ene eller den anden grund var beslaglagt efter Revolutionen 1917 ff., som nu ad lidt dunkle kanaler blev falbudt. Sovjetunionen trængte til vestlig valuta, og nogle troede, at her var vejen til at opnå formålet. Desværre for sælgerne var markedet ikke gunstigt, men det varede meget længe, før ansvarlige ledere greb ind og fik trafikken standset. Med denne viden

in mente kan det være nærliggende at tro, at guldmedaljen med hertug Johan kan have en russisk oprindelse.

13. Nyerhvervelser fra Gottorp til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling

For mønt- og medaljesamlingen på Nationalmuseet har det altid været en naturlig opgave at udbygge de gottorpske samlinger, idet Gottorp jo var en del af Sønderjylland.

Det har været så meget des mere nærliggende, som der dels flere gange har været udbudt unikke stykker på internationale auktioner i udlandet, og dels eksisterer et venneselskab, som gerne støtter sådanne erhvervelser.

Hvad er det så blevet til i de senere år? En unik guldgylden fra hertug Frederik 3. 1619, kendt fra en afbildning i et ældre katalog over internationale guldmønter, men siden tilsyneladende forsvundet, blev udbudt i foråret 1998 på auktion i Osnabrück. Den var interessant for Nationalmuseet af flere grunde, blandt andet viste forsiden portræt af hertugen et hidtil ukendt og meget tydeligt portræt af den unge, skæggede mand, der skulle udvikle sig til en af Gottorps betydeligste herskere. Kort og godt, efter aftale med vort Venneselskabs formand rejste jeg til auktionen i Osnabrück, hvor det lykkedes at erhverve stykket for en rimelig pris (side 40).

Året efter, 1999, blev der i Frankfurt udbudt en mindemedalje, præget efter hertug Christian Albrechts død 27. december 1694. Den er først og fremmest forsynet med talrige indskrifter på tysk og latin, heriblandt også Christian Albrechts valgsprog »Per Aspera ad Astra«, Gennem Vanskeligheder til Stjernerne. Valgsproget kan måske siges at blive illustreret med et rigsæble med kors, der ligger på skyerne under stjernehimlen. Måske en lidt for bastant symbolik, for rigsæblet, der oprindeligt var et kejserligt symbol som siden også blev brugt af kongerne, bl.a. den danske, nåede trods hertugens stilling som suveræn fyrste næppe frem til også at blive et hertugeligt symbol. Der blev kun præget nogle få eksemplarer af medaljen, hvoraf kun enkelte findes i dag. Også her lykkedes det Møntsamlingen at erhverve det eftertragtede stykke ved personligt fremmøde.

Endelig lykkedes det sidste år, i 2001, på en auktion i Basel at erhverve en uhyre sjælden portrætdaler, ligeledes af hertug Christian Albrecht. Den er præget i et af hans sidste leveår, i 1693. Forsiden har

Den kongelige Mønt- og Medaillesamling har i de seneste år (1998-2001) med støtte fra sit venneselskab erhvervet en række særdeles sjældne mønter og medaljer fra 1600-tallets gottorpske hertuger. En guldgylden fra 1619 med et interessant portræt af den unge hertug Frederik 3. (i midten) kendes kun i dette eksemplar. En pragtdaler med sønnen Christian Albrechts profilportræt under allongeparykken fra 1693 (t.h.) indgik i 2001, mens en mindemedalje over hertugens død 1694 kom til i 1999 (t.v.) – alt er erhvervet på udenlandske møntauktioner af Samlingens Venneselskab. Mønternes forsider ses øverst, bagsiderne nederst. Den mindste mønt har en diameter på 23 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

hertugens portræt i profil med allongeparyk og i en udformning, som ikke kendes fra hans øvrige mønter, bagsiden har det gottorpske våben i et ovalt skjold, det midterste skjold, hjerteskjoldet, har bispedømmet Lübecks våben, idet det nu var Christian Albrecht, som beklædte bispestolen, hvortil hørte områderne omkring Eutin. Daleren er nederst på bagsiden signeret S.C., muligvis står det for en berygtet møntmester, Simon Conradi, der netop i 1693 havde måttet forlade Hildesheim.

De tre eksempler, som i øvrigt ikke udtømmer rækken af notable gottorpske erhvervelser fra de senere år, viser at det fortsat er muligt at samle væsentligt og vanskeligt opdriveligt materiale for at opbygge den nationale samling, altså her Gottorp-samlingen. Regningen er betalt af Selskabet Den kongelige Mønt- og Medaillesamlings Venner.

14. Mønten i Sønderborg

To gange er der slået mønt i Sønderborg, begge gange under de sønderborgske hertuger i begyndelsen af 1600-tallet, nemlig i 1604 og i 1622 med nærmest følgende år (side 42).

Første gang, i 1604, drejede det sig om de i tiden meget populære dobbeltskillinge, dvs. 2 skilling lybsk, som blev præget mange steder i Nordtyskland (i Danmark kom de til at svare til Christian 4.s 4 skillinge). Der var en langsomt krybende inflation, på den måde, at der gradvis skulle flere dobbeltskillinge som modværdi til en rigsdaler (en stor sølvmønt med et stabilt sølvindhold, ca. 26 gram), dvs. at møntherrerne gradvis gjorde sølvindholdet i dobbeltskillingene mindre. Det blev første gang fastslået officielt 1592, men fra 1608 tog udviklingen fart. Fra at der skulle betales 34 skilling lybsk for en rigsdaler i 1608, steg den til 40 skilling 1616 og 48 skilling i 1620. Den sidste del af denne udvikling skyldtes utvivlsomt 30-årskrigen.

Hans den Yngre lod som sagt slå mønt i Sønderborg i 1604, og gik let hen over, at han ganske vist havde et kejserligt lensbrev med tilladelse til at slå guld- og sølv mønt, men det gjaldt ikke i kongen af Danmarks riger og lande. Christian 4. gjorde kort – men venlig! – proces og nedsatte møntens værdi fra 4 til 3 skillinge, da 'den ikke skal være så god, at den kan gælde sit fulde værd'. Først 1609 blev mønten forbudt. – Da Hans den Yngre i 1618 genoptog møntplanerne skete det derfor i Holsten ved hans slot i Reinfeld udenfor Lübeck.

Udmøntningen i Sønderborg blev først genoptaget i 1622, vi kender en møntsvend Dittmer van Sosten – han får et barn døbt i kirken 2. juni 1622 – mens møntmesteren var Johan Lilliendahl, hvis mærke, én, undertiden to liljer, efterhånden kommer med på mønterne. Måske slog Lilliendahl småmønter i byen, og måske slog han også dalermønt med hertugens portræt. Under alle omstændigheder var hertug Hans' time ved at være inde, og et par måneder efter døde han i den dengang meget høje alder af 77 år. Ved hans begravelse senere på efteråret blev der fordelt nyprægede mindemønter til følget – hver af her-

To gange i begyndelsen af 1600-tallet var der indrettet en Mønt i Sønderborg. Første gang i 1604 ff., hvor der prægedes 2 skillinge, som de her viste (øverst). Anden gang fra 1622 og en halv snes år frem. De første dalermønter i byen blev slået af møntmester Johan Lilliendahl, dels med hertug Hans den Yngres portræt (i midten), dels samme efterår en serie let makabre erindringsmønter, der blev uddelt til en del af folket ved den ganske velstående 77-årige hertugs begravelse (nederst). Den mindste mønt har en diameter på 29 mm. Forsider til venstre, bagsider til højre. Foto: Nationalmuseet.

tugens præster fik således 3 rigsdaler, formentlig en enkelt og en dobbelt rigsdaler. Som sognepræsten i Dybbøl, Johannes Lund, sagde i sin versificerede mindetale »... Wie solchs die Ehrenmüntz sagen / Von Thalern duppelt, halb und heel / An orten, mit Buchstaben subtil / Dem viel zu Sonderburg geschlagen wordn / Getheilet auss unterm Geistlichn Ordn«.

Mindemønterne kendes altså som enkelte og dobbelte rigsdaler, med en vægt på henholdsvis 28,5 og 57 gram, desuden som halve og kvarte dalere – af disse er halvdaleren nok den sjældneste i dag. Alle mønterne havde hertugens navn og titel, forsidens motiv var i øvrigt et dødningehoved over to korslagte lårbensknogler, mens bagsiden på latin angav hertug Hans' data. Opremsningen af titler blev afbrudt af hertugens våben, Norge, Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Oldenburg og Delmenhorst. Endelig havde forsiden på latin et til lejligheden passende ord, f.eks. Memento Mori (Husk døden) eller lignende. Underneden findes fem versaler GGGMF, formentlig hertugens valgsprog. Der er givet flere læsninger af dette, personligt holder jeg nok på »Gott Gebe Glück Mit Frieden« – Gud give lykke og fred – som det mest sandsynlige.

Idéen til den i vore øjne en anelse makabre møntserie stammer vel fra en af hertug Hans' pommerske svigersønner, hertug Philip II, men dødsmotivet er i Sønderborg nok blevet behandlet mere indgående end på de fleste andre af tidens mindemønter.

Det skal tilføjes, at den ældste af hertug Hans' sønner, Alexander, som overtog Sønderborg og omegn, lod Lilliendahl fortsætte udmøntningen nogle år, både med dalermønt og en dytken eller 1/16 daler samt en guldmønt. Da Alexander døde allerede 1627 blev der også her slået mindemønter, vi kender daleren og en meget sjælden kvartdaler. Sidste gang Lilliendahl havde gang i prægeværktøjet var for en anden af Hans' sønner, hertug Philip af Glücksborg, for hvem han i 1632 slog en daler, men derefter var hans tid som hertugelig møntmester forbi, og det samme gælder Sønderborgs status som møntsted.

15. Dagligdagens småmønter i 1600-, 1700- og 1800-tallet

Hvis vi vil vide noget om dagligdagens småmønter i disse århundreder, så har vi en oplagt kilde at spørge til råds, nemlig møntfundene fra kirkegulvene.

Det er mønter, der er tabt i forbindelse med ofring i kirkerne, typisk når degnen eller kirkeværgen gik rundt med klingpungen for at få en skilling. På vinterdage, hvor der var dunkelt og kirkegængerne måske var søvnige, har det nemt kunnet ske, at en lille mønt blev tabt, og den kan sagtens være endt i en gulvsprække.

Det samme gjaldt ved offergang, når der skulle ofres på alteret ved de større fester, og endelig når der skulle lægges en mønt i offerstokken eller kirkebøssen ved udgangen. Når vi tænker på, at opvarmning i kirkerne først er blevet mere almindelig i løbet af 1900-tallet, kan man let tænke sig, hvad der kunne ske, når mønter fra kridthuset eller lugtevandsægget er trillet fra de valne fingre.

Alle disse mønter bliver jo genfundet, når kirkegulvet bliver undersøgt og jorden går gennem en harpe, som styres af en mand med et godt syn. Især for en menneskealder siden var det meget almindeligt med noget større udgravninger, når der skulle indrettes varmeanlæg. Nu er man blevet mere forsigtig, for det erkendes, at kirkegulvene hører til de mest værdifulde fundsteder her i landet, og at vi næppe i dag formår at stille alle de spørgsmål, som de – ad arkæologisk vej – måske kan give svar på.

Fra Sønderjylland og Slesvig kan fremhæves tre møntfund, som viser, hvilken slags mønter folk brugte i kirkerne. Det drejer sig om Ullerup kirke i Sundeved, Sankt Michaels rundkirke i Slesvig by og endelig, en hel klingpung fuld fra Tønning i Ejdersted, formentlig gemt hen, da Christian 5. besatte den gottorpske del af Slesvig. De blev fundet i 1860, da kirkegulvet blev brudt op.

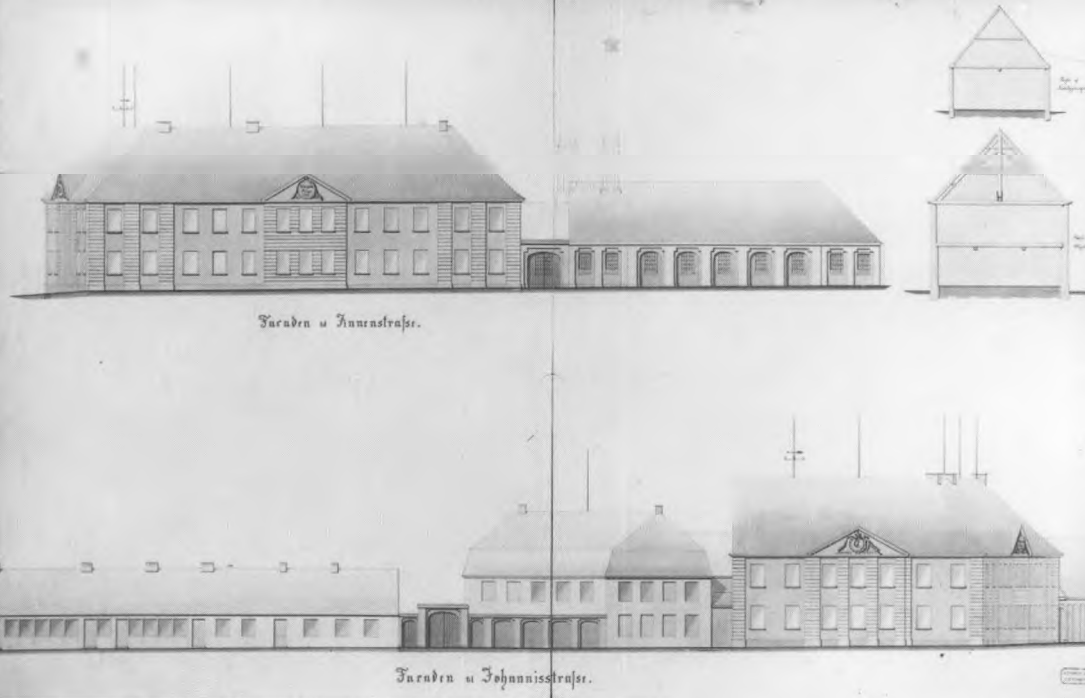
Vi ser, hvordan landsdelen efterhånden i møntmæssig henseende bliver til en slags blindtarm til Nordtyskland, alverdens mærkelige mønter samles her oppe og kommer ikke så meget videre. Hvis vi tager klingpungen fra Tønning som et øjebliksbillede fra 1684, så ser vi, at ud af et samlet tal på 555 udgjorde landets egne mønter, altså Gottorp, kun 70, dvs. godt 12%. Mønter præget af de dansk-norske konger, Christian 4. med efterkommere, udgjorde mere end det dobbelte antal, nemlig 158. Resten, dvs omkring 60%, var nordtyske. Heraf er over halvdelen fra Lübeck, mens resten var fra Lübecks naboby Wismar og hertugerne af Mecklenburg. Hamburg glimrer ved sit fravær – måske har embedsmanden, der førte fundprotokollen, i distraktion regnet Lübeck og Hamburg sammen. Ser vi på møntenhederne, også kaldet nominalerne, fra Tønning, så dominerer lybske trepenningsstykker (1/192 daler), kaldet dreilinge, lig en dansk søsling. Der var 251 stykker eller omkring

Udvalg af dansk-norske, gottorpske og nordtyske skillemønter fra 16- og 1700-tallet fundne under kirkegulvet i Ullerup kirke, Sundeved, i 1970. De mange toskillinge, hele og halve skillinge kommer fra Danmark-Norge, Gottorp, Mecklenburg og Hamburg. De viser hvilke mønter der cirkulerede i denne del af landet og som man fandt for godt at lægge i kirkebøsserne – her ganske vist tabt fra folks hænder. De største af mønterne har en diameter på 21 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

45%. Næste møntenhed var $1/96$ daler eller en sekspenning lybsk (sechsling, halvskilling) lig en dansk skilling. Her var 230 stykker eller godt 40%. Skulle man højere op, nemlig til den i danske kirkegulvsfund fra 1600-tallet så hyppigt trufne 2 skilling (lig 1 skilling lybsk), så var det netop de dansk-norske 2 skillinge, de gode borgere i Tønning måtte række ud efter. Der var nemlig 62 af disse 2 skilling, men godt 6 af de tilsvarende gottorpske skilling lybsk, i alt godt 12% af pengesummen. Man ser således at man ude mod vest har søgt at slippe billigst muligt fra gaven i klingpungen.

Går vi over mod øst til Slesvig by, har vi en enkelt kirkeundersøgelse, hvor mønterne (på grund af den dansklede udgravning) er registreret i København. Det drejer sig om ovennævnte Skt. Michaels kirke, som blev udgravet af Jens Velle 1972. Af de i alt 92 fundmønter var der fra 16- og 1700-tallet (til 1808) 14 danske og 4 norske, i alt 18. Fra Gottorp var der 12, 5 var fra de meklenborgske hertuger, 6 fra Hamburg og 8 fra Lübeck. Hertil kommer 2 fra Rostock, 1 fra Wismar og Stralsund og et par stykker fra de gamle sækulariserede bispedømmer (2 fra Bremen og 1 fra Lübeck). Møntenhederne var, som vi hørte før, fra dreiling lybsk og opefter. Af de dansk-norske 2 skillinge var der 9, af de tilsvarende skillinge fra Gottorp var der 1, mens der fra Hamburg var 2 schillinge.

Facaden u Annenstrasse.

Facaden u Johannisstrasse.

I Altona byggedes en kongelig mønt 1770 af arkitekt Gotfried Rosenberg. Anlægget, der lå på hjørnet af Annenstrasse og Johannisstrasse, var sæde for en betydelig møntproduktion, indtil mønten blev lukket 1863 og derefter evakueret til København. Bygningernes opstalt og grundplan vises her efter tegninger fra 1854. I planen over stueetagen (til højre) bemærkes murede smelteovne samt to hestemøller (også kaldet hesteomgange), som frembragte den fornødne kraft til visse af møntmaskinerne. Fotos i Nationalmuseet.

Slutter vi vor undersøgelse med Ullerup i Sundeved, 1970, så har vi her 51 fundmønter, heraf 27 dansk-norske, fra Gottorp er der 5, fra hertugerne af Mecklenburg 3 og fra Hamburg 6. Af møntenheder må igen nævnes de dansk-norske 2 skillinge, som dominerer med 9 stykker, af énskillinge er der 10, desuden en 4 skilling fra 1730 og en 2½ schilling fra Altona (lig 5 skilling dansk). De gottorpske mønter er sechslinge (lig danske skillinge), Hamburg har 4 sechslinge (svarende til danske skillinge), desuden er der en enkelt schilling og en dobbeltschilling (svarende til 4 danske skilling).

Den ovennævnte gennemgang bygger som anført på tre kirker. Vi ser, at de gottorpske skillemønter selvfølgelig blev brugt – de optræder i øvrigt lejlighedsvis i store dele af Jylland. Men de var unægtelig selv indenfor Gottorps enemærker, som Tønning og Slesvig by, hårdt trængt både af danske og hanseatiske mønter.

brugt som enhed ved bevægelser mellem konti i Hamburger-Banken. Indbetalte man 1000 speciedaler (altså i sølvrigsdalere) eller 3000 mark i virkelige, lødige markstykker, så fik man godskrevet sin konto beløbet + 1 promille mere.

Som et led i reformerne efter kronprins Frederiks regeringsovertagelse 1784 ønskede man også at reformere møntvæsenet i Danmark-Norge, og man ville begynde med en overskuelig del af dobbelmonarkiet, nemlig Hertugdømmerne. Her indførtes 1787 speciemønten. Specie betyder præget klingende mønt (i modsætning til pengesedler og diverse skillemønter). Specien svarede egentlig til 15- og 1600-tallets rigsdaler med godt 25 gram rent sølv og en bruttovægt på næsten 29 gram. Den blev præget med Christian 7.s portræt i profil, bagsiden havde det kronede danske og norske våben samt det gamle unionsmærke, de tre kroner – men mærkelig nok hverken de slesvigske to løver eller det holstenske nældeblad.

Bagsiden havde omkring våbnet værdiangivelsen 1 SP(ecie), det var vistnok første gang at værdiangivelsen var angivet på selve hovedmønten her hjemme. I omskriften var der også en anden værdiangivelse, den røbede de lokale problemer med flere typer møntfod: 60 Schilling Schlesw.-Holst. Courant.

Tilsvarende blev der præget 2/3 og 1/3 speciedaler, samt diverse skillemønter ned til 1/24 speciedaler eller 2½ schilling kurant. En del af disse mønter blev lige som kobbermønterne, sechsling og dreiling, præget på det nærliggende værk i Poppenbüttel. Disse kobbermønter blev udelukkende præget med værdiangivelse i slesvig-holstensk kurant. Da man nogle år senere begyndte at præge specier i København, havde de udelukkende én værdiangivelse, nemlig 1 Rigsdaler Species.

I de følgende 25 år blev der i Altona præget 8,6 mio specier samt betydelige mængder af andre møntenheder, således ca. 2,5 mio tolvte delsspecier og næsten 11 mio af de små 1/24 specier og endelig 7,5 mio af kobbersechslingene.

Det er interessant, at man ved indførelsen af den ny mønt vurderede, at af de ca. 450.000 indbyggere i hele Slesvig og Holsten ville ca. 300.000 høre til de møntbrugende. Hver person af disse ville i gennemsnit have brug for 1⅔ specier eller 100 kurantskillinge.

Bortset fra de laveste, lidet sølvholdige møntenheder som 1/24 daler og kobbersechsling, så forsvandt de fleste af specierne ind til Hamburg og videre ud i verden.

Prøbe 10 Kurant No. 154 Rith. & Species

Für diesen Species Bank Tittel sind
in der Bohlung Hof Königl. Species Bank in
Altona Acht Thaler schreiben & Pfl. Species
niedergelegt welche bey Verzügung andern Einhaber
gegen Zurücklieferung des Tittels von be sagter
Bank in Species bezahlt werden Altona 1790

ausgegeben von Donner Thal
Not. C. Sch. Reg. A. Andersen

Centra Not. Kassen

I 1788 oprettedes en speciebank i Altona, som i en snes år spillede en betydelig rolle som drivkraft i pengevæsenet, indtil den blev undergravet af begivenhederne under Napoleonskrigene. Dens pengesedler er i dag ret sjældne. Her vises en 8 speciedalerseddels = 10 kurantdaler. Banken lovede at indveksle sedlerne med specier, det er de nyprægede og uirkulerede rigsdalere fra 1788, som ses til højre. De to mønter har aldrig været brugt. Som følge af bestemmelserne om pligtaslevering er de gået direkte fra Mønten i Altona til Det kongelige Møntkabinet, hvor de stadig ligger. Pengesedlen måler 16×19 cm. Mønterne har en diameter på 41 mm. Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet.

Da Napoleonskrigene var ved at være ovre, og Danmark-Norge kom gennem Statsbankerotten 1813, blev der oprettet en Rigsbank med en rigsbankdaler, som svarede til $\frac{1}{2}$ specie. Nu ville specielt den tyske del af Hertugdømmerne ikke være med længere, de ville tilbage – ikke til specierne, for de var, om man så må sige, døde en naturlig død i smeltdiglen og andetsteds, men til den kurant fra 1700-tallet, som stadig brugtes i Hamburg. Og efter en kraftig pression gennem et halvt års tid, så gav den enevældige konge og hans rådgivere efter. Rigsbanken fik ikke noget virkefelt i Hertugdømmerne, man brugte i stedet i den næste menneskealder eller mere kurantmønt.

17. Species-Banken i Altona

På et bestemt sted i pengevæsenets udvikling kommer de trykte papirpenge, pengesedlerne. I Sverige optræder de første gang i

1650'erne, siden ser vi dem rundt om i Europa. I Danmark-Norge er pengesedler – efter nogle tilløb – uafbrudt i brug fra 1737.

Men i Hertugdømmerne går der endnu et halvt århundrede, først i 1788 oprettes der i Altona en species-bank, som får ret til at udstede pengesedler. Der skulle være dækning for pengesedlernes pålydende i species-bankens sølvbeholdning. Med et lidt ældre ordvalg kunne man sige, at pengesedlerne skulle være funderet på sølvbeholdningen. De meget smukke sedler, der havde et pålydende på 8, 20, 40 og 80 species, svarende til 10, 25, 50 og 100 daler slesvig-holstensk kurant, var graveret af kobberstikkeren Terkel Kleve (1743-97). I Kongens riger og lande var han tidens bedste mand inden for sikkerhedsgrafikken. Papiret (med vandmærkerne) til sedlerne kom fra familien Drewsen muligvis (Strandmøllen står der intet om i min kilde), som i århundreder har leveret papir til de danske pengesedler.

Det gik godt for speciebanken i 25 år, indtil krigsbegivenhederne ved afslutningen af Napoleonskrigene tvang den danske regering til at overføre speciesbankens sølvbeholdning til Rendsborg, samtidig blev sedlernes sølvindløselighed ophævet – og dermed forsvandt også tilliden til dem, hvorefter deres saga hurtigt var ude.

Hvad gjorde man i Hertugdømmerne, da speciesbanken gik rabundus? Ja, skal man tro den hidtidige forskning, først og fremmest repræsenteret ved den statsvidenskabelige og numismatiske forsker Julius Wilcke (1875-1951), så gik man tilbage til forholdene i Middelalderen! Man tattede et antal mønter, og poserne blev forsynet med påskrift om indhold, f.eks. 10 daler, og derefter forsejlet.

Det kan selvfølgelig være gået, når der var tale om mindre beløb, men ellers lyder det utroligt. Mon ikke danske pengesedler, først fra Rigsbanken, senere, fra 1818, fra Nationalbanken, er benyttet i Sønderjylland, i hvert fald da kursen på de danske pengesedler lidt ind i 1820'erne var nået til et »fornuftigt« leje? Og mon ikke man i hvert fald i Holsten har brugt tyske sedler, f.eks. fra Lübeck? Måske ikke helt lovligt, men mon dog ikke?

18. Hvad tjente de? Hvad kostede det?

Endnu så sent som i midten af 1900-tallet udgjorde kost og logi en meget væsentlig del af indtægten for huslig medhjælp og landbrugs-medhjælpere. Sådan har det givetvis været gennem århundreder, ofte

dog så selvfølgelig, at man knap nok talte om det, men undertiden også så ringe, at man i dag ikke alene må undre sig, men også forfærdes.

Går man et par hundrede år tilbage til midten af 1700-tallet, vil man i kirkeregnskabsbøgerne for Als' kirker kunne se, at mureren betales med en dagløn på 1 mark lybsk, altså 2 mark dansk. Hertil kom givetvis kosten. På denne baggrund bliver den hyppigt til kirkeoffer anvendte danske 2 skilling iøjnefaldende. Hvem ville i dag lægge 1/16 af daglønnen, 50 kroner og opefter, i en kirkebøsse?

Når vi undrer os over denne sammenligning har vi dermed også nøglen til, hvor svært det er at udtale sig om pris og løn i forgangne tider. Alt har forandret sig, og arbejdskraften i vort land, også den såkaldte ufaglærte på mindstelønnen, er blevet meget dyr – det er jo netop baggrunden for den i almindelighed høje levestandard. Derimod er fremstillede varer – bortset fra decideret håndværk – ofte billige. Og i øvrigt er selve de basale behov for fødevarer anderledes. Det er meget, meget få mennesker i vort land som i dag har behov for brød, kød og øl i det omfang, som en fysisk hårdtarbejdende skovlesvinger havde for blot 50 eller 75 år siden – for ikke at tale om for flere hundrede år siden.

Med disse perspektiverende bemærkninger kan vi gå over til nogle af de priser og lønninger, som Emil Waschinski i sin tid indsamlede for Slesvigs vedkommende. Således fremdrog Waschinski en bonde-regnskabsbog fra Ostenfeld nær Husum fra begyndelsen af 1700-tallet. Oksepriserne er uhyre svingende, vel dels efter dyrenes kvalitet (foderstand, fedme!) og dels efter konjunkturerne. I begyndelsen af 1700-tallet kan man sælge okserne fra mellem 8 og et par og tyve rigsdaler, men en menneskealder senere er priserne, i hvert fald når der skal købes okser noget lavere, fra 6-7 og til ca. 16 rigsdaler.

Det ser ud til at et par herresko i første halvdel af 1700-tallet kostede 2½ mark, prisen var ret fast, idet man i byerne lagde meget vægt på at håndværksprodukter havde faste priser. Det svarer til 2½ dagløn for ovennævnte murer fra Als. Hvad koster et par sko i dag? Regner vi minimumstimelønnen til ca. 100 kroner og sætter prisen på et par sko til 800 kroner – priserne er som bekendt svingende efter kvalitet m.v. og regner vi med en trækprocent (alt incl.!) på 50, ja, så er vi ikke så langt fra 2½ daglønninger. Men – læserne vil jo også vide, hvor upræcise ovenstående beregninger er – mureren tjener jo heldigvis i dag langt over minimumslønnen. I øvrigt kostede herre-

støvler det dobbelte af sko, mens dame- og pigesko kostede lidt mindre end herreskoene, kun godt og vel 2 mark lybsk.

Fra godset Lindeved sydvest for Flensborg er bevaret en række regnskaber fra familien Rantzau. Gennem hele 1600-tallet svinger prisen på lam mellem 1 og 2 mark, gæs koster lidt mindre, ofte 12 skilling, det er $\frac{3}{4}$ mark, mens høns jævnlig koster omkring 3-4 skilling, altså man fik 4-5 høns for en mark. Bortset fra jule- og mortensgåsen, så ved vi dag, at det ikke er fjerkræet, som får pengene til at rulle i husholdningen – men måske var hønsene dengang af en kvalitet, vi ikke i dag ville forvente at træffe?

De anførte eksempler viser, at nok kan vi med enkelte eksempler anskueliggøre fortidens priser og lønninger, men når alt i øvrigt har forandret sig, fra fjerkræets kvalitet til faglærte håndværkeres relative indtjening – fjerkræskvaliteten er stort set relativt gået ned, mens håndværkerlønningerne er blevet forholdsvis bedre i forhold til resten af samfundet – så har vi også dermed sagt, hvor svært det er at sige noget konkret om pris og løn for bare 100 år siden, for slet ikke at tale om for 2-300 år siden.

19. *Erwin Nøbbe og Olav Bonefeld*

To sønderjyske numismatikere, som var virksomme i 1900-tallet, bør huskes i denne sammenstilling af glimt fra Sønderjyllands og Slesvig-Holstens mønthistorie, det er Erwin Nøbbe fra Flensborg og Olav Bonefeld fra Sundeved.

Erwin Nøbbe (1882-1948) kom fra et solidt miljø i Flensborg, faderen, portrætmaleren *Jacob Nøbbe* (1850-1919) havde mere end kunstneriske aspirationer. *Erwin Nøbbe* blev selv kunstnerisk uddannet på tyske akademier, men hans livsbane blev ikke let, han var dansksindet og forblev dansksindet, uanset hvad der skete under nazitiden. Han slog sig igennem, blandt andet ved journalistisk virksomhed ved lokalpressen og interesserede sig livet igennem for numismatik. Takket være ham er værdifulde oplysninger om både skattefund og enkeltfund af mønter i Flensborg og omegn bevaret for eftertiden. En af de hyppigt citerede, mere videnskabelige artikler fra Nøbbes hånd handler om møntfundene fra Hedeby. Afhandlingen indgik i et festskrift i anledning af hundredeårsjubilæet for »Museum vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel« i 1936, fundfortegnelsen er illustreret med forfatterens egne tegninger.

Erwin Nøbbe (1882-1948). Portrætfoto i Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1948. Nøbbe leverede også tegning til pengesedler. Et eksempel er gengivet på dette årbogsbinds bagside.

Erwin Nøbbe kom også selv til at tegne pengesedler. Det var i tiden efter 1. verdenskrig, hvor enhver tysk kommune så sin fordel i at få en bogtrykker til at fremstille pengesedler – de helt lokale sedler har dog næppe altid spillet en større rolle i samfundets økonomiske liv. For Nøbbes vedkommende blev det blandt andet til pengesedler fra Glücksburg og Wyk på Føhr samt nogle sedler udstedt af den kendte møntsamlers, bagermester Brodersen i Flensborg.

Nøbbe var også møntsamlers, og han havde bl.a. en bemærkelsesværdig fin samling af tyske mønter fra Vikingetiden. Kataloget er bevaret i Stadsarkivet i Flensborg. Samlingen havde været under opbygning siden 1910 og havde altså overlevet 1900-tallets storme. Mønt-

Olav Bonefeld (1910-89). Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

samlingen blev af familien solgt nogle år efter samlerens død. En schweitzisk mønthandler, Erich Cahn fra Münzen und Medaljen A.G. i Basel, fik opkøbt store dele og fik dem fagmæssigt bestemt og udbudt på en af sine internationale auktioner. Hele denne numismatisk set vigtige afslutning blev for ganske nyligt udførligt fremlagt af en af vor tids kyndigste middelaldernumismatikere, professor Peter Berghaus i Münster.

Erwin Nøbbes sidste år blev levet under økonomisk sikrede rammer, idet han fik ansættelse som tegnelærer ved den danske Duborg-Skole i Flensborg. Hans arkiv findes i Stadsarkivet i Flensborg, andet opbevares på Bymuseet.

Olav J. Bonefeld (1910-89) havde en ganske anden livsbane. Han var født på en stor gård i Østre Sottrup. Bonefeld blev ved landbruget, og han var en dygtig landmand. Imidlertid havde han også andre interesser, og en dag, sidst i 1950'erne tog han mod til sig, og meldte sig som kandidat til TV's første gruppe af »Kvit eller Dobbelt«. Man kunne gå helt op til 10.000 kroner! Det var mange penge dengang. Bonefeld meldte sig som ekspert inden for emnet Trankebars numismatik. Det drejede sig om den danske koloni på Malabarkysten, Sydindien, som Christian 4. grundlagde, og som var dansk til 1845. Bonefeld havde heldet med sig, vandt førstepræmien og kunne med sin kone senere på året rejse til Trankebar. Hans udspørger i 1959 var en anden af landets eksperter, den daværende leder af Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, Georg Galster. Bonefeld bevarede kontakten med Nationalmuseet, han sørgede blandt andet for, at museet fik viden om kirkesølvet og dets mestre i Ny Jerusalemskirken i Trankebar.

Bonefeld fortsatte livet igennem med sin Trankebarinteresse, han skrev jævnlig derom i faglige tidsskrifter. 1960'erne og de næste tiår var præget af betydelig numismatisk interesse i alle samfundslag i landet, og en dag stod Bonefeld så med sin egen møntspalte (i den sydjyske »Jydske Tidende«). Den brede interesse var med til at gøde vejen for foreningslivet, og allerede i 1960 var Bonefeld medstifter af Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig. Foreningens første, lidt større publikation blev bogen om »Flensborg Mønt«, der udkom 1967 og som var skrevet af Bonefelds gamle »modpart« fra TV, Georg Galster. Jo, optræden i TV kan føre til meget.

20. *Emil Waschinski*

Emil Waschinski var en i sin tid kendt slesvig-holstensk numismatiker. Han var født 13. januar 1872 i byen Putzig (i dag det polske navn Puck) på Hela-halvøen nær Gdansk, og han døde i Rendsborg næsten 100 år gammel. Ungdom og tidlig manddom blev tilbragt i den del af Kejsertidens Tyskland, som i dag er Polen. Efter nogle stridigheder med den også dengang indflydelsesrige romersk-katolske kirke fandt Waschinski det rigtigt som midaldrende mand at søge mildere himmelstrøg, og i 1919 begyndte han sit virke ved den lærde skole i Kiel.

Lige fra han var dreng havde Waschinski interesseret sig for mønter, og denne interesse kom efter hans pensionering 1934 til at udfylde

*Emil Waschinski
(1872-1971). Por-
træt i Zeitschrift
der Gesellschaft
für Schleswig-
Holsteinische
Geschichte 1972.*

en stor del af hans flittige tilværelse. Først og fremmest udarbejdede han et klassifikationssystem til sin hjemegns middelaldermønter, de hulpenninge, der blev præget af Den tyske Orden i Preussen. Hulpenningene er uden indskrifter, og deres bestemmelse og datering rummer i og for sig lige så mange problemer, som de danske borgerkrigsmønter. Men Waschinski's arbejde, der udkom 1934, har fortsat vist sig som et godt udgangspunkt, når man skal arbejde med Den tyske Ordens mønter.

Landet Slesvig-Holsten var dengang uden egentlig numismatisk ekspertise, megen hjælp hentedes utvivlsomt i Hamburg. Efter bombardementerne af Kiel slog Waschinski sig ned i Rendsborg. Han

bearbejdede større og mindre møntskattefund, som han publicerede på passende steder, således at han var med til at holde den numismatiske forskning levende i sit land.

Måske er møntfundsbeskrivelserne ikke altid fejlfri. Men det kan ske for den bedste, hvis man er isoleret fra et fagligt videnskabeligt miljø, og dog søger at bearbejde et større, vanskeligt tilgængeligt materiale, som derefter udgives i et tidsskrift, hvis redaktion ikke har nogen baggrund, der gør det muligt at træde hjælpende til. Men uanset enkelte uheld, så blev Waschinski trolig ved livet ud til sin død 4. juli 1971.

Emil Waschinski interesserede sig også for økonomisk historie i almindelighed, og det han selv anså for sit hovedværk var utvivlsomt de to bind om pengenes købekraft og prisudviklingen i Slesvig-Holsten fra 1226 til 1864. Værket udkom i efterkrigstiden, og det må være rigtigt at sige, at dets videnskabelige værdi er omstridt. I sit anlæg lever det ikke op til de krav, der må stilles til en prishistorie på internationalt plan. Men som nyttig orientering, som opslagsbog, som materialesamling og som vejviser til videre studier vil værket sikkert længe bevare en værdi.

Manuskriptet havde en dramatisk historie. Under krigen blev det opbevaret i kælderen til den ejendom i Kiel, hvor familien boede. Da huset stod i flammer efter et af de store bombardementer i sommeren 1944, bjergede fru Waschinski manuskriptet ud gennem et kældervindue, kort før indgangsdørene til kælderen brændte igennem.

HENVISNINGER

Mønthistorien i overblik

Litteraturoversigt hos Holger Hede, *Danmarks og Norges Mønter 1541-1814-1977*, 3. reviderede udgave, København 1978, specielt s. xiii-xiv. Et ganske upretentiøst katalog er Erik Storgaard, *Slesvig-Holsten. Hertuger, Prinsesser, Biskopper, Grever, Fyrster og deres mønter*, Vissenbjerg 2001.

1. Hus-mønten, en af 800-tallets Hedeby-mønter.

Gert Hatz: *Malmer CE II / Hus*, i: *hikuin*, bd. 11, *Til Brita Malmer*, Moesgård 1985, s. 133-144; Brita Malmer:

Nordisk utmyntning före år 1000, Lund 1966 (disputats).

2. Hedeby og Hellig Olav.

Disse emner er senest behandlet i populær form i en bog, som blev udgivet af Den kongelige Mønt- og Medaillesamling i anledning af 1000-året for den første danske mønt med kongens navn og Danmarks navn - Svend Tveskægs mønt: *Danske mønter fra 1000-tallet i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling*, København 1995.

3. Norge og Slesvig.

Gert Hatz: *Die Münzfunde aus Schleswiger Grabungen*, i: *Ausgrabun-*

- gen in Schleswig. *Berichte und Studien*, 15. *Das archäologische Fundmaterial*, II, red. Volker Vogel, s. 169-204. Jørgen Steen Jensen: Aggersborg-mønterne og andre norske middelaldermønter fra selvstændighedstiden i danske kirkefund, *NNF-Nytt. Meddelelser fra Norsk Numismatisk Forening*, nr. 1, 1982, s. 13-19; samme, i: *Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte*, hæfte 18, 1973, (særtryk med titel *Ausgrabungen in Schleswig*, 4. *Bericht der Projektgruppe Alt-Schleswig im Sonderforschungsbe- reich 17 an der Universität Kiel*).
4. Udmøntningen i Slesvig i 12- og 1300-tallet (»borgerkrigsmønterne«). H. V. Mansfeld-Büllner: *Afbildninger af samtlige hidtil kendte danske Mønter ... 1241-1377*, København 1887, rev. udgave ved Johan Chr. Holm, København 1954 og senere. De mønttyper, som omtales i teksten har betegnelserne MB 491, 497 og 634. Keld Grin- der-Hansen: *Kongemagtens krise. Det danske møntvæsen 1241-ca. 1340*, Kø- benhavn 2000; her er en del af typerne omdateret eller omplaceret. – Schuby- fundet er publiceret af Ralf Wiech- mann: Ein Münzfund des 14. Jahr- hunderts aus Schuby, Kreis Schles- wig-Flensburg, *Offa*, bd. 51, Neumün- ster 1994, s. 143-190.
5. Flensborg- og Ribe-mønt omkring 1380. Dateringsproblemerne drøftes af Ger- hard Stefke: Silbergeld-Probleme im westlichen Ostseeraum ca. 1380-ca. 1430, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1981, specielt s. 60; hele dette bind vedrører i øvrigt senmiddelalderligt møntvæsen omkring Østersøen. Ind- skriftsvariationer m.v. er gengivet hos P. Hauberg: Danmarks Myntvæsen 1377-1481, *Aarbøger for nordisk Oldkyn- dighed og Historie*, 1886. – Om Ribes statsretlige tilhørsforhold, se Wilhelm la Cour i *Sønderjyllands Historie*, I, 1930-31, s. 476.
6. Frederik 1.s udmøntning i Husum. Fremstillingen bygger i væsentlig grad på Georg Galster: *Unionstidens Udmøntninger*, København 1972. Tanken om Bussert som ophavsmand til Husumdaleren skyldes Georg Gal- ster (personlig meddelelse under ud- arbejdelsen af bogen).
7. Frederik 1.s og Christian 3.s udmøn- ting på Gottorp. Georg Galster: *Unionstidens Ud- møntninger*, København 1972.
8. Portugaløserne. Max von Bahrfeldt: »Über die älteren Hamburger Portugalöser«, *Zeitschrift für Hamburgische Geschichte*, bd. 19, 1914, genudgivet i *Norddeutsches Jahr- buch für Münzkunde und verwandte Ge- biete. Festschrift zum 75jährigen Besten- den des Vereins der Münzenfreunde in Hamburg*, s. 87-123; Axel Ernst: Guld- udmøntningen i Haderslev 1591-1593 og Bidrag til Holsten-Gottorps ældre mønthistorie, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* henholdsvis 1953, s. 193-198 og 1956, s. 237-249; Troels- Lund: *Christian den Fjerdes Skib paa Skanderborg Sø*, København 1893; An- ders Christensen: Våbenskjolde på mønter, *Heraldisk Tidsskrift*, bd. III, 1970-74, s. 402-403; Jørgen Steen Jen- sen: The Portuguez in the Nordic Countries, *IV Congresso Nacional de Numismática. Actas*, Lisboa 1998, s. 249-257.
9. Denningene. Gert Hatz: »Denninge«, *Zeitschrift für Ostforschung*, bd. 11, 1962, s. 1-37; Alla Melnikova: »Denning in the History of Russian Danish Relations«, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1989-90 (1994), s. 166-181, dansk sammendrag; Sven Aa- gaard: Vedrørende dansk efterligning og forfalskning af russiske kopeker 1619-30 (?), *Nordisk Numismatisk Års- skrift* 1992-93 (1997), s. 104-115; Arthur Arnheim har fremlagt den jødiske møntmester Albert Dionis mærkelige og hidtil lidet kendte livløb (født i Bra- ga, Nordportugal ca. 1565, død i Glückstadt 1645) i en afhandling i tids- skriftet for dansk-jødisk historie, *RAMBAM*, bd. 7, 1998, s. 18-36, resulta- terne omtalt i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, 2000, s. 10-11.
10. Skattefund med mønter fra Gottorp. De to skattefund, der omtales, er regi- streret i Møntsamlingens Fundproto- kol (FP) under FP 192, Alslev-fundet, og FP 788, Vejle skatten. Sidstnævnte er summarisk publiceret af Jørgen Ol- rik: *Drikkehorn og Sølvtoj*, København 1909, s. 143 og af G. Galster i *Trap's Danmark*, sidste udgave.

11. Gottorp-samlingen på Nationalmuseet og H. Mayntzhusen.
»Mayntzhusens slesvig-holstenskemøntsamling« i: [Medlemsblad for] *Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig*, 35. årgang nr. 8, 1996; samle- ren skrev, muligvis under medvirken af historikeren P. Hasse i Kiel, om to møntfund i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte*, bd. 10, 1881, s. 60-63. Vigtige supplerende oplysninger fra arkivar dr. K.J. Lorenzen-Schmidt, Staatsarchiv i Hamburg, og professor dr. Gert Hatz.
12. Guldstykker fra Gottorp, erhvervet med Ny Carlsbergfondets hjælp. Den firdobbelte portugæler har tidligere været drøftet af under tegnede i [Medlemsblad for] *Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig*, 31. årgang, nr. 1, 1991 (Sønderborg); guldmedaljen sammesteds og af samme forfatter: 37. årgang, nr. 6, 1998. – Henvisningen til det russisksprogede værk, hvor man kan læse detaljer om de store salg af russiske kunstgenstande til det europæiske marked kan læses i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, nr. 3-4, maj 2002, side 37.
13. Nyerhvervelser fra Gottorp på Nationalmuseet.
Der er redegjort for disse erhvervelser i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, dels i en opsats i årgang 1999, s. 47-48 og dels i Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings årsberetninger for 1999 samt 2001, henholdsvis årgang 2000, s. 54 og 2002, s. 61.
14. Mønten i Sønderborg.
Jørgen Steen Jensen: *Hertug Hans den Yngre. En biografi. Katalog over mønter og fortegnelse over møntfund*, udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved og Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig 1971 (bind 50 i serien *Fra Als og Sundeved*).
15. Dagligdagens småmønter i 16-, 17- og 1800-tallet.
De tre kirkegulvsfund er indført i Den kgl. Mønt- og Medaljesamlings Fundprotokol under numrene FP 208, 3239 og 3119. Tønningfundet er tidligere beskrevet i artiklen Småmønter fra de gottorpske dele af Slesvig, *Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig [Medlemsblad]* 13. årg. nr. 6, 1974, s. 1-3, mens der er givet summariske oversigter over Mønter fra de sønderjyske kirkegulve, sammesteds, 15. årgang nr. 6-7, 1976, s. 1-2 og 2-3.
16. Altona-mønten og specierne.
J. Wilcke, *Kurantmønten 1726-1788*, København 1927; samme, *Specie-, Kurant- og Riggsbankdaler 1788-1845*, København 1929; Nelckenbrechers *Taschenbuch der Münz- Maass- und Gewichtskunde für Kaufleute*, 8. oplag, Berlin 1803, s. 107 (vekselforholdene i Hamburg).
17. Species-Banken i Altona.
Julius Wilcke, *Specie-, Kurant- og Riggsbankdaler 1788-1845*, København 1929; Peter Nickels, *Das Papiergeld der Herzogtümer Schleswig-Holstein 1787-1864*, *Norddeutsches Jahrbuch für Münzkunde*, bd. 1, København 1979, s. 289-313.
18. Hvad tjente de? Hvad kostede det?
Emil Waschinski, *Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, Neumünster 1959, s. 189 og s. 112-116.
19. Erwin Nøbbe og Olav Bonefeld.
De to sønderjyske numismatikere blev efter deres død hædret med indgående og indlevede nekrologer i det nordiske hovedfagtidsskrift for numismatik. Axel Ernst skrev om Erwin Nøbbe i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, 1948, s. 58-63; sammesteds har Peter Berghaus og undertegnede skrevet om Nøbbes arkiv, årgang 2001, s. 70-72. Endelig har Peter Berghaus foretaget en indgående analyse specielt af Nøbbes tyske vikingetidssamling (på grundlag af et katalog opbevaret i Flensborgs stadsarkiv), »Erwin Nöbbe, Künstler, Historiker, Journalist, Lehrer, Numismatiker«, trykt i festskrift til Stanislaw Suchodolski, *Moneta Mediaevalis*, Warszawa 2002, s. 479-493. – Thøger Busk skrev om Olav Bonefeld i *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1989, s. 118-120, bibliografi i udvalgt (hovedvægt på Trankebar), s. 121-122.

20. Emil Waschinski.

Omarbejdet version af opsats i [Medlemsblad for] *Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig*, 38. årgang, nr. 8, april 1999; nekrologer af G.E. Hoffmann i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Neumünster 1972, s. 9-14 og Marta Meclewska i *Wiadomosci Numizma-*

tyczne, bd. 15, Warszawa 1971, s. 195-196. Det prishistoriske værk hedder *Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864*, det indgik som bd. 26, I-II, i serien *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1952-59, 245 + 299 sider.

Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-1920 og kronemøntens indførelse

af MORTEN ANDERSEN

Den 15. juni 1920 blev Nordslesvig genforenet med kongeriget Danmark efter at have været under tysk herredømme siden krigen i 1864. Genforeningen med Danmark betød, at den danske kronemønt skulle indføres i Nordslesvig. Et valutaspørgsmål af den art giver ofte anledning til politiske divergenser. Spørgsmålet om omvekslingen af nordslesvigernes tyske Reichsmark til danske kroner var heller ikke uden problemer. Artiklen her er en forkortet udgave af forfatterens historiespeciale ved Syddansk Universitet, Odense 2001.

Introduktion

Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-20 var vanskeligt at få løst af flere årsager. For det første fordi mange forskellige interesser var på spil i dette spørgsmål. Valutaspørgsmålet havde betydning for hver enkelt nordslesvigernes privatøkonomi og for det nordslesvigske erhvervslivs overgang til det danske marked. Men valutaspørgsmålet drejede sig også om, hvad den danske statskasse kunne yde af økonomisk støtte til Nordslesvig i forbindelse med genforeningen. Den tyske krigsøkonomi havde tæret hårdt på Nordslesvig siden august 1914. Ernæringsforholdene var blevet stadig dårligere, efterhånden som krigen trak ud, og Nordslesvig manglede de mest basale ressourcer, for at landbruget igen kunne brødføde befolkningen. Nordslesvingerne forventede ikke kun en forbedring af deres nationalpolitiske forhold, men også en forbedring af deres økonomiske forhold ved genforeningen. I den forbindelse var valutaspørgsmålet helt centralt.

Mest af alt blev valutaspørgsmålet vanskeliggjort af den tyske Reichsmarks dramatiske kursfald. Bag markkursens fald lå flere forskellige faktorer, især den tyske krigsfinansiering og krigsøkonomi. Markkursens fald havde nær sammenhæng med den tyske inflation, der varede 9 år fra efteråret 1914 til efteråret 1923, hvor hyperinfla-

tionen blev bremset med en fuldstændig møntreform. Markkursens udvikling overfor kronen i perioden 1914 til 1920 ses i tabellen nedenunder.

Tabel 1.

	Markkursen noteret på Hamborg børs 1914-1920						
	Kr. pr. 100 mk. Månedlig gennemsnit						
	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
Januar	88,90	87,15	67,79	61,23	62,90	46,28	9,52
Februar	88,95	85,95	65,82	60,65	62,13	42,51	7,11
Marts	89,00	83,50	62,43	56,39	63,59	38,29	7,77
April	89,00	80,40	61,63	54,40	63,18	32,77	9,94
Maj	89,00	78,96	61,38	53,54	62,88	33,24	14,02
Juni	89,10	77,71	62,60	49,00	60,38	30,85	15,55
Juli	89,05	78,65	63,65	48,48	55,24	29,09	15,64
August	89,20	78,55	63,76	46,62	52,67	23,74	14,30
September	89,15	79,51	63,99	45,48	50,89	19,09	12,69
Oktober	87,00	78,62	64,08	43,42	55,69	17,26	10,85
November	85,00	74,91	63,26	43,87	51,17	12,47	10,12
December	87,20	70,64	60,24	57,63	45,19	11,38	9,57
Gennemsnit	88,38	79,55	63,39	51,73	57,16	28,08	11,42

Kilde: Statistisk Aarbog 1914-23. Tabeller for vekselkursen noteret på Hamborg.

En omveksling af tyske Reichsmark til danske kroner efter den officielle avista- eller dagskurs i overgangstiden 1918 til 1920 ville koste nordslesvigerne dyrt, da markformuer opstået før 1914 ville reduceres kraftigt dermed. Af den årsag blev en omveksling til fredskurs, den kurs, marken havde før krigsudbruddet i august 1914, et mål, der blev arbejdet for i vide nordslesvigske kredse. Denne kurs blev også benævnt parikurs og lå på omtrent 89 kroner for 100 mark. En omveksling til fredskurs fandt imidlertid ikke megen velvilje i de danske kredse, der skulle gennemføre valutaordningen. Her vejede hensynet til den danske statskasses finanser og ydeevne tungt. Og jo mere markkursen faldt, jo dyrere ville en omveksling af nordslesvigerens Reichsmark til fredskurs blive for den danske stat.

En politisk forhandlings- og beslutningsproces omkring det nordslesvigske valutaspørgsmål blev indledt i foråret 1919. Processen blev afsluttet den 20. maj 1920 med kronemøntens indførelse i Nordslesvig, omtrent en måned før den officielle genforening. Valutaspørgsmålets ordning fik et noget andet udseende, end de fleste nordslesvigerne havde forventet og blev senere udsat for megen kritik. Den

Oluf Bech, direktør for Nationalbankens filial i Kolding 1901-1923, og borgmester i Kolding 1916-1923. Det var Oluf Bech, der fik ansvaret for kronemøntens indførelse i Nordslesvig den 20. maj 1920. Oluf Bech var også medlem af Sønderjysk kroneudvalg. Portrætfoto 1920 i Kolding Stadsarkiv.

økonomiske støtte fra Danmark svarede med andre ord ikke til nordslesvigernes forventninger. Denne artikel vil omhandle den politiske beslutningsproces og de økonomiske og politiske overvejelser bag den nordslesvigske valutaordning, som den så ud med lovene omkring kronemøntens indførelse i Nordslesvig den 20. maj 1920. Først vil der blive redegjort for ordningen, som den blev fastlagt i 1920 og derefter for de mange forhandlinger, som gik forud.

Lovene om Kronemøntens indførelse, Udligningskassen og Lånekassen

Den 14. maj 1920 udstedte den internationale kommission for Slesvig, C.I.S, en anordning om kronemøntens indførelse i 1. zone. C.I.S var nedsat af ententemagterne på fredskonferencen i Paris i foråret 1919 og administrerede de to afstemningszoner i Slesvig i perioden 10. januar til 16. juni 1920. Anordningen om kronemøntens indførelse gjorde

de dansk møntlovgivning gældende fra og med den 20. maj 1920, hvormed dansk mønt var lovligt betalingsmiddel mand og mand imellem og ved offentlige kasser. Omregningskursen ved betaling til de offentlige kasser fastsattes efter den på Københavns børs officielt noterede dagskurs for Reichsmark og kunne kun ændres ved bestemmelse fra kommissionen og administratoren for de sønderjydske landsdele i Aabenraa. Betalinger mand og mand imellem skulle foregå til dagskurs, og tysk mønt kunne anvendes lovligt indtil videre. Desuden blev der udstedt en anordning om valg af medlemmer til et valutaråd i 1. zone, en anordning om oprettelsen af en lånekasse for de sønderjydske landsdele, samt en anordning om totalforbud mod ind- og udførsel af varer til og fra afstemningsområdet og mellem 1.- og 2. zone, med undtagelse af indførsel af forsyninger til 1. zone fra Danmark.¹

Bag kommissionens anordninger om kronemøntens indførelse lå tre love udarbejdet af den danske centraladministration. Det drejede sig om loven om kronemøntens indførelse, loven om en udligningskasse, og loven om en lånekasse. Loven om kronemøntens indførelse gjorde dansk møntlovgivning gældende og dansk mønt lovligt betalingsmiddel ved offentlige kasser og mand og mand i mellem.² *Udligningskassen* var ment som en kasse, der skulle udligne de indtægts- og formuetab, som krigen og inflationen havde påført de nordslesvigske borgere. Kassen stillede 350 kroner til rådighed per indbygger i Nordslesvig. Indbyggertallet fastsattes efter folketællingen fra 1910, hvor tallet havde været 167.603 indbyggere. Det gav udligningskassen et samlet beløb på 58,66 millioner kroner at arbejde med. Erstatninger kunne kun ydes til indbyggere, der havde boet i Nordslesvig siden 1. januar 1914, og de enkelte borgere skulle kunne påvise et tab ved sammenligning af deres formuer den 1. januar 1914 og den 1. januar 1920 for at kunne komme i betragtning. Erstatningen for formuetab blev givet efter en glidende skala, således at mindre formuer fik en højere dækning end større formuer. Personer med formuer, der den 1. januar 1914 udgjorde indtil 5.000 mark, *skulle* have deres tab erstattet til parikurs, 8 kroner for 9 mark. Personer med formuer fra 5.000 mark indtil 15.000 mark *skulle* have de første 5.000 tabte mark erstattet til pari, de næste 5.000 til kurs 45 og resten til en af forvaltningsrådet fastsat kurs, dog ikke over kurs 45, *for så vidt udligningskassens rådighedsbeløb rakte*. For hver følgende 10.000 mark over de 15.000 kunne erstatninger gives til en kurs faldende med 5 fra de 45. Familieforsør-

Nationalbankens filial i Kolding. Her samlede Nationalbanken samtlige mønter og sedler til indførelse i Nordslesvig i dagene før den 20. maj 1920. Bygningen er i dag nyrenoveret og huser blandt andet det svenske konsulat. Foto 1920 i Kolding Stadsarkiv.

gere fik fuld erstatning, mens ikke-familieforsørgere måtte nøjes med 2/3 af de efter reglerne fastsatte erstatningssummer. Formuer måtte ikke bringes over 25.000 kroner per individ ved erstatningen. Dertil kom årlige indtægstilskud til personer, der levede af renter og pension, der ikke blev overtaget af den danske stat. Også her blev en glidende skala anvendt, således at mindre pensioner fik en relativ højere dækning end større pensioner. Under særlige omstændigheder kunne reglerne anvendes på danske statsborgere, der stammede fra Nordslesvig, og som var flyttet til Nordslesvig fra Tyskland efter 1914, og personer der havde været bosat i Nordslesvig, men som var flyttet til Danmark og var henvist til at leve af renter eller pension i tyske mark. Personer med formuer, der var opstået ved arv eller formuer, der var opstået i tidsrummet 1. januar 1914 til 1. januar 1919, og siden tabt, kunne under særlige omstændigheder komme i betragtning til erstatning.³

Erstatningerne skulle administreres af et valutaråd, hvis medlemmer skulle vælges efter de regler, der var opstillet i den internationale kommissions anordning fra den 14. maj 1920. De fire nordslesvigske kredse blev bedt om hver at udnævne to repræsentanter, mens erhvervsorganisationerne for landbrug, håndværkere og industri, handlende, arbejdere, fiskere og privatfunktionærer blev bedt om hver at udnævne én repræsentant. Sammen med rådets formand, generaldirektør for skattevæsenet Michael Kofoed, skulle disse 14 nordslesvigske mænd gennemføre udligningskassens erstatninger. Sønderjysk Valutaråd, som rådet blev kaldt, fik en relativ høj grad af autonomi i fastlæggelsen af de mere konkrete principper for tildeling af erstatninger. Rådet delte erstatningerne op i to grupper. De såkaldte pligt-mæssige erstatninger, som hovedsagelig gjaldt personer med 1914-formuer på indtil 10.000 mark og renteindtægter indtil 2.000 mark, og ikke-pligt-mæssige erstatninger, som var til personer med formuer eller renteindtægter derover. Valutarådet havde i november 1920 så meget overblik over de pligt-mæssige erstatninger, at de kunne fastsætte præcise omregningskurser for formuer over 10.000 mark inden for lovens rammer. Valutarådets omregningskurser ses i tabel 2 nedenunder.

Tabel 2.

Udligningskassens erstatningsskala for formuetab	
Formue 1. Jan. 1914 i Rigsmark	Erstatningskurs for tab under krig og inflation
-5.000	89 (Pari)
5.000-25.000	45
25.000-35.000	40
35.000-45.000	35
45.000-55.000	30
55.000-65.000	25

Kilde: Beretning om Virksomheden i Udligningskassen (1922).

Som sagt var formuen i 1914 udgangspunkt, men det var det tabte beløb, der erstattedes. Havde formuen i 1914 været på indtil 5.000 mark, erstattedes tabet til parikurs. Havde formuen været over 5.000 mark indtil 25.000 mark, erstattedes de første 5.000 tabte mark til pari, de næste til kurs 45. Havde formuen i 1914 været over 25.000 indtil 35.000 mark erstattedes de første 25.000 tabte mark som ovenfor, resten til kurs 40 og så fremdeles. Rente- og pensionstilskudsskalaen ses i tabel 3 nedenunder.

Tabel 3.

Udligningskassens erstatningsskala for rente og pensionstilskud	
Renter og pension (Indtægt i mark 1920)	Erstatningskurs for indtægtstilskud
-2.000	89 (Pari)
2.000-4.000	45
4.000-6.000	40
6.000-8.000	35
8.000-10.000	30
10.000-12.000	25

Kilde: Beretning om Virksomheden i Udligningskassen (1922).

Havde man en rente- eller pensionsindtægt på indtil 2.000 mark om året i 1920, fik man et tilskud, således at den samlede indtægt svarede til en omveksling af 2.000 mark til parikurs. Rente- eller pensionsindtægter mellem 2.000 og 4.000 mark fik de første 2.000 omsat til parikurs og resten til kurs 45 og så fremdeles. Den samlede årsindtægt måtte ikke forøges til mere end 4.000 kroner.

Lånkassen fik et beløb på 10 millioner kroner stillet til rådighed, med hvilke kassen kunne yde driftslån til håndværkere, handlende

Christian Hübbe (1868-1945). Direktør for Haderslev Bank 1901-39. Christian Hübbe var talsmand for den store gruppe af nordslesvigere, der ønskede en omveksling af hele markbestanden til fredskurs ved kronemøntens indførelse i Nordslesvig. Portrætfoto 1907 i Haderslev Byhistoriske Arkiv.

og landbrugere, der som følge af krigen og inflationen ikke kunne skaffe sig den fornødne driftskapital til opretholdelse af en virksomhed. Lånene kunne ikke overstige 10.000 kroner og forrentedes med 4% årligt. I særlige tilfælde kunne rente- og afdragsfrie lån ydes i op til tre år. Kassen skulle administreres af det kroneudvalg, som på foranledning af det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender var blevet nedsat den 18. december 1919 for at afhjælpe problemerne omkring kronemøntens indførelse i Nordslesvig.⁴

Udover midlerne til udlignings- og lånekassen måtte den danske stat rejse midler til følgende ordninger. De fire store banker i Nordslesvig, Haderslev Bank, Nordslesvigsk Folkebank i Aabenraa, Banken for Als og Sundeved i Sønderborg og Tønder Landmandsbank

tildeltes hver et lån på 3 millioner kroner til en rente på 5%. 2,35 millioner kroner i alt måtte desuden stilles til rådighed for fem andre banker. 72 nordslesvigske sparekasser skulle hver modtage lån på gennemsnitlig 20.000 kroner. 10 millioner kroner blev stillet til rådighed til opkøb af obligationer fra den nyoprettede Sønderjyllands Kreditforening, for at støtte kursen på foreningens første obligationsrække. Sønderjyske arbejdere fik et løntillæg i ugen før kronemøntens indførelse på samlet 2 millioner kroner. I alt drejede disse ordninger vedrørende kronemøntens indførelse i Nordslesvig sig om, at den danske stat stillede omtrent 97 millioner kroner til rådighed.⁵ Fordeelingen af de 97 millioner kroner ses i tabel 4 nedenfor.

Tabel 4.

Rådighedsbeløb rejst af den danske stat ved kronemøntens indførelse den 20. maj 1920	
	Beløb i mill. kr.
<i>Formål</i>	
Udligningskassen	59
Lånekassen	10
Støtteopkøb af Kreditforeningsobligationer	10
Løntillæg til arbejdere	2
<i>Lån til banker og sparekasser</i>	
Haderslev Bank	3
Nordslesvigsk Folkebank	3
Banken for Als og Sundeved	3
Tønder Landmandsbank	3
Sønderborg Bank	1
Nordslesvigsk Bank	1
Løgumkloster Bank	0,2
Haderslebener Kreditbank	0,1
Haderslev Amts Folkebank	0,05
72 sparekasser (20.000 kr.*72)	1,44
I alt	96,79

Kilde: Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlingsprotokol (s. 977-982).

Nordslesvig under krig og inflation

Før vi begiver os ind i beslutningsprocessen bag kronemøntens indførelse, skal vi se på de økonomiske forhold i Nordslesvig under og efter 1. verdenskrig, der fik stor betydning for valutaspørgsmålet. Hvorvidt det nordslesvigske landbrug, der var egnens hovederhverv i 1918, kom godt eller skidt i gennem 1. verdenskrig, er svært at afgø-

re entydigt. P.A. Callø, direktør for Sønderjyllands Kreditforening 1920-60, giver i sin beretning om de økonomiske forhold i Sønderjylland i overgangstiden følgende vurdering: *Sønderjylland er jo et Bonde-land med faa og smaa Købstæder. Landbruget er det bærende Erhverv, og dette har været et Held for Landsdelen, eftersom Landbruget er det Erhverv, der har lidt mindst under Krigen og dens Følger.*⁶ P.A. Callø henviser til, at store investeringer fra tiden før 1914 betød, at landbruget stod godt rustet før krigen. Han nævner også landbokvindernes evne til at overtage driften på gården, tilstedeværelsen af russiske krigsfanger som arbejdskraft, og de relativt gode muligheder for krigsorlov, som landmændene havde under krigen. Ved krigens slutning stod mange landmænd desuden med store pengemidler. For det første fordi manglen på kunstgødning, kraftfoder og arbejdskraft under krigen havde forringet produktiviteten og gjort det attraktivt at omsætte driftsmidlerne, som jord, dyr og maskiner, i kontanter. For det andet fordi tvangsafleveringer og restriktionspolitikken indebar realisering af driftsmidlerne i sig selv, og for det tredje fordi nogle landmænd tjente godt på smughandel uden om restriktionerne. Det var især den forøgede likviditet Callø henviste til, da han vurderede landbrugets stilling efter krigen som relativ god. Men spørgsmålet er, hvad kapitalen var værd, når inflationen tages med i betragtning?

Det nordslesvigske landbrug oplevede et stærkt fald i produktiviteten under 1. verdenskrig. Krigsøkonomien og restriktionerne spillede her en stor rolle. Kornhandelens monopolisering i 1915 og oprettelsen af lokale *Reichsgetreidestellen* i alle kredse, hvorved kontrollen af landbruget øgedes mærkbart, var upopulære foranstaltninger, der trak produktiviteten ned. Tvangsafleveringerne var ikke mindre upopulære. Hestebestanden var allerede i 1914 faldet med 20%, og svinebestanden i 1915 reduceret med 60%.⁷ De af den tyske stat fastsatte maksimalpriser blev hurtigt til et stort problem. Maksimalpriserne tog ikke del i de generelle prisstigninger, og det betød at landmændenes indtjening ikke svarede til udgifterne. For landmændene blev det sorte marked mere og mere attraktivt, som krigen gik. Her var indtjeningen væsentlig bedre end på det legale marked. Det kom blandt andet til udtryk ved en stor nedgang i mejeriernes mælkemængde i løbet af krigen.⁸ Der er ingen tvivl om, at landbruget havde en fordel i at have adgang til fødevarer til egen ernæring, men også som salgsvarer. På trods af restriktionerne havde man noget at handle med, og de lokale myndigheder berettes da også i mange tilfælde at have væ-

Haderslev Bank og Nørregade i Haderslev omkring 1920-25. På venstre side ses Haderslev Banks bygning Nørregade 30 indviet i 1916. Haderslev Bank, en af de fire store nordslesvigske banker i 1920, blev grundlagt i 1875. I 1969 fusionerede Haderslev Bank med Privatbanken, i dag Nordeabank. Postkort 1920-25 i Haderslev Byhistoriske Arkiv.

ret bestikkelige. Personlige forbindelser var afgørende. Der har derfor været store individuelle forskelle på, hvorledes landbruget kom igennem krigen fra brug til brug.⁹

Ifølge P. A. Callø var de hårdest ramte i Nordslesvig håndværkerne. Deres materialer blev enten beslaglagt eller var utilgængelige under krigen. Desuden kunne ingen erstatte håndværkeren, når denne var i krig, som tilfældet var med landmændene. Industrien i Nordslesvig, der hovedsagelig bestod af teglværkerne ved Egersund, havde allerede inden krigen haft vanskeligheder ved at klare den centraltyske konkurrence, og krigen gav ikke de store ændringer her.¹⁰

Krigsøkonomien mærkedes også i de nordslesvigske købstæder. Den 1. oktober 1914 fastsatte magistraten i Haderslev maksimalpriser på kartofler, 16. februar 1915 på brød og fra 1. marts 1915 indførtes brødrationering. En levnedsmiddelkommission blev nedsat, og byen opkøbte fødevarer for at kunne oprette et permanent udsalg af varer som ris, gryn, lammekød, klipfisk, røget skinke, flæsk og grøntsagskonserves til byens befolkning. De nordslesvigske købstæder nød dog i modsætning til de tyske industribyer godt af nærheden til landdi-

strikkerne. Fælleslandboforeningen for Nordslesvig leverede således gratis mælk og grøntsager til de større byers bespisningssteder for fattige. I november 1915 opfordrede Fælleslandboforeningen landmændene til at udvise solidaritet med de fattige ved at danne velfærdskomiteer i sogne og landsbyer.¹¹

Som tiden gik, blev det imidlertid sværere at skaffe fødevarerne, og i 1917 blev mangelsituationen alvorlig. Alle fødevarer var afleveringspligtige og fordeltes centralt. Nordslesvig kom til at lide under hensynet til de store tyske industribyer, som fik størstedelen af de i Nordslesvig producerede fødevarer. Det sorte markedes opblomstring havde også en del af skylden for fødevarerangsten. Dertil kom, at fødevarerpriserne steg mærkbart. Krav om tilsvarende lønstigninger fulgte naturligvis efter. I løbet af 1916 var lønniveauet i Haderslev steget til 25-30% over førkrigsniveau. Ved årsskiftet 1918-19 var lønningerne helt oppe på 100-150% over førkrigsniveau. Men prisniveauet var steget 300-400% over førkrigsniveau, så lønstigningerne rakte ikke langt.¹²

Genforeningshåb og nødstilstand

I sommeren og efteråret 1918 blev det klart, at Tyskland før eller siden ville lide nederlag i krigen. Dermed opstod også spørgsmålet om Nordslesvigs fremtidige tilhørsforhold. Genforeningshistorien tog sin begyndelse. Den 23. oktober 1918 stillede H.P. Hanssen i den tyske rigsdag krav om en løsning af det nordslesvigske spørgsmål med selvbestemmelsesretten som grundlag. Den 16. og 17. november 1918 holdt Nordslesvigske Vælgerforening, der var de dansksindede nordslesvigeres politiske organisation, tilsynsrådsmøde på »Folkehjem« i Aabenraa og tog stilling til en kommende folkeafstemning. I december 1918 blev det slesvigske spørgsmål rejst officielt over for de allieredes regeringer, og så ventede forhandlinger ved fredskonferencen i Paris i foråret 1919.

Genforeningstanker blev i mellemtiden forstyrret af den tyske revolution, der brød ud i Kiel den 3. november og udmundede i dannelsen af Weimarrepublikken den 9. november 1918. Der blev dannet soldater-, arbejder- og bonderåd, således også i Nordslesvig. For nordslesvigerne, særligt i landbefolkningen, handlede oprettelsen mere om at overtage myndigheden fra de tyske kommuneforstandere end om at gennemføre en revolution. Revolutionsbevægelsen var i

Rationeringskortudlevering på Haderslev Rådhus omkring 1917. Rationeringskortene var en følge af vareknapheden under 1. verdenskrig. Læg mærke til plakaten i midten, »Gold dem Vaterland«, en opfordring til borgerne om at indlevere guld til rigsbanken. Den tyske rigsbank lod seddelpressen rulle under krigen. Seddeludstedelsen blev finansieret ved krigslånsobligationer og borgernes indlevering af guld- og sølvmonter. Den politik var en af hovedårsagerne til at inflationen løb ud af kontrol. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

det hele taget uden den store politiske betydning i Nordslesvig, hvor det først og fremmest var grænsespørgsmålet, der optog sindene. Soldater- og arbejderrådernes arbejde lå i demobiliseringen og fødevarerforsyningen lokalt. En række kontrolopgaver havde rådene også, blandt andet kontrol af at den nyindførte otte-timers arbejdsdag blev overholdt og af den almindelige administration.¹³

Forsyningssituationen var dog alvorlig nok. Den 30. november 1918 blev Haderslevs varebeholdning opgjort til 15 sække boghvedegryn, et parti nudler, 7200 pund kunsthonning og en mængde hvidkål. Til en befolkning på cirka 14.000 var dette meget beskedent.¹⁴ I Flensborg Avis kunne man den 12. februar 1919 i en artikel med titlen »Et mørkt Billede af vor Hjemstavn« læse følgende om situationen: *Levnedsmiddelspørgsmålet er ogsaa stadig blevet vanskeligere, trods det at Sønderjylland er et agerdyrkende og kvægavlende land. Ved de evige Restriktioner svinder kreaturtallet ind, i Haderslev Amt er det gaaet ned med halvdelen, i de andre Amter er forholdet noget lignende. Kunstgødning er ikke til at skaffe, Kraftfoder findes ikke, Høet er knapt og Roerne bruges til Men-*

neskeføde. I Fjor var der mange Mennesker, som i flere Maaneder levede af Roer og Roeafkog. Landbruget er nu naaet til den yderste Grænse af, hvad det kan yde. Mælkeleveringen til Mejerierne er dalet til et minimum. Mælken og Smørret bliver gjort endnu knappere ved at der sendes Mælk til Hamborg eller Tørringsanstalter. Der uddeles Sødmælk til Børn under 6 Aar, ellers kun efter Lægeattest til syge, til frugtsommelige og diegivende Kvinder.

Bag artiklen står læge Hans Lausten-Thomsen fra Skærbæk. Selvom Flensborg Avis havde politiske interesser i at fremstille situationen under det tyske styre så dårlig som muligt, er der ikke tvivl om, at ernæringssituationen i hele Tyskland var alvorlig. Reguleringsøkonomien var ikke hørt op med revolutionen. Maksimalpriser og tvangsafleveringer betød, at smughandelen tog til. Da en folkeafstemning om Nordslesvigs nationale tilhørsforhold sandsynligvis ville komme, og Nordslesvig derved ville blive dansk, bekymrede de tyske myndigheder sig ikke synderligt om forsyningen dertil. Kultilførslen sydfra blev med tiden et stort problem i Nordslesvig. Samtidig opkøbte den tyske regering stadig varer i Nordslesvig og sendte dem sydpå, hvilket forværrede situationen. Prisstigningerne fortsatte desuden med uformindsket styrke efter våbenstilstanden.

Nødpenge

Nødstilstanden eksisterede også inden for pengeverdenen. Den tyske rigsbanks jagt på guld- og sølvmonter betød, at der allerede inden krigen opstod mangel på almindelig skillemønt i hele Tyskland, og nødpenge blev fra 1913 et almindeligt fænomen. De enkelte kommuner kunne lovligt udstede nødpengesedler fra 1917. Der skulle være dækning i kommunekassen for de udstedte nødsedler, men det krav blev sjældent overholdt. Her ligger der også en medvirkende årsag til inflationen. Kommunerne fandt snart ud af, at sedlerne kunne være en god forretning, særligt da sedlerne blev samleobjekter. Nødpengesedlerne var udtryk for et tilgodehavende hos den pågældende kommune, men hvis de aldrig indløstes var pengene tjent, og ellers gjorde inflationen fortjenesten god.

I Slesvig-Holsten og Hamborg udkom i alt 342, i Nordslesvig 100 forskellige slags nødpengesedler, hvilket er 25% af alle tyske nødpenge. De nordslesvigske nødpenge blev i tiden op mod afstemningerne mere og mere kunstfærdigt udformet og indgik i den nationale propa-

Nødpengeseddel. Nødpengesedler var i omløb i hele Tyskland fra 1913. Den 20. maj 1920, da kronemønten blev indført, blev brugen af nødpengesedler forbudt i Nord-slesvig.

ganda fra både dansk og tysk side. Den almindelige forekomst af nødpengesedler gav også anledning til forsøg på falsknerier. Ved at sælge falske sedler i egne langt fra de påførte udstedelseskommuner kunne falskneren tjene gode penge. Den 18. maj 1920, to dage inden kronemøntens indførelse i 1. zone, blev brugen af nødpengesedler forbudt ved af den internationale kommission, og de mistede deres brugsværdi.¹⁵

Kronelån og valutaspekulation

Den samlede prioritetsgæld i 1914 var cirka på 220 millioner mark. Markkursens fald gav nu mulighed for at afvikle gælden på favorable vilkår. Fra sidst i 1918 begyndte flere og flere, kulminerende i efteråret 1919, at optage kronelån i Danmark, for med denne mere værdifulde valuta at afvikle markgælden. Hjørnestenen i transaktionerne var en fast tro på, at den tyske Reichsmark før eller siden ville genvinde sin styrke. Det gjaldt derfor om at afvikle markgælden i tide, mens kursen stadig var lav. Til stort set alles overraskelse kom denne genrejsning af markens kurs aldrig.

Kronelånene fik stor betydning for valutaspørgsmålet. Spørgsmålet

var, hvorledes der skulle tages hensyn til kronelånene i valutaordningen. Gældsafviklingen foregik ikke kun med hensyn til gæld ved de kielske kreditforeninger, men også internt i Nordslesvig. Der sad kreditorer tilbage i Nordslesvig med en langt mindre indfrielse, end hvad de havde udlånt før krigen. Dertil kom at den kronegæld, der var blevet skabt for at kunne afvikle markgælden, blev dyrere, efterhånden som genforeningen trak ud, hvorved den først opnåede fordel svandt ind. For at komme til bunds i denne sag besluttede den danske regering, på initiativ af det midlertidige ministerium for sønderjydske anliggender, den 18. december 1919 at nedsætte et udvalg, der skulle undersøge disse forhold. Udvalgets navn var »Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder«, i daglig tale kaldt »Sønderjydske Kroneudvalg«.

Udvalget havde tre opgaver at løse, hvoraf den første var *at foretage en nøje Undersøgelse af, hvor mange og hvor store Kronelaan Sønderjyderne har optaget her i Kongeriget og under hvilke Former og paa hvilke Vilkaar, de er optagne*.¹⁶ Udvalgets to andre opgaver, dets sammensætning og rolle i valutaspørgsmålet vil vi vende tilbage til senere, her skal vi koncentrere os om kronelånene. Den 16. marts 1920 kunne udvalget meddele det sønderjydske ministerium, at det statistiske materiale var tilvejebragt. Kronelånene udgjorde omtrent 60 millioner kroner, og langt den største part var anbragt i form af tre måneders veksler. Et veksellån er på nudansk et kortfristet lån. Udvalget kunne yderligere oplyse, at mange af lånene ville forfalde i løbet af de næste måneder, det vil sige marts, april, maj 1920. Udvalget ville forsøge at få lånene midlertidigt prolongerede eller forlængede, således at ingen kom i økonomiske vanskeligheder ad den vej. Det statistiske materiale var blevet tilvejebragt via spørgeskemaer til samtlige 411 danske pengeinstitutter.

Den realiserede driftskapital havde i løbet af krigen forstørret pengemængden i Nordslesvig. Markgældens indfrielse betød, at pengemængden blev endnu større. De frigjorte likvide midler skulle anbringes et sted, og her var de nordslesvigske pengeinstitutter første instans. Indskuddene i de nordslesvigske pengeinstitutter steg nærmest eksplosivt i krigens sidste år og i overgangstiden 1918 til 1920. Med kronelånene i Danmark afvikledes gæld til både kreditforeningerne, sparekasser og private kreditorer. Omtrent to tredjedele af sparekassernes hypoteklån blev indfriet i løbet af 1919. De tidligere kreditorer

Tønder Landmandsbank angiveligt den 12. juli 1920, da Christian X red ind i byen. Tønder Landmandsbank, en af de fire store nordslesvigske banker, blev stiftet den 30. september 1901. Den 15. juli 1970 fusionerede banken med Den Nordslesvigske Folkebank, Graasten Bank og Folkebanken for Als og Sundeved til Sydbank. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

indsatte som regel deres nyindfrie kapital i sparekasser og banker. Bankindskuddene øgedes også af midler sydfra. Kapitalflugten fra Tyskland tog til i 1919 på grund af et øget skattetryk, og Nordslesvig var et af de steder kapitalen gik hen.¹⁷ Sparekasserne anbragte en del af deres midler i bankerne, men i sommeren 1919 måtte bankerne stoppe disse indskud. Både sparekasser og banker måtte herefter lade de overskydende midler gå sydpå, som indskud i tyske storbanker, værdipapirer eller som lån til tyske kommuner.¹⁸

Troen på en genrejning af markkursen var ikke kun et nordslesvigsk fænomen, den fandtes i finanscredse verden over. I frisk erindring stod en til guldet bundet stabil Reichsmark og en betydelig økonomisk fremgang for det tyske rige siden 1870'erne. Det var ganske enkelt utænkeligt, at den tyske rigsbank skulle miste kontrollen over den monetære situation. Fakta var, at det havde den allerede gjort ved krigsudbruddet i august 1914.

Valutaspørgsmålet rejses

Da Nordslesvigsk Vælgerforenings tilsynsråd i dagene den 16-17. november 1918 udformede Aabenraa-resolutionen, nedsatte vælgerforeningen samtidig en række udvalg til at forberede genforeningens lovbestemmelser. Det drejede sig om et skoleudvalg, et kirkeudvalg, et økonomisk udvalg og et overordnet aktionsudvalg. Det økonomiske udvalg skulle beskæftige sig med »agrariske og finansielle spørgsmål ved overgangen«, herunder valutaspørgsmålet. Formand for det økonomiske udvalg blev medlem af den preussiske landdag H. D. Kloppenborg-Skrumsager, og P. A. Callø blev sekretær. Det økonomiske udvalg holdt konstituerende møde lørdag den 30. november 1918, og her inddeltes udvalget i fem underudvalg for henholdsvis landbrug, handel, industri, håndværk og finansvæsen. De forskellige nordslesvigske brancheorganisationer skulle selv udpege repræsentanter til disse underudvalg.¹⁹ Underudvalget for finansvæsenet fik en slags overordnet rolle for de fire andre underudvalg. De fire underudvalg for landbrug, handel, industri og håndværk fik til opgave at udarbejde betænkninger vedrørende det pågældende erhvervs stilling og ønsker i samarbejde med erhvervets organisationer. Ud fra disse betænkninger fik underudvalget for finansvæsenet til opgave at udarbejde et forslag til valutareguleringen i samarbejde med repræsentanter for de nordslesvigske banker og sparekasser.²⁰ Denne ar-

bejdsfordeling medførte, at de nordslesvigske banker og sparekasser fik en ganske stor indflydelse på det forslag til valutareguleringen, der skulle stilles fra Nordslesvigsk Vælgerforening. Så meget desto mere som både direktøren for Haderslev Bank, Christian Hübbe og bogholder ved Frøs og Kalvslunds Herreders Sparekasse, P. A. Callø, samt direktørerne for Nordslesvigsk Kreditforening Marten Refslund Poulsen og J. H. Schmidt sad i finansudvalget.

Kriegerudvalget

At den danske regering i december 1918 også påbegyndte praktiske forberedelser til genforeningen, var alene H. P. Hanssens fortjeneste. På et møde med den danske regering den 3. december 1918, foreslog H. P. Hanssen regeringen at nedsætte et for genforeningen forberedende udvalg. Dette forslag blev fulgt, også med hensyn til Hanssens forslag om at lade herredsfuldmægtig i Stege, Martin Hammerich, udpege som udvalgets sekretær. Martin Hammerich fik med tiden en meget central rolle i den praktiske gennemførelse af genforeningen. Kongens kabinetssekretær, A. Krieger, blev formand for »Sønderjysk Udvalg af 1918«, hvorfor udvalget i daglig tale hed »Krieger-udvalget«. Udvalget bestod kun af de to og skulle operere på fortrolig vis for ikke at provokere Tyskland. Statsminister Th. Zahle deltog sammen med H. P. Hanssen i udvalgets første møde den 16. december 1918, hvor udvalgets arbejdsområder drøftedes.

Statsminister Zahle havde den opfattelse, at Kriegerudvalget blot skulle stå til rådighed for sønderjyderne ved at svare på spørgsmål fra vælgerforeningens nedsatte udvalg. På mødet den 16. december opfordrede Krieger Hammerich til at udfærdige en betænkning over de eventuelle problemer, han så ved indlemmelsen af Nordslesvig, samt at undersøge eventuelle fortilfælde. Denne betænkning havde Hammerich klar den 27. december, og betænkningen giver et godt indblik i Hammerich's opfattelse af udvalgets rolle og genforeningens største praktiske problemer.

Omkring de praktiske problemer ved genforeningen udskilte Hammerich først de traktatmæssige spørgsmål, der skulle løses ved fredskonferencen, og som udvalget ikke skulle beskæftige sig med. Finansielle mellemværender mellem Danmark og Tyskland hørte hertil. Det var spørgsmål om overtagelse af en del af Tysklands statsgæld, af tyske statsejendomme og pensionsforpligtelser, dokumenter og arki-

Martin Hammerich (1883-1940). Sekretær for »Krieger-udvalget«, der blev nedsat i december 1918 for at forberede den praktiske side af genforeningen. I maj 1919 blev Hammerich kontorchef i det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender. Martin Hammerich fik sammen med H. P. Hansen meget stor indflydelse på valutaspørgsmålets udvikling og løsning. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

valier. Dernæst opstillede Hammerich et program bestående af 9 punkter angående indlemmelsen af Nordslesvig. Programmet var følgende:

1. Toldgrænsen må effektueres straks.
2. Dansk mønt må påbydes som betalingsmiddel.
3. Dansk mål og vægt indføres.
4. Overtagelse af postvæsenet.
5. Overtagelse af telegrafvæsenet.
6. Overtagelse af statsbanerne.

7. Dansk administrativt system indføres.
8. Kommunalforvaltningen ordnes efter dansk system.
9. Dansk kirkesystem indføres.

Hammerich anså det for vigtigt, at Nordslesvigs tilknytning til Danmark markeredes så hurtigt som muligt. Det var en fordel praktisk, men også af symbolsk værdi. Det er i det lys at Hammerichs 9-punkts program for indlemmelsen skal ses. At Hammerich som punkt nummer et og to anfører flytning af toldgrænsen og indførelsen af danske kroner viser, at valutareguleringen blev prioriteret højt af Kriegerudvalget. Kronemøntens indførelse var et klart symbol på Nordslesvigs tilknytning til Danmark. Det betød også, at udvalget før eller siden måtte tage initiativ med hensyn til indførelsen.

På tre områder kunne det ifølge Hammerich blive nødvendigt med særlove. For det første for at forhindre ejendomsspekulation i Nordslesvig. For det andet ved aflastning af kommuner og kredses krigsgæld. Og for det tredje omkring valutaspørgsmålet. I visse tilfælde kunne lovgivningen indføres gradvist, således at tyske love kunne fungere i en overgangsperiode. Det gjaldt blandt andet skatte-, patent- og sociallovgivningen. Ellers måtte hele det danske lovsystem indføres på en gang. Betænkningen afsluttes med en bemærkning om, at udvalget straks ville påbegynde forberedelsen af forslag til Nordslesvigs inddeling i amter og kommuner. Af betænkningen fremgår det, at Krieger hovedsagelig var enig i Hammerich's overvejelser. Krieger mente desuden, at det først og fremmest var det administrative apparat, der skulle forberedes.²¹

Selvom kronemøntens indførelse stod højt på Hammerich's liste, var det således ikke valutaspørgsmålet, Kriegerudvalget koncentrerede sig mest om. Det var det administrative område, der var udvalgets vigtigste. Men Hammerich satte valutaspørgsmålet på dagsordenen, som en vigtig del af genforeningen og som et område, hvor en særlov kunne blive nødvendig.

Da Kriegerudvalget kom til møde på statsminister Zahles kontor den 31. december 1918, accepterede Zahle Hammerichs betænkning angående Kriegerudvalgets arbejdsområder. Zahle kunne tilføje, at overgangstiden måtte gøres så kort som muligt, og at landsdelen på ingen måde måtte få en særstilling i forhold til resten af landet.²² De synspunkter var Zahle ikke ene om, og de var et gennemgående træk ved den officielle rigsdanske holdning til genforeningsprocessen.

Mødet i København den 22. januar 1919

Første gang Kriegerudvalget berørte valutaspørgsmålet, var da H. D. Kloppenborg-Skrumsager den 18. januar 1919 bad udvalget om at arrangere et møde mellem økonomisk sagkyndige personer fra Danmark og vælgerforeningens finansudvalg, for at sondere valutaspørgsmålets stilling i de kredse. Mødet berammedes til onsdag den 22. januar 1919 på Kriegerudvalgets kontor i »Hotel Kongen af Danmark«s bygning på Holmens Kanal i København. Det var en række af Danmarks fremmeste økonomiske eksperter, som vælgerforeningens finansudvalg stod overfor på dette møde. Det drejede sig om nationalbankdirektør Marcus Rubin, departementschef i finansministeriet og statsgældsdirektør P. O. A. Andersen, professor i nationaløkonomi Axel Nielsen, professor i samme og folketingsmand for det konservative folkeparti L. V. Birck, redaktør for *Finanstidende* Carl Thalbitzer, Niels Neergaard fra Venstre og den socialdemokratiske borgmester Jens Jensen, København. Fra vælgerforeningens økonomiske udvalg var ud over finansudvalget også formanden H. D. Kloppenborg-Skrumsager til stede.

Christian Hübbe udlagde på mødet den holdning til valutaspørgsmålet, som udgik fra et flertal i det økonomiske udvalg og de nordslesvigske erhvervsorganisationer. En omveksling af hele den nordslesvigske markbeholdning, både gæld, tilgodehavender, indestående og kontanter, til parikurs, 89 kroner for 100 mark, var et krav for at nordslesvigerne kunne jævnstilles med det danske folk. Det var en løsning der klart var i kreditorernes interesse, og ikke mindst i landbrugets interesse, jævnfør den generelt forøgede likviditet. Da markkursen i januar 1919 var nede på 46,3 kroner for 100 mark, ville en sådan ordning allerede på det tidspunkt koste den danske stat et betydeligt beløb.

Udtalelserne fra de økonomisk sagkyndige danskere viste med al tydelighed, at nordslesvigerne ikke skulle regne med en ubetinget finansiel støtte fra Danmark i forbindelse med kronemøntens indførelse. Grundige undersøgelser af hver eneste nordslesvigers økonomi måtte gå forud for en eventuel økonomisk støtte fra den danske stat. Helt afgørende var det, at flere af det nordslesvigske finansudvalgs medlemmer bekræftede dette forhold. P. A. Callø, Marten Refslund Poulsen og J. H. Schmidt fremhævede alle de meget brogede økonomiske forhold, der var opstået i Nordslesvig under krigen. Særligt

Edvard Brandes (1847-1931), finansminister i regeringen Zahle fra 1913 til 1920.

Som sådan udstak han dagsordenen for det nordslesvigske valutaspørgsmåls løsning. Edvard Brandes var en kontroversiel skikkelse i mange henseender, således også med sin markante uvilje mod en større økonomisk støtte til Nordslesvig i forbindelse med genforeningen. Foto: Det kongelige Bibliotek.

mente de, at det nordslesvigske landbrug stod godt økonomisk og ikke havde behov for økonomisk hjælp. Callø, Schmidt og Refslund Poulsen mente desuden, at de nordslesvigske debitorer selv burde dække kreditorernes tab. Det var ikke den danske stats ansvar.

Nordslesvigerne måtte tage hjem uden nogen konkrete løfter fra kongeriget. Dertil havde de tilstedeværende rigsdanskere heller ikke mandat. De tanker, der blev født på mødet, og som skulle hænge ved valutaspørgsmålet under hele processen, var et forslag om individuelle undersøgelser af nordslesvigernes økonomi og et forslag om en

statslig kasse, der skulle stå for valutareguleringen. Niels Neergaard havde ikke blandet sig meget i debatten. Den ene gang han luftede sin holdning, var det til forsvar for de nordslesvigske småkreditorer, der efter hans mening nødvendigvis måtte hjælpes af staten.

Noget kunne således tyde på, at det var fra dette politiske hold, at nordslesvigerne kunne regne med størst velvilje. I den forbindelse er det bemærkelsesværdigt, at der ikke var deltagere fra regeringen til stede. Kun finansministerens departementschef repræsenterede regeringen. Finansminister Edvard Brandes' egen tilstedeværelse havde ellers været naturlig i dette selskab. Det var hovedsagelig national-økonomiske eksperter, der var til stede. Problemet ved dette forhold var, at det ikke var disse eksperter, men politikere fra rigsdagen, der i sidste ende skulle bevilge en økonomisk støtte til Nordslesvig. De lidet konkrete løfter og mangelen på mandat hos de rigsdanske personer betød, at nordslesvigerne misfortolkede de udtalelser, der var fremkommet på mødet, som brede løfter om økonomisk hjælp til Nordslesvig.

Det økonomiske udvalgs betænkning

Den 30. april 1919 fremlagde vælgerforeningens økonomiske udvalg en betænkning om valutaspørgsmålet.²³ Betænkningen var først og fremmest præget af, at mange forskellige nordslesvigske interesser kom til orde.

I betænkningen henviste det økonomiske udvalg først til, at en omveksling til dagskurs, som på dette tidspunkt var omkring 31 kroner for 100 mark, ville ruinere mange nordslesvigere. Herefter blev de fire underudvalgs betænkninger omtalt hver for sig. Handelsudvalget ønskede, at valutareguleringen skulle forgå til fredskurs for at tage hensyn til handelsstandens realisering af driftskapitalen, der var en følge af varemangelen. Håndværkerudvalget mente derimod, at en omregning til dagskurs var bedre, idet mange håndværkere allerede havde optaget nye lån for at genrejse deres virksomheder. Man var dog klar over, at der ikke udelukkende skulle tages hensyn til håndværkerne, men at der måtte findes en løsning, der tog hensyn til hele den sønderjyske befolknings tarv. Industriudvalget henviste til erhvervets tomme lagre, og til at den frigjorte kapital ikke ville kunne fylde disse, medmindre en omveksling til fredskurs fandt sted. Landbrugsudvalget mente, at en omregning til fredskurs eller så nær den-

ne som muligt var eneste mulighed. Også her var den realiserede kapital begrundelse.

På baggrund af disse fire betænkninger var udvalget den 7. marts efter forhandlinger blevet enige om fem krav til valutareguleringen. For det første måtte kursreguleringen foregå ved en omregning af gæld og tilgodehavender til en forbedret kurs, helst fredskursen. For det andet blev et statsligt institut foreslået oprettet med midler til at gennemføre valutareguleringen. Dertil skulle et nævn knyttes bestående af upartiske lokalt sagkyndige mænd, som skulle foretage individuelle undersøgelser af nordslesvigernes økonomi. Instituttet skulle autoriseres til at ombytte den nordslesvigske markbeholdning til kroner. For det tredje skulle nordslesvigske tilgodehavender syd for det afståede område overtages af instituttet. For det fjerde skulle reguleringen forbindes med en skat på valutatransaktioner foretaget før omvekslingen, og for det femte måtte tysk kapital udelukkes, hvorimod kapital nordfra kunne omregnes til den fastsatte kurs.

Ud fra disse fem krav havde det økonomiske udvalgs finansudvalg udarbejdet et forslag til valutareguleringen. Dette forslag havde finansudvalget afleveret til Kriegerudvalget den 21. marts. Ganske overraskende havde finansudvalget valgt at se bort fra det første krav om omveksling af gæld og tilgodehavender til fredskurs. Gæld og tilgodehavender kunne ikke omveksles til samme kurs. Begrundelsen var, at mange debitorer allerede havde afviklet deres gæld fordelagtigt, og at de tilbagestående debitorer ikke skulle afskæres fra denne mulighed. Hvilken kurs der så skulle gælde var ikke nævnt. Det kan undre, at finansudvalget kunne se bort fra et krav, der var opnået flertal for i det samlede økonomiske udvalg, og som efterfølgende blev trykt i udvalgets betænkning.

Diskussionen om det økonomiske udvalgs dispositioner

Flere af det økonomiske udvalgs medlemmer tog efterfølgende afstand fra udvalgets krav. Marten Refslund Poulsen, der sad i finansudvalget, skriver i sine erindringer om sit medlemskab af det økonomiske udvalg:

Jeg var lidet stolt af det Medlemskab. Vel sagde jeg ved Drøftelserne før Vedtagelserne af Indstillingerne, at vi burde være noget mere beskedne i vor Krav, men jeg havde ikke Fasthed nok til at komme med en Mindretalsindstilling, for jeg var saa kommet til at ride alene. Da de andre fremhævede

P.A. Callø (1882-1960). Direktør for Sønderjyllands Kreditforening 1920-1960.

P.A. Callø var en meget aktiv skikkelse i valuta-spørgsmålet 1918-20. Tidligt i forløbet indså han, at erstatningsprincippet var uomgængeligt i valuta-spørgsmålets løsning, og at det var erstatningsbeløbenes størrelse og omfang der skulle forhandles om.

Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Betydningen af, at Indstillingerne var enstemmige, gav jeg mig. Vi var saa umaadeholdne i vore Krav til Danmark, at vi fik mindre Indflydelse, end hvis vi havde været rimelige.²⁴

P.A. Callø tog også senere forbehold over for udvalgets aktiviteter. Således skriver han om udvalget i 1922: *Jeg var bleven udset til Sekretær for det økonomiske Udvalg, men jeg maa sige, at det ikke er med Glæde jeg ser tilbage paa dets Virksomhed. Det Spørgsmaal, som optog Sindene mest og beherskede Forhandlingerne i Udvalget, var Valutaproblemet. Det økonomiske Udvalg har ikke givet noget positivt Bidrag til Løsningen af dette vanskelige og for vor Landsdel saa vigtige Spørgsmaal.²⁵* Hvorvidt der er tale efterrationaliseringer kan altid diskuteres. Det er værd at bemærke, at Refslund Poulsen og Callø på mødet i København den 22. januar begge havde nævnt, at landbruget ikke behøvede direkte støtte. Begge sad de dog også i det finansudvalg, der afgav forslag til en

valutaregulering. I dette forslag blev der netop set bort fra kravet om en omregning til fredskurs for gæld og tilgodehavender med begrundelse i, at debitorerne allerede havde afviklet deres markgæld fordelagtigt. Refslund Poulsen og Callø var således gået uden om flertallet i det økonomiske udvalg og havde gjort deres indflydelse gældende gennem finansudvalget.

Christian Hübbe forsvarede til gengæld det økonomiske udvalgs krav efter genforeningen. I 1925 mente Hübbe, at kravet om en omveksling til fredskurs var rimelig, da gældsafviklingen endnu ikke havde nået det store omfang i april 1919. Det var først i løbet af efteråret 1919, at forholdet mellem debitorerne og kreditorerne havde ændret sig så meget, at det ikke længere var muligt at ordne valuta-spørgsmålet ved en kursregulering. Både Hübbe og Callø fandt således debitorernes afvikling af gæld forkastelig, da det efter deres mening ødelagde en ordentlig og retfærdig valutaregulering.²⁶

Kriegerudvalgets møde med finansministeren 25-26. marts 1919

Den 25. og 26. marts 1919 var Kriegerudvalget til møde hos finansminister Edvard Brandes, hvor også udenrigsminister Scavenius, etatsråd og direktør for Landmandsbanken Emil Glückstadt, nationalbankdirektør Rubin, samt departementscheferne for henholdsvis Udenrigs- og Finansministeriet var til stede. På mødet blev valuta-spørgsmålet drøftet, og i denne drøftelse udtalte finansministeren, at han mente at være udrustet til at kunne bevilge 50 eller 100 millioner kroner samtidig med genforeningen. Denne bevilling kunne stilles til rådighed for valutaordningen på den måde, der syntes mest hensigtsmæssig og retfærdig. Hvilke principper, der skulle anvendes, syntes efter Hammerichs opfattelse ikke at være afklaret.²⁷ Det var således lidet konkret, hvad Finansministeriet havde af planer indtil videre.

Etatsråd Glückstadt var blevet udnævnt til den danske regerings repræsentant i finansielle spørgsmål ved fredskonferencen i Paris. Glückstadt afleverede på mødet et udkast til løsning af det nordslesvigske valutaspørgsmål. Glückstadts forslag var et eksempel på en kursreguleringsløsning, hvor eksisterende formuer under 50.000 mark skulle omveksles efter en glidende kursskala. Individuelle undersøgelser måtte foretages forud for reguleringen således, at der ikke blot blev reguleret over en kam. Det skulle blive et bærende princip

i valutaordningen, men ikke i form af en kursregulering af 1920-formuer.

Samme dag, den 26. marts, læste Martin Hammerich et af ham udfærdiget udkast om valutaspørgsmålet op. Hammerich stillede indledningsvis spørgsmålet, om sønderjyderne havde et moralsk krav på en kursregulering opad, eventuelt til fredskurs? Hertil svarede Hammerich selv:

Er Forholdet ikke at hvis Sønderjyderne var blevet ved Tyskland ville Markkursen efter al Sandsynlighed være det sande Udtryk for Markens Købeevne i Forhold til Kronens? Markens Ombytning med Kroner efter Dagskurs vil herefter ikke betyde nogen Formueforringelse for Markejere. Argumentationen er noget hypotetisk, men afspejler en grundholdning hos Hammerich. De økonomiske trængsler, Nordslesvig stod i, var forårsaget af eksterne faktorer forbundet med Tyskland. Overgangen til Danmark var i sig selv en økonomisk fordel for Nordslesvig i sammenligning med at blive under Tyskland. Nordslesvig skulle derfor ikke regne med at få økonomisk kompensation for overgangen til Danmark, men kun til at afhjælpe krigens belastninger. Hammerich fremlagde også et forslag til valutareguleringen. Alle burde kunne ombytte et mindre beløb, for eksempel 200 mark, til samme beløb i kroner. Derudover måtte en kursregulering finde sted. Dertil måtte formuer pr. 1. oktober 1918 lægges til grund, og formuer over 70.000 mark udelukkes. Et beløb på 10.000 mark kunne reguleres efter fredskurs, 89 kroner for 100 mark, for så vidt et sådant beløb fandtes 1. oktober 1918, enten i kontanter, indskud, papirer eller tilgodehaver. Beløb over 10.000 mark kunne reguleres efter en glidende skala, men ingen formuer måtte ved reguleringen komme over 70.000 mark. De, der ønskede regulering, skulle udfylde et skema med alle relevante oplysninger og et nævn nedsættes, der kunne efterprøve de enkelte sager. Formueopgørelsen skulle således gå tilbage til oktober 1918 og ikke indeholde formuer opstået efter dette tidspunkt. Det var tabene som følge af krigen, der skulle erstattes, og ikke andet. Det princip skulle blive bærende for valutaordningen.

Betegnende for den danske centraladministrations holdning til valutaspørgsmålet var Kriegerudvalgets anmodning til finansminister Brandes om at overveje, hvad der kunne gøres for at dæmpe sønderjydernes forventninger til en kommende valutaregulering. Finansministeren mente, at det ville være vanskeligt at komme med en offentlig udtalelse om dette, men ville være opmærksom på sagen.

Brandes' skepsis er forståelig, da regeringens stilling i grænsespørgsmålet i forvejen var skrøbelig. En udtalelse om, at sønderjyderne ikke skulle forvente den store økonomiske hjælp, ville ikke styrke regeringens position i den henseende.

Møderne den 25. og 26. marts i Finansministeriet vidner om en mere end forbeholden rigsdansk stemning over for en ubetinget økonomisk hjælp til nordslesvigerne. Det var klart, at der ville blive stillet mange flere krav til hjælpen, end de fleste nordslesvigere forestillede sig.

Nordslesvigske divergenser og tysk agitation

Den noget diffuse betænkning, Vælgerforeningens økonomiske udvalg havde udformet, var et tegn på, hvor svært det var at udforme et enstemmigt forslag i Nordslesvig. I tiden efter betænkningens udgivelse blev de divergerende meninger blandt nordslesvigerne mere tydelige, og samtidig fik valutaspørgsmålet også pressens bevågenhed. Allerede i marts 1919 havde Sønderjydsk Arbejderforening stillet forslag om en glidende skala, hvor kun de første 5.000 mark omveksledes til fredskurs. Det var et langt mindre krav end det, der blev fremsat i det økonomiske udvalgs betænkning.

På samme dag som det økonomiske udvalgs betænkning udkom, den 30. april 1919, bragte Aabenraa-avisen *Hejmdal* en artikel om valutaspørgsmålet. Artiklen var indsendt af en anonym undertegnet A-ø. Artiklen skulle blive starten på en større nordslesvigsk avisdebat, der varede det meste af sommeren 1919. Skribentens forslag var, at debitorerne betalte deres del af reguleringen. Da debitorerne allerede var i gang med at afvikle deres gæld, ville en beskatning af debitorernes gevinster være rimelig, ifølge skribenten. Med hensyn til reguleringen ville en almindelig benyttelse af fredskursen ikke være mulig, da mulighederne for at udnytte en sådan ordning ville blive meget stor. Ifølge skribenten måtte reguleringen derfor ske efter en glidende skala, hvor i hvert fald de første 10.000 mark omveksledes til fredskurs. Ældre mennesker måtte have indtægtstilskud til deres renteindtægter, mens erhvervslivet skulle gives gode lånemuligheder.²⁸

Artiklen gav anledning til en række svar, som alle forsvarede kravet om omveksling til fredskurs bravt.²⁹ Et helt andet forslag kom fra Th. Kaufmann fra Bovrup, der sad i det økonomiske udvalgs underudvalg for håndværket. Kaufmann mente, at omregningen ganske enkelt kunne vente til markkursen igen havde rettet sig. Det eneste, der

skulle iværksættes fra den danske stat, var en midlertidig afviklingskasse, hvor der kunne veksles mark til kroner ved dagskurs.³⁰

Valutaspørgsmålet indgik også i den nationale propaganda fra både tysk og dansk side. *Deutscher Ausschuß für das Herzogtum Schleswig* var blevet dannet i Flensborg den 31. oktober 1918. Udvalget var ment som en samlet tysk organisation i kampen for at bevare et tysk Nordslesvig. *Deutscher Ausschuß* benyttede sig i sin argumentation af den manglende udmelding fra den danske regering om valutaspørgsmålet. Det blev fortolket som en afvisning af nordslesvigernes krav, hvad der var en vis grad af sandhed i. Til gengæld var der mindre sandhed i fortolkningen af, hvad valutaordningen i stedet ville medføre. En typisk tysk argumentation findes i *Flensburger Volkszeitung* den 11. juni 1919: *Danach ist von einer Umrechnung der Markguthaben und der Markbestände zum Friedenskurs nicht die Rede. Nicht einmal eine Umrechnung zu einem verbesserten Zwangskurs haben wir zu erwarten. Die Umrechnung wird nur zum Tageskurs stattfinden. Das sind vernichtende Aussichten für die Schleswiger, die durch das Machtgebot unsere Feinden an Dänemark ausgeliefert werden sollen.*

Striden om H. P. Hanssens ministerpost

Medvirkende til splittelsen i Vælgerforeningen var også, at H. P. Hanssen den 25. juni 1919 blev udnævnt til minister uden portefølje af den radikale Zahle-regering. H. P. Hanssen skulle lede det midlertidige ministerium for sønderjydske anliggender i overgangstiden og var udnævnt på grund af sin indsigt i nordslesvigske spørgsmål. Når udnævnelsen gav anledning til heftige angreb på H. P. Hanssen, hænger det sammen med den almene uvilje mod den radikale regering og mod H. P. Hanssens indtræden i det partipolitiske spektrum. H. P. Hanssen accepterede ministerposten, fordi han mente at tjene Nordslesvig bedst på denne måde. Det midlertidige ministerium for sønderjydske anliggender udførte i dets tid et meget omfattende arbejde og var stort set medvirkende i hver eneste del af genforeningens praktiske ordninger. Med ministeriets oprettelse kunne Kriegerudvalget nedlægges og dets arbejde overføres til ministeriet. H. P. Hanssen forlangte samtidig, at Kriegerudvalgets sekretær Martin Hammerich blev ministeriets kontorchef.

Valutaspørgsmålet berøres sidste gang af Kriegerudvalget ved et møde tirsdag den 6. maj 1919 i Udenrigsministeriet, hvor samtlige

ministre og administrationens højeste embedsmænd var til stede. På mødet blev alle de praktiske problemer omkring genforeningen og deres foreløbige behandling drøftet. Den største forhindring for en lempelig overgang var, som A. Krieger påpegede, usikkerheden om, hvornår Danmark var berettiget til at overtage administrationen. Finansminister Brandes kunne berette, at en fuldstændig plan for en flytning af toldgrænsen lå klar, men at intet sikkert kunne siges derom, førend den danske kompetence var kendt. Hvis toldgrænsen blev flyttet, måtte de offentlige kasser kunne modtage tysk mønt efter en bestemt omregningskurs, og også her lå et lovforslag klar. Finansministeriet havde tænkt sig at oprette en afregningskasse, hvor tysk mønt kunne føres hen og favorable lån gives til det nordslesvigske erhvervsliv. Endelig mente Brandes, at der måtte ydes økonomisk hjælp til Nordslesvig, men at også dette ville kræve en lov.³¹

Finansministeriets første forslag

Fra flere sider ventede man utålmodigt på et udkast fra finansministeren. Ved en folketingsdebat om en ændring af Nationalbankens oktroj, den 17. juni 1919, udtalte den konservative L. V. Birck:

Naar jeg taler om dette, er det fordi jeg gerne vil slå fast i den offentlige Bevidsthed, at der er den Fare for dette Land, at Marken skal omklamre os og rive vore Kroner med, og jeg vil derfor være lykkelig om den højtærede Finansminister vil benytte denne Lejlighed til at sige, at alle Forventninger om, at vi skal indløse Slesvigernes Mark til Pari eller en anden Kurs er falske Forventninger, for ellers er der ingen grænse for hvor mange Mark der vil strømme til her.³²

L. V. Birck frygtede, at kronens værdi ville falde betydeligt, hvis store mængder tyske mark skulle tilgå den danske stat. Det var ifølge Birck ikke blot statens finanser, der kunne skades ved en omveksling af nordslesvigernes mark til fredskurs, men også landets monetære situation. Finansministeren svarede Birck bekræftende den 19. juni i Folketinget. Den foreslåede omvekslingskurs ville blive dagskursen. En omregning til bedre kurser ville kun ske efter grundige forundersøgelser.³³ Mere kunne finansministeren ikke afsløre på dette tidspunkt.

I april 1919 blev »Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg« oprettet. Udvalget bestod af fem medlemmer fra hvert af rigsdagens partier. Dette udvalg skulle specifikt beskæftige sig med indlemmelsen af

Nordslesvig, hvilket fremgik af det kommissorium, udvalget vedtog på sit konstituerende møde den 29. april 1919. Kommissoriet lød: *Udvalgets opgave er uden besluttende Myndighed, som Mellemed mellem Rigsdagspartierne og Regeringen, at udøve en raadgivende Virksomhed ved Forberedelsen af den Lovgivning, som en eventuel Indlemmelse af Nordslesvig i Danmark vil nødvendiggøre.*³⁴

Onsdag den 30. juli 1919 fremlagde finansministeren det første forslag til en nordslesvigsk valutaregulering i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Det bestod af et lovforslag om indførelse af dansk mønt, et lovforslag om oprettelse af en afregningskasse og et lovforslag om en udligningskasse. De tre lovforslag indeholdt et par artige overraskelser for nordslesvigerne. Lovforslaget om kronemøntens indførelse gik i sin enkelhed ud på, at dansk møntlovgivning indførtes straks ved indlemmelsen, og at finansministeren bestemte omregningskursen for ind- og udbetalinger ved de offentlige kasser. Kursen fastsattes til dagskurs, ligesom betalinger mand og mand imellem skulle foregå ved dagskursen. Hertil tilføjede Brandes: *Det kan nok være, at dette er en Skuffelse for mange i Slesvig, men vi maa overhovedet regne med, at vi kommer til at skuffe visse Forventninger om, at der øjeblikkelig vil være pengelige Fordele ved Indlemmelsen. Vi er nødte at handle saaledes, som Statens Stilling kræver det.*³⁵

Forslaget om udligningskassen var et nyt element i diskussionen om valutareguleringen. Denne kasse skulle ifølge forslaget udstyres med 25 millioner kroner og yde hjælp til mindrebemidlede i det indlemmede område. Kassen skulle bestyres af et råd på 15 medlemmer fra Slesvig, der beskikkedes af finansministeren. Rådet skulle selv vælge formand og selv fastlægge principperne for sin virksomhed. Udligningskassens virksomhed skulle senest være afsluttet den 30. september 1920. Brandes ville dog ikke stå inde for, at 25 millioner kroner var tilstrækkeligt.

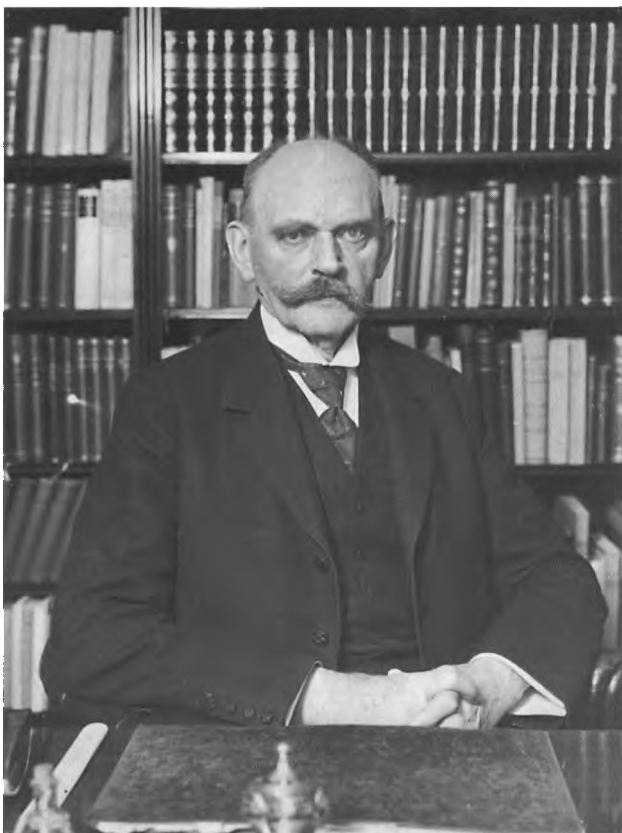
Afregningskassen skulle fortrinsvis yde kronelån mod deponering af kontante markbeløb eller tilgodehavender i banker og sparekasser. Lånene kunne gives til dagskurs, således at nordslesvigerne kunne låne for det beløb, de deponerede i tyske mark. Steg kursen herefter, ville låntager få gevinsten, mens kassen ville tage det tab, der ville opstå, hvis markens kurs faldt yderligere. Markbeløb erhvervet efter den 1. oktober 1918 ville kun i ganske særlige tilfælde komme i betragtning som sikkerhed. Afregningskassens virksomhed skulle senest være afsluttet den 31. marts 1921. Derudover havde Finansmini-

steriet overtalt de fem hovedbanker i København³⁶ til at stille kapital til rådighed for kassen, mod at staten stillede sikkerhed mod tab.

De tre forslag indeholdt stort set alt det, nordslesvigerne ikke havde ønsket. For det første en omregning til dagskurs ved alle betalinger. For det andet en hjælp på 25 millioner kroner, langt under det niveau man regnede med i Nordslesvig. For det tredje en afregningskasse, der var fuldstændig afhængig af de københavnske storbanker, og som skulle yde lån i stedet for almen støtte. Kursreguleringsprincippet var borte, og i stedet skulle 25 millioner kroner fordeles som en direkte økonomisk hjælp efter et erstatningsprincip. Finansminister Brandes vidste, at forslagene stod til forhandling. Det fremgår af hans udtalelse om, at de 25 millioner kroner til udligningskassen muligvis ikke var tilstrækkeligt. Der kan derfor meget vel være et element af taktik i forslagernes begrænsninger. Her var præcis den dæmpelse af nordslesvigernes forventninger, som Kriegerudvalget havde efterlyst på mødet med finansministeren den 26. marts, og som L. V. Birck havde efterspurgt den 17. juni. I betragtning af regeringens stilling i grænsespørgsmålet er det dog bemærkelsesværdigt, hvor meget der i lovforslagene gik direkte imod de ønsker, der var kommet fra Nordslesvig. Ved at give Nordslesvig løfter om en større økonomisk støtte kunne regeringen have kompenseret for sin modstand mod at indlemme Flensborg i Danmark. I stedet modsatte regeringen sig ethvert nordslesvigsk ønske til valutareguleringen, og udsatte derved sig selv for endnu mere mistro i grænsespørgsmålet. Det kan undre, at de turde.

Lovforslagenes første behandling

Onsdag den 6. august 1919 kom Finansministeriets tre lovforslag angående valutareguleringen til første behandling i rigsdagsudvalget. Behandlingen var mest en udveksling af synspunkter, da forslagene skulle gennem endnu et udvalgsarbejde, før de endelig kunne vedtages. En mindre diskussion opstod dog, på foranledning af et spørgsmål fra Niels Neergaard til finansministeren. Neergaard ønskede at vide, om finansministeren kendte til, hvorledes lignende opgaver løstes andre steder i Europa, hvor samme situation forelå. Finansministeren havde kun oplysninger om situationen i Elsass-Lothringen, der var annekteret af Frankrig. Her kunne befolkningen få deres tyske mark omvekslet til parikurs, 1 mark for 1,25 franc. Den franske rege-

Niels Neergaard (1854-1936). Statsminister 1920-1924. Niels Neergaard tog aktivt del i forhandlingerne om kronemøntens indførelse i Nordslesvig, som formand for det underudvalg, Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg havde nedsat til formålet. Neergaard fuldførte som statsminister genførelsen. Foto: Det kongelige Bibliotek.

ring skulle siden have fortrudt dette tilsagn, da ordningen ville koste den franske stat omkring 5 milliarder franc. Finansministeren kunne yderligere oplyse, at da Glückstadt havde fortalt franskmændene om den påtænkte danske ordning, havde de ønsket, at de havde fulgt samme regler. Ordningen i Elsass-Lothringen havde medført, at der blev spekuleret kraftigt i valutareguleringen. Det måtte for hver en pris undgås i Nordslesvig, mente finansministeren.

H.P. Hanssen var også til stede ved behandlingen. Han betonedede de individuelle undersøgelseres berettigelse ved at henvise til de meget forskellige økonomiske forhold, der eksisterede i Nordslesvig. For det første var der allerede strømmet en stor mængde tysk kapital, omkring 100 millioner mark, til. Denne kapital måtte udelukkes fra valutareguleringen. For det andet var de interne forhold meget broge-

de. H. P. Hanssen gav et eksempel herpå. En ung mand havde i 1914 købt en gård for 60.000 mark. Han havde udbetalt de 6000 mark og havde en gæld tilbage på 54.000 mark, svarende til 48.000 kroner. I 1919 havde han optaget et kronelån i Danmark på 18.000 kroner og med disse udbetalt den resterende gæld på 54.000 mark. På grund af valutakursen havde han således reduceret sin gæld med 30.000 kroner, og samtidig var gården steget i værdi. Sælgeren derimod havde tabt 30.000 kroner på markkursens fald. En beskatning af sådanne valutafor tjenester burde ifølge H. P. Hanssen overvejes, og under alle omstændigheder burde den unge mand ikke få hjælp af den danske stat. For at undgå dette var individuelle undersøgelser af de enkelte tilfælde nødvendig. H. P. Hanssen mente desuden, at 25 millioner kroner i udligningskassen var for lidt. Det var muligvis ikke det endelige beløb, men det ville være klogere at sætte beløbet højere for at vise viljen til at hjælpe den nordslesvigske befolkning fra dansk side. H. P. Hanssen frygtede, at regeringen og hans egen stilling i Nordslesvig skulle blive yderligere svækket, hvis regeringen ikke viste vilje til at hjælpe Nordslesvig økonomisk.

Nordslesvigske deputationer og ændringsforslag

Onsdag den 13. august 1919 mødte en deputation fra Vælgerforeningens økonomiske udvalg og repræsentanter for den nordslesvigske handelsstand til møde i rigsdagsudvalget. Deputationen gav til kende, at nordslesvigerne generelt var særdeles utilfredse med den foreslåede valutaregulerings omfang. Men samtidig var nordslesvigerne også dybt splittet i valutaspørgsmålet. Af samme årsag blev der ikke afleveret et, men to ændringsforslag til Finansministeriets forslag, med to forskellige grupper bag. Christian Hübbe, direktøren for Haderslev Bank, var talsmand for den første gruppe og indledte nordslesvigernes udtalelser. Hübbe stod for den linie, der også var udtrykt i det økonomiske udvalgs betænkning. Essensen af denne holdning findes i Hübbes indledende ord:

Som den røde Traad gennem vore Ønsker og Forhaabninger gaar dette, at vi, naar vi efter Genforeningen blev en Del af det danske Folk, ogsaa i vore økonomiske Forhold maatte blive jævnstillet med det samlede danske Folk. Og for at det kan ske, vil det efter min Mening være nødvendigt, at Marken, enten Værdierne nu bestaar i Kontanter eller i Sparekasse- eller Banktilgodehavender, omregnes efter en forbedret Kurs, helst Pari.³⁷

Ændringsforslagene fra Hübbes gruppe lagde derfor mest vægt på afregningskassen.³⁸ Omregningen ved afregningskassen måtte ikke være under 45 kroner for 100 mark. Kun det deponerede markbeløb hæftede for det optagne kronelån, og ved en stigning af markkursen måtte lånet forlanges tilsvarende forhøjet. Kassens virksomhed skulle tidligst afsluttes i 1925. Desuden betragtede gruppen ikke valutaspørgsmålet som endeligt ordnet ved de to lovforslag om afregnings- og udligningskassen, men fastholdt synspunkterne fra det økonomiske udvalgs betænkning.³⁹

P. A. Callø var talsmand for den anden gruppe i det økonomiske udvalg. Efter Calløs mening burde hverken landbrugerne, købmandstanden eller håndværket modtage hjælp fra den danske stat. Der var ikke længere noget forhold at udligne mellem kreditorer og debitorer, da der efterhånden kun fandtes kronedebitorer i området. Callø mente derfor, ... *at man ganske praktisk maa søge først at udskille, hvad der kan udskilles, og derefter overveje, hvad der kan gøres ved det, der bliver tilbage, idet man paa Forhaand maa opgive at opnaa ideel Retfærdighed og kun søge at bøde paa Ulykkerne, saa vidt det er muligt.*⁴⁰ Ændringsforslagene fra Calløs gruppe lagde derfor mest vægt på bestemmelserne vedrørende udligningskassen.⁴¹ De foreslog, at de 25 millioner kroner blev forhøjet til 75 millioner, hvoraf de 10 millioner kunne anvendes af lånekassen. Lånekassen skulle så give driftslån med en moderat rente til handlende, næringsdrivende og landmænd, der som en følge af krigen eller markens kursfald ikke rådede over tilstrækkelig driftskapital til grundlæggelse eller genrejsning af økonomisk virksomhed.

P. A. Callø fremhævede efter genforeningen sit indlæg om begrænsningen af den økonomiske hjælp på mødet den 13. august som afgørende for den endelige udformning af valutareguleringen.⁴² Calløs indlæg svarede da også til det erstatningsprincip, der blev valutaordningens hjørnesteen. Selvom Callø her overfortolkede sin egen betydning i valutaspørgsmålets afgørelse, var Callø den *nordslesviger*, der udover H. P. Hanssen fik størst indflydelse på valutaordningen. Fordi Callø forholdt sig tidligt i forløbet indså, at det drejede sig om at forhøje erstatningsbeløbene og ikke omvekslingskursen, opnåede han denne indflydelse. At Callø så klart tog et ansvar for valutaordningen betød også, at han i løbet af 1920'erne og 30'erne måtte finde sig i megen kritik fra folk i Nordslesvig, der følte sig svigtet af valutaordningen.

I efteråret 1919 tog kronelånene og gældsafviklingen til. Callø fik

Folkebanken for Als og Sundeveds bygning i Sønderborg omkring 1930-35. Folkebanken blev stiftet i 1909. Fusionerede med Graasten Bank, Nordslesvigsk Folkebank og Tønder Landmandsbank i 1970. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

derfor efterhånden ret i, at der ikke længere kunne tages udgangspunkt i forholdet mellem kreditorer og debitorer. Samtidig satte et dramatisk fald i markkursen ind i efteråret 1919, jævnfør tabel 1. Jo mere markkursen faldt, jo dyrere ville en kursregulering til fredskurs blive for den danske stat. Det var en væsentlig årsag til, at chancen for en omveksling til fredskurs blev mindre og mindre.

Afgørende forhandlinger

Foreløbig gik valutaspørgsmålet til udvalgsbehandling i et underudvalg i rigsdagsudvalget, bestående af to medlemmer for hvert parti.⁴³ Sidst i august havde partigrupperne ændringsforslag klar, hvoraf den radikale gruppe stod på ministeriets forslag. Partiernes ændringsforslag og det sønderjydske ministeriums kommentarer til forslagene tegner et billede af grupperingerne i valutaspørgsmålet. Der syntes at være opstået en alliance bestående af Callø og hans gruppe i Vælgerforeningens økonomiske udvalg, Venstregruppen i rigsdags-

udvalgets underudvalg og det midlertidige sønderjydske ministerium, der samlet arbejdede for en forhøjelse af erstatningsbeløbet i udligningskassen. Alliancens overvejelser lå desuden tæt på overvejelser fra flere økonomisk sagkyndige som L.V. Birck og Emil Glückstadt. Den anden nordslesvigske gruppe, med Hübbes krav om pariomveksling, havde fået tilslutning fra den konservative gruppe, men den var hverken stærk nok eller realistisk i sit bud på valutaspørgsmålets løsning. Socialdemokratiet syntes at stå på regeringens side, men meldte ikke for alvor ud om sin holdning.

Den 4. september 1919 blev der afholdt et møde på »Folkehjem« i Aabenraa med deltagelse af Fælleslandboforeningens bestyrelse, Sønderjydske Arbejderforenings bestyrelse, repræsentanter for kredsudvalgene i Nordslesvig, samt minister H.P. Hanssen. H.P. Hanssen gjorde her rede for valutaspørgsmålets daværende stilling. Han kunne berette, at spørgsmålet lå til behandling i rigsdagsudvalget. Ifølge H.P. Hanssen kunne der ikke findes flertal for en omregning til pari i rigsdagsudvalget. I stedet kunne der findes flertal for en ordning i overensstemmelse med regeringens første udkast til valutaspørgsmålets løsning. Det var med andre ord i en forbedring af dette forslag, kræfterne skulle bruges, hvilket var et nøgternt og fornuftigt budskab set i historiens bakspejl.

H.P. Hanssens synspunkter fandt ikke megen forståelse. Særlig de sønderjyske handelsforeninger stod stejlt på kravet om en omveksling til pari. De næringsdrivende ville desuden ikke udsættes for at få undersøgt deres økonomi af en tilfældig kommission. For at handelsstanden kunne få deres varelagre fyldt før genforeningen, krævede handelsforeningerne også toldfri indførsel af varer fra Danmark, samt at pastvangen mellem Danmark og Nordslesvig blev ophævet. Ellers kunne man ikke modstå konkurrencen, der ville komme fra nord.⁴⁴

I månederne oktober og november 1919 fremlagde henholdsvis det sønderjyske ministerium, Niels Neergaard og Socialdemokratiet forslag til valutareguleringen. Fælles for disse forslag var, at erstatningsprincippet var grundstenen. Med både Venstre, Socialdemokratiet og det sønderjyske ministerium på erstatningsprincippets grund faldt kursreguleringsprincippet reelt set bort. Det stod nu klart, at valutaordningen ville bestå af erstatninger for indtægts- og formuetab under krigen.

Den 3. december 1919 fremlagde Finansministeriet et nyt forslag.

Forslaget afspejlede de forhandlinger, der var foregået over det sene halvår, siden ministeriets første forslag forelå. Mange elementer af de af det sønderjydske ministerium og særligt Venstre og Socialdemokratiet fremlagte forslag lå i Finansministeriets forslag. Men derudover afspejlede forslaget også Finansministeriets faste overbevisning om, at staten så vidt muligt skulle begrænse sin indblanding i de økonomiske forhold i Nordslesvig efter genforeningen. Forslaget var nu skåret ned til én samlet udlignings- og lånekasse, med 300 kroner per indbygger til rådighed. Kassens virksomhed skulle ophøre den 31. marts 1921. På den måde var den statslige indsats beskåret til et minimum. Den radikale regering havde under krigen indført en betydelig statslig regulering, der blev voldsomt angrebet af erhvervslivet og især Det Konservative Folkeparti. Det besynderlige er, at i valutaspørgsmålet var det den radikale regering der stod som hovedekspONENT for økonomisk selvregulering, mens Det Konservative Folkeparti godt kunne acceptere en større statslig indsats.

Den 17. december 1919, mødte endnu en nordslesvigsk deputation op i rigsdagspartiernes sønderjydske udvalg for at tale om valutaspørgsmålet. Med sig havde deputationen en petition underskrevet af omtrent 45.000 nordslesvigere. Petitionens budskab var, at en valutaordning af den art, som der nu forelå, ville ruinere store dele af den nordslesvigske befolkning. I forlængelse deraf lød forslaget: *Den retfærdigste Ordning vil være at den løse, legitime erhvervede Markkapital omregnes til Pari, under Udelukkelse af Krigsvinding og fremmed Kapital.*⁴⁵ Parikurskravet var dermed blevet begrænset til den løse kapital, og skulle ikke længere omfatte både gæld og tilgodehavender. Den noget sene indrømmelse var imidlertid ikke anvendelig, set i lyset af valutaspørgsmålets forhandlingsstadiet. Christian Hübbe var hovedkraften bag petitionen, og han oprettede i forbindelse med denne en valutakommission i Haderslev, bestående af en række af petitionens underskrivere. Kommissionen skulle være talsmand for de 45.000 underskrivere og forsøge at påvirke forhandlingerne i København. Vælgerforeningens økonomiske udvalg var i mellemtiden blevet opløst, og nordslesvigerne manglede en interesseorganisation. Valutaspørgsmålet var imidlertid i sin afgørende fase, og erstatningsprincippet var blevet hjørnesteinen i forhandlingerne. Den nyoprettede valutakommission fik derfor aldrig nogen egentlig indflydelse på valutaordningen. Nordslesvigerne var kørt ud på et sidespor, og forstod ikke at ændre kurs.

Sønderjysk kroneudvalg

Valutaspørgsmålet var nu nået så langt, at de praktiske forberedelser af kronemøntens indførelse kunne påbegyndes. Dertil blev »Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder« nedsat den 18. december 1919. Udvalget havde følgende opgaver:

- 1) At foretage en nøje Undersøgelse af, hvor mange og hvor store Kronelaan Sønderjyderne har optaget her i Kongeriget og under hvilke Former og paa hvilke Vilkaar, de er optagne,
- 2) at bistaa Sønderjyderne med Opretholdelsen af en midlertidig Krokredit paa rimelige Vilkaar og
- 3) i det hele at overveje og eventuelt stille Forslag om hvilke Foranstaltninger, der bør og kan foretages for at gøre Overgangen fra Mark til Krone saa let som muligt for det økonomiske Liv i Sønderjylland.⁴⁶

Formand for udvalget blev statsgældsdirektør P.O.A. Andersen, der også havde deltaget i det første møde om valutaspørgsmålet den 22. januar 1919. Martin Hammerich blev det sønderjydske ministeriums repræsentant i udvalget. Orla Buhl, 2. direktør for den nye kreditforening i Sønderjylland, var det sidste rigsdanske medlem. De nordslesvigske medlemmer blev gårdejer P.J. Refshauge, dr. Karberg fra Sønderborg, købmand Holger Fink fra Aabenraa, samt bankdirektør Rossen fra Tønder. En enkelt flensborger, bankdirektør Jespersen, startede i udvalget, men trak sig tilbage og erstattedes af bankdirektør og borgmester i Kolding, Oluf Bech. Axel Hulegaard blev udvalgets sekretær. Disse medlemmer fik en stor betydning i valutaspørgsmålets sidste faser.

Kroneudvalgets arbejde og lånekassen

Når kroneudvalget fik en betydelig rolle i valutaspørgsmålets sidste faser skyldtes det ikke mindst, at udvalget straks tog fat om helt konkrete og praktiske problemer ved kronemøntens indførelse i Nord-slesvig. Det var særligt fire opgaver, udvalget tog fat på i december 1919. For det første indsamlingen af det statistiske materiale vedrørende kronelånene. Udvalget havde allerede i februar 1920 skaffet sig

overblik over kronelånenes antal og størrelse. Omtrent 50 millioner kroner havde nordslesvigerne lånt i Danmark på det tidspunkt. For det andet satte udvalget sig i kontakt med Nationalbanken for at sikre, at denne ville holde tilstrækkelige mængder af sedler og skillemønt klar til udspreddning i Nordslesvig. Desuden bad udvalget banken om at skaffe udvej for, at nordslesvigerne kunne opnå fornødne kronelån på billige vilkår så hurtigt som muligt. Kroneudvalget gik i forhandlinger med Nationalbanken, der som de fleste andre rigsdanske instanser var noget forbeholden i sin vilje til at støtte nordslesvigerne økonomisk. Det fremgår af et brev, nationalbankdirektør Ussing sendte til kroneudvalgets formand P.O.A. Andersen den 27. januar 1920. I brevet beskriver Ussing fordelene ved at give en del af erstatningerne til Nordslesvig som statsobligationer. Statens finanser var ifølge Ussing i en tilstand, der betød, at staten måtte holde mest muligt på de kontante beholdninger. Det ville heller ikke gavne penge- og seddelvæsenet, hvis store mængder af kontanter blev ledt ud i Nordslesvig.

Kroneudvalget indgik også i forhandlinger med regeringen og Finansministeriet om at stille midler til rådighed til forskellige forhold i forbindelse med kronemøntens indførelse. Udvalget var i den forbindelse en stor hjælp for den nyoprettede Sønderjyllands Kreditforening. Regeringen blev bedt om at stille 10 millioner kroner til rådighed for støtteopkøb af den første obligationsrække, samt 50.000 kroner til kreditforeningens startudgifter. At kroneudvalget gennem Orla Buhl havde et interessesammenfald med kreditforeningen synes ikke at være bemærket. Kroneudvalget bad også regeringen om at stille midlertidige lån på 3 millioner kroner til rådighed for hver af de fire største banker i Nordslesvig, og mindre lån til sparekasserne. Regeringen accepterede alle forespørgsler.

Kroneudvalget lagde for det fjerde store kræfter i oprettelsen af lånekassen og overtog med tiden helt lånekassen som sit område. På et møde i kroneudvalget den 23. januar 1920 vedtog udvalget et forslag til lov om oprettelsen af lånekassen og tilstillede det sønderjydske ministerium forslaget. Lånekassens opgave skulle være at træde til i de tilfælde, hvor sikkerhed for lån ikke kunne ydes, men hvor forholdene i øvrigt talte for at støtte den pågældende. Lånene kunne ydes til næringsdrivende, handlende og landbrugere. Kassen skulle have et beløb på 15 millioner kroner stillet til rådighed og forvaltes af kroneudvalget selv. Det var efter kroneudvalgets mening særligt

mellem- og middelstanden, der skulle nyde godt af kassens midler, og ikke de fattigste, som skulle hjælpes af udligningskassen. Kroneudvalget ville således give lånekassen et noget større spillerum og langt flere midler, end Finansministeriet havde lagt op til. Udvalget ønskede blandt andet en lånegrænse på 10.000 kroner. Kroneudvalget var klar over, at der skulle bruges forholdsvis store midler til at sætte det nordslesvigske erhvervsliv i gang igen. Alligevel ville heller ikke dette udvalg ubetinget forhøje den økonomiske hjælp til Nordslesvig. I kroneudvalgets beretning til Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg, skrevet i marts 1920, findes et klart udtryk for udvalgets syn på genoprettelsen af den nordslesvigske økonomi. Her hedder det: *I det hele har Udvalget anset det for det heldigste for det økonomiske Liv i Sønderjylland, at de til dets Betjening og Fremme eksisterende og egnede sædvanlige Organer i størst mulig Omfang kommer til at opfylde deres Funktioner, således at Næringslivet og Finanslivet hurtigst muligt bringes under de Former, der for Fremtiden tør anses at blive ønskelige som normale og sædvanlige.*⁴⁷

Sagt på en anden måde, skulle den danske stat så vidt muligt overlade det økonomiske liv i Sønderjylland til sig selv og ikke gribe regulerende ind på alle områder. Kun hvor det var allermost nødvendigt, skulle der ydes særlig økonomisk hjælp til sønderjyderne. Kroneudvalget overtog på dem måde den danske regerings, centraladministrations og finansverdens hidtidige holdning til det nordslesvigske valutaspørgsmål om mindst mulig statslig indblanding og størst mulig selvregulering.

Den internationale kommission for Slesvig

Mens valutaspørgsmålet i efteråret og vinteren 1919-20 lå i afgørende forhandlinger og var ved at blive bragt til en løsning, havde også grænsespørgsmålet været i en afgørende fase. Nordslesvigsk Vælgerforening havde i august 1919 delt sig i to fløje, bestående af et flertal, der delte H.P. Hanssens synspunkter angående en grænse nord om Flensborg, og et mindretal, der ønskede Flensborg og helst hele 2. zone tilsluttet Danmark, med eller uden dansk flertal. Når grænsestriden blev så voldsom, skyldtes det ikke mindst, at en afgørelse syntes at trække ud i det uendelige. Uvisheden skabte kaotiske tilstande i området, som blev værre, jo længere afgørelsen trak ud. Den økonomiske og ernæringsmæssige situation i både Nord- og

Sydslesvig forværredes fra dag til dag, fordi forsyninger fra Tyskland udeblev, og fordi markkursens fald gjorde forsyninger fra Danmark dyrere og smughandel tillokkende. Det var svære administrative vilkår C.I.S skulle overtage.

Den 10. januar 1920 blev Versaillestraktaten endelig ratificeret i Paris. Ratifikationen betød, at den internationale kommission for Slesvig kunne påbegynde sit egentlige arbejde. Som en af de første handlinger blev afstemningen i 1. zone sat til den 10. februar 1920. Den 26. januar 1920 ankom den internationale kommissions medlemmer til Flensborg, hvor »Hotel Flensburger Hof« blev indrettet som kommissionens hovedkvarter.⁴⁸ Slesvig var fra da af et internationalt område.

Valutaspørgsmålets løsning

Afstemningen i 1. zone nærmede sig. Agitationen for tyske og danske stemmer tog til i styrke og skarphed. Fra tysk side vedblev den danske rigsdags manglende udmelding om valutaordningen at være et angrebspunkt. I rigsdagsudvalget var man derfor klar over, at en afklaring før afstemningen i 1. zone den 10. februar 1920 var nødvendig. Rigsdagsudvalgets underudvalg for valutaspørgsmålet var presset til opnå enighed om en ordning. Tirsdag den 3. februar 1920 måtte underudvalgets formand, Niels Neergaard, derfor fremlægge de forslag, som underudvalget havde kunnet enes om. I fremlæggelsen lagde Neergaard ikke skjul på, at enigheden kun var blevet opnået under det pres, som situationen udgjorde. Sønderjyderne kunne ikke vente længere på en udmelding, og ingen af de danske partier kunne forsvare at fremprovokere et valg på spørgsmålet.⁴⁹ Det valg var der ellers mange inden for den borgerlige fløj, der gerne snart så udskrevet.

Afregningskassen var bortfaldet. Forslaget om kronemøntens indførelse var der ikke sket ændringer ved. Forslaget var, som Finansministeriet havde foreslået det i juli 1919. Det gjorde dansk møntlovgivning gældende mand og mand imellem samt ved offentlige kasser, og omregningskursen ville være den gældende dagskurs, hvis ikke finansministeren mente andet. Det var i udligningskassens regelsæt, at nye bestemmelser forelå. Udvalget havde fastsat, at kassen fik stillet 350 kroner per indbygger til rådighed. Efter den tyske folketælling fra 1910 drejede det sig om 167.000 mennesker i 1. zone og om 109.000 mennesker i 2. zone. I alt 276.000 mennesker og et samlet beløb på

96.600.000 kroner. Chancen for et dansk flertal i 2. zone blev således stadig regnet for en mulighed. Skulle afstemningen i 2. zone tages alvorlig, var de danske politikere ganske enkelt nødt til at træffe en sådan bestemmelse. Udover de godt 97 millioner kroner skulle 10 millioner stilles til rådighed for den lånekasse, som kroneudvalget stadig arbejdede med. 106.600.000 kroner skulle således i alt rejses til udlignings- og lånekassen.

Partierne var blevet enige om en erstatning for tabte værdier til personer, der den 1. januar 1914 havde en formue der udgjorde indtil 5.000 mark, ved en kurs på 8 kroner for 9 mark. Personer med formuer på indtil 15.000 mark i 1914 kunne få de første 5.000 tabte mark erstattet som ovenfor, de næste 5.000 til kurs 45 og de næste 5.000 efter en kurs fastsat af forvaltningsrådet, dog ikke over 45. Herefter kunne tab erstattes med en kurs faldende med 5 for hver 10.000 mark. Erstatningerne kunne ikke udgøre mere end 25.000 kroner per modtager. Ikke-familieforsørgere måtte nøjes med 2/3 af erstatningssummen. Rente og pensionstilskuddenes udformning var man endnu ikke blevet helt enige om, men grundlinierne i reglerne blev fremsat. Uenigheden gjaldt spørgsmålet om kapitalrenter. Personer, der var henvist til at leve af renten af en kapital, skulle også have tilskud. Spørgsmålet var, om der skulle lægges en begrænsning på den kapitalstørrelse, hvoraf vedkommende fik sine renter? Regeringen mente, at begrænsningen burde være på 50.000 mark, mens Venstre og Konservative var imod en sådan grænse. I alle tilfælde skulle tilskuddene betales tilbage uden renter ved pågældende modtagers død.

Det endelige forslag var et kompromis mellem de forslag, som vi tidligere har set fremsat af de forskellige parter. Finansministeriet havde med forslaget fra den 30. juli 1919 sat dagsordenen for valuta-spørgsmålet, men Venstre og det sønderjydske ministerium havde formået at hæve den økonomiske indsats fra den danske stats side væsentligt. Nu taltes der om 97 millioner kroner, hvor Finansministeriets første bud lå på 25 millioner kroner. Finansministerens taktik var lykkedes. Netop fordi de første udkast var så beskedne i omfang, kom prisen for valutaordningen aldrig op i de lejer, som foreslået fra Nordslesvig. Hübbe havde blandt andet foreslået 180 millioner kroner til den nordslesvigske valutaordning alene. Neergaard omtalte i sin fremlæggelse det så længe og stædigt fremsatte forslag fra Christian Hübbe og dennes forbundsfæller om en omveksling til fredskurs af

hele markformuen. Forslaget var ifølge Neergaard blevet diskuteret længe og intenst i underudvalget. Når det i sidste ende måtte afvises, var det mest af alt på grund af markkursens fald. Den 2. februar var markkursen nede på 7,10 kroner for 100 mark. En omveksling til fredskurs ville med en sådan kurs blive meget kostbar for den danske stat.⁵⁰

Neergaard omtalte også finansieringen af genforeningens omkostninger. Folketinget havde den 3. september 1919 vedtaget, at den danske stat optog et genforeningslån på 145 millioner kroner.⁵¹ Da genforeningen også ville koste omkring 100 millioner kroner i erstatningssummer til Tyskland for overtagelsen af statsejendomme og jernbaner, samt den del af den tyske statsgæld Danmark overtog med Slesvig, ville genforeningslånet ikke række.⁵² Det var derfor besluttet, at salgssummen for de vestindiske øer også måtte anvendes på genforeningen. Denne salgssum lå endnu ikke fast, men ville ifølge Neergaard skønsomt udgøre mindst 100 millioner kroner. I alt var der næsten 250 millioner kroner til rådighed. De 200 millioner var brugt med udlignings- og lånekassen og erstatningssummen til Tyskland. Tilbage var godt 50 millioner, som ifølge Neergaard måtte henlægges til senere brug i Sønderjylland, hvor infrastrukturen og sundhedsvæsenet ville kræve store investeringer fra den danske stats side. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg tilsluttede sig hovedpunkterne i udvalgets forslag, og H.P. Hanssen kunne dagen efter rejse til Nordslesvig og fremlægge den valutaordning, der nu var blevet fremlagt, og som nordslesvigerne kunne regne for endelig.

Afstemningerne og valutaordningens vedtagelse

Den 10. februar 1920 blev afstemningen i 1. zone afholdt. Det samlede resultat blev 74,9% danske stemmer og 25,1% tyske stemmer. Anderledes gik det ved afstemningen i 2. zone den 14. marts 1920. Resultatet var her sammenlagt 19,8% danske stemmer og 80,2% tyske stemmer. Resultatet var en enorm skuffelse for mange danskere. Flensborg havde opnået 24,8% danske stemmer, hvilket faktisk var et godt resultat set i lyset af de 4% danske stemmer, der var opnået i byen ved rigsdagsvalget i 1912, men ville højst sandsynlig ikke blive dansk område.⁵³

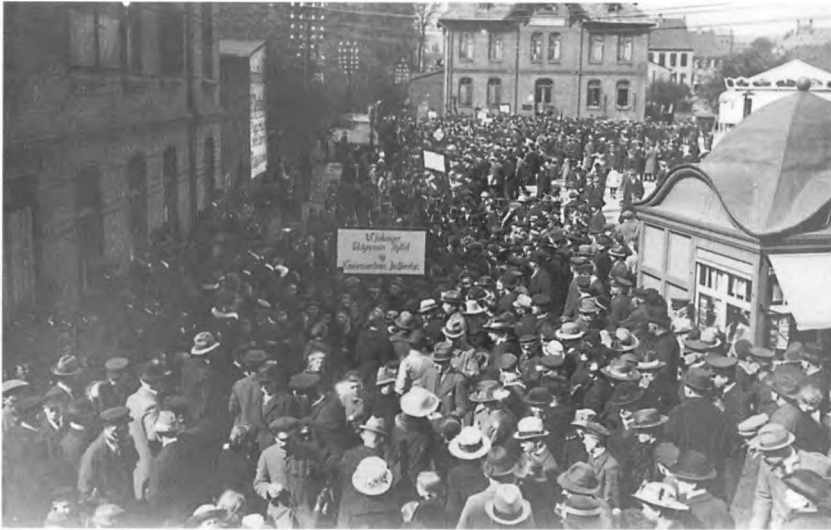
Da rigsdagsudvalget den 3. februar havde vedtaget hovedlinierne i det, der skulle blive den endelige valutaordning, var man nu også i

Nordslesvig klar over, hvorledes denne ordning med størst sandsynlighed ville komme til at se ud. Alligevel overstrålede uvishederne de retningslinier, der var blevet forelagt fra rigsdagsudvalget. Der forelå stadig ingen egentlig lov, og fra flere sider, særlig i håndværket og industrien, var der stadig tro på, at en forbedret ordning kunne opnås.⁵⁴ Ikke mindst var tidspunktet for kronemøntens indførelse stadig ukendt. Afstemningen den 10. februar gjorde det klart, at Nordslesvig ville blive dansk, men ikke hvornår. Afstemningsresultatet betød, at myndighederne i Tyskland nu helt ignorerede bestående problemer i Nordslesvig. Det var derfor såre nødvendigt, at den sidste tvivl om valutaspørgsmålet blev begravet.

Den 26. marts 1920 vedtog rigsdagsudvalget derfor de tre lovforslag om det nordslesvigske valutaspørgsmåls ordning, så rigsdagen blot skulle sætte dem i værk, når suverænitetsforholdene muliggjorde dansk lovgivning i Nordslesvig. Kun ganske få justeringer i forhold til forslagene fra den 3. februar var at finde i de vedtagne love, hvilket dog mest af alt skyldtes tidspresset. Af den diskussion, der opstod ved vedtagelsen, fremgår det, at flere partier ønskede ændringer, men at ingen turde genåbne forhandlingerne, der nu havde stået på siden juli 1919. Uenigheden om en begrænsning af kapitalstørrelsen for rentetilskud var endt med en fjernelse af begrænsningen. Desuden var det blevet tilføjet, at formuer på indtil 1000 mark, der bevisligt var opstået i tidsrummet 1. januar 1914 til 1. januar 1919, og siden tabt, i særlige tilfælde kunne erstattes på samme måde som tab under krigen. Ved at bruge datoen 1. januar 1919 mente man at udelukke den største spekulations- og smuglerperiode, der lå efter 1. januar 1919.

Sluttelig var også et lovforslag om lånekassen blevet gjort færdig. Til kassen var der stillet 10 millioner kroner til rådighed. Lånekassen skulle som bekendt yde driftslån til handlende, næringsdrivende og landbrugere, der ikke rådede over eller kunne skaffe tilstrækkelig med midler til at grundlægge eller opretholde en økonomisk virksomhed. Lånesummen måtte ikke overstige 4000 kroner. Lånene forrentedes med 4% årligt og skulle afdrages over 10 år. I særlige tilfælde kunne rente- og afdragsfrie lån ydes i højst 3 år.⁵⁵

På ét punkt var reglerne for både udlignings- og lånekassen bemærkelsesværdige. Udligningskassens virksomhed skulle ifølge lovforslaget standse den 31. marts 1921 og lånekassens udlånsvirksomhed ved udgangen af finansåret 1921-22. Datoerne afspejler det ønske,

Demonstration på Gravene i Haderslev omkring april-maj 1920 for kronemøntens indførelse. Den slags demonstrationer var hverdagskost i Nordslesvig i foråret 1920. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

der længe havde været primært hos de grupper, der havde arbejdet med valutaspørgsmålet i Danmark. Den økonomiske støtte fra den danske stat skulle være præcist rettet mod de mest trængende og hurtig overstået. Økonomien og erhvervslivet i Nordslesvig skulle hurtigst muligt kunne overlades til sig selv.

Trods Påskekrisen og regeringen Zahles afsættelse den 29. marts 1920 underskrev et flertal i den internationale kommission den 16. april et forslag til en ny dansk-tysk grænse, der fulgte 1. zones sydgrænse, mens et mindretal foreslog en lidt sydligere grænse. Ambassaderrådet i Paris vedtog den 8. maj flertallets forslag.⁵⁶ Det lå dermed fast, at kun 1. zone skulle genforenes med Danmark. Det var imidlertid ikke afgjort, *hvornår* kronemønten ville blive indført. Det blev det store spørgsmål i Nordslesvig i foråret 1920.

Hvornår kommer kronemønten?

Torsdag den 15. april blev der afholdt et møde i Aabenraa mellem bestyrelserne for de sønderjydske handelsforeninger, håndværkerforeningerne, arbejderforeningerne og landboforeningerne, samt H.P.

Hanssen, Martin Hammerich og Oluf Bech. Mødet handlede udelukkende om kronemøntens indførelse. H.P. Hanssen kunne berette, at afskedigelsen af regeringen Zahle betød, at der måtte regnes med en udskydelse af genforeningen på antagelig tre måneder. Det siddende forretningsministerium under ledelse af M.P. Friis kunne ikke træffe vidtrækkende beslutninger om valutaspørgsmålet, dertil havde det ikke mandat. Kommissionen var ifølge H.P. Hanssen villig til at tillade dansk militær og delvis civil besættelse, men toldgrænsen kunne ikke flyttes. Kun en delvis indførelse af kronemønten kunne lade sig gøre. Valutaloven og lånekasseloven kunne kun indføres under dansk suverænitet og stod således tre måneder ude i fremtiden. Det var således dystre udsigter, den tidligere minister kunne stille nordslesvingerne i udsigt. De forskellige bestyrelser udtalte sig alle imod en delvis indførelse af kronemønten. Samtidig blev der udtrykt bekymring for plyndringer og generel uro. Arbejderforeningen meldte om generalstrejker, hvis ikke kronemønten straks blev indført. Budskabet fra samtlige tilstedeværende lød: Lad kronemønten og genforeningen komme så snart som muligt, hvis ikke Nordslesvig skal ende i totalt kaos. H.P. Hanssen foreslog de forskellige foreninger at udtrykke deres holdninger i resolutioner og sende disse til den internationale kommission i Flensborg, hvilket de forskellige bestyrelser da også gjorde.

Toldgrænsen og dansk besættelse af 1. zone

I afstemningstiden var det den internationale kommission for Slesvig, der stod for administrationen af afstemningsområdet. Tyskland havde imidlertid stadig den formelle suverænitet. Det betød at Danmark ikke kunne lovgive for Nordslesvig, før den endelige grænse var notificeret. Hvis kronemønten skulle indføres før den endelige genforening, var det den internationale kommission der skulle afgøre det. Kommissionen var nødsaget til at omgås suverænitetforholdene med omhu for at Tyskland kunne anerkende dens virke. Kronemøntens indførelse var afhængig af, at toldgrænsen mellem Danmark og Tyskland blev flyttet fra Kongeåen og til 1. zones sydgrænse. Hvis ikke toldgrænsen flyttedes ville det være umuligt at styre tilførslen af varer til området og dermed priserne. Toldgrænserne er en central del af et lands suverænitet, hvorfor Tyskland ikke var villig til at flytte denne. Efter lange og drøje forhandlinger mellem de danske og tyske

Den Nordslesvigske Folkebank, Aabenraa omkring 1920. Nordslesvigsk Folkebank blev stiftet i 1872. I 1970 tog banken initiativ til Sydbankfusionen med Graasten Bank, Folkebanken for Als og Sundeved og Tønder Landmandsbank. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

regeringers repræsentanter og den internationale kommission fandt grev Reventlow fra det danske udenrigsministerium en løsning. I stedet for at flytte toldgrænsen kunne grænsen mellem 1. og 2. zone afspærres. Den løsning kunne den internationale kommission tilslutte sig, og vejen var dermed banet for kronemøntens indførelse. Den 29. april underskrev generalsekretæren for kommissionen, Brudenell-Bruce, og den danske regerings repræsentant, amtmand Lundbye, en aftale om dansk besættelse af 1. zone og en afspærring af grænsen mellem 1. og 2. zone den 5. maj 1920. Med besættelsen den 5. maj overtog Danmark administrationen af 1. zone.

Samme dag som den danske besættelse af 1. zone fandt sted, den 5. maj, tiltrådte den nye Venstregering med Niels Neergaard som statsminister. Regeringen Neergaard tog med det samme stilling til valutaspørgsmålet. I et telegram fra Brudenell-Bruce, der på dette tidspunkt opholdt sig i København, til kommissionen i Flensborg, dateret den 9. maj, skrev Bruce, at den danske regering gerne så en

officiel anmodning fra den internationale kommission om at indføre kronemønten i 1. zone. Den danske regering skulle derefter sende den vedtagne valutaordning til den internationale kommission, som så ville offentliggøre denne som en officiel anordning. Den 12. maj måtte statsminister Neergaard derfor bede rigsdagsudvalget og Finansudvalget om foreløbig at godkende kronemøntens indførsel som en kongelig anordning. Suveræniteten over 1. zone tilhørte stadig Tyskland, så en officiel vedtagelse af rigsdagen kunne der ikke blive tale om. Det særlig problematiske ved det forhold var, at valutaordningen krævede, at den danske stat stillede omtrent 97 millioner kroner til rådighed. Fra socialdemokratisk og radikal side blev der da også udtrykt nogen skepsis over metoden. Men som Neergaard udtrykte det, forekom det ham at være en meget tvingende grund, beslutningen blev taget på. Og sammen med Finansudvalget gav rigsdagspartiernes sønderjydske udvalg da også sin tilslutning, trods den klare omgåelse af grundlovens paragraf 48: *Ingen Udgift maa afholdes, som ikke har hjemmel i den af Rigsdagen vedtagne Finanslov eller i en af Rigsdagen vedtaget Tillægsbevillingslov eller midlertidig Bevilingslov.*⁵⁷

Rigsdagsudvalget benyttede samtidig lejligheden til at foretage småændringer i valutaordningen. Lånekassen fik, på anbefaling af kroneudvalget, lånegrænsen sat op til 10.000 kroner. Bestyrelsessammensætningen af valutarådet blev ændret, således at det blev pålagt de fire kredsde at udpege hver to personer, en fra byerhvervene og en fra landbrugserhvervet, til at indtræde i valutarådet. Desuden skulle de seks hovederhvervsorganisationer hver udpege et medlem. Det blev ligeledes vedtaget, at de fire største banker i Nordslesvig hver skulle modtage lån på 3 millioner kroner, samt at fem mindre banker skulle modtage lån på i alt 2,35 millioner kroner. 72 nordslesvigske sparekasser skulle modtage mindre lån på gennemsnitlig 20.000 kroner. Sammenlagt skulle den danske stat udlåne cirka 16 millioner kroner til de nordslesvigske banker og sparekasser. 10 millioner kroner skulle sættes til side til brug for støtteopkøb af Sønderjyllands Kreditforenings første obligationsrække. Til sidst blev der tilføjet et forslag om at give de nordslesvigske arbejdere løntillæg for den sidste uge før kronemøntens indførelse. Det ville dreje sig om omtrent 2 millioner kroner. Forslaget måtte dog først i udvalgsbehandling og kunne ikke vedtages på dagen. Med lånekassens 10 millioner kroner og udligningskassens 63 millioner kroner kom beløbet

i alt op på omtrent 97 millioner kroner.⁵⁸ Det var omtrent det beløb, der i marts 1920 blev nævnt som udligningskassens rådighedsbeløb, hvis 2. zone også var blevet dansk. At grænsespørgsmålets udfald frigjorde et betragteligt beløb til andre formål blev hverken nævnt eller diskuteret.

Kronemøntens indførelse

Den 14. maj 1920 blev anordningerne vedrørende valutareguleringen offentliggjort. Det vil sige anordninger om kronemøntens indførelse den 20. maj, om oprettelsen af lånekassen og om valget af medlemmer til valutarådet. Samtidig fulgte en række anordninger med tilknytning til kronemøntens indførelse. Tysk skattelovgivning blev annulleret i 1. zone. Ind- og udførsel af varer fra afstemningsområdet og mellem 1. og 2. zone blev, med undtagelse af indførelse af forsyninger fra Danmark til 1. zone, forbudt. Den 18. maj fulgte en anordning, der forbød pengerepræsentativer, det vil sige nødpenge, i 1. zone, samt en anordning angående indførelsen af postfrimærker i kronemønt.⁵⁹

Den sønderjyske valutakommission, der var blevet oprettet af Christian Hübbe, forsøgte en sidste gang at påvirke valutareguleringen ved at henvende sig til statsminister Neergaard. En skrivelse blev udformet den 8. maj, og den 14. maj mødte en mindre deputation statsministeren. Valutakommissionen havde indset, at erstatningsprincippet ikke stod til at ændre. Der var derfor ikke krav om en fredskursomveksling men om højere erstatningssummer, som blev fremført. Det var særligt næringsdrivende, rentierer og pensionister, der ikke kunne være tilfredse med den fremlagte ordning. Valutakommissionen foreslog, at fordelingen ud over de første 5.000 tabte mark blev frigjort for regler, således at valutarådet først kunne undersøge, hvor meget hjælp der var nødvendig. Det blev også nævnt, at gårdejere og større ejendomsbesiddere ikke havde behov for økonomiske tilskud.⁶⁰ At deputationen mødte statsministeren den 14. maj, dagen hvor den internationale kommission offentliggjorde anordningerne vedrørende kronemøntens indførelse, vidner om, at valutakommissionen for sent havde erkendt, hvor kræfterne mest effektivt kunne bruges. Det skulle senere vise sig, at spørgsmålet om rentierernes erstatninger måtte revideres, og at valutakommissionen her havde en god sag.

Den 20. maj 1920 og generalstrejkerne derefter

Direktøren for Nationalbankens filial og borgmester i Kolding, Oluf Bech, var blevet udset til at sørge for kronemøntens håndgribelige indførsel i Nordslesvig. De mængder af sedler og skillemønt, der skulle indføres i 1. zone, var blevet opsamlet i Kolding i dagene før den 20. maj. Klokkeren 7.00 om morgenen den 20. maj kørte en kortegge af biler, heriblandt en lastbil, af sted fra Kolding lastet med en stor mængde splinternye danske sedler og mønter. Hvor mange kroner, Oluf Bech bragte med sig på dagen, er usikkert, men i hvert fald de 16 millioner kroner, som i første omgang var tiltænkt de nordslesvigske banker og sparekasser. På grund af den værdifulde last tog et par gendarmere plads i køretøjerne ved grænsen. Fra Kolding gik turen til Haderslev, hvor den gamle Nordslesvigske Kreditforening lagde kontorer til fordelingen af kronemønterne. Pengene blev anbragt på en række dertil opstillede borde, optalt i bunker til hver af de pågældende nordslesvigske banker og sparekasser, der måtte møde op i Haderslev og modtage deres andele. Fordelingen forløb ifølge Oluf Bech glat og var færdig ved frokosttid.⁶¹ Forventningerne til kronemønten var store. Nu ville der igen komme orden på økonomien, troede man. Det var imidlertid det modsatte, der skete.

Den langt højere værdi, kronen havde i forhold til marken, afspærringen af varetilførslen fra syd og den stadig opretholdt tyske toldkontrol ved Kongeågrænsen, betød, at priserne steg eksplosivt i Nordslesvig umiddelbart efter kronemøntens indførsel. Selvom arbejderne i Nordslesvig modtog løntillæg for ugen før den 20. maj, således at ugelønnen blev 110 kroner for faglærte og 100 kroner for ufaglærte, forblev der en tilstand af utilfredshed og uro inden for arbejderstanden. På grund af prisstigningerne mente de nordslesvigske arbejdere, at højere lønninger i Nordslesvig end i resten af Danmark var nødvendige. De forlangte 2 kroner i timen mod de 1,40-1,60 kroner, der var dansk standard. Fagbevægelsen og de socialdemokratiske partiforeninger besluttede på et fællesmøde i Aabenraa at etablere generalstrejker i de fire nordslesvigske købstæder fra og med den 3. juni med kravet om 2 kroner i timen som grundlag. Administrator for de sønderjydske landsdele, Viggo Haarløv, gik i forhandlinger med repræsentanter for arbejderbevægelsen som mægler, men kunne ikke ændre arbejdernes beslutning. I Aabenraa, Sønderborg og Tønder blev der strejket fra den 3. juni til den 15. juni, i Haderslev fra

Generalstrejke i juni 1920 på Gravene i Haderslev. Da kronemønten blev indført den 20. maj 1920 steg priserne efterfølgende eksplosivt. I de fire store nordslesvigske byer afholdt arbejderne generalstrejker i første halvdel af juni måned, med krav om tilsvarende lønstigninger. På selve indlemmelsesdagen den 15. juni 1920 blev generalstrejkerne afblæst.

den 5. til den 15. juni. For at holde gas- og elektricitetsværkerne i gang måtte en nødtørftig »samfundshjælp« etableres, hvor en række håndværksmestre holdt gang i disse for samfundet mest nødvendige funktioner. Først den 12. juni lykkedes det at opnå et forlig med arbejderne. Med H.P. Hanssens medvirken blev der opnået enighed om en timeløn efter den i Danmark gældende for hvert fag, og samtidig skulle arbejdsgiverne sørge for, at priserne blev holdt på samme niveau som i Danmark. Til gengæld skulle arbejdet genoptages tirsdag den 15. juni om morgenen.⁶² Herefter tilpassede priserne sig langsomt det danske niveau, og roen blev genoprettet i Nordslesvig. Det hang også sammen med, at den nye grænse blev notificeret samme dag, tirsdag den 15. juni 1920. Dermed ophørte den tyske suverænitet over Nordslesvig, og toldgrænsen kunne endelig flyttes til 1. zones sydgrænse. Natten mellem den 16. og 17. juni forsvandt de tyske toldere ved Kongeågrænsen, og den 17. juni påbegyndte både det danske og det tyske toldvæsen deres opgaver ved den nye grænse. Endnu et stykke tid opretholdt den danske regering kontrollen ved Kongeåen for at forhindre storstilet toldfri vareindførsel fra Nordslesvig til Dan-

mark.⁶³ Mange nordslesvigske lagre var blevet fyldt med tyske varer før genforeningen i forsøget på at undgå toldmyndighederne.

Lovene af 28. juni 1920 og implementeringen

Den tyske regering havde godkendt, at suveræniteten over 1. zone blev overdraget til Danmark fra den 15. juni, dog uden at skrive under på den tresidede traktat, som skulle være grundlaget for Nordslesvigs overgang til Danmark.⁶⁴ I stedet måtte en kortfattet tosidet traktat underskrives af de allieredes hovedmagter og Danmark den 5. juli 1920, hvori den formelle overdragelse af Nordslesvig blev bekræftet. Med suverænitetsoverdragelsen den 15. juni kunne Folketinget endelig lovgive for Nordslesvig. Den 22. juni vedtog Landstinget de ændringer i grundloven, der var nødvendige for genforeningen, blandt andet en udvidelse af Folketinget og Landstinget. Den 25. juni blev der forelagt 76 lovforslag i Folketinget angående Nordslesvig. Dagen efter færdiggjorde Landstinget alle 76 love, der blev gjort gældende fra den 28. juni 1920. Fra og med den 28. juni var Nordslesvig endegyldigt en del af Danmark, da indlemmelsesloven trådte i kraft denne dag. Genforeningen kulminerede den 10. juli 1920, da kongen red over den gamle grænse ved Frederikshøj og ind i det danske Nordslesvig på sin hvide hest.⁶⁵

Blandt de 76 love, der blev gældende fra den 28. juni, var også lovene om kronemøntens indførsel, udligningskassen og lånekassen. Med vedtagelsen den 28. juni var valutaordningen langt om længe blevet kongelig dansk lov, efter at ordningen havde været gennem en mere end usædvanlig beslutningsprocedure. Nu var det op til de udnævnte bestyrelser, sønderjydske valutaråd og kroneudvalget, at implementere henholdsvis udligningskassens og lånekassens bestemmelser og formål. Det skulle blive mere vanskeligt, end man havde forestillet sig. Et bevis for dette var, at Folketinget allerede den 22. december 1920 måtte vedtage en ændring i loven om udligningskassen. Ændringen drejede sig om at udvide muligheden for renteregulering, således at personer der i 1914 havde haft formuer over 10.000 mark, kunne tilbydes renteregulering i stedet for en engangs kapitalregulering. Det vil sige, at personer med formuer over 10.000 mark i 1914 i stedet for kapitalerstatning ad en gang, nu kunne opnå en livsvarig årlig renteudbetaling. Samtidig skulle renten ikke betales tilbage ved deres død, som bestemmelsen havde været i loven af 28. juni.

Lovændringen var særlig møntet på ældre uarbejdsdygtige personer og tidligere kreditorer. Herfra var der længe blevet protesteret over den først gældende ordning.

Med implementeringen af valutalovene kom der flere praktiske problemer. Først og fremmest lod hverken udligningskassens eller lånekassens virksomhed sig afslutte så hurtigt som først antaget. Udligningskassen havde per 1. november 1922 haft en samlet udgift på 58.776.460 kroner, hvoraf 44.691.655 kroner svarende til cirka 3/4, var udbetalt som almindelig kapitalerstatning. Kapitalværdien, det vil sige den fremtidige værdi af den samlede renteregulering, blev anslået til 14.084.805 kroner. I alt 25.252 nordslesvigere havde søgt om erstatning ved udligningskassen. Dertil kom 1280 ansøgninger fra folk uden for det nordslesvigske område og et antal ansøgninger fra optanter, der endnu ikke var behandlet. I efteråret 1922 var 20.832 nordslesvigske ansøgninger blevet bevilget, og 4420 ansøgninger afvist. Det gav en afvisningsprocent på 17½. Den pligtmæssige kapitalerstatning for 1914-formuer under 10.000 mark udgjorde den største andel på 22,3 millioner kroner. De ikke-pligtmæssige erstatninger for 1914-formuer over 10.000 mark udgjorde dog næsten lige så stor en andel på 19,9 millioner kroner, hvortil også rentereguleringen skal lægges. Ifølge opgørelsen udgjorde det samlede tabte beløb under krigen og inflationen for erstatningsansøgerne omtrent 110 millioner kroner. Udligningskassens samlede udgift blev cirka 60 millioner, hvorved cirka 55% af det tabte beløb blev erstattet. Inflation og købekraft betyder, at tallene skal fortolkes varsomt. Opgørelsen viser dog, at der vitterligt gik store værdier tabt i Nordslesvig, som ikke blev erstattet umiddelbart. I 1923 indstillede udligningskassen sin virksomhed, hvorefter rentereguleringen blev ført videre af Finansministeriet. I den oprindelige lov var slutdatoen den 31. marts 1921.

Lånekassen havde brugt de til rådighed stående 10 millioner i foråret 1922, og for en tid blev arbejdet indstillet. I 1925 stillede staten yderligere 2 millioner til rådighed, og i 1927 yderligere 15 millioner kroner. Først da denne tredje bevilling var brugt, blev lånekassen nedlagt.⁶⁶ I 1927 var der ydet over 21 millioner kroner i lån til Nordslesvig. Den danske stat måtte således involvere sig noget mere i den nordslesvigske økonomi, end det der blev lagt op til med valutaordningen i 1920. Valutaspørgsmålet havde vist, hvor vanskeligt det var at indlemme Nordslesvig smertefrit og blev på den måde en forsmag på den problemfyldte udvikling efter 1920.

KILDER

Rigsarkivet

Det midlertidige ministerium for sønderjydske anliggender. (SM.) Journaler m. registre 1919-20, Journal nr. 353/1919/1920.

Det sønderjydske udvalg af 1918. Journal 1918-19, Journalsager 1919.

Det sønderjydske kroneudvalg 1919-22. Journalsager 1919-22, Formular I.

Udenrigsministeriets akter 1909-45. (UM.) Bekendtgørelser fra den internationale kommission for Slesvig. 7.B.34.b.

Danica-arkiv nr. 600. Public Record Office London. Foreign Office/852. 1919-21. International Plebicite Commission in Slesvig. Film 704-706.

Martin Hammerichs privatarkiv. 5531. Kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening med Danmark. pk.nr. 21.

Niels Neergaards privatarkiv. 6026. Korrespondancesager vedr. indlemmelsen af de sønderjydske landsdele. pk.nr. 101.

Landsarkivet i Aabenraa

Vælgerforeningen for Nordslesvig og dens forskellige underafdelinger. Betænkninger og sager vedr. Vælgerforeningens udvalg 1918-20, Fohandlingsprotokol for det øk. udvalgs underudvalg for landbrug. 1918-19. pk.nr. 35-36.

H.P. Hanssens privatarkiv. Korrespondancesager vedr. Nordslesvigs genforening med Danmark. 1919-22. pk.nr. 159.

Kolding stadsarkiv

Oluf Bechs personarkiv. Erindringer om tiden i Kolding. Hæfte 1-4.

LITTERATUR OG TRYKTE KILDER

Adriansen, Inge (1996): »Nødpenge« i Sdj. månedsskrift nr.1/2 1996. s. 32. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

Becker-Christensen, Henrik (1995): »Den nye grænse.« i Henrik Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år 1920-1995*. s. 24-43. Institut for grænseregionsforskning. Aabenraa.

Beretning fra Udvalget for Afhjælpning af de

med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder. København 1921. (Det kgl. bibliotek).

Beretning om Virksomheden i Udligningskassen for de sønderjydske Landsdele. J.H. Schultz. København 1922. (Det kgl. bibliotek).

Callø, P.A. (1922): »De økonomiske forhold i Sønderjylland i overgangstiden«. I *National-økonomisk Tidsskrift for Samfundsspørgsmaal, Økonomi og Handel*. 1922. s. 188-229. Nordisk forlag. København.

Fangel, Henrik (1996): Haderslev bys historie 1864-1920. Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 74. Haderslev og Aabenraa.

Feldman, Gerald D. (1997): *The Great Disorder. Politics, Economics and Society in the German Inflation, 1914-1924*. Oxford University Press.

Fink, Troels (1953): »De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark« i *Danmarks erhvervshistoriske årbog*. 1953. s. 100-106.

Fink, Troels (1979): *Da Sønderjylland blev delt Bd. I-III*. Institut for grænseregionsforskning. Aabenraa.

Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-20.

Furdal, Kim (1999): *Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunistret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne*. Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 79. Aabenraa.

Hübbe, Christian (1931): »De sønderjydske Pengeinstitutter i Overgangstiden og efter Genforeningen samt Oplysninger om Kredit- og Pengeforholdene i Sønderjylland.« i *Sønderjydske Aarbøger 2. række 1931*. s. 1-87. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

Løvtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1920. (og for 1915) Afdeling A1. J.H. Schultz A/S. København 1916 og 1921.

Poulsen, Marten Refslund (1957): *Erindringer. 2. del. Genforeningen i Nordslesvig*. Det danske forlag. København.

Rasmussen, Troels (1996): *Den dansk-tyske traktat 1922. Den praktiske ordning af den nye grænse mellem Danmark og Tyskland*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.

Rigsdagstidende. *Forhandlinger paa Folketinget. 71de ordentlige samling 1918-19. III.* J.H. Schultz. A/S. København 1919.

Schultz Hansen, Hans (1994): *Det sønderjydske landbrugs historie 1830-1993*. Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 72. Aabenraa.

Thomsen, Kresten Refslund (1926): »Den finansielle Udvikling i de sønderjydske Landsdele før, under og efter Krigen.« i *Sønderjydske Aarbøger 1926*. s. 78-115. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.

NOTER

1. UM. 7.B.34. Anordninger fra den internationale kommission i Slesvig.
2. Lov nr. 292 af 28. juni 1920 om Indførelse af dansk Mønt. Lovtidende 1920. s. 1124.
3. Lov Nr. 297 af 28. juni 1920 om en Udligningskasse for de sønderjydske Landsdele. Lovtidende 1920. s. 1125.
4. Lov Nr. 298 af 28. juni 1920 om en Laanekasse i Sønderjylland. Lovtidende 1920. s. 1123.
5. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlingsprotokol. s. 977-982.
6. Callø (1922) s. 189.
7. Schultz Hansen (1994) s. 213.
8. Callø (1922) s. 191.
9. Schultz Hansen (1994) s. 214.
10. Callø (1922) s. 194-195.
11. Fangel s. 386-88 og Schultz Hansen (1994) s. 216-17.
12. Fangel. s. 405.
13. Fangel s. 399 og Furdal s. 59-60.
14. Fangel s. 405.
15. UM. 7.B 34.
16. Beretning 1921. s. 3.
17. Feldman s. 134-135. Kapitalflugten til Nordslesvig var grundet i områdets sandsynelige adskillelse fra Tyskland og tyske skattemyndigheder.
18. Refslund Thomsen s. 88-90.
19. Handelsudvalget: Holger Fink og Sophus Thomsen. Landbrugsudvalget: H. Andresen, J. Høyer, Konsulent Hansen og Konsulent Johs. Jensen. Industriudvalget: Direktør Christensen og Direktør Aage Gram.
- Håndværkerudvalget: J. Christensen og væver Th. Kaufmann.
20. Betænkning 1919. s. 3.
21. Martin Hammerichs privatarkiv pk.nr. 21. Betænkning.
22. Martin Hammerichs privatarkiv. Kriegerudvalgets Forhandlingsprotokol.
23. Betænkningen findes blandt andet i Nordslesvigsk Vælgerforenings arkiv. Pk.nr. 35-36.
24. Refslund Poulsen s. 55.
25. Callø (1922) s. 196.
26. Hübbe (1925) s. 100-101.
27. Martin Hammerich's privatarkiv. Kriegerudvalgets forhandlingspotokol.
28. Hejmdal 30. april 1919.
29. Bl.a. Thomas Ries i Hejmdal den 8. maj 1919, handelsforeningerne i Hejmdal den 2. maj og Jens Hoyer, Billeslund, i Modersmaalet den 8. maj.
30. Hejmdal 19. maj 1919.
31. Martin Hammerich's privatarkiv. Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol.
32. Rigsdagstidende. 71de ordentlige samling 1918-19 III. sp. 5802-5803.
33. Ibid. sp. 5887-5890.
34. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 1.
35. Ibid. s. 48.
36. Nationalbanken, Landmandsbanken, Handelsbanken, Privatbanken og Laane- og Diskontobanken.
37. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlingsprotokol. s. 89.
38. Gruppen bestod af Chr. Hübbe, Holger Fink, J. Hoyer, I.H. Koch, J. Møller, J. Thomsen, Sophus Thomsen, A. Sabroe, L. Christensen og F. Christensen.
39. SM. Journal nr. 353/1919.
40. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlingsprotokol. s. 94.
41. Gruppen bestod af P.A. Callø, Marten Refslund Poulsen, H. Andresen, H.D. Kloppenberg-Skrumsager, J.H. Schmidt, Johannes Jensen, Hans Hansen, Th. Kaufmann og F. Christensen.
42. Callø (1922) s. 203.
43. Neergaard (formand) og Dalsgaard fra Venstre, Harboe og Schovelin fra de konservative, Sigvald Olsen (erstattedes senere af Borgbjerg) og Bramsnæs fra socialdemokratiet, Gunnar Fog-Petersen og Jens Ander-

- sen fra de radikale (erstattedes senere af P. Munch og Ove Rode). Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. XV.
44. Resolution fra sønderjyske handelsforeninger 27/8 1919, H.P. Hanssens privatarkiv. pk. nr. 159 og Betænkning fra sønderjyske handelsforeninger 4/9 1919, i SM. Journalnr. 353/1919.
 45. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 368.
 46. Beretning 1921. s. 3.
 47. SM. Journalnr. 353/1920.
 48. Fink (1979) II s. 200-205.
 49. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 530.
 50. Ibid s. 525.
 51. Rigsdagstidende 71de ordentlige samling 1918-19 III sp. 7519. Genforingslånet var et statsligt lån i form af salg af 5% statsobligationer.
 52. I december 1920 opgjorde Emil Glückstadt erstatningssummen til Tyskland til 77. millioner kroner. Beretning fra Glückstadt til statsmin. Neergaard 17. december 1920. Neergaards privatarkiv. pk.nr. 101.
 53. Becker-Christensen s. 41.
 54. Flensborg Avis den 24. februar 1920. »Sønderjysk Næringsliv og kongerigsk Konkurrence«.
 55. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 723-724.
 56. Becker-Christensen s. 42.
 57. Danmarks Riges Grundlov. Lovtidende 1915, s. 11-624.
 58. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 977-991.
 59. UM. 7.B.34.
 60. Niels Neergaards privatarkiv pk.nr. 101 og Flensborg Avis 12. maj 1920.
 61. Bech's erindringer. Kolding Stadssarkiv.
 62. Flensborg Avis 4. og 5. juni 1920 og Fangel s. 437-439.
 63. Fink (1979) III. s. 196.
 64. Den tresidede traktat skulle underskrives af Danmark, Tyskland og ambassaderrådet i Paris og indeholdt paragraffer om selve overdragelsen af suveræniteten, optionsbestemmelser for personer i 2. zone der ønskede at flytte til Danmark, Danmarks overtagelse af statsejendomme og nedsættelsen af en dansk-tysk kommission, som skulle ordne alle problemer der måtte opstå i forbindelse med overgangen. Tyskland modsatte sig traktaten grundet utilfredshed med optionsbestemmelserne, og på grund af tidspresset underskrev kun Danmark og ambassaderrådet. Danmark og Tyskland påbegyndte først forhandlinger igen i maj 1921, efter at en grænseafstikningskommission havde fastsæt den endelige og helt konkrete grænselinie. En række administrative og økonomiske problemer var stadig uløst, og den danske og tyske regering måtte sammen løse disse. Det drejede sig om grænsens vedligeholdelse, finansielle spørgsmål, optionsbestemmelserne og arkivoverdragelser. Traktaten blev undertegnet den 22. april 1922. Se Troels Rasmussen »Den dansk-tyske traktat 1922« (1996).
 65. Fink (1979) III s. 213-217.
 66. Hübbe (1931) s. 37-40.

Krongodset på Ærø

af PALLE ABRAMSSON OG STEFFEN HAHNEMANN

Fra tidligt middelalderlige kilder ved vi, at den danske konge havde omfattende godsbesiddelser på Ærø. I betragtning af Ærøs senere overgang til her-tugdømmet Slesvig er det af særlig interesse at følge udviklingen for dette kongelige gods op gennem middelalderen. I artiklen her påpeger forfatterne en markant forskel i udviklingen mellem de ejendomme, som var kongens arvegods, hans patrimonium, og det gods som var krongods, kongelev, og som derfor principielt skulle følge kongeembedet og ikke være genstand for arvedeling i kongeslægten. Denne forskel i udviklingen for de to kategorier krongods består helt frem til slutningen af 1500-tallet.

Indtil 1331 lå Ærø under den danske krone. I det år blev øen pantsat af kong Christoffer 2. til den holstenske grev Gert, og siden hørte Ærø næsten ubrudt under Slesvig, indtil øen i 1864 igen blev en del af kongeriget Danmark. Allerede i 1749 var Ærø dog blevet samlet under den danske konge, men stadig som en del af Slesvig. I gejstlig henseende lå Ærø imidlertid til stadighed, så langt tilbage kilderne rækker, under bispestolen i Odense.

Fra den tid, før 1331, da Ærø var en del af Danmark, har vi kun ganske få historiske kilder. Den væsentligste er, trods sin kortfattedhed, Kong Valdemar 2.s jordebog (KVJ), hvis »Hovedstykke« fra 1231 omtaler kongens gods på Ærø.¹ Det anføres her at de to næs, de to yderområder, Brunsnæs og Skjoldnæs, er kongelev, d.v.s. krongods, mens resten er patrimonium, d.v.s. kongens arvegods. I jordebogens »Kongelevliste« fra samme tid anføres ligeledes, at Brunsnæs og Skjoldnæs er kongelev.²

Kongelev og Patrimonium

Før vi ser nærmere på disse sparsomme oplysninger, må vi søge at klarlægge de geografiske afgrænsninger på øen af de to kategorier kongsgods i KVJ, kongelev og patrimonium.

En kilde er Johannes Mejers kort fra 1648 (figur 1). Der kan næppe være tvivl om, at Brunsnæs er identisk med østøen, som da var næ-

Figur 1. Mejers kort fra 1648 med angivelse af Brandnis for østøen og Siollenis for Skjoldnæs mod vest.

sten afskåret fra hovedøen kun forbundet med den ved en smalt tange, Drejet, mod syd. Det vil indbefatte byerne Ommel, Kragenæs og Marstal samt de senere forsvundne to- eller dobbeltgårdsbebyggelser Dreiby og Truelslykke i kongelevet Brunsnæs.

Afgrænsningen af det andet kongeleve Skjoldnæs er ikke nær så indlysende. Ærø-historikeren Erik Kroman antager, at det kun drejer sig om det ubeboede næs,³ men det er næppe holdbart. For det første er det lidet troligt, at et ubeboet næs ville blive nævnt i jordebogen (og det endda både i hovedlisten og kongelevlisten). Alle de andre i listen nævnte kongeleve indbefatter da også bebyggelser. For det andet ser vi på udskiftningskort over Søby bymark fra 1773, at et fald, som når næsten ind til fjorden eller indsøen Vitsø, benævnes Skjoldnæs lykke, hvad der tyder på, at betegnelsen Skjoldnæs oprindeligt kan have dækket hele øens vestlige område ind til denne dybe indskæring i øen. For det tredje har grænsen mellem kongeleve og patrimonium næppe gennemskåret en bymark eller ejerlav, hvad der ville være tilfældet, hvis kongelevet Skjoldnæs kun skulle have omfattet det, som i dag kaldes ved det navn. Det ejerlav, det drejer sig om, er Søby, hvis marker antagelig dengang, ligesom senere, har strakt sig langt ud på næsset mod vest.

Af de nævnte grunde må det antages, at byen Søby har hørt under kongelevet Skjoldnæs.

Udover disse to kongelev må købstaden Ærøskøbing nævnes. Vi ved ikke, hvornår den får købstadrettigheder. Antagelig får den dog status som krongods ca. 1200 samtidig med de øvrige fynske søkøbstæder. KVJ nævner kun undtagelsesvis disse købstæder, skønt de hørte til krongodset på tidspunktet for dens affattelse, så Ærøskøbing kan, skønt unævnt, have været kongelev på KVJs tid.

Fra Slesvig domkirkes regnskaber ved vi, at denne gejstlige institution allerede fra slutningen af 1100-tallet havde betydelige ejendomme på øen. Også St. Knuds kloster i Odense har gods på Ærø før KVJ.s affattelsestidspunkt, og vi har belæg for, at Dalum kloster har ejendomme på øen før 1249. Alt dette gejstlige gods er, hvor kilderne giver os oplysning, lokaliseret til øens midte, hvor kongen anfører beliggenheden af sit patrimonium. Overvejende synes kirke- og klostergodset lokaliseret til Rise og Bregninge sogne (nærmere om det gejstlige gods nedenfor).

Kongen og kronen har således ikke været enejer af Ærø i 1231. I hvert fald ikke af den del af øen, som er omtalt som kongeligt arvegods.

Markgreverne af Brandenburg

Udover oplysningerne i KVJ og disse oplysninger om gejstlig ejendom på øen har vi et par skriftlige kilder som dokumenterer, at markgreverne af Brandenburg før 1326 havde omfattende besiddelser på øen. Det ældste af disse dokumenter er fra 1277. Det vedrører en aftale om en – aldrig realiseret – handel med jordegods mellem markgreverne og fyrst Wislaw af Rügen. Bl.a. skulle denne handel indebære, at markgreverne stillede deres gods på Ærø som sikkerhed for et beløb på 1000 mark sølv. Dette gods på Ærø omfatter ifølge teksten »Seboy et Grossbol«. ⁴

Erik Kroman antager, at Brandenburgernes gods var privat ejendom, mens Ærø statsretsligt hørte under kronen. ⁵ Det må betyde, at markgreverne kun kunne påregne sig indtægten af fæstegods, og ikke af øens selvejerbønder, som har været »under kronens værn«. Det gejstlige gods på øen har de naturligvis heller ikke haft råderet over.

Det i kilden nævnte Grossbol er os desværre aldeles ukendt. Seboy derimod må betyde Søby, den vestligst beliggende by på øen. Vi ved

fra 1500-tals kilder, at flertallet af bønderne på det Brunsnæs (=øst-øen), som i KVJ var angivet som kongelev, overvejende var selvejere (»bunden«), hvad de antagelig også har været på markgrevernes tid. Så de kan ikke have været omfattet af deres besiddelser. Det betyder, at Grossbol må henføres til kongens patrimonium i midtøen. Antagelig er det at forstå som en borg eller tidligere kongsgård med underliggende fæstegods, som altså kun kan have omfattet en del af patrimoniet. Når det formodede kongelev Søby (=Skjoldnæs) nævnes for sig, må det skyldes, dels at den by i sin helhed er i markgrevernes besiddelse, dels at den ikke hører under Grossbol, men indtager en særstilling blandt brandenburgernes ejendomme på øen. Foreneligt med at Søby er synonymt med kongelev'et Skjoldnæs.

Det er nærliggende at antage, at Brandenburgerne er kommet i besiddelse af krongods på Ærø i forbindelse med markgreve Johans giftermål med Valdemar Sejrs datter Sofie, et bryllup som antages at have fundet sted mellem 1232 og 1235. At kongen på det tidspunkt skulle afhænde både patrimonium og kongelev er ikke utypisk, og specielt er det upåfaldende på dette tidspunkt så kort efter hans be- kostelige frikøb fra fangenskabet hos grev Henrik af Schwerin.

Vi har endnu en kildeoplysning om markgrevernes ærøske besiddelser. Den findes hos historikeren Arild Huitfeldt og henføres af ham til året 1315. Det hedder heri, at Hertug Valdemar af Brandenburg »-forlænte Arre lænsvis til Her Laurits Jonessøn oc hans arffuinger, oc skulde hand der aff giffue hannem 100 mark Brandenburgiske mønt til Stralsund. -«.⁶

De 100 mark brandenburgsk i årlig afgift svarer, hvis de forstås som mark sølv, nøje til værdiansættelsen på 1000 mark sølv i 1277, for på den tid ansattes den årlige ydelse oftest til 1/10 af ejendomsværdien.

Da den slægtslinie i Brandenburg, i hvis private besiddelse Ærø var, uddør 1320, falder deres gods på øen tilbage til den danske konge, men allerede 1331 pantsættes øen til de schauburgske grever i Holsten og mister sin forbindelse til den danske krone for lang tid fremover.

Ejendomsforholdene indtil slutningen af 1500-tallet

For at få et indtryk af udviklingen af krongodset på Ærø, må vi forsøge at kortlægge ejendomsforholdene frem gennem de næste århundreder.

Ovenfor er omtalt de ældste kildeoplysninger vedrørende Slesvig domkirkes og fynske klostres besiddelser på Ærø. Først mod slutningen af 1500-tallet får vi dog fyldestgørende viden om ejendomsforholdene. Fra den mellemliggende tid har vi kun spredte informationer, væsentligst omfattende klostergodset.

En detaljeret redegørelse for besiddelsesforholdene fremgår af nedenstående *Addendum*. Det fuldstændige overblik over gejstligt og adeligt gods fører tilbage til tiden før reformationen. Vi har som anført nogen indsigt i, hvornår det gejstlige gods på øen er etableret. Vedrørende de adelige besiddelsers opkomst er vi imidlertid på usikker grund, men også de er antagelig overvejende etableret i katolsk tid.

Det samlede omfang af klostergoods og adelsgods er på 94 gårde. Dertil kommer gods henlagt til præsters underhold (mensalgods) og gods tilhørende kirker og hospitaler på mindst 10 gårde, som øger tallet til 104. Det vil sige, at ca. 1/3 af alle gårde på øen ved reformationen må antages at have været på klostrenes eller adelens hænder.

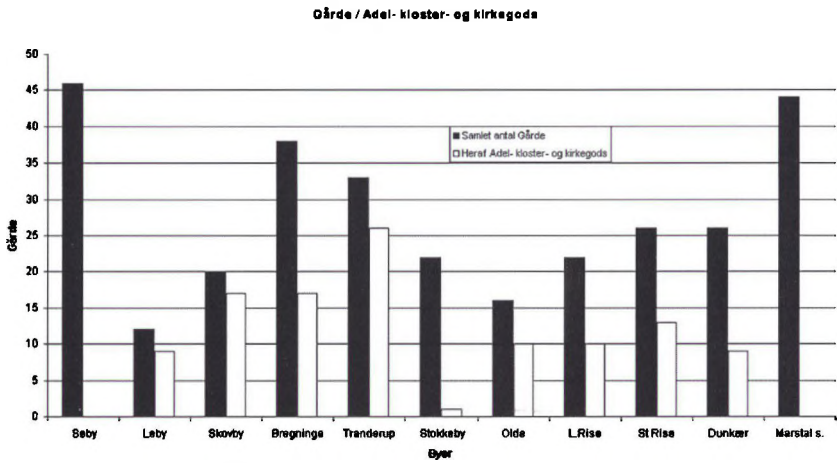
Oversigten viser desuden, at omfanget af klostergoods og adelsgods tidligere har været endnu større, vel op mod 125-130 gårde. Det er dog ikke alt dette gods, vi kender den præcise beliggenhed af.

Fordelingen af det gejstlige og adelige gods

Fordelingen af gejstligt og adeligt gods på ejerlavene ved reformationen eller ved hertug Hans den Yngres overtagelse af Ærø fremgår af figur 2.

Det må betegnes som påfaldende, at ingen af gårdene på østøen (Marstal sogn), i Søby eller i Stokkeby synes at have været på gejstlige eller adelige hænder. I Stokkeby er kun den ærøske lavadelsmand Mats Lud (måske fejlagtigt) anført for en gård, ellers har det ejerlav også været uberørt af adel eller gejstlighed. Disse byer rummer tilsammen næsten en tredjedel af Ærø's gårde, som altså formentlig aldrig har været afhændet fra øens kongelige eller fyrstelige overhoved (se dog ovenfor vedr. markgreverne af Brandenburg). Det gejstlige og adelige gods på tilsammen 104 gårde var udelukkende lokaliseret til øens centrale område. Tidligere har det været mere omfattende, og hvor vi har præcise oplysninger, ses dette gods også at være lokaliseret til centralområdets byer.

Der synes således at være en markant forskel på udviklingen mel-

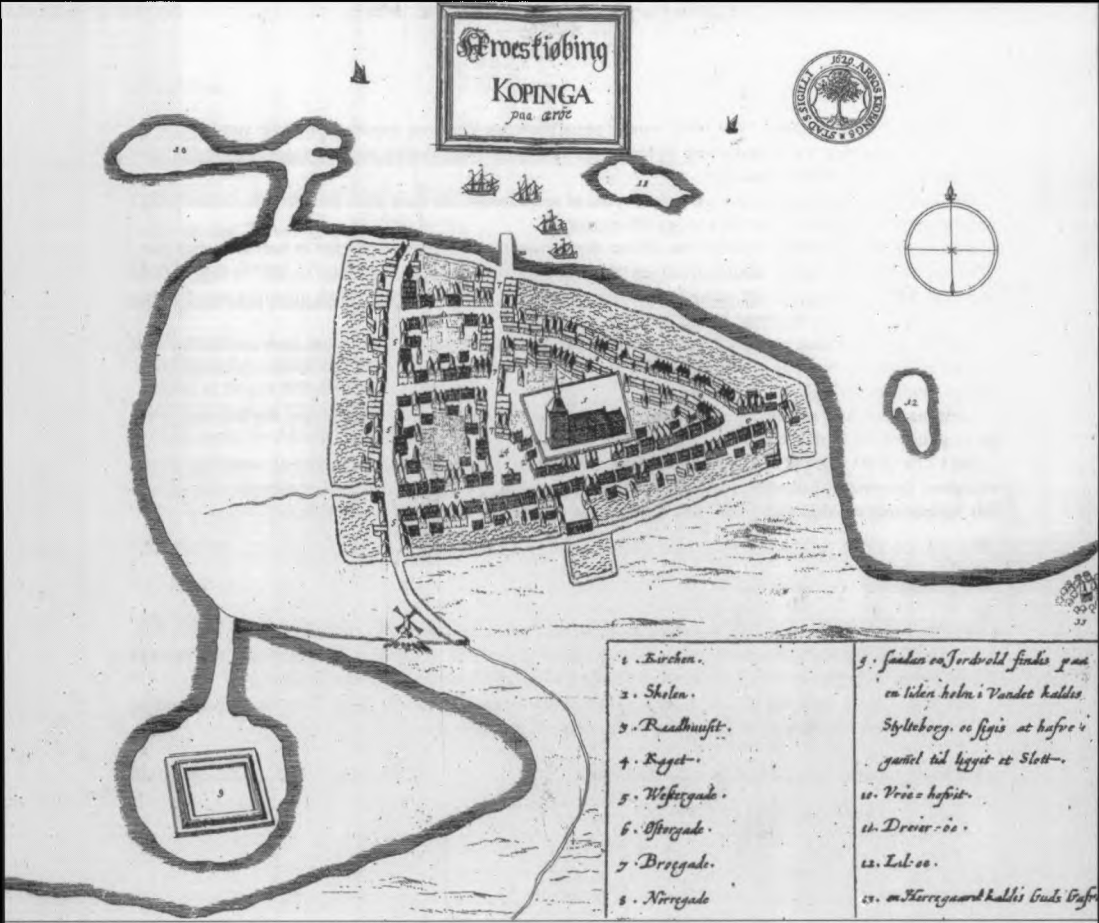

Figur 2. Andelen af kloster- og adelsgods i hver af Ærøs byer.

lem periferi og centrum. Ca. halvdelen af gårdene i centralområdet er afhændet til klostre eller adel, mens alle gårdene på østøen og vestøen fortsat ligger til den slesvigske fyrste (som i lange perioder var den danske konge). Disse to periferi-områder er antagelig identiske med kongelevene i KVJ, og det er nærliggende at henføre denne »uafhængighed« til disse områders kongelev-status.

Byen Stokkeby med 20-22 gårde falder tilsyneladende udenfor disse rammer. Vi har ingen helt tilfredsstillende forklaring på, at denne by adskiller sig fra de andre byer i patrimonium. Men årsagen kunne være den, at Stokkebys gårde udviklingsmæssigt er tæt knyttet til Ærøskøbing og formentlig oprindelig har sognet til kirken dér.⁷ Det kunne betyde, at den sammen med byen har været kongelev, sådan som alle købstæder var fra et tidligt tidspunkt.⁸ (Se figur 3).

Forholdet mellem Stokkeby og Ærøskøbing berøres flere steder i overleveringen. Ifølge Hofmanns fundatser havde Ærø oprindelig kun 3 sogne, nemlig Rise sogn, Bregninge sogn og Ærøskøbing sogn, mens det 4., nemlig Tranderup sogn, først kom til senere. Situationen har dog snarere været som anført i Pontoppidan-Hofmanns atlas VII, 448, at Tranderup kirke indtil reformationen var annexkirke til Ærøskøbing. Hofmann hævder, at Stokkeby oprindelig lå til Ærøskøbing kirke. Hübertz gengiver et gammelt Ærø-sagn, som nævner, at præsten i Rise kirke vandt Stokkeby fra præsten i Ærøskøbing i kortspil.⁹ Kortspil eller ej, så kunne overleveringen tyde på, at der på et tids-

Figur 3. Stokkeby Nor med Styldenborg, Stokkeby og Ærøskøbing, som de er vist på 1: Resens kort fra 1674 og 2: Papes kort fra 1736.

punkt, måske ved reformationen, er sket en overførsel af Stokkeby fra det ene sogn til det andet.

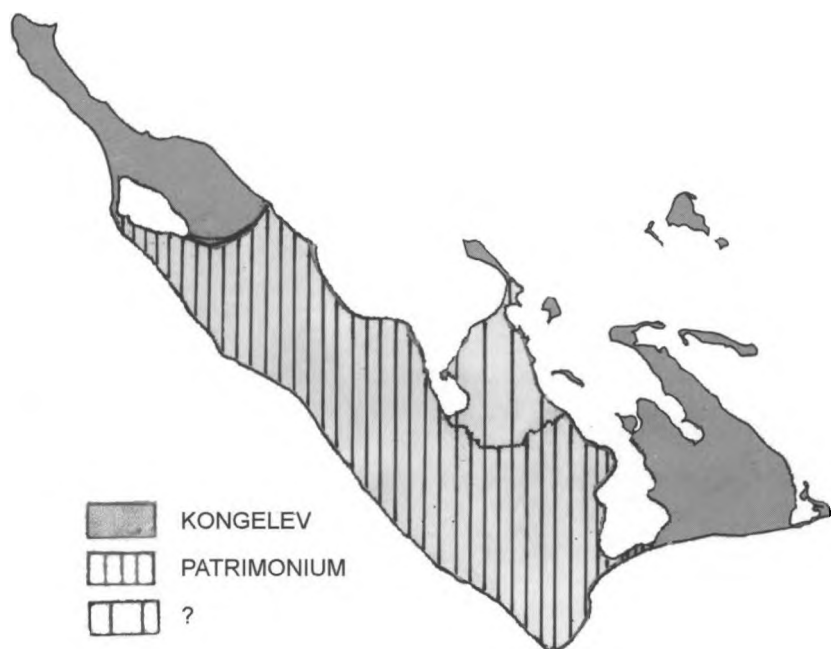
Om Ærøskøbing ved vi fra et tingsvidne fra 1398, at byen (som da kaldtes Visby) da havde borgmester og rådmænd og altså har haft købstadstatus (2 bønder fra Slæbol i eller ved Stokkeby er da antagelig tingsvidner udpeget for Ærøskøbing sogn). Hvornår byen for første gang får købstadsrettigheder, ved vi ikke, men det er altså før den tid.

Disse enkeltheder kunne tilsammen give formodning om Stokkeby-Visby/Ærøskøbings status af kongelev, og det kunne være baggrunden for, at heller ikke Stokkeby har haft adelige eller gejstlige ejere.

Fra 1460 til 1564 er Ærø på den danske konges hænder, i hans egenskab af hertug af Slesvig og Holsten. Christian 3. delte Slesvig og Holsten med sine to brødre Adolf og Hans den Ældre. Efter Christian 3.s død bliver hans tredjedel i 1564 delt ligeligt mellem hans to sønner, Frederik 2. og den yngre broder Hans »den yngre«. Det blev Hans som fik Ærø. Dog forbeholdt Frederik 2. sig det klostergods, som ved reformationen var hjemfaldet til kronen, samt noget adelsgods, som Christian 3. var kommet i besiddelse af ved mageskifte. Dette gods er specificeret i *Addendum*. Sammen med kirkernes men-salgods udgjorde det, som anført ovenfor, 104 gårde. Frederik 2. fastholdt desuden den gejstlige jurisdiktion over de to øer Als og Ærø. I 1584 opstår en ny situation – efter hertug Hans den Ældres død – hvor endnu 1/3 af det fyrstelige gods i Slesvig og Holsten kom til deling mellem Frederik 2., hertug Adolf og hertug Hans den Yngre. De aftalte et mageskifte, hvorved bl.a. det anførte kloster- og adelsgods endelig overføres til hertug Hans. Men den gejstlige jurisdiktion fastholdt Frederik 2. under den danske krone.¹⁰

Som det fremgår af figur 4, er det gods, som hertug Hans ikke umiddelbart kommer i besiddelse af, lokaliseret til det såkaldte patri-monium i midtøen, mens de perifere områder, kongelevene, er uden kloster- og adelsgods og derfor overtages uden indskrænkninger af hertug Hans.

Hans den Yngre tog med stor energi fat på en reorganisering af sine besiddelser, herunder også Ærø. Han etablerede tre hovedgårde på øen med betydelige enemærker og dermed også et belastende ho-veri. Størstedelen af reorganiseringen synes at have fundet sted i slutningen af 1570-erne, som det fremgår af hertug Hans' svar fra 1609 på en klage fra kordegnen i Bregninge. Degnen beklager sig over at have mistet degnekorn fra 40 bol (=40 gårde), og hertugen svarer:

Figur 4. På kortet er angivet forekomsten af kloster- og adelsgods på Ærø i relation til øens patrimonium og kongeleve. Kongelevet Skjoldenæs indbefattende Søby ejerlav. Stokkeby/Ærøskøbing-området som muligt kongeleve.

»Der Küster zu Brenninge klaget, das Ihnen von 40 bohlen noch 40 skip korn nachstehen sollen. Darauß ist dieser bericht, das seither [herzog Hans] den hoff Sebuigarde erbauett, wngfehr vor 30 jahren, die bohle daselbst vorendrett, wnd die kleinen den grossen gleich gemacht, etliche auch von [herzog Hans] wüste geleet, derowegen der Köster sein schip korn nach anzahl voriger bohle nicht zu fordern, auch dieser sein forderung nun so lange zeit her nicht in geringesten gedacht.«¹¹

Det vil sige, at hertugen i tiden omkring 1579 har ladet nedlægge ikke mindre end 40 gårde i Bregninge sogn og ladet andre gøre ens i størrelse.

Øens ældste jordebog er fra året 1627/28.¹² Den er blevet til under hertug Hans' søn Christian, som da har overtaget øen efter hertug Hans' død i 1623. Af denne jordebog fremgår det, at gårdene i Søby, Stokkeby og alle byerne i østøen er blevet gjort ens i størrelse/egaliseret (Truelslykke og Dreiby er nedlagt og deres jorde inddraget under hovedgården Gudsgave). Dette i modsætning til de øvrige bylav. Det

vil sige, at hertug Hans har ladet de byer egalisere, hvis gårde ved delingen i 1564 uden indskrænkning er kommet i hans besiddelse. De øvrige byer, hvis kloster- og adelsgoods først kommer i hans besiddelse mellem 1584 og 1590, er ikke blevet egaliserede.

Selvejerbønder

Selvejergårdene på øen har Erik Kroman interesseret sig for i forbindelse med en analyse af de oplysninger om Ærø, som findes i Kong Valdemars jordebog (KVJ).¹³

Oplysningerne om kongelev og patrimonium på Ærø er ovenfor omtalt. Derudover meddeler jordebogen, hvilke afgifter øen præsterer. Jordebogen beretter følgende:

»Ærræ – – XXX mr. annone. X mr. argentii et III mr. ordeï et unam mr tritici (oversat:: 30 mark korn, 10 mark sølv og 3 mark byg og en mark hvede).

Erik Kroman hæfter sig ved, at ifølge et regnskab for øen fra 1518 yder øens selvejerbønder da tilsammen 28 mark penge.¹⁴ Han mener, at denne samlede selvejerydelse er identisk med de 10 mark sølv, som er anført som Ærøs pengeafgift i KVJ, ud fra følgende regnestykke: 1 mark sølv=45 sk lybsk; 10 mark sølv=450 sk=28 mark 2 sk (1 mark=16 sk). Kroman tænker sig derfor, at denne gruppe selvejere i 1518 udgør kongelevet Brunsnæs fra KVJ, der yder de 10 mark sølv som en ledingsafgift.

Der kendes tre lister mellem 1533 og 1544, hvor selvejerafgiften af de omtalte selvejere er specificeret.¹⁵ Den samlede ydelse er her lidt vekslende. Ser vi bort fra to navngivne selvejergårde og holder os til den gruppe selvejere, som står for de 28 mark penge i 1518, så svinger den mellem 26½ mark 2 sk og 31½ mark 2 sk.

Disse selvejere (»Bunden«) udgøres af 27 fra østøens byer Ommel, Kragenæs, Marstal og Dreiby og to fra Stokkeby. Men der er, som det fremgår af samtidige skattelister, på østøen (Brunsnæs) en del bønder, som ikke yder denne bundenafgift. Det drejer sig om de to bønder i Truelslycke, 6-7 gårde i Ommel, 3 gårde i Kragenæs og 5 gårde i Marstal – i alt 16-17 gårde.

Antagelig er det i forbindelse med ovenfor omtalte egalisering, at gårde på østøen og i Stokkeby, som var selvejere endnu i 1544, i 1627 ses at være blevet reducerede til almindelige fæstegårde.

Andre selvejerbønder

Hvad vi derefter ser af bondeselveje er karakteriseret ved en blanding af »bunden«-jord og fæstejord, som det var almindeligt for bøndernes ejendomsforhold i Slesvig.¹⁶ Disse »bunden« adskiller sig, hvad afgifter angår (incl. hoveri!), kun fra fæstebønder ved ikke at betale steds-mål (indfæstningsafgift) af deres selvejerjord. De yder således ikke, som 1500-tallets selvejere, en særlig pengeydelse (ledingspenge?). Dette selveje er i øvrigt, som vi ser det i begyndelsen af 1600-tallet, på hastig retræte. Vi ser eksempler på, at bonden afgiver sin selvejerjord til fyrsten mod at blive fritaget for hoveri eller landgilde for en kortere årrække (8-10 år). Tilbage er i slutningen af 1600-tallet kun 5 bønder med overvejende selvejerjord. Derudover ser vi små lodder af selvejerjord fordelt på et mindre antal kådnere som et resultat af arvedeling. Alle de selvejere og den selvejerjord, vi støder på i 16-1700-tallet, er lokaliseret til midtøen, altså til området for KVJ.s patrimonium.¹⁷

Denne form for selveje, som i øvrigt er velkendt andre steder i Slesvig på den tid, kan have været mere udbredt tidligere. Det omfattende hoveri, som først og fremmest var begrundelsen for at give afkald på selveje, bliver indført på øen med etableringen af tre hovedgårde, Søbygaard, Gråsten og Gudsgave fra slutningen af 1570-erne. Vi får først med bevarede tingsvidner efter 1630 kilder til belysning af selvejernes overgang til fæste. Der kan være flere, som i de forudgående 50-60 år har truffet det samme valg.

Konklusion

Undersøgelsen har vist, at der er en markant forskel på ejendomsforholdenes udvikling i øens midterste del og dens perifere områder sammenfaldende med lokalisationen af henholdsvis kongens arvegods (hans patrimonium) og krongodset (kongeleve). Kongens patrimonium er fra tidlig middelalder og frem til 1500-tallet i stort omfang overgået til kloster- og adelsgods, mens kongelevene ubeskåret forbliver i fyrstens (kongens eller hertugens) besiddelse. En tidlig donation, antagelig en medgift ved giftermål med Valdemar Sejrs datter, til markgreven af Brandenburg rummer dog både den del af kongens patrimonium, som ikke er afhændet til anden side, eller er selveje, og Søby, som antagelig er identisk med kongelevet Skjoldnæs, men også

her fremstår kongelevet Søby (Skjoldnæs) som en enhed under én ejer.

Gennemgående kan det konkluderes, at de to kongelev ikke opsplittes, og de overgår da også ubeskåret til hertug Hans ved arve­delingen i 1564, hvor det tidligere kloster­gods og en del adelsgods endnu ikke kommer i hans besiddelse. Derfor er det kun gårdene i kongelevene, han kan egalisere i sin rekonstruktion af øen i slut­ningen af 1570-erne.

Ca. 2/3 af gårdene i kongelevet Brunsnæs samt to bønder i Stokkeby er selvejere i regnskaber fra 1518-1544. Kun de af samtlige Ærøsbønder betaler »bunde«-skat, en pengeafgift. Ca. 1/3 af bønderne i Brunsnæs yder dog ikke »bunde«-skat.

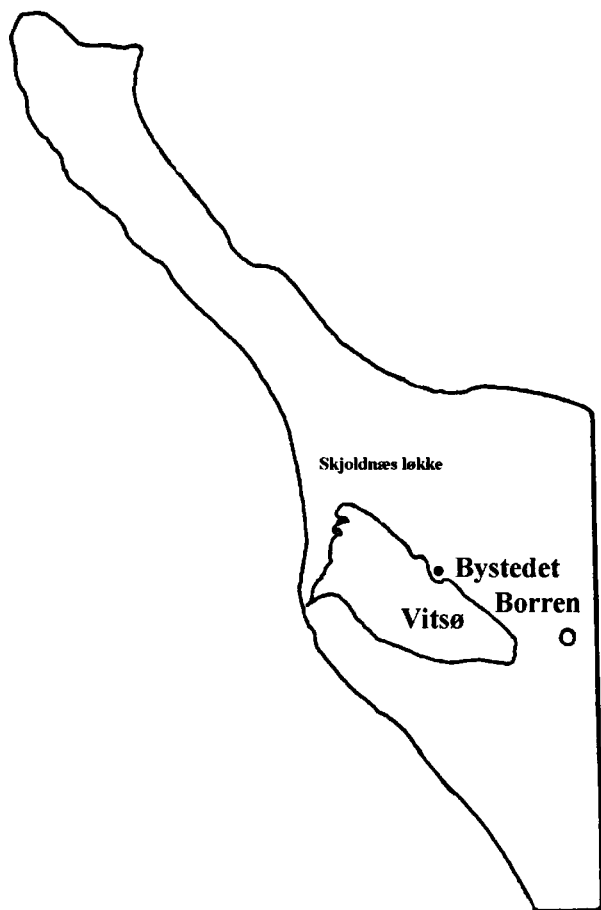
Stokkeby fremtræder i sine ejendomsforhold ligesom de to periferiområder. Måske fordi den udviklingsmæssigt er tæt forbundet med Ærøskøbing, som må have været kongelev fra et tidligt tidspunkt, måske allerede på KVJ.s tid, skønt byen ikke er anført i jordebogen. Søkøbstæderne på Fyn er antagelig alle anlagt mellem 1150 og 1350.¹⁸ I den ældste kilde (fra 1398), hvor byen omtales, kaldes Ærøskøbing for Visby.

Der kan i 1600-tallet påvises en anden type selvejer­gods på Ærø, lokaliseret til området for kongens patrimonium. Det drejer sig om bønder, som typisk har både selvejerjord og fæstejord. De yder afgifter og hoveri som fæstebønderne, den eneste forskel er, at de ikke yder stedsmål. De yder således heller ikke den ovenfor omtalte bunden­afgift. Har de eksisteret også i første halvdel af 1500-tallet, og det er vanskeligt at forestille sig, at det ikke skulle være tilfældet, så beskattes de da anderledes end de omtalte bunden på østøen.

Når østøen er fri for kloster- og adelsgods, så kunne det skyldes det omtalte selvejerforhold. Men dette selveje gælder kun for ca. 2/3 af gårdene. Resten af gårdene på østøen ville altså ikke være beskyttet mod afhændelse af den grund. Men det gælder for det samlede bøndergods på østøen, at det forbliver ubeskåret i fyrstens besiddelse. I Stokkeby er kun 2 af 22 gårde selvejere, og alle gårdene i Søby er fæstegårde. Det er således ikke selvejet i sig selv, som beskytter østøen samt Søby og Stokkeby mod at gårde afhændes.

Vi begyndte denne artikel med at ræsonnere os frem til, at kongelevene på Ærø bestod af østøen (=Brunsnæs), Søby (Skjoldnæs) og fra et tidligt, men ukendt tidspunkt Ærøskøbing (Visby), som ikke er nævnt i KVJ, men som købstad kunne være implicit til stede. At hæv-

Figur 5. Kort over Søby bymark med angivelse af den lokalitet, som er benævnt »Bystedet« i kilder fra 1774. Den kunne henvise til en oprindelig beliggenhed af Søby. Voldstedet »Borren« ved Søbygård angivet.

de nu, at denne status af kongeleiv er grunden til, at gårdene i disse områder ikke afhændes, eller at ejerforholdet ikke opsplittes, antager vi som den mest sandsynlige forklaring på den markante forskel i ejendomsforholdenes udvikling over middelalderen mellem periferi og centrum på Ærø.

Patrimoniet består af øens ældste bebyggelse med bl.a. de to -ingebyer Bregninge og Risinge (ældre navn for Lille Rise). De ligger tilbagetrukket på øen, i en defensiv placering bag de skovbræmmede kyster. Kongelevene er antagelig udviklet som led i en mere offensiv linie i forhold til venderne og andre slaviske stammer i Nordtyskland og består

af kongens skattebønder tillagt en kollektiv ledingsforpligtelse.¹⁹ Det drejer sig bl.a. om de eneste vikingetidsbebyggelser på øen med suffixet *-by*: Søby, Stokkeby + Visby, det oprindelige navn for Ærøskøbing, og Dreiby (på østøen, nedlagt ca. 1600). De har alle relation til øens borganlæg: Søby til borganlægget ved Søbygaard, måske endda i en oprindelig tættere relation (se figur 5), Stokkeby og Visby i relation til »Styltenborg« (se figur 3) og Dreiby i relation til det dog antagelig noget yngre »Absalonsborg« ved den østlige ende af Drejet.²⁰

Addendum. Kloster- og adelsgods på Ærø

A: Gejstligt gods

Det gejstlige gods på Ærø var af stort omfang og kan, i hvert fald for en dels vedkommende, dokumenteres at være etableret tidligt:

Slesvig domkirkes besiddelser:

Det fremgår af Slesvig domkirkes regnskab fra 1352, at kapitlet dengang havde betydelige besiddelser på Ærø.²¹ Under »Bona communitatis capituli Slesvicensis« anføres 7 bønder i Bregninge, som tilsammen giver 24 ørtug = 1 læst byg i landgilde.

Under »reditum designatio« er anført, at »vicaria domini ducis Jucie« har 1½ læst byg af Ærø og fordem 3 læster. Ducis Jucie er formentlig St. Cannutus (Knud Lavard).

Under kapitlets samlede indtægter anføres, at biskop Valdemar af Slesvig har testamenteret kapitlet 23 mark jord i Rise, Tranderup og Bregninge sogne på Ærø, som giver 25 ørtug byg og forhen måske det dobbelte eller 2½ mark korn (=60 ørtug).

Denne kraftige nedgang i landgilde er vel så antagelig den eneste dokumentation vi har for, at den sorte død heller ikke er gået Ærø forbi.

Valdemar var biskop i Slesvig i slutningen af 1100-tallet. Han var illegitim søn af den Kong Knud Magnussen, som blev dræbt ved trekongemødet i Roskilde. Han hørte således til kongeætten, og det er vel derfor, han har været i besiddelse af en del af patrimoniet.

Ved reformationen er Slesvig domkapitels gods indskrænket til kun at omfatte 7 gårde, som ligger til kongens kapel. At dette gods også tidligere var i domkapitlets besiddelse bekræftes ved et tingsvidne af Ærø landsting d. 17. marts 1476, hvori det dog ikke specificeres.²² Det

er endvidere anført i en jordebogsliste fra 1514 med 1 gård i Bregninge, 1 i Skovby og 5 i Olde. Det er sandsynligt, at dette gods er at finde blandt de 10 gårde, som Jacob Brockenhuus senere er i besiddelse af og i 1555 mageskifter med Christian 3.²³

At *Dalum Nonnekloster* havde gårde på Ærø fremgår af et værnebrev på klostret, hvori Pave Innocens 4. i år 1249 bemyndiger Rudolph canonicus i Ribe til at føre sag mod forskellige personer, der havde forurettet nonnerne i Dalum kloster og øvet vold på deres gods på Fyn, Tåsinge, Langeland, Ærø, Als, Femern og Lolland.²⁴

Desuden ser vi i et diplom fra 1395, at Dalum kloster har en indtægt på 2 øre byg af jord i Rise sogn på Ærø, og i 1533 ligger følgende fæstebønder til klostret: 1 i Dunkær, 2 i Risinge (Lille Rise), 2 i Rise, 1 i Bregninge og 7 i Tranderup.²⁵ Dette gods mageskiftes i 1551 med kronen.²⁶

St. Knuds kloster har i 1226 fået bekræftet sine besiddelser rundt om i landet, herunder på Ærø, af pave Honorius III.²⁷ I 1377 får klostret af bispnen i Ribe bekræftet sin patronatsret til Rise kirke, og afslører sig også i et dokument fra 1471 som godsbesidder på Ærø. I 1533 har klostret 3 gårde i Leby, 2 i Skovby, 4 i Risinge (Lille Rise), 3 i Dunkær, 10 i Rise, 1 i Olde, 1 i Tranderup og 2 i Vuderup.²⁸ Dette gods er siden 1543 pantsat til Johann Reuentleff.²⁹

Holme kloster – det senere Rantzausminde/Brahetrolleborg – har samme år 1533: 6 gårde i Bregninge by med 3 stykker jord, der hidtil havde hørt til den ene af gårdene, men nu bruges for en årlig afgift af en bonde under Sønderborg slot, samt 11 gårde i Skovby (af et register fra 1572 fremgår det desuden, at klostret, udover de 17 gårde, havde 11 kådboer, som hver betalte 12 skilling.³⁰)

Alt dette klostergoods er ved reformationen forfaldet eller overgået til kronen. Ved delingen i 1564 fastholder Frederik 2., at det er hjemfaldet til den danske krone og derfor ikke vedrører delingen af den hertugelige arv i Slesvig og Holsten. Det fører til en langvarig strid med hertug Hans den Yngre, som først slutter i 1584, da hertug Hans den Ældres død baner vejen for et forlig mellem de to brødre i forbindelse med de derved ledigblevne sønderjyske områder.

Helligåndsklostret i Fåborg får 1492 skænket en gård i Tranderup af væbneren Anders Madsen af Lud-slægten på Ærø, for messer. Klo-

stret havde gårde på Fyn, Als og Ærø, som de 1509 mageskifter med kong Hans, heriblandt den nævnte gård i Tranderup, som de fik 1492. Et notat: Godz er kommen fram Faaborgh Closter i Fien och bleff lagt wnder Sunderborgh, som war wdi ...? V gaarde, giffuer: 33½ ørtug biug och Haffre, 8 gress 7 hønss, 11½ mark 1 sk.³¹

Et andet notat sammesteds: Ithem kom fra *Sancte Hansis Closter* wdi Othense noget godz paa Erre wdi Jørgen Bradis thidt – och bleff lagt wnder Synderborch. En fodnote oplyser: »3 hofte lig daselbst(?) hab ein Anfeldt gtz(?), haben aber, bey mensch gedencken, zum Closter nicht gehört, wie er dazü gekommen, hatt man nicht erfrag können.«³² Der kan altså være tvivl om klostrets adkomst.

Kong Hans har ved et mageskifte med *Odensebispen* overtaget 8 gårde i Rise sogn.³³

Disse gårde er dog herefter, som verdsligt gods, ikke berørt af reformationen, og de overdrages til Hertug Hans d. Yngre ved delingen i 1564.

Desuden anføres en gård i Risinge (Lille Rise) at have hørt under *bispegården Ørkil* i Svendborg og en gård i Bregninge at have ligget til *St. Albans kirke i Odense*.³⁴

Derudover er der i 1579, og formentlig ved reformationen, nogle kirketjenere på Ærø, der svarer herlighed til kronen og landgilde til kirken og præsten i Rise sogn: 2 i Dunkær, 1 i Torup, 1 i Olde, 1 i Rise, 2 i Tranderup og 1 i Bregninge. 2 kirketjenere i Bregninge svarer deres landgilde til kapellanen i Sønderborg. Heller ikke disse gårde kan hertug Hans således disponere over efter delingen i 1564.

B. Adelsgoods

Den danske adel:

Allerede i 1200-tallet ser vi, at adelen har strøgoods på Ærø, som det fremgår af følgende eksempel:

Næstved d. 25. juli 1268: Oluf Rostok, Oluf Ranesen m.fl. bevidner, at Peder Udnyrdingen har pantsat to gårde på Ærø til Roskilde Clare kloster, dog således, at de nævnte gårde udløser sig selv gennem deres årlige frugter.³⁵

Ca. 1500 sælger adelsmanden Anders Tegemant (Tidemand – hovedsmand på Tranekær slot på Langeland 1495) til Holm 7 gårde samt en øde jord på Ærø til kong Hans.³⁶ Godset har Anders Tidemand overtaget efter forudgående pants ihændehaveelse af Jens Stigsen på Weyrupgård. Godset består af 5 bønder i Bregninge, 1 i Leby og 1 i Tranderup.³⁷

Samme Jens Stigsen har, ligeledes i Kong Hans' tid, pantsat 1 gård i Bregninge til sognepræsten i Rise.³⁸

Ifølge Kancelliets brevbøger af 17/8 1550 får »Thønnes Sture følgebrev ad gratiam til alle tjenere under Næsbyhoved len, som nu svarer Jørgen Brae og bo på Arre, at de herefter skulle svare ham til Synderborrig.« Det drejer sig dog her formentlig om det tidligere omtalte klosterods, som i en periode har ligget til Næsbyhoved len.

Christian 3. overdrager i 1536 to gårde på Ærø, som har tilhørt Peder Mogensen, borger i Svendborg, som imidlertid »nu er rømt af riget til vor og rigens fjender«, til Detleff Brockdorf, amtmand på Sønderborg slot.³⁹

Den ovenfor nævnte indenøs lavadelsmand Mats Lud, som i 1492 havde afhændet en gård i Tranderup til Helligåndsklostret i Fåborg, ejede i 1514 ifølge en skattemåling 3 gårde på Ærø, i henholdsvis Dunkjær, Tranderup og Skovby.⁴⁰ I 1540 dømmes Mattis Lud ved kongens retterting til at udlægge to gårde, »den ene i Stokkeby, den anden i Riise«, til Jørgen Quitzow. På det tidspunkt er Matz Lud bosiddende i gården »Skovsgård« på Langeland, som han har tilgiftet sig.⁴¹ Der er en påfaldende discrepans mellem beliggenheden af disse to gårde og oplysningerne i skattemålingen fra 1514. Den gård, som i 1540 er anført til Rise kan dog være den samme, som i 1514 ligger i Dunkær i Rise sogn, mens gården i Stokkeby ikke genfindes i 1514. Er det en fejlskrivning for Skovby? Eller er Mattis Lud kommet i besiddelse af flere gårde i mellemtiden?

De omtalte gårde må før 1564 være kommet i Frederik 2.s besiddelse.

Dette ovennævnte adelsods indgår i det gods, som overdrages til hertug Hans den Yngre i 1564.

Jacob Brockenhuus til Damsboe havde en del gods på Ærø, men Christian 3. mageskifter i 1555 med ham, så han får gods på Fyn til gen-

gæld for 10 gårde på Ærø. Det drejer sig om 5 gårde i Olde, 1 i Skovby og 4 i Tranderup.⁴² Dette gods kommer ikke i hertug Hans den yngres besiddelse i 1564, men følger det ovennævnte, til kronen forfaldne klostergoods. Vi kender ikke Jacob Brockenhuus' adkomst til dette gods. For en dels vedkommende kan det dreje sig om det gods, som ved reformationen ligger til Slesvig domkirke.

Den slesvig-holstenske adel:

Ifølge et tingsvidne fra Ærø dateret 23. juni 1442 pantsætter Hartvig Schack sit gods beliggende i Leby på Ærø til hertug Adolf af Slesvig-Holsten »vor hundert syeder mark«.⁴³

I et regnskab for 1638 for Søbygårds len er i marginen anført følgende notater vedrørende hertug Hans den Yngres opkøb af adeligt strøgods på Ærø:⁴⁴

I Vindeballe: 1 gård fra Wulff von Alefeld i 1574 og 1 fra Siuert von Alefeld i 1584.

I Tranderup: 1 gård fra Wulf von Alefeld i 1573.

I Olde: 1 gård fra Wulff von Alefeld i 1573 og 1 gård fra Siuert von Alefeld i 1584.

I Rise: 1 gård fra Wulf von Alefeld i 1573.

I Risinge (Lille Rise): 1 gård fra Sven Blome 1575.

I Dunkær: 1 gård fra Wulf von Alefeld i 1573 og 1 gård fra Siuert von Alefeld i 1584.

I Leby: 1 gård fra Wulf von Alefeld i 1573, 1 gård fra Siuert von Alefeld i 1584 og 1 gård fra Detlef Sehested i 1587.

I Bregninge: 1 gård af Claus von Alefeld i 1573, 1 gård af Sven Blome i år? Og 1 gård af Siuert von Alefeld i 1584.

I Tranderup: 3 gårde og 2 indsiddere i 1590 af Hans Blome.

Den 1. febr. 1578 mageskifter Hans Blome 4 gårde på Ærø, 2 i Tranderup, 1 i Bregninge og 1 i Risinge (Lille Rise) med hertug Hans.⁴⁵

Af et skøde fra 1584, hvori Siuert von Alefeld sælger sit (formentlig resterende) gods på Ærø til hertug Hans,⁴⁶ fremgår, at det drejede sig om yderligere 1 gård i Olde, yderligere 1 gård i Vindeballe, yderligere 1 gård i Leby og 1 gård i Tranderup, 2 kådsteder i Leby, 2 kådsteder i Vindeballe samt Carl Brandt i Ærøskøbing, der betaler 3 skp. byg.

I jordebogen 1627/28 står, at Wulf von Alefeldt har solgt en gård i Leby til hertug Hans. Det drejer sig antagelig om yderligere en gård i Leby, ud over den han afhændede i 1573.

Ovenstående må antages at være en komplet redegørelse for det gods, som hertug Hans den Yngre i årene 1570 til 1590 afkøbte af den slesvig-holstenske adel.

Med dette adelsgoods, og det kloster- og adelsgoods han 1584 definitivt modtog fra den danske konge, havde Hans den Yngre kompletteret sit ejerskab til Ærø.

NOTER

1. Svend Aakjær, (udg.): Kong Valdemars jordebog bd. I-III. 1926-45.
2. Vedrørende krongodset og dets opdeling i patrimonium og kongeleve: Se Anders Leegaard Knudsen: Den danske konges gods i højmiddelalderen. Hist. tidsskr. 2, 1988 og Carsten Porskrog Rasmussen: Kronens gods. I: Danmark i Senmiddelalderen, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen 1992, s. 80-81.
3. Erik Kroman: Marstals søfart. 1928, s. 12.
4. Dipl. Dan. II, nr. 283.
5. Erik Kroman: Da Ærø tilhørte markgreverne af Brandenburg. I: Ærøboen 37. årg. Nr. 4. 1969.
6. Arild Huitfeldt: Danmarks riges krønike, Chronologia II, s. 215. Genoptrykt 1977 Kbh.
7. Hofmann. Danske atlas VII. 450.
8. A. Leegaard Knudsen 1988, s. 227: »- på et tidspunkt (måske efter borgerkrigene i 1130-erne) har kongerne valgt at opfatte noget gods som følgende kronen, måske navnlig byerne.«
9. J.R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø. 1834, s. 80.
10. En fyldestgørende redegørelse for konflikterne vedrørende arvedelingen efter Chr. 3. hos Karsten Hermansen: Enkedronning Dorotheas og hertug Hans den Yngres kamp for kirkehøjheden over Als og Ærø 1566-1622. Sønderjyske årbøger. 1996, s. 65ff.
11. Registrering och forteignillse paa hues wrett, bröst och besueringer, som fougdene, presterne, capellaner, deignne och kircke thiennerer paa Alsö och Errö beklagett haffuer. Inn aprilis anno 1605. Indberetning indsendt i henhold til Instrux for Lauritz Brockenhuus til Brangstrup og Mag. Jakob Madsen af 31. Juli 1589 angaaende deres Sendelse til Als og Ærø. Tyske Kancelli, ind. afd. A (1670), 98 I-II.
12. Sønderjyske Fyrstearkiver. De sønderborgske hertugers arkiv. Hertug Christian. RA.
13. Erik Kroman. 1928, s. 12.
14. Slesvigske Regnskaber. Kongens arkiv. Regnskaber over afgifter og skatter 1500-1514-1518-1524. RA.
15. Slesvigske regnskaber: Register over indtægt og udgift, afgift og skat af Sundeved, Als og Ærø. RA.
16. Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen In Schleswig-Holstein bis zum 1771. Neumünster 1971, s. 371.
17. Sønderjyske Fyrstearkiver. Sager på papir. De sønderjyske hertugers arkiver. Plön. RA og Sønderjy. Fyrstearkiver. Sager på papir. De sønderjy. Hertugers arkiver. Glücksborg. H: Amtsskriverkontoret på Gråsten. 1663-1710: Jordebøger og regnskaber for Gråsten amt. RA.
18. Erland Porsmose: i Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middel-

- alder. Red. Af Ole Crumlin-Pedersen, Erland Porsmose og Henrik Thrane. Odense universitetsforlag. 1996, s. 158.
19. Bjarne Porsmose: Selveje på Fyn. Odense universitet. 1982, s. 3-6. Specialeopgave. – »Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder.« Red. Af Ole Crumlin-Pedersen, Erland Porsmose og Henrik Thrane. Odense universitetsforlag. 1996, s. 158.
 20. Jørgen Skaarup i J. of danish Archaeology vol. 12, 1994-95, s. 166: The large and diverse assemblage of finds, including about 125 coins, appears to assign the structure to a brief but intensive period of use in the first half of the fourteenth century.«
 21. Reimer Hansen und Willers Jensen (Udg.): Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig. Quellensammlung der Gesellschaft. f. Schl.-Holst. Gesch. 6. bd. 1904.
 22. C. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig. Bind 3. Urkunden-Verzeichnis. Nr. 78: Arrører Dingswinde. Betr. Zuerkennung von Gütern an das Domcapitel. 17. März 1476.
 23. Slesvigske Regnskaber. Amtsregnskaber Nordborg og Sønderborg. Regnskaber over afgifter og skatter 1500-1514-1518-1524. RA.
 24. J. R. Hübertz: 1834, s. 56.
 25. Rep. Dipl. Regni Dan. Mediev. II, nr. 3887 og 3888 og Slesvigske regnskaber: Register over indtægt og udgift, afgift og skat af Sundeved, Als og Ærø. RA.
 26. Kanc. Brevb. 24. sept. 1551.
 27. Dipl. Dan. I, 6. nr. 62.
 28. Rep. Dipl. Regni Danici mediev. II, nr. 2997.
 29. Æ. da. Archivreg. Bd. 5, 2. del s. 183.
 30. De sønderborgske hertugers arkiv. Hans d. Yngre. Akter vedr. striden mellem kongen og Hans d. Y. RA.
 31. Rep. Dipl. Regni Dan. Mediev. II, nr. 11316: Foborgh helligåndskloster mageskifter til kongen gods på Allse, Erræ og i Bog herred for gods i Sallinge herred. Tyske Kancelli, ind. afd. A.V. 98-1: Akter vedr. Forhandlinger med enkedronning Dorothea og Hans den Yngre om den gejstlige jurisdiction på Als og Ærø m.m. 1567, 1571-august 1573.
 32. Se herom endvidere Kanc. Brevbøger 17/8 1550 og Kronens skøder, bind 1, s.d.
 33. Æ. da. archivreg. Bd. 5, 1. del s. 11.
 34. Tyske Kancelli, indl. afd. A.V. 98-1.
 35. Dipl. Dan. II, 2, nr. 114.
 36. Erik Kroman: Ærø under de første oldenborgske konger. I: Ærøboen, nr. 3. 1974.
 37. Æ. da. archivreg. Bd. 5, 1. del, s. 11-12.
 38. Æ. da. archivreg. Bd. 5, 1. del s. 13.
 39. Kancelliets brevboøger IV, 33b, 7/4 1536. Kronens skøder bd. 1, 7. apr. 1536.
 40. Slesvigske regnskaber. Amtsregnskaber: Regnskaber for Sønderborg og Nordborg, 1500-1524. RA.
 41. Det kgl. Rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian 3.s tid, s. 506.
 42. Kanc. Brevb. 20. febr. 1555.
 43. C. L. E. Stemann. 1867. Bd. 3. Urkunde-Verzeichnis. Nr. 43: Dingswinde von Arrø über eine Verpfändung. 23. Juni 1442.
 44. Sønderjyske Fyrstearkiver. Sager på Papir. De sønderjyske hertugers Arkiver. Pløn. 1634 – 43: Indtægts- og udgiftsregnskaber fra Søbygårds len på Ærø. RA.
 45. De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Hans C 2: Forsk. adkomstbreve 1574-1621. Nr. 2.
 46. Sønderjyske fyrstearkiver. De sønderborgske hertuger. Plønske rentekammer. Sager på papir. (3) Søbygårds len 1634-43.

Ophævelsen af den gamle herredsforsfatning på Vesterland Før og Amrum

En kongelig ordre af 1697 – dens årsager og følger

af VOLKERT F. FALTINGS

Frem til 1697 fulgte retsvæsenet og administrationen i de kongerigske enklaver Vesterland Før og Amrum regler i Jyske Lov og gamle sædvaner. Stor indflydelse havde en lokal bondeoverklasse. Efter 1660 havde dette harmoneret dårligt med normerne i den unge danske enevælde. Talrige misforhold i sagsbehandlingen på Før og Amrum førte endelig i 1697 til reformer, som gjorde en ende på nedarvede sædvaner og det lokale selvstyre. Dr. Volkert Faltings belyser her denne grundlæggende ændring og påviser, hvordan enevældens ønsker om en mere professionel forvaltning satte sig spor også i enklaverne på de to øer langt fra København.

Artiklen er en forkortet gengivelse af den tysksprogede udgave i Nordfriesisches Jahrbuch 2001 s. 7-68. Oversættelse: Birgit Christensen, Vanløse.

Indledning

I ældre publikationer om øerne Før og Amrums historie¹ støder man gentagne gange på den udtalelse, at Før Vesterherred og Amrum blev forvandlet til et kongerigsk dansk birk² i 1697, og at herredsrådet, der havde tolv medlemmer, samtidig blev afsat og erstattet af 40 såkaldte gangfersmænd. Ocke Nerong tilføjer en bemærkning om, at denne omstrukturering først og fremmest er sket på foranledning af grønlandskommandøren Matz Peters, bedre kendt som »Lykkelige Matthies«, idet denne skal have indberettet til København, at der blandt de tolv rådmænd ikke var en eneste, der var i stand til selvstændigt at afsige en dom.³ Af hvilken primærkilde Nerong her har øst, fortier han. Tilsyneladende bygger alle senere forfattere på Nerong. Før ham er det kun Silds historieskriver Christian P. Hansen, der beretter, at det i 1697 på Vesterland Før blev forordnet, at der skulle være 42 [det korrekte er 40] gangfersmænd i stedet for de tolv rådmænd.⁴ Men

Hansen er ofte ret upålidelig med sine oplysninger, og desværre oplyser heller ikke han om sin kilde.

Indtil 1864 var Før Vesterherred og Amrum kongerigske enklaver. I de fleste forvaltningssager på mellemniveau sorterede de under Ribe amt og på rigsniveau under Danske Kancelli i København. Man kunne altså formode, at der i hhv. Ribe amtsarkiv og Danske Kancelli, måtte findes akter om de nævnte hændelser i og omkring året 1697. Denne formodning har vist sig rigtig. Det viste sig, at der er bevaret en officiel korrespondance mellem den daværende stiftamtmand i Ribe Franz Eberhard von Speckhan og Danske Kancelli, som belyser begivenhederne ret godt, og som berører anledningen til disse forandringer, der skulle blive så gennemgribende for den offentlige forvaltning i Før Vesterherred og Amrum.⁵ Von Speckhan fremtræder i disse papirer som skolet forvaltningsembudsmand efter den enevældige statsforvaltnings principper. Kilderne viser også, at Matz Peters faktisk var indblandet i forløbet, så vidt man kan se endog den, der udløste begivenhederne. Det centrale aktstykke i denne korrespondance er et »*memoriale*« (en betænkning), forfattet af stiftamtmanden

De kongerigske enklaver Vesterland Föhr og Amrum. Kort V. Faltings, efter Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung* 1652.

i 1696.⁶ Heri kommer stiftamtmanden udførligt ind på de dårlige tilstande i jurisdiktionen på Vesterland Før og Amrum, og han ender med at forelægge Danske Kancelli nogle forslag til en reform. Den kongelige ordre af 1697 er udtryk for den reaktion, som betænkningen fremkaldte i kancelliet, og som førte til afskaffelsen af rådskollegiet med 12 medlemmer og dermed begyndelsen til enden for den herredsforfatning på Vesterland Før og Amrum, der havde eksisteret fra gammel tid.⁷

Det lykkedes ikke at finde den ovennævnte skrivelse fra Matz Peters og heller ikke at påvise eksistensen af den. Ved studiet af denne korrespondance får man det bestemte indtryk, at det mystiske brev fra Matz Peters til kongen eller Danske Kancelli i virkeligheden aldrig har eksisteret, men at det snarere har været stiftamtmanden i Ribe, som startede sagen. I sit *memoriale* indberetter han faktisk til København, at det ikke kunne attesteres, at de 12 rådmænd i Vesterherred havde nogle særlige kvalifikationer til deres embede, og herved refererer han bl.a. til Matz. Det ser ud til, at Matz i sit klageskrift til amtmanden har givet udtryk for noget lignende, selv om kilderne ikke oplyser noget nøjere om det.

I det følgende vil jeg se på baggrunden for og virkningerne af Speckhans *memoriale*, der førte til afskaffelse af den gamle herredsforfatning. Samtidig vil jeg forsøge at afklare spørgsmålet om, hvilke formål Matz Peters kan have haft med den klage over de retslige tilstande i Vesterherred, der fik så vidtrækkende følger.

De kongerigsk-danske enklaver Vesterland Før og Amrum efter 1660

Da kong Frederik 3. den 10. januar 1661 underskrev den såkaldte suverænitetsakt, ændrede det grundlæggende de politiske forhold i Danmark. Det hidtil eksisterende danske valgmonarki blev forvandlet til et arvemonarki, og adelen, som indtil da afgørende havde præget de daglige politiske forretninger i rigsrådet, mistede sin magt. Bogstaveligt fra den ene dag til den anden var kongen blevet enevældig. Man kunne nu målbevidst iværksætte både den længe tiltrængte reform af forvaltningsapparatet, som var i en dårlig forfatning, og saneringen af statshusholdningen, som nærmest lå i ruiner. Men disse høje mål kunne kun virkeliggøres ved, at en stor del af krongodserne og de kongelige regaler blev afhændet eller overladt de talrige kreditorer

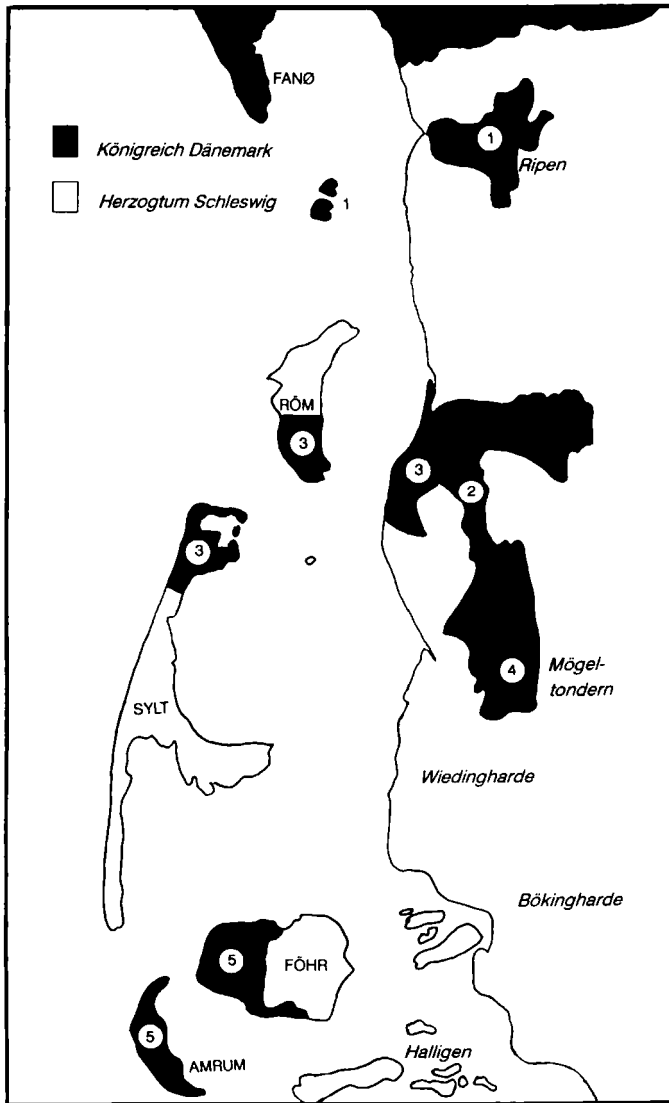

Kong Frederik 3. Rytterportræt i Kongeloven i udgaven fra 1709. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

som pant – en handling, som ligner intet mindre end en heldig tilsløring af en truende statsbankerot.

Disse afgørende forandringer i stat og samfund blev i den allerførste tid kun i meget begrænset grad følelige for de kongelige undersåtter i den kongerigske enklave Vesterland Før og Amrum.⁸ Men helt sikkert har de mærket det øgede skatte- og afgiftstryk på grund af statsfinansernes sørgelige tilstand. Og i alt fald har nyheden om at kongen den 25. maj 1658 havde forlenet den daværende general-løjtnant og senere rigsfeltherre og greve Hans Schack (* 29.10.1609 i Undevad i Angel, † 27.2.1676 i København)⁹ med Riberhus len, det senere Ribe amt, hvorunder som bekendt også Vesterherred hørte, ikke været ligegyldig for dem. Efter den lykkeligt overståede anden Karl Gustav-krig fik den karismatiske hærfører og succesrige forsvarer af København den 31. januar 1661 overdraget lenet på livstid, oven i købet afgiftsfrit. Man kunne formode, at der bag denne generøse handling stod en taknemmelig monark, der ville vise sig erkendtlig over for en velfortjent feltherre. Men det er ikke tilfældet. Tværtimod var der tale om at kronen her indløste en hel række kontraktlige tilsagn, som man havde indgået med Schack ved krigsudbruddet i 1658 for at gøre det lettere for ham at beslutte sig til at træde i kronens tjeneste, og Hans Schack, der på den tid sad i en sikker stilling som fæstningskommandant i Hamborg, var helt klar over sin pris! Hans krav blev større i takt med, at Frederik 3.s vanskeligheder tog til.¹⁰

Da kronen til sidst begyndte at afhænde betydelige dele af krongodset for at forhindre en truende statsbankerot (jfr. ovfr.), købte Schack den 5. september 1661 godset Møgeltønderhus, sit fremtidige stamsæde, og de dertil hørende rettigheder og indkomster. Den opfattelse, der ofte er blevet fremført, at købet også omfattede Vesterland Før og Amrum, er forkert eller i det mindste en misforståelse. Tværtimod erhvervede han ved denne lejlighed kun den årlige skatteindkomst derfra på 80 tønder hartkorn¹¹ samt forskellige andre kongelige rettigheder (regaler), deriblandt jagt- og strandretten og den formentlig ret indbringende ret til det kongelige østersfiskeri i Vadehavet mellem Rømø og Før,¹² kort tid derefter 1. november 1661 også patronatsretten i Vesterherred med kirkens andel af korn- og kvægtienden samt indkomsterne af kirkens fæstegods.¹³ Derudover fik han retten til opkøb af de okser, der var opdrættet i området – i det mindste i Vesterherred, men formodentlig ligeledes i andre dele af hans område; her

De kongerigske danske enklaver i Slesvig omkring 1700.

1. Riberhus birk med Manø
 2. Lø herred
 3. Ballum birk med List på Sild og Rømø sønderland
 4. Møgeltønder birk med grevskabet Schackenburg
 5. Vesterlandfær og Amrum
- Kort: V. Faltings.

fungerede landfogeden som opkøber for ham. Det samme gjaldt tydeligvis handlen med dun og fjer.¹⁴

Fra 5. september 1661 havde møllerne i Vesterherred også tilhørt Schack, men dem overlod han 20. marts 1665 til de lokale bønder på den betingelse, at de skulle overtage den gæld, der var i møllerne,

medens den indtil da betalte forpagtningsafgift af møllerne bortfaldt. Allerede 22. juli 1662 havde han ophævet den møllevang, der åbenbart gjaldt i Vesterherred. Formodentlig har indkomsterne af mølleskylden ikke dækket de løbende vedligeholdelsesomkostninger ved møllebygningerne og mølleteknikken eller i det mindste ikke dækket dem helt. Men også bønderne ser ud til at have fået lignende udligningsproblemer, for den 22. februar 1669 klager møllerne på tinge over, at herredet bebyrder dem med for høje afgifter på møllerne (DP 2264). Af den grund synes bønderne snart efter at have solgt møllerne, efter at de dog først havde forpagtet dem til lokale interessenter. Mølleregalet beholdt Schack imidlertid, og møllerne måtte lige som tidligere betale en årlig skat.¹⁵

Hvad angår datidens skattepligt i Vesterherred, blev de land- og tjenestepenge, der indtil da havde skullet erlægges hver måned eller hvert kvartal, fastsat til et samlet årligt beløb på 1600 rigsdaler, som skulle betales i to lige store dele til terminerne 31. maj og 31. oktober. Hertil kom desuden årligt 100 rigsdaler i kontribution samt *frøkenskat-ten*, som kongen opkrævede, når han skulle udruste en af sine døtre med et udstyr ved hendes giftermål. Yderligere opkrævede kongen – i alt fald en tid – en årlig særskat af søfolkene, den såkaldte *botsmannsschatt* (dvs. bådsmandsskat, DP 1825), som formodentlig tjente til udrustning af mandskabet i kongens flåde. Senere slog det kongelige rentekammer de forskelligartede skatter og afgifter sammen til en fast sum på 1700 rigsdaler. Art og omfang af denne årlige kontribution forblev derefter – bortset fra forhøjelser af og til – bevaret uforandret til ind i preussisk tid.

Derudover var tingretten i birkerne Lustrup, Møgeltønder og Ballum i 1661 tilfaldet Schack – og naturligvis de indtægter, der fulgte dermed. Vesterland Før og Amrum har historikerne ikke nævnt i denne sammenhæng, men skødet af 5. september 1661 (jfr. note 13) skal utvivlsomt fortolkes sådan, at Schack fra da af også udøvede tingretten i Vesterherred, eftersom godsforvalteren og andre underordnede embedsmænd fra Schacks administration i Møgeltønder i den følgende tid optrådte på Vesterherreds ting som rigsfeltherrens befuldmægtigede og derved i enkelttilfælde greb ind i den lokale administration og jurisdiktion, hvad f.eks. tingprotokollerne fra Før Vesterherred og Amrum 1658-71 flere gange giver vidnesbyrd om for tiden fra efteråret 1661 fremefter. Kort efter, at Hans Schack, der allerede i 1671 var blevet ophøjet til greve, var død, blev godset Møgeltønder ophøjet til

Rigsfeltherre Hans Schack. Stik af J. Falck, 1662. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

grevskab, og i oprettelsesbrevet af 23. juni 1676 anføres under det nyoprettede grevskab Schackenborgs indkomster ved siden af *jus patronatus* udtrykkeligt også birkeretten over Vesterherred.¹⁶

Disse omstruktureringer, der for en stor del skete af hensyn til skat-
teopkrævning, forandrede Vesterherreds forhold til øvrigheden og
private ejere i ikke uvæsentlig grad, og det var på ingen måde kun
til fordel for herredet. Men herredets indre forhold og det offentlige
liv, specielt Vesterherreds gamle herredsforfatning, blev i begyndelsen
ikke berørt af dette. Herredets fornemste institution, tingforsamlin-

St. Laurentius kirke på Før. Foto o. 1900.

gen, mødtes stadig på traditionel vis under åben himmel. Muligvis skete det ved eller i umiddelbar nærhed af St. Laurentii kirke; optegnelser i tingprotokollen 1658-71 tyder på dette. At mødet endnu på den tid faktisk fandt sted udendørs, fremgår af en tilfældig sag, som er overleveret i anden sammenhæng. Da den velhavende handelsmand Torlck Rickmers (1595-1681) fra Oevenum på Østerland Før den 29. november 1664 på tinge på en noget friskfyragtig måde havde begæret, at rådet på Vesterland skulle fuldbyrde en revisionsdom, der var afsagt til hans fordel og i den forbindelse havde undladt at vise landfoged Jap Peters (om ham se ndfr.) og de tilstedeværende rådmænd den nødvendige ærbødighed ved at tage sin hue af, rev den fortørnede landfoged den uden videre af ham, så at Torlck fornærmet råbte, at en gammel mand da vel måtte have lov til at beholde huen på, når der blæste en kold østenvind (DP 1551). Et andet sted bevidner to *Steveningsmänner* (stævningsmænd) »up ding in deß landtfagetz behüsing« (på tinge i landfogedens bolig) (DP 1763), at den anklagede var lovmæssigt og rettidigt stævnet, men det drejer sig her om den eneste indførsel i tingbogen fra den 28. november 1665, og den egentlige tingforsamling ser ud til at være faldet bort den dag – muligvis på grund af vejret. Landfoged Jap Peters' hus i den østlige

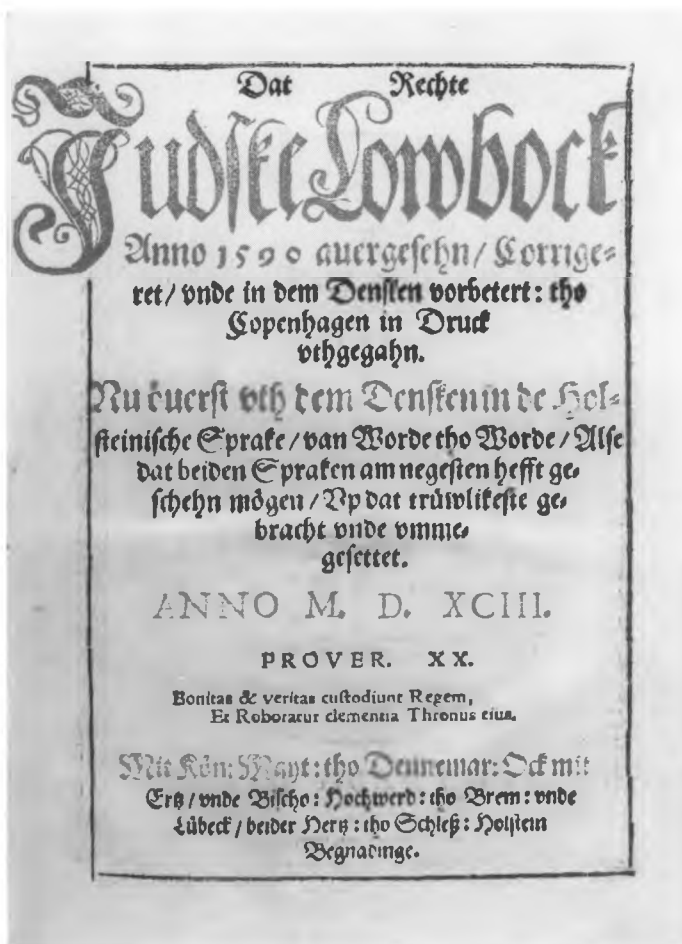
del af Oldsum var bestemt ikke det sted, hvor Vesterherreds ting permanent trådte sammen. At der til sidst slet ikke var noget fast tingsted, kan ligeledes så godt som udelukkes, da en sådan ordning ville have været helt i modstrid med de gamle retsskikke i det øvrige danske rige og ikke mindst lovbestemmelserne dér.

Det er først senere, da den tiltagende brug af skriftlige dokumenter gjorde det tvingende nødvendigt at være et sted, hvor man var uafhængig af vejret, at tinget mødes under tag. Sikre efterretninger om, hvornår og hvor det kan være sket, får man ganske vist ikke før 1746. På den tid var tinglokalet i huset hos møllerenken Anna Martens (1713-1781), der lå, hvor man vestfra kommer ind i landsbyen Nieblum, nu Kertelheinallee 16; huset hørte dengang endnu til Goting ejerlav. Da hun i august 1746 flyttede til Nieblum, bekendtgjorde den daværende birkefoged Marcus Matthiesen den 2. august 1746 offentligt for alle indbyggerne på Vesterland Før og Amrum, at tingretten også derefter ville træde sammen hos Anna Martens, nu i hendes nye bolig i Nieblum.¹⁷ Det var først i et hus, som ikke mere eksisterer, men som lå midt i landsbyen ved bygaden, og senest fra 1750 var det i nabobygningen i den nuværende Jens-Jacob-Eschels-Straße 27, et hus, der tilhørte hendes anden mand Boye Bahnsen. Dér mødtes birkeretten for Før Vesterherred og Amrum – bortset fra en kortvarig afbrydelse i 1807 – indtil den blev opløst den 31. december 1867.¹⁸

Retsvæsen og administration var dengang ikke adskilte anliggender. Kommunale herredsanliggender og retssager behandledes på samme ting – sådan var det overalt i kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig. Jyske Lov fra 1241 dannede det retslige grundlag, i 1600-årene i Ekenbergs oversættelse til nedertysk fra 1593 eller 2. oplag fra 1603. Derudover gjaldt i Vesterherred forskellige kongelige recesser samt lokale love og vedtægter, der ofte ikke var nedskrevne, men hvis gyldighed var hævet over enhver tvivl.¹⁹ I flere tilfælde har man benyttet f.eks. »olden landsgebruk« (gammel skik i landet, DP 1384) eller en »landrecht van olders her« (landslov fra gammel tid, DP 2775), altså en eller anden ikke nærmere betegnet sædvaneret.

Landfogeden ledede mødet på tinge som kongens repræsentant, senere som grev Schacks, og overvågede, at alt forløb korrekt, passede på, at de vedtagne beslutninger og domme blev ført ordentligt ud i livet, men udøvede ellers ikke nogen direkte indflydelse på arbejdet med at nå til retslige afgørelser eller på domsafsigelserne. Dette påhvilede forskellige dømmende forsamlinger: I tyveri- og røverisager

Titelblad til
»Judske
Lowbock«
1593 i Blasius Ekenbergers plattyske oversættelse.
Foto: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel.

svor f.eks. *Ransneffninge* (ransnævninge), en forsamling på otte medlemmer, som blev nyudnævnt og taget i ed hvert år på årets første tingdag; *Sandmänner* (sandemænd), hvoraf der også var otte, men som var udnævnt på livstid, svor i tilfælde af svære voldshandlinger. Både ransnævningene og sandemændene tog sig først af en retssag, når en rådsdom formelt havde fastslået deres beføjelse (jfr. f.eks. DP 496, 1117, 2306).

Men i den store mængde af foreliggende retssager dømte de 12 *rådmænd*. Rådet, der oftest mødtes og afsagde domme uden for tinget, bestod af særligt ansete bønder fra Vesterherred, som på bøndernes

forslag blev kaldet på livstid af øvrigheden. Derudover kunne man i ganske bestemte tilfælde inddrage yderligere personer i arbejdet; de blev udnævnt specielt efter behov. Vesterherreds egentlige kommunale repræsentation blev varetaget af de derboende *Hardesbunden* (herredsbønder), de frie og selvstændige grundejere, som var ejere af et helt *Bohl* (bol). Selv om det nøjagtige antal af bønder ikke er nævnt nogen steder, er der dog nogle holdepunkter. I tingprotokollerne 1658-71 er der mellem den 25. maj 1658 og 25. maj 1659 anført over 110 forskellige tingsvidner. Da kun herredsbønderne kunne beskikkes som vidner på tinge, kan vi regne med dette antal som et sikkert mindstetal. I virkeligheden var tallet nok væsentligt højere. Administrative afgørelser, for så vidt de hørte under herredets kompetence – og det gjaldt især økonomiske sager og skattesager – kunne kun træffes med udtrykkelig billigelse af bønder, der var til stede på tinge. I særlige tilfælde dannede bønderne derudover et udvalg på 12 »*Hardeslüden*« (herredsfolk, DP 246), som repræsenterede bøndernes og dermed hele herredets interesser over for tredjemand.²⁰

Skatterne til landsherren og de øvrige afgifter blev opkrævet af 40 *Gangfersmänner* (gangfersmænd), som hver stod i spidsen for et *gangfer* (skattedistrikt). Forinden havde 24 *Ummarkungsmänner* (hegnssynsmænd) takseret samtlige skattepligtige aktiver i herredet, og nogle af dem, *Rechensmänner* (regnskabsmændene), fordelte den udregnede skattesum på gangferne, hvorefter fordelingen af skatten på de skattepligtige personer kunne fastlægges. Derefter hørte det til landfogedens opgaver at aflevere de indsamlede penge rettidigt på Ribe amtstue. Landfogeden optrådte her som statsmagtens forlængede arm, idet han repræsenterede kongens eller Schacks interesser over for herredets indbyggere og deres repræsentanter, bønderne. Også forvaltningen af de øvrige kongelige regaler og besiddelser, f.eks. møllerne og opkøb af okser, der var opdrættet i området, blev varetaget af ham.²¹

Disse forhold ændrede sig ikke, da landfoged Jap Peters efter Hans Schacks død blev afløst den 9. oktober 1676 af Joachim Lütken, der var født i Lauenburg. Det var første gang, landfogedembedet blev besat af en udefra kommende, der ikke stammede fra kredsen af lokale bønder. Muligvis bragte han dog en administrativ uddannelse med sig. I øvrigt forblev Vesterland Førs og Amrums overleverede retsordning uberørt i kraft. Det gjaldt da Hans Schacks efterfølger, lensgreve Otto Diedrich Schack i begyndelsen af 1683 igen måtte afstå sine ret-

Titelblad til
Danske Lov i
trykket fra
1683. Foto:
Det Kongeli-
ge Bibliotek.

tigheder på Vesterland Før og Amrum samt dem på Listland på Sild og den sydlige del af Rømø til kronen, som atter lagde de to områder under Ribe amt. I den forbindelse gav kronen ifølge skrivelse fra det kongelige rentekammer af den 3. januar 1683²² til gengæld afkald på udligning af gamle og nye fordringer på lensgreven. Det er påfaldende, at den kort tid efter udstedte Danske Lov, som i september 1683 fik retskraft i hele kongeriget, i begyndelsen ikke kom i anvendelse på Vesterland Før og Amrum. Måske var fastholdelsen ved Jyske Lov

i dette tilfælde oven i købet godkendt af kongen, da den danske tekst i den nye lov næppe kan have været forståelig for de overvejende frisiske indbyggere i Vesterherred og heller ikke for de fleste medlemmer af deres råd og andre dømmende forsamlinger. Selv om de kilder, der er brugt til nærværende arbejde, tier om den egentlige årsag til, at man holdt fast ved Jyske Lov, kan man dog for de første år efter 1683 regne med, at de kongerigske enklaver Vesterland Før og Amrum på dette punkt har fulgt praksis i de fleste slesvigske distrikter i nærheden, hvor Jyske Lov fortsat benyttedes i såvel den kongelige som den hertugelige del. Først da stiftamtmanden i Ribe i 1697 begyndte at tage forholdsregler til at forbedre retsforholdene på Vesterland Før og Amrum, førte det til, at Danske Lov af 1683 endelig også fik sit gennembrud i Vesterherred.

Afskaffelsen af den gamle herredsforfatning

Årsager

Selv om Hans Schack, der var en ivrig forkæmper for enevældens statsopfattelse og merkantilismen, forvaltede både sine egne godser og Ribe amt med omtanke og handlekraft, blev hans – på ingen måde uegennyttige – bestræbelser på at fremme landets vel og øge effektiviteten i sin administration den ene gang efter den anden modarbejdet af den lokale befolkning. Mange af Schacks anordninger og forbud blev jævnlige ringeagtet af dem, de vedrørte. Det var næsten almindelig skik. Det gælder f.eks. forbuddet mod at fiske østers i hans område²³ og mod at lade marksten, som der var hårdt brug for til at udbedre stendiget mellem Utersum og Dunsum på Vesterland Før, køre væk fra forstranden til eget brug.²⁴ Og selv om Schack gentagne gange eftertrykkeligt gjorde indbyggerne i Vesterherred opmærksomme på forbuddet mod udførsel af okser og mod harejagt, rettede man sig ligeledes kun i ringe grad efter disse anordninger. Desuden kan man tvivle på, om det forbud mod at skære marehalm, der var udstedt af hensyn til kyst- og klitsikringen (DP 2120, 2546), kunne sættes effektivt igennem, til trods for, at der blev truet med korporlig straf. Netop på Amrum var der ikke så få »småfolk«, der erhvervede sig en ringe, men uundværlig biindtægt ved at forarbejde marehalm til reb eller måtter. Åbenbart gjaldt også her den kendte russiske talemåde »Der er højt til himlen, og zaren er langt væk!«

Da Schack under krigen mod svenskerne (1658-60) indgik overens-

komst med officererne for de plyndrende kejserlige hjælpetropper om en forholdsvis høj kontribution for Vesterland Før og Amrum, formodentlig for at forebygge noget værre, nægtede talrige bønder i Vesterherred under deres modige talsmand Rörd Olufs (ca. 1615-1694) fra Oldsum²⁵ højlydt at indvillige i det og forhindrede udbetalingen af den allerede lovede sum indtil videre.²⁶ Allerede forinden var det kommet til tumultagtige episoder i befolkningen på grund af forskellige skatter og (krigs)afgifter; Wagen Jörgens²⁷ fra Goting råbte oven i købet trodsigt, at han hellere ville ofre sit liv og vende sit fædreland ryggen for evigt end finde sig i, at noget blev taget fra ham med magt (DP 205). Endnu i 1665 blev råd- og gangfersmanden Wagen Jensen²⁸ fra Utersum idømt en bøde på 20 rigsdaler som agitator i en »rebell-sake«. Sagen hvirvlede meget støv op og omfattede også nogle amringer. Jensen blev dømt for at have tilbageholdt de allerede indsamlede »herregelder«, dvs. afgifterne til landsherren, som en slags håndpant (DP 1706).

Denne opsætsighed i dele af befolkningen og ikke mindst også blandt dens repræsentanter blev på ingen måde kun ytret i det skjulte, og Schack og hans efterfølgere i Ribe og Møgeltønder måtte gentagne gange kæmpe med den. Den var imidlertid ganske sikkert ikke den eneste grund til, at retsplejen på Vesterland Før og Amrum i tiltagende grad kom i de overordnede myndigheders søgelys. Snarere var det vel herredsforfatningen, der virkede gammeldags, og dens udøvende organer, som nu tydeligvis ikke mere svarede til den nye enevældige tidsånds forestillinger, især ikke dens krav om et moderne retsvæsen og en moderne forvaltning. Dertil kom, at Jyske Lovs gammeldags procesordning med edsbeviser på mange måder stod i vejen for en objektiv bedømmelse af et juridisk sagsforhold. Den var en hindring for dannelsen af den mere abstrakte retsopfattelse, der var en ganske væsentlig forudsætning for den professionalisering af jurisdiktionen, som centraladministrationen tilstræbte.

I centrum for kritikken stod udover de to kongelige (eller kortvarigt greveligt-schackenborgske) embedsmænd i Vesterherred, landfogeden og tingskriveren, især rådet i Vesterherred. Juridiske forkundskaber havde de tolv medlemmer af dette kollegium sædvanligvis ikke. Rollen som medlemmer af den privilegerede kaste i samfundet talte mere ved besættelsen af en rådmandsplads end faglige kvalifikationer. Dem skulle embedets indehavere erhverve sig efterhånden i den daglige retspraksis. Domsafsigelserne rettede sig vel derfor hyppigere

efter en naturlig retsfølelse og sund menneskeforstand end efter juridisk sagkundskab. Tilsvarende ofte blev en rådsdom kasseret af appelinstanten i Viborg som fejldom, fordi den ikke var i overensstemmelse med gældende lov, og rådmændene skulle hver gang behørigt retsforfølges ifølge lovbestemmelserne. Hyppigt beskyldte de dømte i deres appelsager rådmændene for partiskhed. Når en rådmænd skulle træffe en afgørelse, faldt det ham åbenbart ikke altid let at bevare den neutralitet over for parterne, som loven krævede, f.eks. ikke, når begge sider i en konflikt mellem de meget ofte vidtforgrene- de føring-amringerslægter ikke alene appellerede til hans upartiskhed som dommer, men samtidig også til den solidaritet med familien, landsbyen eller egnen, han i det hele taget måtte føle sig forpligtet til som medlem af sådanne forbundne slægter, som del af bondestanden i landsbyen eller som herredsbonde. Her var et sammenstød af interesser ofte givet på forhånd. Blod er nu engang tykkere end vand.

Men også landfoged og tingskriver levede i stadig ringere grad op til deres embeders stigende krav, efter at den kongelige centralmagt efter 1660 havde gjort sig meget lovende anstrengelser for at stramme forvaltningsstrukturen i hele riget og bl.a. også for at professionalisere retsudøvelsen på lavere niveau. Særligt tydeligt blev det med landfoged Jap Peters.²⁹ Han var udlært smed, og i begyndelsen var han tingskriver hos sin forgænger Erk Olufs fra Oldsum, der døde i 1651. Han blev tydeligvis kun hans efterfølger, fordi han var skrivekyndig; hans ny erhvervede embede stillede i enhver henseende større krav, end han kunne honorere. En af Japs samtidige, diakonen ved St. Laurentii Paulus Flor,³⁰ stiller ham i det dårligst tænkelige lys i et håndskrift med »Egenhændige Efterretninger«,³¹ som han har efterladt sig. Jap var en hykler og rænkesmed, hedder det, en mand, som næppe

Landfoged Jap Peters' underskrift på et brev af 26. juni 1671 til godsforvalter Nicolaus Tych på Schackenborg. Landsarkivet i Aabenraa.

nogen har respekteret, og som blev foged mod bøndernes og herredets øvrige befolknings vilje.

Faktisk er der i tingprotokollerne 1658-71 mange eksempler på, at befolkningen var viklet ind i langtrukne, plagsomme sager med Jap Peters, hvor han måtte finde sig i verbale trusler og ærekrænkende skældsord og i, at man ihærdigt og åbenlyst satte sig imod hans anordninger. F.eks. skærer man grimasse ad ham på offentligt tinge (DP 2057) og kaldte ham bl.a. en »hundsfot« (DP 992), »løgner« (DP 1726, 1744) og »meneder« (DP 1003), man stjal til almindelig munterhed hans nye fjertæppe fyldt med uglefjer, som han lige have ladet fremstille til herskabet (DP 663), og da han en gang ville beslaglægge en pantsat okse, lod ejeren af den, Ricklef Peters fra Goting, den senere tingskriver (se ndfr.), oven i købet en bøsse fyre af, hvorpå Jap Peters og de vurderingsmænd, der ledsagede ham, måtte drage af igen med uforrettet sag (DP 206). Også Japs evige modstander Wagen Frödden (ca. 1638-1690) fra Oldsum, med hvem han bl.a. udkæmpede en årelang, forbitret strid om benyttelse af en eng, stillede sig engang i vejen for ham med våbenmagt (DP 2060). Opremsningen af sådanne tilfælde af opsætsighed og respektløshed over for landfogeden ville kunne fortsættes uden besvær. Desuden synes tingprotokollerne at bekræfte Paul Flors udsagn om, at Jap Peters har haft et for stort forbrug af alkohol. Et sted hedder det, at landfogeden allerede, før tinget begyndte, var så fuld, at han ikke kunne holde ting og kort efter var kørt hjem igen, selv om forskellige personer, der skulle være til stede på tinge, allerede havde indfundet sig (DP 1396).

Hans Schack og hans embedsmænd kan i det lange løb ikke have undgået at høre om disse for alle parter uheldige forhold, for stadig oftere tog Schack sig nu personlig af en sag, der verserede ved herredsretten³² eller sendte en af sine embedsmænd som befuldmægtiget for at tale på tinge i sit navn. Også de stridende parter henvendte sig stadig oftere direkte til den højeste tilsynsførende for deres ret for at undgå en måske tidrøvende forhandling på det hjemlige ting, hvis udfald for de fleste alligevel ikke helt var til at forudse.

Hans Schacks efterfølger, lensgreve Otto Diedrich Schack, ville ligledes modvirke disse uheldige tilstande, idet han i 1676, da Jap var gået af som landfoged, med Joachim Lütken udnævnte den første forvaltningsfagmand udefra som efterfølger, en mand som var velbevandret i juridiske anliggender. Dette forsøgte en gruppe af herredsbønder omkring den indflydelsesrige rådmand Michel Jung Olufs fra

*Miniatureportræt
af lensgreve Otto
Diedrich Schack
(1652-1683).
Foto: S. Bengtsson
i Frederiksborg-
museet.*

Goting³³ til gengæld at forpurre med alle midler. Michel var iflg. Paul Flor en rig, indbildsk bonde og træ- og humlehandler med gode forbindelser til øvrigheden.³⁴ Han havde selv gjort sig store forhåbninger om dette embede, rejste endda i eget ærinde til Møgeltønder for at overtale grevens forvalter Nicolaus Tych til endnu en gang at vælge landfogeden ud af kredsen af bønder og rådmænd, som det havde været skik fra arilds tid. Ganske vist lå retten til at udnævne på den tid hos greve Otto D. Schack på samme måde som den tidligere havde ligget hos lens- eller amtmændene i Ribe, men hidtil havde man altid taget hensyn til bøndernes forslag af kandidater og som regel også udnævnt dem, de ønskede. Bønderne var jo trods alt den herskende politiske klasse i samfundet i Vesterherred, og lensmanden kunne ikke lade hånt om deres interesser, hvis han ville vide sin egen og sin kongelige lensherres autoritet sikret. Der kom imidlertid ikke noget ud af Michels initiativ, for også i kontorerne på Schackenborg var de nye absolutistiske vinde begyndt at blæse, så at man dér ikke mere

kunne lægge øre til ønsker fra en lille traditionsbunden og desuden oligarkisk præget interessegruppe.

Striden Matz Peters/Hans Eggebeck

Selv da Vesterherred i begyndelsen af 1683 igen kom under den kongelige administration i Ribe, og man den 16. juli 1684 med Hans Eggebeck³⁵, som stammede fra Sønderborg, igen udnævnte en embedsmand udefra til deres landfoged, lykkedes det ikke afgørende at forbedre retsforholdene på Vesterland Før og Amrum. Også Eggebeck vakte snart anstød. Det skete, da han på herredstinget lod sig forlede til en ærerørig udtalelse mod Matz Peters³⁶ fra Oldsum på Før, hvis indhold han tilsyneladende ikke kunne bevise. Han blev nu selv sagsøgt af Matz Peters på højere sted – med succes, som det fremgår af kildeteksterne, der er overleveret i Ribe amtsarkiv. Landsretsråderne i Viborg bestemte, at fogeden Eggebeck på offentligt tinge skulle gøre behørig afbigt over for sin modstander. Det nægtede han imidlertid stædigt, trods gentagne stadigt skarpere trusler om straf. Til sidst forsøgte han forgæves at blive benådet i denne sag af kongen og Højesteret.

I grønlandskommandøren Matz Peters, der både var en verdensmand og velhavende, havde Eggebeck fundet en drøj og ubekvem modstander, som han helt sikkert ikke kunne klare. Matz hørte til søfartens mest fremtrædende personligheder på den tid, med anseelse langt ud over den snævre hjemstavn i havnebyerne langs Nord-søen. Alt tyder på, at Matz meget vel var klar over sin fremtrædende sociale og økonomiske stilling blandt vesterlandføringerne og også viste dette udadtil. Som de fleste sømænd fra de nordfrisiske øer gav han sit traditionelle frisiske navn en nedertysk eller nederlandsk form, når han var i tjeneste udenlands, og derfor blev *Matz Peters* her til *Matthias Petersen* eller *Pietersen*. Det er karakteristisk, at han ikke aflagde den fremmede navneform hjemme. Formodentlig anså han den for mere mondæn og bedre passende til hans position. Da han døde den 26. september 1706, købte hans arvinger – for den klækkelige sum af 100 rigsdaler – af kirkeværgerne i St. Laurentii sogn tilsagn om at måtte begrave ham foran alteret i St. Laurentii kirke, hvilket også skete. Dette privilegium var til dato kun blevet tilstået nogle få, udvalgte præster, men til sidst dog også en lægmand, Matz' svoger Johan Flor. Næsten 14 år senere kom det dog til et sammenstød, da

Gravsten over Grønlandskommandøren Matz Peters ved St. Laurentius-kirken i Süderende på Før. Foto: W. Lüden i Ferring Stiftung, Alkersum.

de efterlevende fortsat nægtede at betale de lovede 100 rigsdaler med renter. Derpå blev Matz uden videre gravet op igen og flyttet fra apsis til kirkegården³⁷, hvor hans imponante ligsten, der i begyndelsen vel har ligget som gravplade foran alteret, endnu i dag kan ses syd for kirken. Men om det så er dens oprindelige plads, får stå hen i det uvisse.

Forud for disse fornærmelser post mortem var imidlertid gået mangeårige stridigheder og fjendtligheder mellem Matz og talrige personer i sognet, især med bønderne i rækkebyen Oldsum-Klintum-Toftum. Fra omkring 1694 havde han f.eks. ligget i strid med græsningsinteressenterne dér om udligningsbetaling for ekstra græsningskvoter (på Før-frisisk *beltring*), som han havde gjort krav på. På trods af at den fælles benyttelse af landsbyens engarealer blev reguleret af

gamle, men muligvis ikke nedskrevne overenskomster mellem bønderne (*Beliebungen*), ville Matz ikke acceptere de aftaler, bønderne havde truffet, og bragte sagen for herredsretten. Rådets dom faldt dog ikke ud til hans fordel, hvorpå Matz ankede til landsretten i Viborg, hvor han til sidst sejrede.³⁸ Måske havde han faktisk retten på sin side, men det kan også være, det var lykkedes ham at vinde landsretten for sig ved hjælp af smidig lobbyvirksomhed. Også i andre retssager – og dem var der mange af – oplever vi Matz som en selvbevidst og yderst stridbar advokat for egen sag, som forstod ubøjeligt at sætte sine egne interesser igennem over for enhver på trods af enhver modstand. Han skånedes ikke engang nære slægtninge som f.eks. sin svoger, grønlandskommandøren Johan Flor fra Oldsum,³⁹ ja, selv ikke socialt svagere, som den gamle, dybt forgældede enke Trinke Jannen,⁴⁰ og han sparede dem end ikke for nærmest smålige sager, som det efter nutidens målestok ikke ville være umagen værd at rejse. Den omstændighed, at det her var »en af de store« der ikke viste den lokale retsorden i skikkelse af herredsretten og andre juridiske forsamlinger nogen respekt, eller i hvert fald ikke ret megen, og i stedet havde for vane at søge at få ret ved højere instanser – og sædvanligvis også fik det, det kan ikke kun have vakt vrede hos de umiddelbart ramte, men må i stigende grad have vakt uvilje også blandt de øvrige indbyggere i herredet. I 1800-og endnu mere i 1900-årene er Matz Peters jævnlige blevet fremstillet som en heroisk førerpersonlighed, som skal have haft en vigtig funktion som forbillede for søfolkene på de nordfrisiske øer. Det kan der i hvert fald kun i begrænset omfang være tale om, mens han levede. At mange søgte at leve op til ham i deres personlige stræben efter succes og materiel velstand, kan være rigtigt nok. Men der har nok kun været få, der virkelig elskede og ærede ham, for dertil gav han i sandhed ikke sine medmennesker nogen lejlighed, allermindst på sin egen hjemegn. Mange har sikkert følt et inderligt had over for ham, og ikke bare af social misundelse.

I denne situation opstod der et ubrydeligt sammenhold mellem rådmændene, tingskriveren og landfoged Hans Eggebeck, som i mellemtiden påny havde trukket det korte strå i en landsretssag mod Matz Peters, hvor det drejede sig om beslaglæggelsen af et skib.⁴¹ Men heller ikke i denne trepartsalliance formåede de at gøre noget mod deres ærkemodstander, da stiftamtmanden i Ribe Franz Eberhard von Speckhan demonstrativt stillede sig på Matz' side. Denne

beslutning må være faldet stiftamtmanden så meget lettere, som Ricklef Peters fra Goting, der i mange år havde været tingskriver, i en kontrovers med Matz begik den letsindige fejl at forfalske et tingsvidne til fordel for fogeden Eggebeck og rådmændene.⁴² Det var efter gældende dansk lov en tungtvejende forseelse, og stiftamtmanden reagerede prompte. Ricklef blev indtil videre suspenderet fra sit embede, og der blev udnævnt en kommissarisk foged (på ældre dansk *setteschri fuer*) ved navn Hans Matthiesen fra Nieblum.⁴³ Men Ricklef skal ikke alene have forfalsket et tingsvidne, men også i strid med kongelig forordning have skrevet på »ustemplet papir«. I begyndelsen gjorde de forholdsregler, der blev truffet mod Ricklef, kun ringe indtryk på ham. For som Matz Peters berettede til stiftamtmanden, skal Ricklef også fortsat have udøvet sit embede og endog engang have givet sig af med at afsige domme i stedet for landfoged Eggebeck, hvad der ifølge loven var groft embedsmisbrug.

Men landfoged Eggebeck gjorde det heller ikke let for sine modstandere. Ikke alene nægtede han lige som tidligere hårdnakket at gøre tilbørlig afbigt over for Matz på offentligt tinge (se ovfr.), han dristede sig også til skriftligt at forbyde de otte neutrale skøns mænd, som stiftamtmanden havde indsat, at befatte sig med den omstridte grænsningsret og gennemføre en regelret afregning mellem Matz og bønderne i rækkebyen.⁴⁴ Ville han bare vinde tid med det for at afvende et truende nederlag, eller havde han en mistanke om, at en mere indgående undersøgelse af sagsforholdet ved de otte upartiske mænd ville bringe yderligere uregelmæssigheder for dagen, og at det ikke ville være til hans fordel? Var det måske bønderne i rækkebyen eller måske endda rådet, der havde nødet ham til det, fordi de frygtede noget lignende? Eggebeck var ikke mindst afhængig af bønderne, da han havde stor gæld til i hvert fald en af dem, Jung Rörd Matzen, der stammede fra Oldsum, og ikke var i stand til at tilbagebetale den rettidigt til den tid, der var aftalt.

Nyordningen

I hvert fald fik Eggebeck med denne overskridelse af sin embedsmyndighed definitivt bægeret til at flyde over, så meget mere som han på den måde med vilje havde sinket rettens gang i over to år. I denne situation må stiftamtmand von Speckhan være blevet klar over, at en væsentlig årsag til de stadige plagerier med hensyn til retsudøvelsen

Franz Eberhard von Speckhan (1628-1697), stiftamtmand i Ribe. Maleri på Ribe rådhus. Foto: A. Brandt. Frederiksborgmuseet.

på Vesterland Før og Amrum lå i herredsrådet som institution, og at en effektiv afhjælpning af disse uheldige tilstande bedst kunne ske ved at ophæve rådet. Utvivlsomt kan mange af rådets medlemmer have været hæderlige mænd, hvis ord havde vægt i befolkningen, men hæderlighed alene og evnen til at repræsentere kan ikke erstatte juridisk sagkundskab, som især efter de store statsretslige omvæltninger og reformer efter 1661 var nødvendige i Danmark. For så vidt var afskaffelsen af rådet derfor kun en logisk konsekvens. I en kongelig ordre af 27. februar 1697 fulgte Danske Kancelli stiftamtmandens *memoriale* af 18. februar 1696, hvori det blev foreslået at lægge domsmyndigheden i hænderne på en *tingfoged* og i stedet for rådet udnævne otte *stokkemænd*,⁴⁵ hvis eneste opgave det skulle være at være vidner til forløbet af tinget.

Stiftamtmanden vækker i sin betænkning det indtryk, at Danske Lovs ånd og bogstav endelig ville komme til sin ret takket være ind-

sættelsen af en tingfoged og de otte stokkemænd. Noget virkelig nyt medførte denne ordning imidlertid ikke, for allerede under Jyske Lov hørte det mange steder for længst til almindelig retspraksis, at det kun var fogeden, der havde beføjelse til at afsige domme. Ganske vist var der derudover stadig herreder, hvor der lige som på Vesterland Før og Amrum var bevaret en ældre retsordning, som endnu stod de oprindelige bestemmelser i Jyske Lov nærmere, og ifølge hvilken en herredsfoged kun skulle lede tingmødet og ellers afholde sig fra enhver domsafsigelse, da denne var forbeholdt forskellige dømmende forsamlinger. I Vesterherred var det som nævnt helt overvejende rådet, ransnævningene og sandemændene. Det var heller ikke nogen hidtil ukendt retsforsamling, der dukkede op på arenaen med de otte stokkemænd. Tværtimod fortsætter stokkemændene direkte den tradition for tinghørere, som der er vidnesbyrd om i Jyske Lov. De kaldes i tingprotokollerne fra Før Vesterherred og Amrum gennemgående tingvidner (mnty. *dingtügen*) og blev fra tingtermin til tingtermin nyudnævnt blandt bønderne ved en ikke nærmere specificeret fremgangsmåde, hvorimod den kongelige ordre af 27. februar 1697 fastsætter en månedlig rotation. De otte tingvidners opgave bestod lige som stokkemændenes kun i at bevidne tingets forløb og eventuelt aflægge ed. De havde heller ikke nogen dømmende funktion. Yderligere må forsamlingen af *sandemænd*, som dømte i meget grove forbrydelser som mord, drab eller andre svære legemsbeskædigelser, være forblevet mere eller mindre uantastet i deres embede, medens *ransnævningene*, der var det organ, hvorunder sager om tyveri og røveri sorterede,⁴⁶ formodentlig delte skæbne med herredsrådet og blev afskaffet, selv om kildeteksterne i *Ribe Amtsarkiv* og *Jyske Registre* ikke nævner sandemændene og ransnævningene med et eneste ord. Slutelig ser *herredsbønderne* heller ikke ud til at være sluppet uberørt. Bønderne, dvs. de frie hus- og grundejere, der ikke stod i noget afhængighedsforhold, og som var ejere af et helt *bol*, havde som nævnt til dato et vigtigt ord at sige i Vesterherreds skatte- og økonomisager. Nu var det tydeligvis forbi med det. Ganske vist blev alt skattepligtigt gods i Vesterherred også herefter med nogle års mellemrum takseret af de 24 *hegnssynsmænd* (*Ummärkungsmänner*), hvorefter nogle af dem, *regn-skabsmændene* (*Rechensmänner*), beregnede skattesummen efter de registrerede formueværdier og fordelte den på de 40 skatteområder (*Gangferen*) på Vesterland Før og Amrum, så at forstanderne for disse områder, *gangfersmændene*, til sidst kunne indsamle skatterne,⁴⁷ men

dertil krævedes ikke længere bøndernes godkendelse; godkendelsen af de forelagte skattelister var nu alene stiftamtmandens sag.

Da rådet blev afskaffet og magten dermed taget fra bønderne, ændredes samtidig fogedens status på tingmødet og i tingsretten. Hidtil havde han som øvrighedens repræsentant helt overvejende varetaget statens interesser. Først og fremmest ved, at han formelt åbnede tinget og ledede forløbet, forlenede han enhver handling på tinget med den nødvendige legitimitet, dog uden selv direkte at påvirke arbejdet med at nå til en afgørelse eller selve domsafsigelsen i den enkelte sag. Men efter at den lokale jurisdiktion, der tidligere havde ligget hos de lokale bønder eller de dømmende udvalg, som de havde besat, var blevet overdraget til ham på stiftamtmandens foranledning, udgik fra 1697 al administrativ og juridisk magt fra ham som birkefoged, i det mindste på birkeniveau, dog bortset fra de forskellige særtilfælde, hvor befolkningen lige som tidligere havde ret til at ytre sig, som f.eks. forvaltningen af diget på Vesterland Før, ved den ovenfor skildrede fordeling af skatter og afgifter på gangferene og ved sandemændenes domfældelse af meget grove forbrydere. Forfatningsmæssigt set var herredstinget dermed ikke længere et redskab for herredets indbyggere eller konkret udtrykt en slags folkeforsamling, hvor folkets repræsentanter, bønderne, havde indflydelse på områdets kommunale interesser og udøvelsen af den dømmende myndighed. Tværtimod blev tinget nu en af den enevældige herskers institutioner, hvor hans forlængede arm, birkefogeden, som han personlig havde udnævnt, fremover udgjorde den centrale magtfaktor i alle vigtige offentlige sager. Bønderne havde nu – som alle andre kongelige undersåtter i Vesterherred Før og på Amrum – kun en rolle som statister.

Der var således gået 36 år efter at Frederik 3. havde underskrevet Enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661 og 14 år efter indførelsen af Danske Lov i efteråret 1683, før Vesterherred lokalt – i alt fald på forordningsniveau – mærkede det strukturelle skifte fra et feudalsamfund, der endnu virkede senmiddelalderligt, til den tidligt moderne stat med præg af enevælden. At denne forandring har vakt begejstring på Før er nok tvivlsomt. Man spørger sig selv, om den kongerigske enklave Vesterland Før og Amrum på grund af sin afsides beliggenhed, dvs. i det daværende danske riges sydligste udkant, muligvis netop var kommet lidt uden for synsfeltet for centraladministrationen i København og så længe uforstyrret kunne fortsætte sit eget liv i afsondrethed.

Men det er måske alligevel ikke helt tilfældet, for allerede i 1687 indberettede landsretsråderne i Viborg til kongen om de særlige, i deres øjne usædvanlige retsforhold på Vesterland Før og Amrum. Det hedder på s. 81 i deres betænkning: »Anlangendes Vesterlands Før, saa haver denne Insul hidindtil haft Retten holdet paa en sær Maade og det ved 8te [*recte*: 12] Raadmænd og en Skriver, dog appelleres derfra til Landstinget, Mens som vi og [*recte*: om] disse Stæders Situation og Beskaffenhed ingen vis Underretning haver kunnet erholde, saa haver vi ingen udførligere Relation Eders Majestæt derom denne Gang kunnet tilstille.«⁴⁸

Endelig er det uvist, om Matz Peters gjorde sig rækkevidden af sine klagebreve til stiftamtmand von Speckhan klar. Amtmanden tog dem jo som en – muligvis velkommen – anledning til at indlede en retssag mod landfoged Eggebeck, tingskriver Ricklef Peters og medlemmerne af herredsrådet med det erklærede mål helt at afskaffe rådet. Måske drejede det sig for Matz i første række kun om at få oprejsning for en uret, han (formentlig) havde lidt, altså om en helt personlig hævnakt, som lige så vel kunne være vendt mod bønderne i rækkebyen, hvortil Matz typisk nok ikke hørte. Følte Matz sig ikke respekteret og agtet af bønderne i det omfang, som han på grund af sin fremtrædende stilling i samfundet mente at kunne gøre krav på? Måske stak der dog alligevel mere under. Det er nemlig påfaldende, at Matz af en lægmand at være havde et forbavsende godt kendskab til jura og var god til at handle taktisk og behændigt. Var det måske hans søn Peter Matthiesen,⁴⁹ der studerede jura i Halle, der hjalp ham? Tjente faderens fortsatte angreb på foged og råd bl.a. til i god tid at gøre sønnen til samtalemne hos øvrigheden, når en nybesættelse af embedet som birkefoged i en ikke alt for fjern fremtid blev aktuell? Faktisk blev Peter Matthiesen i 1713 udnævnt til landfoged over Østerland Før og Sild og samtidig til herredsfoged i Wyk på Før med hovedsæde i Nieblum.⁵⁰

Følgerne

Da kong Christian 5. den 27. februar 1697 udnævnte Hermann Papke fra Haderslev til ny birkefoged over Vesterland Før og Amrum,⁵¹ og denne i sin troskabsed til kongen bl.a. havde svoret »med al Kraft og Formue derhen mine Tanker og Idrætter at dirigere, at Hans Kongl: Maj: absolutum Dominium, Souverainitet og Arve-Rettighed over

Hans Kongl: Maj: Kongeriger og Lande Uforanderlig conserveret og paa Hans Kongl: Maj: retmæssige Arve-Successor fortsat og forplantet vorde«, betød det afslutningen for Vesterland Før og Amrums gamle herredsforsfatning og dermed for et stykke af øernes nedarvede selvstyre, der endnu havde bevaret middelalderlige træk, og som gennem århundrederne havde udviklet sig under Jyske Lov. Nu blev denne gamle regionalret afløst af Danske Lov, den af den enevældige konge givne og i hele kongeriget gældende enhedslov. I fortiden havde ikke mindst manglende dansk kundskaber blandt rådmændene og medlemmerne af de andre dømmende forsamlinger vanskeliggjort og forhindret brugen af Danske Lov i Vesterherred. Nu skulle man ikke længere tage hensyn til den slags problemer, for herefter blev retsplejen alene varetaget af birkefogeden, og det blev fra da af forudsat, at han i tilstrækkelig grad beherskede det danske embedssprog.

Hvordan de mennesker, der på den tid levede på Vesterland Før og Amrum, har bedømt de reformer, der blev indledt omkring 1697, det er der ikke overleveret noget om. Når man betænker, at de fleste føringer og amringer var konservativt indstillede og dybt skeptiske over for enhver form for fornyelser indført af fremmede, må vi dog antage, at foranstaltningerne dengang næppe er blevet mødt med særlig varme følelser, heller ikke, selv om de objektivt betragtet har betydet en forbedring af de bestående forhold.

ARKIVMATERIALE

Führer Inselarchiv (for tiden i Kreisarchiv Husum): *Westerlandführer und Amrum Ummærkungsprotokolle 1755-1805*, A 3/829.

Landesarchiv Schleswig-Holstein: *Urkunden zur Geschichte Westerlandföhrs und Amrums*, Abt. 400.5, Nr. 331.

Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa: *Justitsprotokoller Vesterland-Før og Amrum Birk 1732-1822*, bd. 1-8.

Ribe Bispearkiv 1575-1765, Nr. 7, caps 18, pakke 4, St. Laurentii.

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg: Ribe Amtsarkiv, Kopibog B 9-11.

Rigsarkivet, København: Danske Kancelli, Jyske Registre 1695-99.

Danske Kancelli, Jyske Tegnelser 1697-99.

Universitätsbibliothek Kiel: Pauli Flor Eigenhändige Nachrichten, Cod. M.S.S.H. 227.

FORKORTELSER

DBL: *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. 1-16.

DL: *Danske Lov* af 1683, cit. efter S. Iuul 1949.

DP: *Dingprotokolle der Westerharde Föhr und Amrum 1658-1671*, Bd. 1-2, udg. af V. Faltings 1990-92; de angivne tal henviser til afsnitsnumre.

GRJ: *Geschlechter-Reihen St. Johannis/Föhr* [ms. i Ferring Stiftung i Alkersum på

Föhr]. De angivne tal henviser til den nævnte persons personlige slægtsnummer.

GRL: Braren, L. 1949-50. *Geschlechter-Reihen St. Laurentii-Föhr*. De angivne tal henviser til den nævnte persons personlige slægtsnummer.

JL: *Jyske Lov* af 1241, citeret efter den nedertyske Ekenberg-oversættelse 1593 i N. Falcks udgave 1819.

SHBL: *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*, bd. 1-11.

NOTER

1. Jfr. V. Faltings: Was ist ein »Gangfersmann«?, i: *Nordfriesisches Jahrbuch* N.F. 18-19, 1983, s. 273, note 13-15.
2. Den danske juridiske term *birk* har siden slutningen af middelalderen betegnet et udskilt retsområde, der ofte enten slet ikke eller også kun delvis hørte under den almindelige herredsinddeling og bestemmelserne i den på den tid gældende landskabslov; jfr. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1947, s. 391, 409, 508-10.
3. Ocke Nerong: *Die Insel Föhr*, 1903, s. 85f.
4. C.P. Hansen: *Chronik der Friesischen Uthlande, 1877/1977*, s. 162.
5. Kopibog i *Ribe Stiftsarkiv* B 9-11 i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg og *Jyske Registre 1695-99* i Danske Kancelli i Rigsarkivet i København. Kildeteksterne er trykt i *Nordfriesisches Jahrbuch* 37, 2001, s. 41ff.
6. *Ribe Stiftsarkiv*, B 9-11, s. 45ff.
7. *Jyske Registre 1695-99*, fol. 192v.
8. Om de kongerigske enklaver jfr. M. H. Nielsen: *De kongerigske enklaver*, i: *Fra Ribe amt* bd. 5, 1919-22, s. 485ff. – I enklaverne på fastlandet *Løherred, Ballum og Møgeltonder birk* var de administrative og juridiske forhold ret indviklede på grund af det meget strøgods. Det havde bl.a. til følge, at beboerne inden for ét og samme sogn, ja selv inden for én landsby kunne være tingpligtige til forskellige ting. En god oversigt giver F. Gribsvad og J. Hvidtfeldt: *Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele*. Vejledende arkivregistraturer bd. 6, 1944, s. 82ff.; jfr. desuden L. Andresen: *Von der schleswigschen Amtsverwaltung zur preußischen Kreisverwaltung in Tondern*, i: *Festgabe Anton Schifferer zum 60. Geburtstag*, 1931, s. 160-239.
9. Efter at Hans Schack var trådt i dansk tjeneste og var blevet naturaliseret som dansk adelig, hvad der dog i begyndelsen var forbundet med vanskeligheder, ventede der ham en lodret militær og politisk karriere: 1658 generalløjtnant til hest og til fods og oberst i Skånske Fodregiment, samme år chef for Dronningens Livregiment og guvernør for København, 1659 feltmarskal, efter freden i København i 1660 øverstkommanderende for den danske hær, samme år medlem af Rigsrådet, præsident for Krigskollegiet og assessor i Statskollegiet, samtidig udnævnelse til rigsfeltherre, 1663 ridder af Elefanten, 1670 medlem af Gehejmerådet, 1671 ophøjelse i grevestanden og ridder af Danebrog.
10. L. Bobé, G. Graae et al.: *Danske len*, 1916, s. 89f. P.K. Iversen: *Herremand og bonde i Vestslesvig*, i: *SjyÅrb* 1942 s. 58 ff., DBL bd. 13 s. 16 og SHBL 7, s. 258f.
11. En afskrift af det af Frederik 3. udstedte skøde af 5. september 1661 findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 400.5 Nr. 331, s. 25f; jfr. desuden *Kronens Skøder* 1908, s. 102ff., L. Bobé, G. Graae et al. 1916, s. 89, og Iversen 1942, s. 59.
12. Inden for Før Vesterherred og Amrums områder drev Schack østersfangst på ikke mindre end syv østersbanker: 1. »Das Gosewater« nord for Før, 2. »Lehnsand binnen der Rewel« og 3. »Lehnsand buten der Rewel« nordvest for Før samt 4. »Nybelum Ufer« syd for Nieblum, 5. »Nord-Westen Amrum«, 6. »Amrum Hafen« og 7. »Schmaltiefkante« syd for Amrum. At østersfiskeriet havde stor økonomisk betydning, kan man se af, at det i samtidige kilder betegnes som »grevskabets smukkeste klenodie«; jfr. H.C. Davidsen: *Grevskabet Schackenburgs østersfiskeri*, i: *SjyMskr.* 1955, s. 6-13, og H.K. Kristensen: *Om Vesterland-Før og Amrums tilhørsforhold*, i:

- Sjy Årb. 1974, s. 43, samt DP 1094, 1106, 1161, 1661, 1714 og 2126, desuden L. Andresen: Von schleswigschen Austerbänken im 16. und 17. Jahrhundert, i: Die Heimat 37, 1927 s. 77f. Forskellige kort, der viser beliggenheden af de nordlige kongelige og Schackske østersbanker mellem Ballum og List, findes i Landsarkivet i Aabenraa. Mht. beliggenheden af de hertugelig-gottorpske østersbanker, jfr. J. E. Randahls kort fra 1744, Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 402 B II Nr. 231; en noget mindre detaljeret kopi af det fra 1797 ligger i Landsarkivet i Aabenraa. – Om de talrige fiskegærder, som indbyggerne i Vesterherred havde opstillet i Vadehavet nær ved kysten (jfr. f.eks. DP 2268, 2279, 2684), også var afgiftspligtige til Schack, kan ikke ses af tingprotokollen 1658-71. Hvad jagten på småvildt angår, ser det ud til, at Schack i Vesterherred i det mindste har benyttet rettighederne til harejagten (jfr. DP 1302, 2120, 2546), selv om det måske også har drejet sig om jagten på andre vilde dyr (jfr. DP 2546). Muligvis tilkom indkomsten af fangsten af vildænder med slagnet ham også (jfr. f.eks. DP 2158, 2171).
13. En afskrift af det af Frederik 3. udstedte skøde af 1. november 1661 findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 400.5, Nr. 331, s. 26. – Også jus patronatus af Ballum, Møgeltønder og den sydlige del af Rømgik ved denne lejlighed til Schack, jfr. *Kronens Skøder* 1908, s. 110, L. Bobé, G. Graae et al. 1916, s. 89f. og P.K. Iversen 1942, s. 58f.
 14. Jfr. DP 2198, 2484, 2508.
 15. Det ses af Schacks bestemmelser af 22. juli 1662 og 20. marts 1665, begge i afskrift i Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 400.5, Nr. 331, s. 2ff. og 4ff.
 16. Oprettelsesbrevet er gengivet i uddrag hos L. Bobé, G. Graae et. al.: *Danske Len*, 1916, s. 91f. Til et grevskabs privilegier hørte ifølge kongelig forordning af 25. maj 1671 i det væsentlige følgende rettigheder: udøvelse af halsretten, kaldsret (*jus vocandi*) og birkeretten, jagt- og strandretten samt retten til at inddrive bøder og forbrudt gods og til at gennemføre arvedelinger.
 17. Jfr. *Justitsprotokoller Vesterland-Før og Amrum Birk 1732-1823*, bd. 3 (1742-48), fol. 161v, Landsarkivet i Aabenraa.
 18. Jfr. *Justitsprotokoller Vesterland-Før og Amrum Birk 1732-1822*, bd. 4 (1749-59), fol. 17r, Landsarkivet i Aabenraa.
 19. Jfr. V. Faltings, *Die Dingprotokolle der Vesterharde Föhr und Amrum 1658-1671*, 1990-92, 1 s. 11f.
 20. Vedr. retslivet i Vesterherred på tingprotokollernes tid 1658-71 se især V. Faltings 1990-92, 1 s. 11ff. og Faltings: *Aus den Dingprotokollen der Westerharde Föhr und Amrum, i: Zwischen Eider und Wiedau, Heimatkalender für Nordfriesland*, 1998, s. 41ff.
 21. Regulativet for gangfersmændene af 14. august 1750, hvor deres opgaver for første gang er beskrevet officielt, er trykt hos Faltings 1983, s. 276f.
 22. I afskrift i Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 400.5, Nr. 331, s. 27f.; jfr. desuden *Kronens Skøder* 1908, s. 513f.
 23. I 1665 og især i 1669 rydder f.eks. amringerne Schacks østersbanker syd for Før, til trods for, at der var udstedt forbud mod det; jfr. DP 1730, 2304, 2327, 2330f., 2333 og Faltings 1998, s. 46.
 24. F.eks. i 1662 bliver strandfogederne bemyndiget til at beslaglægge et spand heste med bortførte marksten og give gerningsmændene en bøde på 10 rigsdaler. Den, der fjernede så meget som én af de sten, der fastholdt den ydre skråning af diget, skulle bøde for det med 100 rigsdaler; jfr. DP 1139, 1161, 2548 og Faltings 1998 s. 44f.
 25. GRL 159; han må ikke forveksles med sin navnebroder Rörd Olufs, der også boede i Oldsum, GRL 125.
 26. Jfr. DP 282, 289, 335f., 339, 362 og 385, desuden Faltings 1998, s. 43f.
 27. Jfr. GRJ 2203. – Wagen Jørgens træffer man senere som rådmand i Vesterherred.
 28. Jfr. GRL 601.
 29. Jfr. GRL 194.
 30. Paulus Flor er en søn af præsten ved

- St. Clement på Amrum Martinus Flor (1597-1686); jfr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra reformationen til 1864, 1932, 1 s. 253f. samt GRL 403 og F 227.A.
31. Universitätsbibliothek Kiel, Cod. MS. S.H. 227 [s. 10].
 32. Jfr. f.eks. DP 1573, 1699, 1759, 1879, 2081, 2121, 2197, 2255, 2564.
 33. Jfr. GRJ 2705,2.
 34. Jfr. *Pauli Flor Eigenhändige Nachrichten* [s. 12], Universitätsbibliothek Kiel, Cod. MS. S.H. 227.
 35. P. Flor giver en lidet smigrende bedømmelse af Eggebeck i sine »Eigenhändige Nachrichten« [s. 12], Universitätsbibliothek Kiel, Cod. MS. S. H. 227.
 36. Om Matz Peters se SHBL 4, s. 187ff.
 37. De nærmere omstændigheder ved denne ikke helt dagligdags hændelse oplyses af et brev fra kirkeværgerne ved St. Laurentii til stiftamtmanden og biskoppen i Ribe; jfr. *Ribe Bispearkiv* 1575-1765, Nr. 7, capsa 18, pakke 4, St. Laurentii Vesterland-Før, i Landsarkivet i Aabenraa [benyttet i fotokopi i Archiv der Ferring Stiftung i Alkersum på Før].
 38. *Ribe amsarkiv*, B 9-11 s. 29ff og 45ff.
 39. Jfr. DP 2582, 2628, 2634. – Om Johan Flor, en søn af Amrum-præsten Martinus Flor, jfr. GRL 137 og F 227,7. Johan blev i øvrigt i 1683 begravet foran alteret i St. Laurentii kirke af sin bror, diakonen i Süderende, Paulus Flor (jfr. ovenfor).
 40. Jfr. DP 2654, 2769. – Om Trinke Janen fra Oldsum, en datter af diakonen i Süderende Johannes Stillenius, jfr. GRL 163.
 41. *Ribe Amsarkiv*, B 9-11, s. 29 og 107.
 42. *Ribe Amsarkiv*, B 9-11, s. 31.
 43. Om Hans Matthiesen jfr. GRJ 2390. – I 1683 dukker han op i Nieblum som brygger og farver; han tilhører ikke nogen af de familier, der hører hjemme på Før, og må være tilflyttet udefra. Måske har man valgt ham til skriverembedet af netop denne grund. En anden mulig årsag er, at han kan have behersket det danske sprog, hvad stiftamtmand F.E. von Speckhan i sin memoriale (jfr. note 5) forudsætter af en kongelig tingskriver eller i det mindste betragter som ønskeligt.
 44. *Ribe Amsarkiv*, B 9-11, s. 29 og 45ff.
 45. Om stokkemændene jfr. DL I, 7:1-4. – Stokkemændene har deres navn efter de stokke eller planker, som de sidder på på tinge. Tingstedet var oprindeligt en forholdsvis lille, firkantet plads, der blev afgrænset af fire store marksten, hvorover der lå planker, så det dannede en firkant; jfr. P.J. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1947, s. 244, og *Håndbog for danske lokalhistorikere*, 1952-56, s. 461.
 46. Om *ransneffninge* generelt P.J. Jørgensen: *Begreberne Tyveri og Ran i de danske landskabslove*, i: *Festskrift til Vinding Kruse*, 1940, s. 155ff. – Den juridiske term *Ransneffning* betyder ordret 'rovudnævnt', en sammensætning af gammeldansk *ran* 'rov, plyndring' og *næffning* 'udnævnt', til *næfne*, 'kalde, nævne, udnævne'.
 47. Jfr. V. Faltings 1983, s. 260f., B.C. Roeloffs: *Von der Seefahrt zur Landwirtschaft*, 1984, s. 73ff. og E. Riewerts/B.C. Roeloffs: *Führer Grönländfahrer*, 1996, s. 249ff., desuden O. Nerong 1903, s. 119f.
 48. Denne betænkning er trykt hos M. Lebech: *Jyllands gamle Retskredse*. Jyske Samlinger 5. rk. bd. 2, 1936, s. 181ff, jvfr. især s. 222.
 49. GRL 146, 5 og GRJ 2328,5.
 50. Jfr. O. Nerong 1903, s. 102f.
 51. *Jyske Registre* 1695-99, fol. 192v.

Hertug Ernst Günther og jernbanen til Gråsten

af LARS H. BAK

I 1899 nåede Aabenraa amts jernbaner frem til Gråsten. I 1901 kom også statsbanen til byen. Forud og efterfølgende gik langvarige forhandlinger mellem hertug Ernst Günther i Gråsten og statslige og kommunale myndigheder. Sagsforløbet er interessant – for hertugen var ikke hvemsomhelst. Ernst Günther var svoger til kejser Wilhelm II. Samtidig er sagsforløbene et eksempel på de problemer der kunne opstå, når grundejere fik deres ejendom gennemskåret af jernbaneanlæg – en overset problemstilling i den ellers righoldige jernbanelitteratur. I artiklen her belyser historiestuderende Lars H. Bak, Århus, tidl. Sønderborg, hvorvidt hertugens fremtrædende stilling gav anledning til særbehandling

Tager man toget fra Sønderborg ad den godt 100 år gamle jernbanestrækning til Tinglev, kører man kort før banegården i Gråsten gennem det tidligere Gråsten godsdistrikt. Godsdistriktets sidste ejer var hertug Ernst Günther zu Schleswig-Holstein (1863-1921), der var den sidste repræsentant for den augustenburgske hertugslægt i Nordslesvig. Godsdistriktet bestod af de bortforpagtede herregårde Gråsten Ladegård og Fiskbæk nord for Gråsten samt Gråsten Slot, hvor hertug Ernst Günther ofte opholdt sig i sommer- og jagtsæsonen. Til daglig boede han på godset Primkenau i Niederschlesien, hvor den hertugelige generaldirektion havde sit hovedsæde.

Omkring forrige århundredeskifte blev Gråsten godsdistrikt gennemskåret af såvel statsbanen til Sønderborg, som den i 1926 nedlagte kredsbane fra Aabenraa til Gråsten. Banerne var resultatet af årtiers jernbanedebatter, der havde Sønderborgs forbindelse med det øvrige jernbanenet som udgangspunkt. Debatteerne havde i øvrigt rødder tilbage til 1844, hvor ingen ringere end hertug Christian August, Ernst Günthers farfar, foreslog en jernbane fra Flensborg over Sønderborg til Fynshav. Hertug Ernst Günther selv synes derimod ikke at have deltaget i debatterne.

Om hertug Ernst Günthers virke omkring Gråsten er der ikke skrevet meget. Næsten ukendt er således, at grunderhvervelserne til såvel

statsbanen som kredsbanen forårsagede årelange sagsforløb mellem hertugen på den ene side og de preussiske statsbaner repræsenteret ved »Königliche Eisenbahndirektion zu Altona«, KED-Altona, og Kreis Apenrade, der ejede kredsbanen, på den anden side. Dertil kommer et par andre jernbanesager, som hertugen og godsdistriktet var involveret i. På grundlag af studier i især Aabenraa Amts Jernbaners (Aa.A.J.) arkiv og i de arkivalier, som KED-Altona afleverede til DSB i 1921, søges disse sagsforløb klarlagt i artiklen her.

Udover at fremdrage en række lokalhistoriske detaljer giver sagsforløbene et billede af hertug Ernst Günthers stilling i forhold til den offentlige administration. Nok havde hertug Ernst Günther i 1884 givet afkald på alle rettigheder til hertugdømmerne, men via søsteren Auguste Victoria var hertugen svoger til kejser Wilhelm II. I 1895 havde kejseren udnævnt hertug Ernst Günther til arveligt medlem af det preussiske overhus »Herrenhaus«. Omstændigheder som måske nok kunne give hertugen en vis anseelse. Men havde disse forhold også indflydelse på de preussiske myndigheders behandling af de her fremdragne sagsforløb?

Grunderhvervelserne til kredsbanen

I midten af 1890'erne nåede de langvarige jernbanedebatter til en afklaring. Således vedtog kredsagen i Aabenraa den 25. september 1896 anlægget af en kredssmåbane fra Aabenraa over Felsted-Varnæs-Bovrup til Gråsten. Kredsbanen blev vedtaget og anlagt i henhold til bestemmelserne i den preussiske »Kleinbahngesetz« af 28. juli 1892, der stillede en række lempeligere krav til disse småbaner, der var baner af udelukkende lokal betydning, i modsætning til de øvrige jernbaner, der anlagdes efter de strengere bestemmelser i bl.a. jernbaneloven af 3. november 1838. Kredsbanen Aabenraa-Gråsten anlagdes smalsporet med 1000 mm sporvidde og blev projekteret af Emil Hyronimus Kuhrt (1848-1909), der bl.a. var driftsdirektør for Flensborg-Kappel kredsbanen, ligesom Kuhrt undervejs overtog ledelsen af anlægsarbejdet og var den første driftsdirektør for kredsbanerne i Aabenraa. Den øverste ledelse af kredsbanerne på kredsens vegne var kredsjernbanekommissionen, der valgtes af kredsagen. I Aabenraa kreds var der endog som regel to dansksindede medlemmer. Formanden for kommissionen var landråden, der som formand for også kredsagen og kredsens udøvende myndighed kredsudvalget var en

Hertug Ernst Günther (1863-1921). Hertugens ægteskab med Dorothea af Sachsen-Coburg-Gotha (1881-1967) var barnløst, og han blev reelt den sidste repræsentant for den augustenburgske hertugslægt i Nordslesvig. Efter forhandlinger indledt allerede før Ernst Günthers pludselige død afstod enkehertuginde Dorothea slottene i Augustenborg, Sønderborg og Gråsten til den danske stat i 1921. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

central person i lokale jernbanesager. Landråden i Aabenraa kreds i det meste af den her omhandlede periode var den navnkundige Rafael José Perfecto Antonio von Uslar, der var landråd 1895-1913.¹

De første forhandlinger

I oktober 1896 indledte kredsjernbanekommissionen forhandlinger med de berørte grundejere om afståelse af grunde til kredsbanen. Den 15. oktober forhandlede på Gråsten godsdistrikt. Repræsentant for hertug Ernst Günther var »herzogliche Rentmeister« F. Lenschau (1841-1910), der udover at være hertugens mand i Gråsten som amtsforstander også var lokal politimyndighed. Ved forhandlingerne erklærede Lenschau sig villig til, for så vidt som han var berettiget, at afstå de nødvendige arealer til kredsbanen. For en påtænkt byggeplads ved Friedrichstrasse (nuv. Nygade) skulle ydes en erstatning på 3.000 M og ved skoven Overstjernen skulle et sidespor anlægges af kredsbanen.²

Fra senere sagsakter vides, at der ved forhandlingerne fremlagdes et kort over den planlagte linieføring, hvor den påtænkte statsbane også var indtegnet. Kredsbanen skulle kort efter holdepladsen Fiskbæk Skov i vest føres i østlig og senere sydøstlig retning ind over godsdistriktet og frem til holdepladsen ved herregården Fiskbæk og videre frem til Flensborgchausseen fra Gråsten til Sønderborg vest for Adsbøl. Kort efter skæringen med denne skulle kredsbanen forløbe parallelt med den vedtagne statsbane forbi og igennem skovene Overstjernen og Nederstjernen og dernæst ca. 500 m sydøst for Gråsten Slot på en dæmning skære først Kastanieallé, der fører fra slottet til stranden ved Fisknæs, og derefter igennem Østersø. Herefter passeredes den kommunalt ejede Hafenstrasse (nuv. Havnegade), hvorefter kredsbanen mellem Hafenstrasse og Friedrichstrasse atter skulle gennemskære godsdistriktet igennem Stængerodde Skov og gå frem til den planlagte banegård i Gråsten sydvest for Friedrichstrasse.³

Selvom der senere foretoges småændringer, må Lenschau altså have været klar over den påtænkte linieføring i hovedtræk allerede den 15. oktober 1896, men han havde altså ingen indvendinger og underskrev protokollen fra forhandlingerne. Den 3. november meddeltes fra Primkenau, at hertugen efter indberetning fra Lenschau var indforstået med de forhandlede betingelser for grundafståelse. Endvidere bad Lenschau den 17. december von Uslar om, at banen igennem

Gråsten med jernbanen indtegnet. Königl. Preuss. Landes-Aufnahme 1877, med ændringer indtil 1910, udgivet 1915. Landsarkivet i Aabenraa.

Stængerodde Skov måtte blive udstukket, så man kunne fjerne de berørte træer inden næste sommer. I sit svar anførte von Uslar, at han nu anså forhandlingerne den 15. oktober for retsbindende. Heller ikke dette protesterede hertugen eller Lenschau imod. Udstikningen måtte dog vente, til kredsjernbanekommissionen havde truffet nærmere beslutning herom.⁴ Umiddelbart tegnede grunderhvervelserne til kredsbanen på Gråsten godsdistrikt sig altså til at forløbe problemfrit.

Hertugen klager over linieføringen

Inden anlægsarbejdet kunne påbegyndes, skulle baneplanerne fastlægges og godkendes af regeringspræsidenten for regeringsdistriktet Slesvig-Holsten ved en »landespolizeiliche Prüfung«. Baneplanerne fremlagdes da i foråret og forsommeren 1897 til offentlig indsigt i de berørte kommuner og godsdistrikter. På Gråsten godsdistrikt således hos amtsforstander Lenschau. Eventuelle indsigelser til kredsudvalget kunne ske skriftligt eller mundtligt. I alt indkom tre indsigelser, hvoraf de to vedrørte linieføringen nærmest Gråsten. Den ene kom fra direktør F.M. Bruhn fra »Vereinigte Flensburger, Ekensunder und Sonderburger Dampschiffsfahrtsgesellschaft«, der ejede såvel dampskibsbroen som Kurhuset, som lå øst for den påtænkte bane, samt nogle arealer på og ved den påtænkte banegård. Bruhn fandt, at den planlagte banegård ville skade dampskibsselskabets interesser. Den anden indsigelse kom overraskende fra Lenschau, der meddelte, at hertugen ikke var indforstået med banen igennem Østersø og Stængerodde Skov. Endvidere indgav Lenschau den 1. juli 1897 en klage på vegne af hertugen til den preussiske minister for offentlige arbejder von Thielsen. Dæmningshøjden ville skæmme udsigten fra slottet og gennemskæringen af skoven ville genere ophold her, ligesom der måtte forudses megen trafik ad Hafenstrasse til en evt. kommende havn ved Gråsten. Fra den hertugelige generaldirektions side foresloges det derfor, at banen forlagdes 300 m mod sydøst udenom Østersø og foran Kurhuset frem til det planlagte banegårdsareal. Fordelen ville være, at der kunne etableres direkte forbindelse mellem banen og dampskibsbroen og en evt. havn. En høj dæmning ville ganske vidst skade Kurhuset, men banelegemet kunne da evt. sænkes. Meromkostningerne ville være begrænset, da kredsbanen kun blev ca. 200 m længere herved og i øvrigt fandt generaldirektionen, at forslaget også var i Gråsten Landkommunes interesse.⁵

Indsigelsen og klagen vakte selvsagt undren hos landråd von Uslar. Driftsdirektør Kuhrt oplyste dog, at han fra en ikke-navngiven pålidelig kilde havde fået oplyst, at ideen til forlægningen stammede fra dampskibsselskabet, som derved ville styrke sin egen godstrafik, hvilket Kuhrt fandt ville skade både kredsbanen og statsbanen. Landråd von Uslar lod dette gå videre til KED-Altona. Påstanden kan ikke afklares nærmere ud fra det foreliggende kildemateriale. En del af dampskibsselskabets trafik til Gråsten bestod af turister, som ankom

Kredsbanens og statsbanens gennemskæring af Stængerodde Skov, som hertug Ernst Günther i første omgang accepterede, men som han siden forgæves søgte at forhindre. I baggrunden anes banegårdsarealet i Gråsten. Skoven blev efter den danske stats køb af Gråsten godsdistrikt i 1921 videresolgt året efter til Gråsten kommune, som ryddede skoven med bebyggelse for øje. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

med dampskib fra Flensborg for at besøge slottet og dets omgivelser. Dermed havde dampskibsselskabet ligesom hertugen en interesse i at undgå en forringelse af slottets omgivelser, ligesom man selvsagt har haft interesse i en forøget godstrafik. Grundet dette interessesammenfald kan Kuhrts påstand derfor ikke umiddelbart afvises, selvom selskabet senere afviste den overfor Lenschau.⁶

Da der var gjort indsigelser mod banepleanerne, skulle der afholdes planfastsættelsesforhandlinger mellem parterne, hvorefter planerne skulle endeligt fastlægges og godkendes. Selve forhandlingerne foregik den 29. juli i Gråsten, hvor bl.a. repræsentanter fra regeringspræsident Zimmermann og KED-Altona, kredsjernbanekommissionen, kommuneforstander Voigt, Gråsten, samt naturligvis Lenschau og direktør Bruhn var mødt. For strækningen frem til Flensborgchauséen var der ingen indsigelser. Derimod udsattes godkendelsen af den øvrige strækning, indtil ministeren havde besvaret hertugens klage. Minister von Thielsen svarede den 7. september, at det ikke kunne underkendes, at gennemskæringen ville påvirke Stængerodde Skov, men at der ikke var noget at frygte mht. udsigten fra slottet, da

dæmningen kun blev 3 m høj over vandspejlet i søen, ligesom trafik til dampskibsbroen stadig ville være mulig med den planlagte linieføring. Den af hertugen foreslåede forlægning ville derimod afskære Gråsten fra anlæggene foran Kurhuset, hvis der her anlagdes en dæmning, ligesom dette ville betyde en fordyrelse for såvel kredsbanen som statsbanen.⁷ Altså ingen opbakning til hertugen fra ministeren.

Efter ministerens svar afholdtes forhandlinger og politimæssig godkendelse af strækningen fra Flensborgchausseen og frem til Gråsten den 16. oktober 1897. Her aftaltes, at der ved Kastanieallé skulle anlægges en fodgængerovergang i niveau med banen på dæmningen samt anlægges en sti langs med banen på dæmningens østlige side frem til Stængerodde Skov, hvor en gangbro skulle forbinde de overskårne dele af skoven. I selve dæmningen skulle der etableres et gennemløb for vandet i søen. Til regulering af vandstanden skulle gennemløbet forsynes med klap anlæg, der skulle vedligeholdes og betjenes af den hertugelige godsforvaltning. For at mindske de landskabelige skader skulle dæmningen endvidere beplantes. Fra hertugens side betragtede man dog stadig ikke sagen som afsluttet. Da kredsudvalget anmodede hertugen om byggetilladelse for strækningen på godsdistriktet, svarede fra Primkenau den 17. november, at byggetilladelse kun kunne gives for strækningen frem til Flensborgchausseen.⁸ Sagen om linieføringen var altså endnu ikke afsluttet.

Næste skridt i sagen blev, at minister von Thielsen på baggrund af hertugens andragende anordnede en besigtigelse af forholdene med deltagelse af kommissærer fra ministeriet. Besigtigelsen afholdtes den 2. december 1897 med deltagelse af to ministerialkommissærer samt en kommissær fra overpræsidenten i Slesvig. Herudover deltog repræsentanter fra regeringspræsident Zimmermann, KED-Altona, dampskibsselskabet og en regeringsassessor dr. Ziller fra kredsene, samt kommuneforstander Voigt fra Gråsten. Repræsentanter for hertugen var hofråd Sureu og Lenschau. Fra dampskibsselskabets side kunne man godtage hertugens forslag, såfremt der stadig var uhindret adgang til dampskibsbroen og at dæmningen foran Kurhuset ikke blev højere end 3 m over havet. KED-Altonas repræsentanter mente derimod, at en sænkning af det planlagte banegårdsareal fra 4,45 m til 3 m over havet kun yderst vanskeligt lod sig gøre pga. terrænforholdene for statsbanetraceen mod Tørsbøl. Et forslag fra overpræsidentens repræsentant om at forlægge banetraceen mod syd-

Kurhotellet i Gråsten, foran hvilket hertugen i 1897 forgæves forsøgte at få banelinien forlagt. I baggrunden ses Stængerodde Skov og i forgrunden dampskibsbroen. Hertug Ernst Günther blev i 1906 involveret i planerne om en havn i Gråsten, da han blev formand for en kommission, som arbejdede med dette. Interessen samlede sig især om en havn øst for Kurhotellet. Havnen skulle forbindes med banegården, og her var hertugen atter uenig med KED-Altona. KED-Altona ville nemlig forbinde havnen med en smalsporet havnebane i en kurve gennem Stængerodde Skov, mens hertugen for netop at skåne skoven ønskede en normalsporet bane langs med statsbanesporet til en vogndrejeskive ved Hafenstrasse og derfra langs med denne til havnen. Parterne nåede ikke til en afklaring før Første Verdenskrig satte en stopper for alle planer. Da en havn endelig indviedes i 1923, blev det med en havnebane foran Kurhotellet, hvor mange af møderne under forhandlingerne om såvel kreds- som statsbanen som havneplanerne i øvrigt fandt sted. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

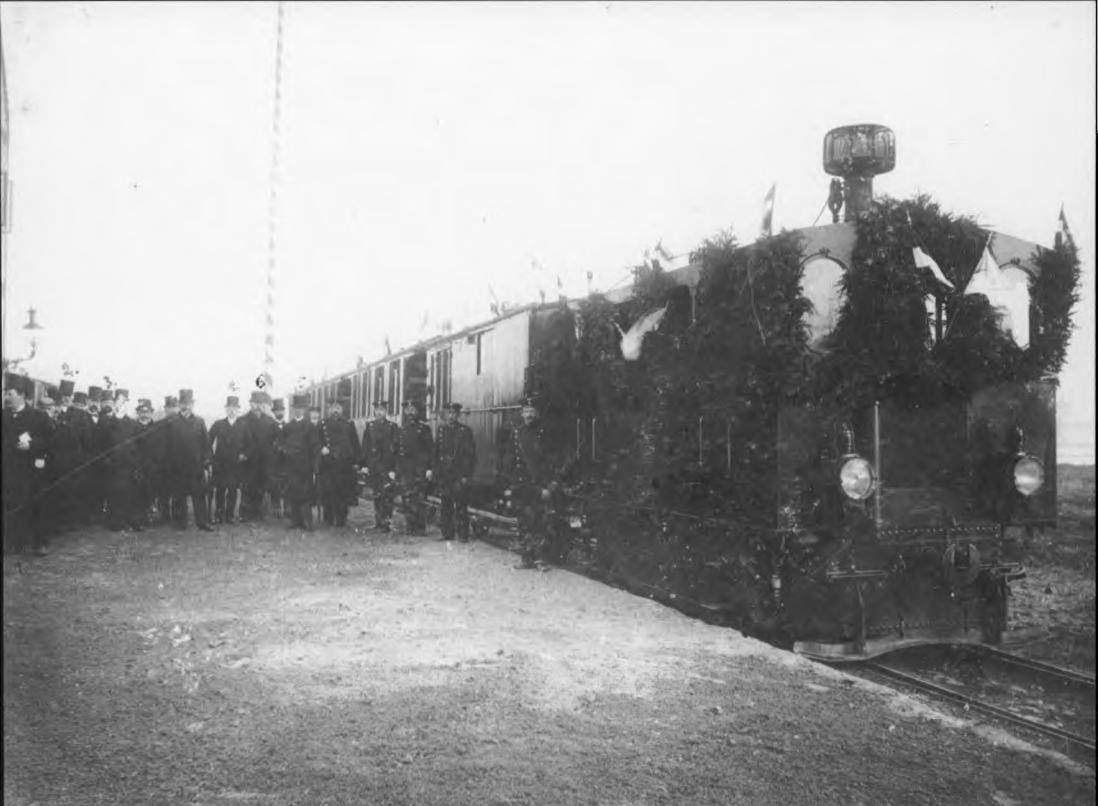
øst bag om Kurhuset afvistes ligeledes fra KED-Altonas side. Kommuneforstander Voigt afviste ligeledes hertugens forslag, da dette ville hindre adgangen til såvel dampskibsbroen som den øst herfor beliggende ladeplads. På Aabenraa kreds' vegne fremførte regerings-assessor Ziller også disse argumenter samt, at når kredsen i sin tid havde accepteret at yde tilskud til statsbanen, var det sket på baggrund af den oprindeligt planlagte linieføring. Den ene af regerings-præsidentens repræsentanter tilsluttede sig dr. Zillers udtalelser og gav udtryk for, at der med forhandlingerne den 15. oktober 1896 forelå en traktat. På baggrund af disse forhandlinger erklærede hof-

råd Sureu, at han ville anbefale hertugen at trække sit andragende tilbage.⁹

Den 16. december afslog minister von Thielsen endegyldigt hertugens andragende om en linieførlægning. Ministeren begrundede dette med de umulige forhold vedrørende dæmningen foran Kurhuset og uhindret adgangsvej til dampskibsbroen samt modstanden fra såvel Gråsten Landkommune som Aabenraa kreds' side. Ulemperne ved den planlagte linieførlægning kunne dog mindskes ved anlægget af broen i Stængerodde Skov og stien over dæmningen. Ønsker herom kunne fremsættes ved en fornyet politimæssig godkendelse af banepåklæbningerne. En ny planfastsættelsesforhandling og politimæssig godkendelse afholdtes dog først den 3. februar 1898. Af referatet fra mødet fremgår, at hertugen forinden havde fået forelagt tegninger af de allerede aftalte foranstaltninger, og der blev ikke aftalt yderligere foranstaltninger. Direktør Bruhn havde da ikke mere at indvende. Kreds-jernbanekommissionens repræsentanter nedlagde påstand om, at der ikke længere forelå indvendinger fra hertugens side mod kredsbanens linieførlægning. Lenschau synes ikke at have indvendt noget herimod.¹⁰ Kredsbanens linieførlægning på Gråsten Godsdistrikt var dermed endeligt fastlagt.

Fortsatte forhandlinger

Selvom kredsbanens linieførlægning nu endegyldigt var fastlagt, havde hertugen stadig ikke afgivet nogen byggetilladelse for strækningen fra Flensborgchausseen til Friedrichstrasse. Aabenraa kreds fik da udarbejdet en betænkning om de juridiske forhold hos advokat justitsråd dr. Stemann i Flensborg. Stemann fastslog, at da hertugen oprindeligt havde erklæret sig indforstået med resultatet af Lenschaus forhandlinger den 15. oktober 1896 og dermed også den planlagte linieførlægning, kunne Aabenraa kreds kræve erstatning for de tab, som en forsinkelse af anlægsarbejdet pga. den manglende byggetilladelse måtte medføre. På baggrund af betænkningen hævdedes da fra kredsforvaltningens side overfor generaldirektionen i Primkenau, at der forelå en gyldig traktat om grunderhvervelserne, og man anmodede da atter om en byggetilladelse. Endvidere argumenteredes med, at såfremt arbejdet ikke kunne fortsættes, ville kredsens snart være nødsaget til at afskedige arbejdere og returnere et lejet arbejdsspor uden at have gjort brug af dette. Fra hertugelig side krævedes til gengæld

Indvielsestoget fotograferet ved afgang fra kredsbanegården i Aabenraa 13. februar 1899. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

overfor regeringspræsident Zimmermann, at udtalelsen den 2. december 1897 om at en traktat forelå skulle trækkes tilbage, da Lenschau ikke havde været berettiget til at indgå en traktat og en købssum ikke var aftalt, ligesom man mente, at banepleanerne havde undergået større ændringer siden forhandlingerne den 15. oktober 1896. I Stængerodde Skov mente hertugen således, at den udstukne gennemskæring var større end oprindeligt aftalt. Hertugen mente da, at spørgsmålet om byggetilladelse nu var op til regeringspræsidentens afgørelse.¹¹

Regeringspræsident Zimmermann forespurgte da naturligt nok om sagen hos kredsforvaltningen, som svarede med de samme argumenter som overfor hertugen. Såfremt en byggetilladelse ikke snart opnåedes, anmodede kredsen om, at en ekspropriationsforretning måtte blive igangsat. I sit svar til hertugens privatsekretær den 5. marts gjorde regeringspræsident Zimmermann da også opmærksom på, at kejser Wilhelm II ved en kabinetsordre den 17. januar 1898 havde givet Aabenraa kreds ekspropriationstilladelse til anlægget af kredsbanen. Det havde formentlig sin effekt. I en skrivelse af 9. marts med-

delte privatsekretæren kredsforvaltningen, at hertugen havde udtalt, at der ikke forelå en traktat, men at han anså Lenschaus forhandlinger, som betegnedes som udkast, for bindende på betingelse af, at regeringspræsidentens repræsentant afgav den ønskede erklæring. Kredsudvalget måtte endnu engang anmode om en byggetilladelse. Den kom den 20. marts 1898 i form af et telegram fra hertug Ernst Günther personligt, mens regeringspræsident Zimmermann dagen efter meddelte, at hans repræsentant var villig til at trække sin udtalelse tilbage.¹²

På baggrund af regeringspræsidentens svar bekræftede hertugens privatsekretær overfor kredsudvalget den 6. april byggetilladelsen og oplyste, at hertugen anerkendte de hidtil førte forhandlinger som basis for en traktat. Endvidere ønskedes forholdene vedr. Stængerodde Skov afklaret ved forhandling med Lenschau. Dette skete den 9. april, hvor Lenschau efter forhandling med von Uslar i Gråsten skrev under på, at gennemskæringen ikke blev bredere men lidt dybere end aftalt, og at træerne på arealet skulle forblive hertugelig ejendom.¹³

Anlægsarbejdet gik nu i gang, og kredsbanen blev indviet under festlige former den 13. februar 1899. Blandt de indbudte var hertug Ernst Günther, som imidlertid måtte melde afbud. Lenschau deltog derimod, men han var vel at mærke indbudt som amtsforstander.¹⁴

Grunderhvervelserne til statsbanen

Anlægget af statsbanen fra Sønderborg over Gråsten til Tørsbøl og herfra til henholdsvis Padborg (Flensborg) og Tinglev blev vedtaget af den preussiske Landdag den 29. april 1894. Anlæggelsen skete på betingelse af, at kredsene Aabenraa og Sønderborg bl.a. afgav fri grund til banen. Aabenraa kreds måtte da atter indlede forhandlinger med hertug Ernst Günther.¹⁵

Et udkast til statsbanens linieføring ved Gråsten forelå allerede i 1895. Det var efter denne plan, at kredsbanens linieføring parallelt med statsbanen projekteredes i 1896. Efter kredsbanens afgrening kort før Flensborgchausseen skulle statsbanen fortsætte i nordøstlig retning og forlade godsdistriktet lidt nordvest for Adsbøl. Detailprojekteringen af statsbanen synes først indledt i begyndelsen af 1898. Den 14. marts indsendte KED-Altona's »Bauabteilung 2« i Gråsten planerne for statsbanen på Gråsten Godsdistrikt. Samtidig anmodes KED-Altona om at fremskynde den politimæssige godkendelse

af parallelstrækningen, således at anlægsarbejdet her kunne udføres samtidig med anlægget af kredsbanen.¹⁶

KED-Altona anmodede da landråd von Uslar om at udvirke en byggetilladelse for statsbanestrækningen hos hertug Ernst Günther. Byggetilladelsen indløb til KED-Altona den 3. april, hvorefter KED-Altona sendte planerne til godkendelse hos regeringspræsident Zimmermann. Denne godkendte planerne den 9. april 1898. Herefter ansøgte KED-Altona minister von Thielsen om tilladelse til, at Aabenraa kreds også kunne udføre anlægsarbejdet for statsbanens vedkommende på den 1,65 km lange parallelstrækning ved Gråsten. Fra Ministeriet for offentlige arbejder afgav man tilladelse hertil den 17. maj 1898.¹⁷

Som ved kredsbanen skulle den resterende statsbanestrækning gennem Gråsten godsdistrikt også fastsættes og godkendes politimæssigt af regeringspræsidenten. Planerne blev ligeledes først fremlagt til offentlig indsigt hos bl.a. Lenschau i Gråsten i september 1898. Planerne fremsendtes til Lenschau af kredsudvalget i Aabenraa med en bemærkning om, at strækningen parallelt med kredsbanen allerede var blevet politimæssigt godkendt ved godkendelsen af kredsbanen. Det var alene strækningen nordøst for Flensborgchausseen, som nu skulle godkendes.¹⁸ Med den bemærkning søgte kredsudvalget sandsynligvis at undgå en genoptagelse af balladen om linieføringen gennem Østersø og Stængerodde Skov.

Planfastsættelseforhandlinger mellem parterne afholdtes den 27. september 1898. Efter Lenschaus ønske aftaltes en egentlig bro over Fiskbækken i stedet for det planlagte gennemløb. Broen i Stængerodde Skov fastsloges atter, og efter Gråsten Landkommunes ønske aftaltes endvidere, at Friedrichstrasse skulle sikres med bomme. Ellers var der stort set tilfredshed med de planlagte anlæg.

Tilbage manglede nu blot en traktat om grunderhvervelserne til statsbanen. Den 12. juni 1899 forhandlede i Gråsten mellem von Uslar og to andre medlemmer af kredsjernbanekommissionen og hertug Ernst Günther personligt. Tilsyneladende uden videre problemer afstod hertugen det nødvendige areal. Selve statsbanen blev indviet den 15. juli 1901. Lenschau var atter indbudt, mens hertug Ernst Günther tilsyneladende ikke var indbudt igen.¹⁹

Forhandlingerne om grunderhvervelserne til statsbanen fik altså et langt glattere forløb end ved forhandlingerne om kredsbanen. Men de store slag om statsbanens linieføring var da også i realiteten ud-

kæmpet allerede ved fastlæggelsen af kredsbanens linieføring gennem Østersø nær Gråsten Slot, hvor hertug Ernst Günther ikke formåede at rokke meget ved planerne. Tilbage stod derfor blot statsbanens videre forløb mod nordøst gennem marker og eng, der jo lå længere væk fra slottet.

Dæmningen i Østersø

Selv efter den endelige fastlæggelse af linieføringen gennem Østersø og Stængerodde Skov kom strækningen her til at volde problemer. Dæmningen i Østersø bestod af to parallelle dæmninger af jord, hvor mellemrummet var fyldt op med sand, uden at det underliggende bundslam blev fjernet. Under anlægsarbejdet i 1898 skred dæmningen ud og pressede bundslam op over vandoverfladen på begge sider. Dæmningen kom derved til at optage et større areal af søen end oprindeligt planlagt. På vegne af hertugen forespurgte Lenschau den 11. juni 1899 KED-Altona, om hvorvidt man ville fjerne disse udskridelser. En forpligtelse hertil mente Lenschau allerede var anerkendt. KED-Altona svarede den 25. juni, at da dæmningen var anlagt af kredsbanen, kunne man ikke forhandle herom, ligesom man ikke kunne anerkende nogen forpligtelse til at fjerne udskridelserne. Endvidere ville en fjernelse underminere dæmningen og dermed være til fare for sikkerheden. Lenschau synes ikke at have svaret herpå i første omgang, men ifølge et udateret og tilsyneladende aldrig underskrevet traktatudkast om grunderhvervelserne til kredsbanen omtales dog, at udskridelserne ikke må fjernes men skal planeres og beplantes.²⁰

Ved forhandlingerne den 12. juni 1899 krævede hertug Ernst Günther, at udskridelserne enten skulle fjernes, eller at der skulle ydes erstatning herfor. Endvidere hævdede hertugen, at Fiskbæk gods havde ret til at stemme vandet fra Fiskbækken op i Fiskbæk Gruppe, som statsbanen passerede henover nordøst for Adsbøl-Fiskbæk vejen. Dette skulle KED-Altona tage hensyn til ved anlægget af statsbanen. Såfremt KED-Altona ville efterkomme disse ønsker, var hertugen villig til at give afkald på anlægget af broen i Stængerodde Skov. Den 15. august forespurgtes fra Primkenau, om Aabenraa kreds ville yde erstatning, såfremt hertugen gav afkald på en bro i Stængerodde Skov. Landråd von Uslar orienterede KED-Altona om skrivelsen og mente, at hertugen ved at løse denne sag særskilt ville sikre sig mulighed for fortsat at kunne fremsætte andre krav mod kredsens og

Statsbanegården i Gråsten set mod sydvest. I baggrunden ses Flensborgchausseens skæring med statsbanen vest for byen, hvor der efter hertugens henvendelse anlagdes et ledvogterhus og bomanlæg i 1912. Foto: Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv.

KED-Altona. Retten til at stemme vandet op kunne von Uslar ikke anerkende og foreslog KED-Altona, at man afgav et fælles svar til hertugen. Det accepterede KED-Altona. I svaret den 8. september til hertugen afvistes, at jernbaneanlæggene skulle have nogen indvirkning på evt. fiskeopdræt i Fiskbæk Gruppe. Broen i Stængerodde Skov kunne undlades, hvis hertugen var indforstået hermed, men hertugen havde dog ikke ret til erstatning, hvis broen ikke tjente til at afbøde ulemper for godsdistriktet opstået ved baneanlæggene. Dog var man villig til at yde erstatning for broen, hvis hertugen ville give afkald på alle andre fastsatte anlæg vedr. fiskedamme. Udskridelserne i Østersø ville man fortsat ikke fjerne. Hvis hertugen ikke ville acceptere en planering og beplantning, anmodedes han om at afstå arealerne til kredsens. Forpligtelsen til at anlægge et sidespor ved Overstjernen anerkendtes fortsat.²¹

Fra Primkenau svarede KED-Altona den 14. september, at hertugen ville acceptere en erstatning på 2.500 M, som udgjorde KED-Altonas andel af udgifterne til broen i Stængerodde Skov, som hertugen

så gav afkald på, ligesom hertugen ville give afkald på erstatningskrav vedr. anlæg i forbindelse med fiskeopdræt. Stemmeværk mv. skulle da anlægges på hertugens regning. Man kunne derimod ikke pt. oplyse, om sidesporet ved Overstjernen stadig ønskedes anlagt. Kunne KED-Altona ikke godtage dette, forbeholdt hertugen sig sin stilling mht. anlæg af stemmeværk og fjernelse af udskridelserne i Østersø.²²

KED-Altona og kredsjernbanekommissionen afgav igen et fælles svar til generaldirektionen i Primkenau. Man ville ikke anerkende nogen forpligtelse til anlæg af et stemmeværk af nogen art, ligesom man ikke kunne acceptere en fjernelse af udskridelserne i Østersø. Herefter synes der at være blevet stille i sagen. Først den 10. april 1900 skrev Lenschau til von Uslar og androg på vegne af hertugen om, at udskridelserne i Østersø blev opmålt. Lenschau mente selv, at formålet var at få udarbejdet en betænkning, som fastslog at udskridelserne kunne fjernes uden fare. Umiddelbart findes der ikke videre om dette i sagsakterne. I september bad ministeren for offentlige arbejder om at få forelagt traktaterne/aftalerne om grunderhvervelserne, men heller ikke om dette foreligger der yderligere i sagsakterne.²³

Hertugen klager til distriktsudvalget

Uanset hvor meget der evt. blev forhandlet i løbet af 1900, må hertugen på et tidspunkt have ment, at han ikke kom længere ved forhandling med KED-Altona og Aabenraa kreds. Den 19. marts 1901 lod hertug Ernst Günther nemlig indgive en klage til distriktsudvalget i Slesvig. Udskridelserne i Østersø havde skadet den hertugelige fiskefangst i søen og forårsaget en værdiforringelse af Gråsten Slot pga. den ødelagte udsigt mod sydøst. Det påstodes nu på baggrund af undersøgelser foretaget af professor Müller, Braunschweig, at dæmningen var så dårligt udført, at der var fare for, at den skulle skride yderligere ud. Ved Kastanieallé var trappeanlægget ikke i ordentlig stand og en parallelsti ikke anlagt. Endelig var anbringelse af bomme ved Friedrichstrasse nødvendig. Med baggrund i ekspropriationsloven af 1874 mente hertugen, at der var indledt en ekspropriationssag i 1896, og at denne endnu ikke var afsluttet. Da såvel hertugelige som offentlige interesser, bl.a. ved Kastanieallé, var truet, anmodede hertugen distriktsudvalget om at fastsætte, hvilke foranstaltninger der burde foretages til sikring af Østersø mod de af

Kastanieallés skæring med kreds- og statsbanerne før anlægget af viadukten. I baggrunden ses Østersø med de opsvulmede arealer. Sporet i forgrunden er statsbanens. Bemærk skiltet lidt nede af Kastanieallé mod slottet. Det har sikkert adviseret de gående om den tværgående jernbanetrafik. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

dæmningen forårsagede skader og til sikring af offentlige interesser. Foranstaltninger som hertugen mente, at det jf. ekspropriationsloven påhvilede såvel kredsbanen som statsbanen at tilvejebringe.²⁴

KED-Altona og Aabenraa kreds afgav da en fælles moderklæring til distriktsudvalget med anmodning om, at distriktsudvalget afviste hertugens klage. Arealerne i Østersø var erhvervet ved en traktat mellem hertugen og Aabenraa kreds og dermed i fri handel og ikke ved ekspropriation. At dæmningen ikke var anlagt på forsvarlig vis afvistes ligeledes. Tværtimod ville det være farligt at fjerne udskridelserne, og en politimæssig forordning med forbud herimod burde udstedes, hvilket man ville anmode om ved den politimæssige godkendelse af den snart færdigt anlagte statsbane. Dæmningen lå i øvrigt ca. 500 m fra slottet, så en værdiforringelse afvistes også. Mht. Kastanieallé var trappeanlægget ikke færdiganlagt endnu og ved Friedrichstrasse ville kun statsbanen blive sikret med bomme. Inden distriktsudvalget afgav svar foretoges endvidere en besigtigelse af området af driftsdirektør Kuhrt og direktør Brauer fra distriktsudvalget. Distriktsudvalget afgav svar den 8. juli 1901. Distriktsudvalget mente

ligesom KED-Altona og Aabenraa kreds, at der ikke havde været tale om ekspropriation. Dermed var det ikke ekspropriationsloven af 1874, men derimod jernbaneloven af 3. november 1838 der gjaldt. Og dermed var distriktsudvalget ikke beslutningskompetent. Det var derimod vedkommende politimyndighed, der kunne anordne foranstaltninger til sikring af nabogrunde og offentlige interesser. Hertugens andragende blev derfor afvist.²⁵

Hertugen accepterede imidlertid ikke distriktsudvalgets afgørelse og ankede derfor denne til distriktsudvalget igen, der tilsyneladende videresendte anken til ministeren for offentlige arbejder. Endnu engang hævdedes fra hertugelig side, at der var tale om en uafsluttet ekspropriationsforretning. KED-Altona og kredsudvalget afgav atter en fælles moderklæring og afviste igen, at der var tale om ekspropriation. Ministeren afgav svar den 21. november 1901. Ministeren nåede efter en nøje gennemgang af de juridiske forhold frem til, at der overhovedet ikke havde fundet en egentlig fastsættelse af diverse sikringsanlæg sted. Derfor var den ønskede fastsættelse af foranstaltninger gennem distriktsudvalget jf. ekspropriationsloven ikke tilladelig. Hertugens klage blev altså også afvist af ministeren, uden at dette dog gav en nærmere afklaring af situationen.²⁶

I mellemtiden havde hertug Ernst Günther haft en sideløbende kontrovers med landråd von Uslar. Ved den politimæssige godkendelse af den færdige statsbane den 14. juni anmodede KED-Altonas repræsentanter om, at der udstedtes et forbud imod fjernelse af udskridelserne. Idet von Uslar fandt, at Lenschau var inhabil, lod han da amtsforstander Bruhn, Skovbølgård, udstede et sådant forbud med trussel om bøde på 60 M eller en uges fængsel. Hertugen lod indgive en klage over forbudet, men von Uslar gik kun med til at fjerne straftruslen. Hertugen indgav da klage herover til regeringspræsidenten, uden at der dog skete videre i første omgang.²⁷

Forhandlingerne den 25. januar 1902

Ministeren pålagde efter sit afslag KED-Altona at træde i forhandling med hertug Ernst Günther. Parterne mødtes da til forhandling i Gråsten for at bilægge stridighederne den 25. januar 1902. For KED-Altona mødte tre repræsentanter, Aabenraa kreds blev repræsenteret af landråd von Uslar og driftsdirektør Kuhrt, mens hertug Ernst Günther blev repræsenteret af hertugelig bygmester Sindermann og

Lenschau, der ved forhandlingen kunne fremvise en fuldmagt fra hertugen.

Ved forhandlingen enedes parterne om, at de oprindeligt planlagte arealer i Østersø til kredsbanen og statsbanen var retmæssigt erhvervet, men at salgstraktaten, dvs. forhandlingerne den 15. oktober 1896 og traktaten af 12. juni 1899, ikke omfattede de arealer, som udskridelserne optog, og som derfor måtte erhverves og overgå til statsbanerne. Hertugen bevarede ret til fiskeri i Østersø. Fra hertugelig side krævedes da for arealerne i Østersø 24 M/ar og 30.000 M for de opståede ulemper. Dette afviste von Uslar imidlertid. Hertugens repræsentanter tilbød da, at hertugen gav afkald på erstatning, hvis der for arealerne i Østersø betaltes 24 M/ar, og at de samlede omkostninger på 5.000 M ved anlæg af en bro i Stængerodde Skov udbetaltes. Udover den i traktaterne aftalte erstatning skulle yderligere 1.600 M + rente fra den 1. oktober 1899 at regne udbetales i mererstatning. Hertugen ville endvidere give afkald på de opstillede bomme ved Friedrichstrasse. Hvis hertugen endvidere gav afkald på et sidespor ved Overstjernen, skulle yderligere 1.000 M udbetales. Landråd von Uslar antog dette tilbud, men han ville dog til slut ikke anerkende nogen forpligtelse til at udbetale mererstatningen. KED-Altona accepterede at udbetale sin andel af omkostningerne til broen i Stængerodde Skov. Hertugens repræsentanter ophævede endvidere klagepunkterne i klagen af 19. marts 1901 til distriktsudvalget. Fra hertugelig side erklæredes endvidere, at hertugen kunne rejse erstatningskrav vedr. uforstyrret færdsel ved Friedrichstrasse og Kastanieallé, samt senere gøre krav på anlæg af et stemmeværk ved Sønderkoppel ved Fiskbækken. Landråd von Uslar erklærede dog, at hertugen ved de indgåede traktater allerede havde affundet sig vedr. disse krav. Hertugens repræsentanter synes ikke at have indvendt yderligere herimod.²⁸

Fra generaldirektionen i Primkenau meddeltes den 30. januar, at hertug Ernst Günther ville godtage forliget mod en erstatning på 10.000 M + renter for de for Gråsten Godsdistrikt ved baneanlæggene opståede ulemper og da give afkald på sidesporet ved Overstjernen. Dog skulle statsbanerne tillade et af den hertugelige forvaltning planlagt sidespor på fri strækning såvel som overføring af sidesporet fra kredsbanen gennem statsbanesporet ved Overstjernen, hvor hertugen påtænkte at anlægge et teglværk og en cementfabrik. Dette havde KED-Altona dog allerede accepteret ved forhandlingerne den 25. januar. Den 14. februar gav hertugen personligt udtrykkeligt afkald på

Gråsten Teglværk, som hertug Ernst Günther lod opføre 1903-04. Den påtænkte cementfabrik blev derimod ikke til noget. Da hertugen i 1902 havde givet afkald på anlæg af sidespor her ved kredsbanen som erstatning for de opståede gener, måtte amtsforstander Lenschau på vegne af teglværket forhandle særskilt om dette i 1902, hvilket dog skete uden nogen komplikationer. Også ved statsbanen anlagdes et sidespor. Da teglværket måtte standse driften i 1916, fjernedes sidesporet ved kredsbanen, men det genanlagdes dog i 1923, da værket under en ny dansk ejer genoptog driften. Bemærk kredsbanetoget t.h., der er på vej mod Aabenraa. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

broen i Stængerodde Skov og bommene ved Friedrichstrasse, samt ophævede alle videre krav mod KED-Altona og Aabenraa kreds. KED-Altona accepterede dette og anså da forhandlingerne den 25. januar 1902 for juridisk bindende. Aabenraa kreds ved landråd von Uslar synes da også at have accepteret dette uden yderligere kommentarer.²⁹

Tilbage stod nu blot at forhandle betalingen for selve de afståede arealer. Forhandlingerne herom trak tilsyneladende ud. Først i juni 1903 nåede Aabenraa kreds og hertugen til enighed om en samlet pris på 32.953,90 M for et areal inkl. udskridelserne i Østersø på 3,8346 ha.³⁰

Viadukten ved Kastanieallé

På trods af forhandlingerne i 1902 skulle forholdene ved Kastanieallé, der var åbnet for offentligheden af hertugen, senere få et efterspil. Som nævnt blev Kastanieallé lige nordøst for Østersø ved baneanlæggene afbrudt af en dæmning, der var 2,5 m høj, og der etableredes en fodgængerovergang via trætrappetrin. Da banerne umiddelbart efter

Kastanieallé beskrev en kurve yderligere mod nordøst, er det let at forestille sig de ringe oversigtsforhold for fodgængerne. Dog opstilledes formentlig allerede ved anlæggelsen et såkaldt drejekors på statsbanesiden, således at fodgængere her ikke kunne gå over sporene uden at måtte standse op. Ved anlægget ville man ikke etablere ramper for kørende trafik, da man derved skulle fjerne for mange af træerne langs Kastanieallé. En viadukt synes ikke at have været overvejet.³¹

Kastanieallé dukkede op igen i august 1906, da Lenschau i sin egenskab af amtsforstander skrev til den konstituerede landråd Dryander og påpegede de dårlige forhold. Trafikken var steget, og der var lokalt frygt for, at hertug Ernst Günther ville lukke vejen igen for offentligheden. Det ville ødelægge Gråstens fortsatte beståen som bade- og turiststed. En form for bomme måtte da opstilles eller en viadukt anlægges. Lenschau bad Dryander foranledige en forhandling om forholdene med regeringspræsidenten. Dryander videresendte da Lenschaus skrivelse til regeringspræsidenten og tilsluttede sig Lenschaus synspunkter. Selvom hertugens advokat i en klage til regeringspræsident Ukert i 1913 hævdede, at der fandt overvejelser sted i 1906/7, kan der ikke findes yderligere sagsakter herom. Nogen videre resultater synes Lenschaus skrivelse i 1906 altså ikke at have afstedkommet.³²

Med hensyn til trafikken bør nævnes, at der endnu i 1906 som ved åbningen i 1901 kørte 8 daglige persontogpar på statsbanen mellem Sønderborg og Gråsten. Antallet steg dog successivt i årene herefter til 10 persontogpar i 1911. På kredsbanen kørte der 1906 som ved åbningen i 1899 5 togpar. I 1908 øgedes antallet til 6 for igen at blive reduceret til 5 i 1913. Om antallet af fodgængere på Kastanieallé var øget lader sig ikke afgøre her, men hverken kreds- eller statsbanen havde altså forøget faren ved passage af Kastanieallé endnu i 1906.³³

Hertugen klager til ministeren

Forholdene ved Kastanieallé dukkede atter op i 1911, da hertug Ernst Günther den 28. juli personligt fra Gråsten i skrivelse beklagede sig til daværende minister for offentlige arbejder von Breitenbach. Hertugen påpegede, at han oprindeligt havde taget afstand fra afbrydelsen af Kastanieallé, men at jorden til statsbanen var afstået efter forhandlingerne den 12. juni 1899, og at endnu uklare punkter var afklaret ved

forhandlingerne den 25. januar 1902. Dog havde hertugens repræsentanter erklæret, at der senere kunne kræves erstatning for hindring af færdslen ved Kastanieallé. En lige lovlig rosenrød fremstilling af trakasserierne må man sige.

Hertugen androg nu minister von Breitenbach om, at der enten anlagdes en viadukt under eller en bro over banen tæt derved. Viadukten skulle være farbar for vogntrafik. Endvidere påpegede hertug Ernst Günther, at sikkerheden ved såvel Friedrichstrasse som ved skæringen med Flensborgchausséen vest for Gråsten var meget dårlig pga. oversigtsforholdene og manglende bomme. Hertugen bad da om, at ministeren sendte en specialkommissær til Gråsten for at besigtige forholdene og tilføjede, at denne situation ikke ville være opstået, hvis man, som hertugen havde foreslået, havde forlagt banen syd om Kurhuset. Endvidere hævdede hertugen, at statsbanen til Sønderborg var en af de mest rentable strækninger i modsætning til kredsbanen. Vel sagtens en slet skjult undskyldning for ikke at henvende sig til kredsens.³⁴

Minister von Breitenbach sendte da specialkommissær Blum til Gråsten, hvor denne den 4. august fik forevist lokaliteterne af hertugen selv. Hertugen erklærede her, at en viadukt ved Kastanieallé med en gennemkørselhøjde på 3 m var tilstrækkelig, hvilket Blum mente godt kunne lade sig gøre. En bro mod nordøst ville derimod være for dyr. Forholdene ved Kastanieallé fandt Blum var farlige pga. af oversigtsforholdene og et mangelfuldt trappeanlæg især på kredsbanens side. Ved Friedrichstrasse fandt Blum også, at oversigtsforholdene var dårlige og anbefalede her, at de i 1902 fjernede bomanlæg blev geninstalleret. Derimod fandt Blum forholdene ved Flensborgchausséen vest for Gråsten i orden. Dog kunne oversigtsforholdene forbedres ved at udfladige vejens stigninger op til overskæringen. Endelig fik Blum også forevist en vej længere mod vest, der også var blevet afbrudt af statsbanen. Her mente Blum, at en vej evt. kunne føres langs banetraceens nordlige side hen til Flensborgchausséen.³⁵

Sagen blev nu overdraget til KED-Altona. Den 29. august 1911 foretog præsidenten for KED-Altona således personligt en besigtigelse af forholdene sammen med repræsentanter for kredsjernbanekommisjonen. I løbet af september udarbejdedes hos KED-Altona tegninger og beregninger af omkostningerne ved mulige løsninger de pågældende steder i Gråsten. På baggrund heraf skrev minister von Breitenbach til hertugen og erklærede sig indforstået med anlæg af en vi-

adukt ved Kastanieallé. Halvdelen af omkostningerne på 12.000 M tilfaldt egentlig kredsbanen, men grundet disses dårlige økonomi, som hertugen jo selv havde påpeget, kunne viadukten kun anlægges, hvis hertugen selv betalte de 6.000 M. Friedrichstrasse skulle sikres ved geninstallering af bomanlæg, og ved Flensborgchausseen skulle der ligeledes installeres bomme og et ledvogterhus opføres. Derimod ville ministeren ikke anlægge sidevej fra vejen længere mod vest, da jernbanen ingen interesse havde heri.³⁶

Det behagede ikke umiddelbart hertug Ernst Günther, at ministeren ville have hertugen selv til at betale 6.000 M til viadukten. Hertugen påstod således, at man havde beregnet et tab på 13.870 M for Gråsten Godsdistrikt pga. baneanlæggene. I januar 1912 accepterede hertugen dog at betale til viadukten, mod at kredsbanen forpligtedes til at yde erstatning. Hertugen anmodede KED-Altona om, at man sendte et traktatudkast herom. Det måtte her udtrykkelig udtales, at hertugen kun betalte under forbehold af at kunne gøre kredsbanen erstatningspligtig. KED-Altona sendte det ønskede traktatudkast til hertugen i januar 1912, men formentlig pga. de nedenfor nævnte trakasserier med Aabenraa kreds underskrev generaldirektionen traktatudkastet den 19. maj 1913 og indbetalte de 6.000 M i juni. Den 7. oktober 1913 meddeltes, at anlægsarbejdet med viadukten var iværksat. Anlæggene ved Friedrichstrasse og Flensborgchausseen var da allerede bevilliget og anlagt i henholdsvis 1911 og 1912.³⁷

Hertugens andragende til Aabenraa kreds

Da det af minister von Breitenbach og KED-Altona blev overladt til hertug Ernst Günther selv at få Aabenraa kreds til at betale til viadukten, lod hertugen den 19. februar 1912 indgive andragende om betaling af de 6.000 M.

Kredsjernbanekommissionen behandlede hertugens andragende på et møde den 6. marts, hvor der ikke deltog en repræsentant fra regeringspræsidenten, hvilket ellers ofte skete. Så vigtigt var hertugens andragende altså ikke. Regeringsassessor dr. Eichorn redegjorde for de juridiske forhold. Dr. Eichorn mente ikke, at der efter fastsættelsen af anlægget i 1898 forud for kredsbanens anlæg kunne gøres yderligere krav gældende fra nabogrundejere jf. småbaneloven af 1892, mens kredsbanens driftsdirektør Paap mente, at forholdene ved Kastanieallé var i orden, som de var, ligesom kredsbanens økonomi ikke tillod

Den i 1913 opførte viadukt under kredsbanen og statsbanen ved Kastanieallé set i retning mod slottet. Viadukten er senere blevet erstattet af en noget lavere tunnel for cyklister og gående. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie.

en udgift af den nævnte størrelse. Kredsjernbanekommissionen vedtog da at indstille til kredsdagen at afvise hertugens andragende, men dog tilbyde at overtage vedligeholdelsesudgifterne. På kommissionens møde udtrykte borgmester Rickmers, Aabenraa, betænkelighed ved at lade sagen behandle på et åbent kredsdaysmøde, hvor pressen ville få nys om sagen med hertug Ernst Günther, der jo var kejser Wilhelm II's svoger. Det blev accepteret og kredsdagen behandlede hertugens andragende den 26. marts 1912, hvor det enstemmigt vedtoges, at afvise hertugens andragende.³⁸

Regeringspræsident Ukert forsøgte den 31. juli at formidle et kompromis, hvorefter Aabenraa kreds skulle betale hertug Ernst Günther 2.500 M. Om dette skete på initiativ af hertugen er ikke klart, da akterne herom er næsten ulæselige, men i hvert fald afvistes dette af kredsens.

Regeringspræsident Ukert blev atter bragt på banen i august 1913, da hertug Ernst Günther via sin advokat justitsråd dr. Löhmann, Flensborg, forsøgte at overbevise ham om, at regeringspræsidenten som politimyndighed overfor kredsbanen var såvel beføjet som forpligtiget til at pålægge kredsbanen at medvirke til viadukten, da den-

ne var i både offentlighedens som godsdistriktets interesse. Regeringspræsident Ukert afviste imidlertid, at forholdene var af en sådan karakter, at de kunne begrunde politimæssig indgriben eller tilsynsforanstaltninger over for Aabenraa kreds. Dermed var der heller ingen begrundelse for, at Aabenraa kreds skulle betale til viadukten. Regeringspræsident Ukert ville altså nok formidle et kompromis, men tvinge Aabenraa kreds til at betale til hertugen ville han ikke.³⁹

Hertugen sagsøger Aabenraa kreds

Næste skridt i viaduktsagen blev, at hertug Ernst Günther i oktober 1913 sagsøgte Aabenraa kreds ved Landsretten i Flensborg for at få refunderet de 6.000 M, som han havde betalt, samt renter og sagsomkostninger. Hertugens advokater, dr. Löhmann og dr. Trenckner, argumenterede for, at forholdene ved Kastanieallé havde været til ulempe for såvel hertugen som offentligheden. Ved at anlægge viadukten havde KED-Altona og ministeren da også anerkendt dette. Kredsen var lige så forpligtet til at medvirke til at afbøde faren for offentligheden som staten jf. jernbaneloven af 1838 og småbaneloven af 1892. Denne forpligtelse gjaldt også efter den endelige fastsættelse af baneanlægget, da kredsbanen selv havde forårsaget de opståede ulemper og farer. Om der forelå et politimæssigt pålæg var betydningsløst, da det var nødvendigheden af indgreb, der var det afgørende.⁴⁰

Aabenraa kreds' advokater, dr. Christians og dr. Leonhardi, Flensborg, hævdede derimod, at det ved den politimæssige godkendelse af anlægget var blevet fastlagt, hvilke foranstaltninger der skulle træffes, for at afbøde ulemper for nabogrunderne opstået ved baneanlægget. Her havde hertugen ikke krævet nogen viadukt, hvorfor hertugens krav burde afvises. Det hidtidige trappeanlæg havde opfyldt alle krav. Hidtil var der jo ikke sket uheld på stedet. I øvrigt var driftsforholdene for kredsbanen forskellige fra statsbanens, hvor sikkerhedskravene var strengere. At KED-Altona havde anerkendt nødvendigheden af en viadukt for statsbanernes vedkommende, medførte derfor ikke nødvendigvis, at kredsbanen så også var forpligtiget til at medvirke til viadukten. Da vejen var hertugens private vej, kunne han i øvrigt bare lukke den igen, hvis forholdene blev for farlige.⁴¹

De to parters advokater nåede hver især at afgive to skriftlige indlæg til Landsretten, ligesom der var forhandling mellem advokaterne ved retten en enkelt gang den 26. november 1913. Imidlertid fandt

Banegårdsarealet i Gråsten o. 1910. Til højre statsbanegården, hvor der fra 1901 var fællesekspedition for stats- og kredsbanen, indtil kredsbanen opførte sin egen stationsbygning i 1907. Den ses til venstre i billedet. I baggrunden den nu forsvundne Stængerodde skov, hvor banernes af hertugen omstridte gennemskæring tydeligt ses mellem de to stationsbygninger. Det fremgår, hvorledes banerne er anlagt på en dæmning henover et lavtliggende areal. Også udsigten fra Gråsten by, som ligger t.v. udenfor billedet, blev påvirket af jernbanernes komme. Foto: Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv.

sagen ikke sin løsning ved retten. Den 26. november erklærede kredsudvalget sig enstemmigt rede til at slutte forlig med hertugen og betale 3.000 M under forbehold af kredsagens tilslutning. Samtidig udtrykte kredsudvalget, at det var vigtigt hurtigst muligt at skabe et godt forhold til hertugen. Hvem der tog initiativ hertil, fremgår ikke af sagsakterne. Men det er nærliggende at antage, at Aabenraa kreds' nye landråd Siemon var initiativtageren. Som ny landråd kunne han have motiv til vise initiativ og handlekraft. Via regeringspræsident Ukert formidledes kredsudvalgets beslutning til hertugen. Fra generaldirektionen i Primkenau meddeltes tilbage den 14. december, at hertugen var rede til at antage forliget, og at det også for hertugen var vigtigt at skabe det bedst mulige forhold til Aabenraa kreds. Dog ville han videreføre retssagen, hvis kredsagen ikke godtog forliget.⁴²

Den 7. februar 1914 vedtog kredsjernbanekommissionen enstemmigt forligsforslaget. De 3.000 M skulle tages af kredsbanens driftsoverskud for regnskabsåret 1913. Forligsforslaget kom til behandling i kredsdagen den 26. februar. Landråd Siemon begrundede her forslaget med, at trods tvivl om berettigelsen af hertugens krav måtte man også regne med muligheden for en domstolsafgørelse i kredsens disfavør, ligesom en langvarig retssag heller ikke var i kredsens interesse. Med Aabenraa kreds' svage økonomi in mente virker landråd Simons begrundelse troværdig. Amtsforsander Zittelmann, Gråsten, udtrykte på mødet bekymring for, at hertugen senere ville lukke vejen igen, men dette afviste landråd Siemon. Kredsdagen endte da med enstemmigt at vedtage forligsforslaget.⁴³

Kredsagens beslutning sendtes atter via regeringspræsident Ukert til hertug Ernst Günther, som den 7. marts 1914 personligt takkede for beslutningen og forsikrede, at han ikke ville lukke Kastanieallé for offentligheden. Aabenraa kreds' betaling af selve de 3.000 M lod dog vente på sig. Den 27. juli 1914 rykkede den hertugelige generaldirektion i Primkenau for betalingen. Af en postanvisning blandt sagsakterne fremgår dog, at de 3.000 M var blevet indbetalt allerede den 2. juli 1914. Hermed var Aabenraa kreds' stridigheder med hertug Ernst Günther i kølvandet på baneanlæggene på Gråsten Godsdistrikt endeligt afsluttet.⁴⁴

Vurdering

På baggrund af udredningen ovenfor af de langvarige sagsforløb synes der ikke at være taget hensyn til Ernst Günthers position som hertug og svoger til kejser Wilhelm II hos de involverede myndigheder i den preussiske offentlige administration. Den eneste gang under sagsforløbene, hvor der direkte toges hensyn til hertugen som svoger til kejseren, var i 1912, da kredsagen i Aabenraa behandlede hertugens andragende for lukkede døre.

Men hertug Ernst Günther havde ressourcer til de langvarige trakasserier. Endvidere var hertugen i stand til at føre sagerne helt op til øverste niveau i den offentlige administration hos ministeren for offentlige arbejder, ligesom han i 1913 ikke veg tilbage fra at sagsøge Aabenraa kreds. Hertugen synes da at have haft en vis gennemslagskraft. Minister von Thielsen forordnede således i 1897 en ekstra besigtigelse af forholdene ved Østersø, og i 1911 besigtigede præsidenten

for KED-Altona personligt forholdene ved Kastanieallé. Skulle præsidenten på den måde personligt tage sig af alle sager, hvor grundejere beklagede sig over problemer ved jernbaneanlæg som overskar private veje, kunne han formentlig ikke bestille andet. Dertil kommer, at Aabenraa kreds i 1898 ikke øjeblikkeligt skred til ekspropriation til trods for, at man havde fået tilladelse hertil. De forskellige myndigheder synes da trods alt at være gået lidt forsigtigt til værks i jernbanesagerne med hertugen.

I sidste ende blev hertugens ønsker dog som oftest afvist og kun fulgt i de tilfælde, hvor ministeren, KED-Altona og Aabenraa kreds anerkendte konkrete sikkerhedsmæssige problemer og dermed en forpligtelse til at afbøde ulemper for Gråsten Godsdistrikt, som var opstået ved kredsbanens og statsbanens anlæg. Banernes linieføring gennem Stængerodde Skov og Østersø ændredes der således ikke ved på trods af, at hertugen fandt, at det ødelagde de landskabelige skønheder nær ved Gråsten Slot. Hertil kommer, at ministeren og regeringspræsidenten nok søgte at formidle en løsning mellem parterne. Men hverken ministeren eller regeringspræsidenten ville på noget tidspunkt banke KED-Altona eller Aabenraa kreds på plads for hertugen. At Aabenraa kreds i 1913 tilbød hertugen forlig i sagen om viadukten var af hensyn til kredsens svage økonomi og ikke af hensyn til hertug Ernst Günther.

Overordnet blev der altså ikke taget hensyn til hertug Ernst Günthers titel- og æresmæssige stilling. Hertug Ernst Günther havde nok ressourcer til at kaste sig ud i langvarige sagsforløb, ligesom de involverede niveauer i den preussiske offentlige administration synes at være gået noget grundigere til værks end ellers. Men egentlige hensyn grundet Ernst Günthers stilling og svogerskabet til kejser Wilhelm II blev der altså i sidste ende ikke taget under sagsforløbene.

KILDE- OG LITTERATURLISTE

Litteratur:

- Andersen, Poul: Graasten – et slot og et sogn, Gråsten 1986.
 Hansen, L.H.: Aabenraa Amts Jernbaner 1899-1926, Aabenraa 1982.
 Jacobsen, N.H.: Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling 1864-1920. I: Sønderjyske Årbøger 1976, s. 13-88.
 Wilcke, Birger: Æ Kringelbahn. Aabenraa Amts Jernbaner, Ølstykke 1982.

Aviser:

- Apenrader Tageblatt, Aabenraa.
 Hejmdal, Aabenraa.

Landsarkivet for Sønderjylland:

- Aabenraa Amts Jernbaners arkiv (Aa.A.J.):
 36/I:
 36/IX: Acten der Kreis Ausschusses der Kreises Apenrade betreffend Verhandlungen mit Sr. Hoheit der Herzog Ernst

- Günther über die Ankauf der für Bahnbau erforderlichen Grund und Boden.
- 42a: Einweihung der Kleinbahn Apenrade-Gravenstein.
- 45a: Landespolezeilichen Prüfung des Kleinbahn Projektes Apenrade-Gravenstein.
- 78a: Fischbeck, Personal Akten der Station Fischbeck.
- 152: Privatanschluss der Actiengesellschaft Thonwaren Industrien, Gravenstein.
- 157: Klage Herzog Ernst Günthers wegen Herstellung einer fahrbaren Wegenunterführung.
- 166: 1899-1920. Sitzungen der Kreiseisenbahnkommission des Kreises Apenrade.
- 518: Bau einer Eisenbahn von Pattburg nach Sonderburg mit Abzweigung nach Tingleff.
- 538: Ankauf von Grund und Boden in Gravenstein.
- 540: Landespolezeiliche Abnahme der Staatsbahn Sonderburg-Pattburg/Tingleff.
- Rigsarkivet:*
 Sønderjyske jernbanesager 1864-1920/
 Königliche Eisenbahndirektion zu Altona (KED-Altona):
 Kasse 8: Acten betreffend Bahnhof Gravenstein II: 01.01 1908-31.12 1913.
 Acten betreffend Hafensbahn Gravenstein 31. juli 1912-.
 Kasse 33: Acten betreffend Grunderwerb in der Gemarckung Gravenstein Gut.
 Kasse 37: Landespolezeiliche Prüfung und Abnahme der Strecke Pattburg-Tingleff-Sonderburg.
 DSB, Baneafdelingen: Pk. 3354: Sønderjyllands Genforening.
- NOTER
1. Wilcke, 1982, s. 19-42, s. 59f.
 2. Aa.A.J. 36/I: 15. oktober 1896.
 3. Aa.A.J. 36/IX: 1. marts 1898.
 4. Aa.A.J. 36/I: 15. oktober, 3. november og 17. december 1896. 9. januar 1897.
 5. Aa.A.J. 45a: 29. og 30. juni og 1. juli 1897.
 6. Aa.A.J. 45a: 27. og 28. juni, 4. september 1897. Andersen, 1986, s. 163ff.
 7. Aa.A.J. 45a. 29. juli og 7. september 1897.
 8. Aa.A.J. 45a: 16. og 29. oktober, 2., 13. og 17. november 1897.
 9. Aa.A.J. 45a: 29. november, 2. og 3. december 1897.
 10. Aa.A.J. 45a: 16. december 1897 og 3. februar 1898.
 11. Aa.A.J. 36/IX: 16. og 21. februar 1898.
 12. Aa.A.J. 36/IX: 25. februar, 1., 5., 15., 20. og 21. marts 1898.
 13. Aa.A.J. 36/IX: 6. og 9. april 1898.
 14. Aa.A.J. 42a: Div. Akter.
 15. Jacobsen, 1976, s35. Wilcke, 1982, s. 37ff.
 16. KED-Altona: 27 bd. 1: 14. marts 1898.
 17. KED-Altona: 27 bd. 1: 26. marts, 3., 9. og 19. april, 17. maj 1898.
 18. Aa.A.J. 519: 13. september 1898.
 19. KED-Altona: 33: 12. juni 1899. Aa.A.J. 519: 4. juli 1901.
 20. Aa.A.J. 36/IX: 11. og 25. juni 1899 + Traktatudkast.
 21. Aa.A.J. 36/IX: 12. juni, 15. og 17. august, 8. september 1899.
 22. Aa.A.J. 36/IX: 14. september 1899.
 23. Aa.A.J. 36/IX: 1. december 1899, 10. april, 19. og 24. september 1900.
 24. Aa.A.J. 36/IX + KED-Altona 33. 19. marts 1901.
 25. Aa.A.J. 36/IX: 25./27. april, 9. og 14. maj 1901. KED-Altona 33: 8. juli 1901.
 26. Aa.A.J. 36/IX/KED-Altona 33: 13. august, 5. september, 12./14. oktober og 21. november 1901.
 27. Aa.A.J. 540: 14. juni, 4., 6., 18., 25. og 29. juli, 12. og 14. august 1901.
 28. KED-Altona 33: 9. januar 1902. Aa.A.J. 36/IX: 25. januar 1902.
 29. KED-Altona 33: 25. og 30. januar, 10. og 14. februar 1902. Aa.A.J. 36/IX: 28. februar 1902.
 30. Aa.A.J. 36/IX/KED-Altona 33: Diverse akter.
 31. KED-Altona 8: Gravenstein II: Tegning af stedet 1911. Aa.A.J. 519: Fortegnelse over overskæringer mv. juni 1898.
 32. Aa.A.J. 36/IX: 7./9. august 1906. KED-Altona 8: Gravenstein II: 8. august 1913.
 33. Diverse køreplaner offentliggjort i »Hejmdal« + Wilcke, 1982, s. 85 og s. 103. Tallene er eksklusiv evt. rene godstog.

34. KED-Altona 8: Gravenstein II: 28. juli 1911.
35. KED-Altona 8: Gravenstein II: 4. august 1911.
36. KED-Altona 8: Gravenstein II: 24. august, 26. september + tegninger og beregninger september 1911.
37. KED-Altona 8: Gravenstein II: 3. november 1911, 7. januar 1912, 19./22. maj, 3. og 7. juni 1913 + div. akter. Aa.A.J. 157: 7. oktober 1913.
38. Aa.A.J. 157: 19. februar, 26. marts 1912. Aa.A.J. 166: 6. marts 1912.
39. Aa.A.J. 157: 31. juli, 2. august, 16. og 21. oktober 1912. KED-Altona 8: Gravenstein II: 8. august og 3. september 1913.
40. Aa.A.J. 157: 31. oktober og 13. december 1913.
41. Aa.A.J. 157: 25. og 26. november 1913.
42. Aa.A.J. 157: 26. november (Uddrag af kredsudvalgsprotokollen), 29. november, 14. og 17. december 1913.
43. Aa.A.J. 166: 7. februar 1914. Aa.A.J. 157: 26. februar 1914. »Apenrader Tageblatt« og »Hejmdal« 27. februar 1914.
44. Aa.A.J. 157: 27. februar, 7. marts, 2. og 23. april, 2. og 27. juli 1914.

Carl Warncke: De kirkelige forhold i Ullerup sogn under Besættelsen 1940-45

af HENRIK SKOV KRISTENSEN

Indledning

I antologien *Den Nordslesvigske Kirke* (1948) omtaler daværende sognepræst i Ullerup, Carl Warncke, over ganske få linier sine sammenstød i 1930erne og 40erne med dels de danske nazister, dels det tyske mindretal.¹ I en skriftlig beretning fra 1947 med titlen *De kirkelige Forhold i Ullerup Sogn under Besættelsen 1940-45*, som bringes nedenfor, gør Warncke anderledes detaljeret rede for disse modsætninger – så detaljeret, at pastoren fandt det betimeligt at henlægge beretningen i præstegårdsarkivet og båndlægge den i 50 år.

Warncke, som tiltrådte i embedet i Ullerup i december 1933, var født sønderjyde, hvilket uden tvivl har præget hans nationale engagement. I det lille husmandshjem i Arnitlund, hvor Carl Warncke voksede op, var der 9 børn. Da han var i konfirmationsalderen, døde moderen, hvorefter moderens søster tog sig meget af børnene. Hun tog dem med til møder og lærte dem at synge efter Indre Missions sangbog.

Carl Warncke kom i tømrerlære og deltog indtil 1917 i 1. Verdenskrig. Han ernærede sig herefter i en årrække som tømrer, men fik lyst til at læse. Som 28-årig gift mand blev han student og 4 år senere teologisk kandidat. Efter 5 års præstegerning på Mors i Nordvestjylland kom han til Ullerup, som nævnt i december 1933. Her virkede han indtil sin død 27 år senere.

Straks ved sin tiltræden i Ullerup bragte Warncke sig i et modsætningsforhold til det lokale, numerisk beskedne, tyske mindretal. Ved folkeafstemningen i 1920 stemte 91% i sognet dansk og 9% tysk. Medregnes stemmerne fra tilrejste personer ikke, var tallene endnu mere i dansk favør, nemlig 96% danske mod 4% tyske stemmer. Den tyske stemmeprocent svarede til 47 fast bosiddende personer i sognet.

Også det store antal sognebørn, som sluttede sig til det danske nazist-parti, DNSAP, kom Warncke på kant med. Det var netop under landbrugskrisens svære år, at Warncke blev sognepræst i Ullerup – et sogn, hvor der var forholdsvis mange mellemstore landbrug, som rantes særligt hårdt af den økonomiske krise. Krisen gav nazisterne medvind. Dertil kom, at DNSAP's fører, Frits Clausen, i 1924 havde nedsat sig som læge i nabosognet i Bovrup, hvor han hurtigt blev en meget afholdt og søgt læge. Også mange familier i Ullerup brugte Frits Clausen som huslæge. Clausen blev hurtigt kendt som en jovial, fremkommelig og forstående mand – han sagde heller aldrig nej, når han blev budt på »en lille en«. Et vidnesbyrd om Frits Clausens popularitet i Ullerup sogn er, at han i 1932 havde holdt båletalen ved Ullerup Idrætsforenings Skt. Hansfest. Ved Folketingsvalget i 1935 fik DNSAP 168 stemmer ud af 864 i Ullerup sogn, svarende til ikke mindre end 19,5% af samtlige afgivne stemmer. DNSAP blev derved det næststørste parti i sognet, kun overgået af Socialdemokraterne. Ved Folketingsvalget i 1939 fik partiet 154 stemmer ud af 1002 afgivne. Det tyske mindretals parti, Slesvigsk Parti, opnåede 39 stemmer i 1935 og 76 stemmer i 1939.²

Besættelsen lagde, som det vil fremgå af beretningen, ingen dæmper på Carl Warncke i forholdet til det tyske mindretal og de danske nazister. Ret beset er titlen på hans beretning en anelse misvisende. For nok så meget som at skildre de stedlige kirkelige forhold synes beretningens hovedanliggende at være at skildre (mis)forholdet til de personer og grupperinger, som Warncke anså for fjender ud fra såvel en teologisk som en national betragtning.³

Om redaktionen af beretningen nedenfor blot dette: den er bragt uforkortet og uændret, ligesom Warnckes gamle retsskrivning er bibeholdt. Udgiveren har dog i et par enkelte tilfælde valgt at anonymisere lokale aktører. Hvor udgiveren har følt det påkrævet, er beretningen blevet forsynet med opklarende noter og rubrikoverskrifter.

De kirkelige Forhold i Ullerup Sogn under Besættelsen 1940-45

Vilkaarene for det kirkelige Liv og Arbejde, mens Tyskerne var Herrer i Landet fra 1940 til 1945, var vel i Hovedsagen de samme alle Vegne og er vel kendte fra anden Side.

Som Baggrund for de Begivenheder, der førte til, at undertegnede

*Carl Warncke
(1895-1960), sog-
nepræst i Ullerup
1933-60. Foto om-
kring 1950 i Sun-
deved lokalhisto-
riske arkiv.*

i 1944 maatte »gaa under Jorden«, være her kort anført følgende: Jeg tiltraadte Embedet som Præst her med min Indsættelse i Ullerup Kirke Søndag den 21. Januar 1934. Det var netop paa det Tidspunkt, da Nazismen i Tyskland brød igennem som den Syndflod, der vilde overskylle hele Verden, da man Syd for Grænsen truende sagde: »Vi vil indtage hele Nordslesvig og besætte det med Lynets Hurtighed«.

Ullerup var fra gammel Tid, saaledes som det ogsaa viste sig ved Afstemningen [i 1920], i national Henseende næsten rent dansk. Blev Kirkebøgerne end ført paa tysk, og forsøgte Pastor Jebsen de sidste Aar før Verdenskrigen end med ubetydelig Tilslutning at indføre tysk Konfirmation, saa foregik dog Gudstjenesterne og Menighedslivet saa at sige udelukkende paa dansk.

Nu fik Nazismen imidlertid en ret stærk Udbredelse i Sognet og var med til at berede det kirkelige Liv store Vanskeligheder. Indtil Kapitulationen var dette Parti [DNSAP] repræsenteret med et Medlem i Menighedsraadet. Den faatallige hjemmetyske Kreds fik ogsaa Vind i Sejlene og rejste Hovedet med store Fremtidsplaner.

Faa Dage efter min Tiltrædelse sad Lederen [af de lokale hjemmety-skere], Grdjr. Chr. Lei, Ullerup i min Stue og forlangte Kirken overladt til regelmæssige Gudstjenester paa tysk. Ubekendt med de faktiske Forhold paa Stedet i sproglig Henseende tilbød jeg da, at jeg meget gerne vilde prædike paa tysk en Gang om Maaneden, saafremt der fandtes en Del Beboere i Sognet, som maatte ønske det og ikke godt kunde forstaa dansk. Dette Tilbud blev dog afslaaet med den Begrundelse, at det ikke saa meget var Sproget som Aanden, det kom an paa. Man vilde have en Mand, som »staar paa vor Side«. Man fik saa paa Grundlag af de sædvanlige Bestemmelser om Kirkens Brug regelmæssigt overladt Kirken til ca. 10 tyske Gudstjenester om Aaret indtil Kapitulationen. De blev afholdt af Frimenighedspræsterne Wassner, Riese og senest Horstmann, Graasten. Tilslutningen, som maatte rekvireres fra flere omliggende Sogne, var altid meget ringe, ofte under 10 Deltagere.

En episode i Ullerup kirke, marts 1934

Var Kødets saaledes kun skrøbeligt, saa var Aanden – i al Fald hos »Førerne« – sikkert villig nok, hvad følgende Episode turde være Bevis paa. Vistnok Tirsdag den 20. Marts 1934 kom 2 af Menighedsraadets mangeaarige Medlemmer og Danskhedens gamle Forkæmpere Grdjr. Andr. - Madsen og Peter Beck oprevne ind i Præstegaarden og udbrød: »Nej, Pastor Warncke, nu gaar det ikke længere, nu bliver Tyskerne dog for uforskammede. Har De hørt, hvordan de opførte sig i Kirken i Søndags?« De fortalte mig det forefaldne, og vi blev enige om at telefonere til Biskop Valdemar Ammundsen i Haderslev for at bede ham om en mundtlig Samtale om Sagen. Denne blev aftalt til Mandag den 26. Marts. Hvad det drejede sig om, fremgaar af følgende Uddrag af den skriftlige Indberetning, som Biskoppen udbad sig tilsendt forinden:

»I Forbindelse med Gudstjenesten i Søndags Eftermiddag Kl. 2 (den 18. Marts, forbundet med Konfirmation af 3 udensogns Børn) optraadte Hr. Wassner (tysk Frimenighedspræst) og en Del af Deltagerne paa en saadan Maade, at

Menighedsraadet ikke mener at kunne lade det gaa upaataalt hen, idet baade Loven og Grænsen for Sømmelighed utvivlsomt er bleven langt overskredet. Hr. Wassner synes selv at have foranlediget Tilslutning til Gudstjenesten fra bestemt Sognet uvedkommende Side. Kl. 2 kom en Flok paa 15-20 unge Mennesker, Studenter fra Hamborg, i sluttet Trop, i Uniformsdragter med Tornystre, lange Støvler, Musikinstrumenter, forskellige Stænger og Redskaber marcherende op imod Kirkeindgangen. Der havde Hr. Wassner taget Opstilling i Ornat og hilste Flokken med den tyske Hitlerhilsen, oprakt højre Arm. Ugenert slog Flokken med hele Udstyret sig ned i Kirkens Stolestader.

Det mest forbavsende og forargelige var maaske endda, at da Kirkebetjent Johan Petersens Døtre var i Færd med at ringe Kirkens Klokker (saaledes som de ofte plejer at assistere deres Fader) kommanderede Hr. Wassner med Ordene »Jetzt wird geläutet!« to af de uniformerede Mænd op i Klokketaarnet, hvor de brutalt rev Klokkerebene ud af Haanden paa de unge Piger og selv ringede videre. Imidlertid var de ikke i Stand til at faa Klokkerne standse igen, hvorfor de maatte kalde Kirkebetjenten til Hjælp.«

Sagen, som i alt væsentligt forholdt sig som anført – Pastor Wassner hævdede dog, at de unge Fyre uden hans Viden og Vilje var trængt op i Taarnet – vakte betydelig Opsigt, blev udførligt behandlet i Bladene, bl.a. en afsluttende Redegørelse af Pastor Warncke i *Hejmdal* for 31.3.1934, og endte med en advarende Skrivelse fra Biskoppen til den tyske Præst, ledsaget af en Cirkulæreskrivelse til Ledelsen af de tyske Frimenigheder, hvori alvorligt fremhævedes Betingelserne for Frimenighedernes fortsatte Brug af Kirkerne.

I konflikt med de danske nazister, marts 1936

Grænsen mellem [hjemme]Tyskerne og de danske Nazister blev i de Aar meget udflydende og de optraadte som Regel også som Aandsfrænder. Efter Gudstjenesten en Søndag i Marts 1936 blev en nazistisk Gaardmand som Repræsentant for »Partiet« tilbage ved Kirkedøren for at invitere mig til et »Partimøde« hos Gæstgiver Sibbesen i Ullerup Fredag den 27. Marts, hvor »Føreren« Frits Clausen selv vilde have en Meningsudveksling med den forholdsvis nye Præst i Ullerup. Mødet refereredes bagefter i *National Socialisten* under en trespaltet Overskrift saalydende: »Marxist Præstens Opgør med sin nationalsocialistiske Menighed«. Om Anledningen til Mødet hed det desuden i det fordrejede Referat:

»I Fredags holdt Ullerup Afdeling [af DNSAP] Medlemsmøde med indbudte Gæster og en særlig Sag paa Dagsordenen. Forholdet er nemlig dette, at Sognepræsten, Pastor Warncke, i længere Tid systematisk fra Prædikestolen Søndag efter Søndag har angrebet Nationalsocialisterne paa meget illoyal Maade. Det har været aabenbart for Kirkegængerne, at Pastoren af politiske Grunde har angrebet Nationalsocialisterne uden at kende Nationalsocialismen og uden at søge at sætte sig ind i dens Ideer. For at tale ud om dette havde Nationalsocialisterne indbudt Pastor Warncke til ovennævnte Medlemsmøde, hvor Pastoren havde Lov til at tage Meningsfæller med«.

Skønt Mødet, der var arrangeret i den kendte bombastiske Stil med et dresseret Korps af fanatiske Klappere i lange Støvler; som brølede Bifald til Dr. Clausen, der i sin Tale fremsatte Trusler paa Livet mod navngivne Mænd, varede til Kl. 1, kom vi ikke hinanden nærmere. Lidt senere inviterede vi Nazisterne til Præstegaarden til videre Drøftelse uden større Resultat.

Derimod havde ovennævnte Referat til Følge, at jeg foruden at blive angreben videre i Nazibladet modtog Truselsbreve bl.a. fra en Hr. Asmus Paulsen jr. i Flensborg. Følgende er Uddrag af det første fra denne, dateret den 5.4.1936:

»Hr. Pastor Warncke

Jeg har med Interesse læst om det Møde hvor De var indbudt. Jeg tilraader Dem Hr. Pastor, hold Dem uden for Politik, det sømmer sig ikke for en Sjælesørger, pas Kirken, saa tjener De Gud og Deres Menighed, som er Dem betroet. Ligeledes beder jeg Dem undlade at blande Dem i Forholdene herovre. Deres Mening om Nationalsocialismens Ideer betyder intet, da jeg har forstaaet at De ikke har Evner at opfatte samme – istedetfor staar De og forfægter et System der er saa raaddent og djævelsk. Herr Pastor, jeg haaber at De vil komme til Indsigt inden det er for sent, for først naar Kommunismen overskrider den danske Grænse i Natura, saa ved De sikkert som det er sket i Rusland, at Præsterne er de første, der bliver myrdede – Hil Nationalsocialismens Forkæmper Hitler, og Hil Danmark.

Deres ærbødige A. Paulsen.«

Dette førte til en længere Brevveksling, under hvilken Hr. Paulsen sendte mig forskellige Avisudklip og Flyveblade, bl.a. ogsaa *Der Stürmer* [rigstysk nazistisk, stærkt antisemitisk blad]. Aandsfællesskab opnaedes heller ikke i denne Forbindelse. Men ejendommeligt

nok at tænke paa, at Nazismen den 9. April 1940 ret kom over den danske Grænse i »Natura«, og at Kaj Munk blev myrdet den 4. Januar 1944.

Kontrovers med et sognebarn, 1940

Som Eksempel paa den Mentalitet, der straks besjælede visse Landsmænd med Tyskernes Overfald paa vort Land, anføres følgende Episode. I 1940 foretoges en Udvidelse af Kirkegaarden i Ullerup. En herboende Mand, J.N., som ofte havde haft Arbejde for Menighedsraadet og for mig privat, men dog mente, at han aldrig var kommen til sin Ret, trængte sig ind i Arbejdet paa Kirkegaarden under Anvendelse af Trusler overfor Arbejdslederen. En Dag kom han ned til mig og – som det passede sig for et Herre-Menneske – nærmest forlangte Tilladelse til at samle Brænde i min Skov. Da jeg i den Forbindelse foreholdt ham den kedelige Maade, hvorpaa han var kommen ind i Kirkegaardsarbejdet, blev han helt rasende og sagde: »Naa, skal der ogsaa blandes Politik i den Sag. Tag De Dem i Agt, nu har vi faaet en anden Tid.«

Derpaa holdt han en knyttet Næve op for Hovedet af mig og raabte: »De skal komme til at pakke Deres Kuffert, det kan De stole paa!«

Han gik igennem Isen og druknede i Als Sund den 7. Februar og blev først fundet og begravet paa den udvidede Kirkegaard den 3. Maj 1947.

En artikel med konsekvenser, september 1942

Der faldt i alt i Ullerup Sogn i Krigen ca. 30 bomber, hvoraf en Del meget svære. De første faldt i øvrigt saledes, at de ved at være sluppet et Sekund senere vilde være gaaet ned i Gaarden hos den mest virksomme Nazifamilie og Menighedsraadsmedlem i Avnbøl. En anden Serie faldt ca. 100 M. fra Kirken uden at anrette Skade.

Men Natten til den 19. August 1942 blev nok den værste i den Retning. Der var en hæftig Luftkamp over Eggen, som særlig kom til at ramme Ullerup Sogn og de lige overfor liggende Sogne paa Als, særlig en del af Nordborg Sogn. Alene den Nat fandt der 18 svære Bomber i den nordlige Del af Sognet foruden utallige Brandbomber, hvoraf en Mængde omkring Præstegaarden. 2 Husmandssteder brændte, mens Beboerne kun i sidste Øjeblik reddede sig fra Flam-

merne og, som det synes, kun ved et Mirakel undgik at blive dræbt af Bomberne. Masser af Ruder blev knust og flere Ejendomme stærkt beskadigede, men intet Menneskeliv gik tabt her eller på Als-Siden.⁴

Mens Pastor Lænkholm i Nordborg holdt en Takkegudstjeneste for den underfulde Beskærmelse i Faren, skrev jeg om Begivenheden i Sognets Kirkeblad for September 1942, idet den dannede Baggrunden for Betragtningen: »Jeg tror paa Gud Fader den almægtige« med Teksten fra Ordsprogene 18.10: »Herrens Navn er et fast Taarn, den retfærdige løber til det og bliver beskyttet«.

Bladet blev af Sognets Hitler-Tyskere sendt som formentlig kriminelt til »højere Vedkommende«. Om Morgenen den 7. Oktober fik jeg da en truende Opringing fra Bovrup:

»De taler med Lærer Jürgensen (den berygtede Asmus von der Heide). Jeg ringer på den tyske Organisations Vegne, og det er officielt. De har i Deres Kirkeblad for September beskæftiget Dem med Krigen og bl.a. skrevet: »Hvorledes skal det gaa vore Børn? Skal Børn, der opdrages efter Kristentroens Aand og Grundsætninger kunne faa en Fremtid i Verden Side om Side med en Ungdom, der med Statsmagt opdrages til Gudløshed, krigerisk Raahed og Lovløshed?« Jeg spørger Dem, Hr. Pastor, har De ved den Ungdom, som opdrages saaledes med Statsmagt, tænkt paa den tyske Ungdom?«

Svar: »Hr. Jørgensen, De er mig jo ubekendt og jeg kan ikke vide, om De er den, De foregiver. Mit Kirkeblad er beregnet paa mit Sogn, og jeg vidste ikke, at De i Bovrup ogsaa var Holder. Hvad mine Tanker angaar, maa jeg bede Dem holde Dem til, hvad jeg har skrevet. Hvad jeg ivoerigt tænker, vil jeg ikke drøfte med Dem i Telefonen, men hvis det har Interesse for Dem, kan De træffe mig her i Præstegaarden.«

Han: »De kan og skal her med det samme svare paa, om De sigter til den tyske Ungdom, Ja eller nej.«

Jeg lagde Røret paa.

Hr. Jürgensen fremkom saa i *Nordschlewigische Zeitung* for 10. Oktober med et Angreb, der blev Begyndelsen til en lang Række meget fjendlige Artikler under Rubrikken *Unsere Stimme* i *Nordschleswigische Zeitung*. Under Overskriften.: »Ein dänischer Pastor beleidigt die deutschen Erzieher« skrev Hr. Jürgensen bl.a.:

»Wir sind der Ansicht, dass die Beleidigung unserer Jugend, die im heiligen Glauben an ihre Sendung zu Tausenden ihr Leben opfert, auch von einem

Ein dänischer Pastor beleidigt die deutschen Erzieher

Aus Baurup wird uns geschrieben:

Im Kirchenblatt für Ullerup schreibt Pastor Warncke einen Artikel, der deutlich eine politische Spitze gegen Deutschland hat. Da Herr Pastor Warncke als Gegner Deutschlands bekannt ist, ist der Artikel an sich nicht weiter auffällig. Auffällig aber ist der fast unglaubliche Angriff auf die deutsche Jugend. Daß er das englische Volk in dem Artikel, den er überschreibt: „Ich glaube an Gott, den Vater, den Allmächtigen“, als Freund des dänischen Volkes bezeichnet, nehmen wir zur Kenntnis, aber die Beleidigung unserer Jugend kann einfach nicht geduldet werden. Es heißt in dem Satz:

„Wie soll es unseren Kindern gehen? Können Kinder, die im Geist und nach den Grundsätzen des Christenglaubens erzogen werden, eine Zukunft erhalten in der Welt Seite an Seite mit einer Jugend, die mit Staatsmacht zur Gottlosigkeit, kriegerischer Rohheit und Geseklosigkeit erzogen wird.“

Aber die Meinung in diesem Satz kann kein Zweifel bestehen: die Worte „Seite an Seite“ und „mit Staatsmacht“ lassen klar erkennen, daß der Herr Pastor die deutsche Jugend meint. Bei einem fernmündlichen Gespräch sagte Pastor Warncke, nachdem er zunächst eine Erklärung überhaupt verweigert hatte, daß er die „deutsche Jugend nicht „speziell“ meine, d. h. auch diese Jugend. „Seite an Seite“ kann nur die deutsche Jugend mit der frommen dänischen Jugend zusammenleben — oder meint der Herr Pastor die Schwedische Jugend?! —

Nein, Pastor Warncke meint die deutsche Jugend — darüber kann kein Zweifel herrschen. Wenn er es leugnet, dann fügt er nur zu der unglaublichen Beleidigung eine bewußte Unwahrheit — oder er beherrscht die Sprache so schlecht, daß er sich nicht in ihr ausdrücken kann.

Wir sind der Ansicht, daß die Beleidigung unserer Jugend, die im heiligen Glauben an ihre Sendung zu Tausenden ihr Leben opfert, auch von einem Pastor nicht geduldet werden kann, sondern ihre unverzügliche Sühne finden muß. J.

Bovrup-læreren Asmus Wilhelm Jürgensens (*Asmus von der Heide's*) angreb på pastor Warncke i Nordschleswigske Zeitung 10. oktober 1942.

Pastor nicht geduldet werden kann, sondern ihre unverzügliche Sühne finden muss.«

Nazibladet *Fædrelandet* var ogsaa straks med. Under Mærket »K.S.« bragte det den 26.10.42 en stort opslaaet Artikel: »Atter en Præst paa Krigsstien. Pastor Warncke fra Ullerup mener at kunne skænde den Ungdom, der kæmper og bløder paa Europas Østfront.«

Ogsaa anonyme Truselsbreve indløb:

»Til den mærkelige Præst! Nu kan Di jo selv afgøre om Di mener, det formaalstjenligt at fortsætte med Deres Hetzpropaganda. Kender Di Pastor Niemøller?⁵ Di ønsker maaske at gøre denne Selskab?

Di kan regne med Klage til Kirkeministeren, og saa skal vi se om Di fortsat kan regne med at blive i Embedet. I det nye Danmark, som er i Anmarch er Di fuldkommen overflødig, den Slags Figurer vil der ikke blive Brug for, Gud ske Lov. Prøv nu at tænke, hvis Di kan tænke, om ikke Di kan se Di er paa en illegal Vej.

Dansk Front«

Hvad der videre skete, ses bl.a. af en leder i *Hejmdal* for 16. Febr. 1943 med Overskriften: »Dr. Møller paa Krigsstien«, hvori læstes:

»Det herværende tyske Mindretals Folketingsmand, Dyrlæge Dr. Jens Møller, Graasten, har været ude med en meget aggressiv Tale ved et tysk Partimøde i Haderslev, hvori han ogsaa fremsatte en Række Angreb paa danske Mænd, som udmundede i en Resolution, der i telegrafisk Form blev tilstillet Stats- og Udenrigsminister Scavenius med følgende Ordlyd:

»1000 til et Møde i Haderslev forsamlede Tyskere vedtog i Mindretallets Navn følgende Resolution: For at værne vort Folks og de europæiske Frontkæmperes Ære og for at opretholde den hjemlige Fred kræver vi indledet Straffeløstfølgelse mod Lektor Rosent, Aabenraa, Provst Schülein, Løgumkloster⁶ og Pastor Warncke, Ullerup, og deres Fjernelse fra Grænselandet.

Haderslev, den 14. Febr. 1943.

sign. Dr. Møller.

Fører for Mindretallet.«

Ogsaa gennem det tyske Gesandtskab blev en tilsvarende Klage sendt til Statsministeren. Sagen gik saa til Kirkeministeriet, og gennem Biskoppen fik jeg Sagens Akter tilstillet til Erklæring. Der var nu kommen

den Beskyldning med, at jeg fra Prædikestolen fremkom med fjendtlige Udtalelser om Tyskland og den tyske Folkegruppe [det tyske mindretal]. Under 5. Marts sendte jeg Sagen tilbage med følgende Erklæring:

»Til de i Henvendelsen fra det tyske Gesandtskab mod mig fremsatte Klager, at jeg, »fra Prædikestolen fremkom med fjendtlige Udtalelser om Tyskland og den tyske Folkegruppe«, skal jeg herved meddele, at dette har aldrig fundet Sted. Dyrnlæge Møller har aldrig været Tilhører i min Kirke, og hele Paastanden er af en saadan Art, at den aldrig kan bevises ved hæderlige og sandfærdige Midler. Der findes i mit Sogn slet ingen tysktalende Beboere. Mit Forhold til de meget faa tysksindede Familier kan belyses ved, at jeg ved min Embedstiltrædelse her i 1934, da man forlangte Kirken til tyske Gudstjenester, tilbød selv en Gang om Maaneden at prædike paa tysk.

Artiklerne i Nordschleswigsche Zeitung beskæftiger sig med en opbyggelig Betragtning i mit Kirkeblad, hvor jeg beskyldes for at have fornærmet den tyske Ungdom og dens Opdragere ved at bruge Udtrykkene »Gudløshed, krigerisk Raahed og Lovløshed«.

Overfor dette maa jeg henvise til den nævnte Artikel i Kirkebladet, som vedlægges. Der findes overhovedet ingen nationale Betegnelser i Forbindelse med den omtalte Ungdom. Det paaankede Citat er desuden revet ud af sin Sammenhæng, hvorved fremkommer en tilsigtet Fordrejelse af hele Artiklens Tendens. (jvf. f. Eks. Artiklens Slutning).

Skønt jeg naturligvis deler mit Folks Længsel efter, at de fremmede Tropper snart vil forlade vort Land, kan Beskyldningen, at jeg er »en Fjende af det tyske Folk«, ikke opretholdes.

(Hermed vil jeg ikke have lagt Skjul paa min Overbevisning, at den nationalsocialistiske Livs- og Verdensanskuelse er i afgjort Modstrid med Kristendommen som den læres i Bibelen og vor Kirkes Bekendelsesskrifter. Kongen har ved sit Kaldsbrev betroet mig Præsteembedet paa de Vilkaar, som findes i det højtideligt afgivne Præsteløfte, hvorved man forpligtes til »at forkynde Guds Ord rent og purt« og »bekæmpe saadanne Lærdomme, som strider mod Folkekirkens Trosbekendelse«. »Alt dette lover jeg med Regnskabsdagen for Øje samvittighedsfuldt at ville holde, efter den Naade, som Gud mig dertil vil forlene«.

Dertil forventer jeg ogsaa underdannigst Kongens Beskyttelse og skal forøvrigt i Guds Navn gaa ind under Følgerne«.

Søndag den 14. Marts kom Biskop Noack personligt bilende herved for at faa det sidste indklamrede Afsnit erstattet med følgende: »Jeg

har saavel i Tale som i Skrift bestræbt mig for, tro mod mit afgivne Præsteløfte at forkynde Guds Ord rent og purt og bekæmpe saadanne Lærdomme som strider mod Folkekirkens Trosbekendelse. Og dette forventer jeg fremdeles at faa Lov til i fuld evangelisk Frihed«.

Det gik jeg, omend nødig, med til – men Biskoppen gjorde gældende, at da Sagen angik Tyskerne, var det ikke værd at drage ogsaa Nazisterne med i den. Ligeledes mente han ikke, at man paa det Tidspunkt burde hentyde til Kongemagten.

For provsteretten, maj 1943

I Skrivelse fra Biskoppen af 20. April 1943 fik jeg Meddelelse om, at Kirkeministeriet havde paalagt ham at foranledige Sagen undersøgt ved en Provsteret, og »naar Undersøgelsen er afsluttet udbeder man sig Indberetning om Resultatet af denne.«

I de første Dage af Maj var jeg i København og benyttede Lejligheden til en Samtale med daværende Kirkeminister Holbøl. Ministeren, for hvem jeg præsenterede mig som en af hans gamle Studenter i Kirkeret, var meget elskværdig. Paa mit Spørgsmaal, hvorledes man i Ministeriet saa paa Sagen, svarede han: »For Provst Schülein ser det maaske mere alvorligt ud, men i Deres Sag er der efter min Mening ikke mere end der kan ligge bag paa min Haand. Men Tyskerne vil have, at der skal ske noget med Dem, enten skal De skydes eller deporteres eller hænges. Forleden kom Deres Dyr læge (Møller) hen til mig her nede paa Gaden og paa mit Spørgsmaal, hvor han agtede sig hen, svarede han ophidset: »Jeg skal op at tale med Dem om Deres Præster. De maa gøre noget for at holde Styr paa dem«.

Torsdag den 27. Maj Kl. 10.15 mødte jeg da for en Provsteret paa Domhuset i Graasten. Denne bestod af Dommeren Gredsted og Provst Rohleder, Broager. Under Forhøret var Dommeren meget elskværdig og syntes at ville opnaa et Resultat til Protokollen, som kunde fjerne alle Vanskeligheder for mig. Jeg udtalte derfor, at jeg fuldt ud stod ved alt, hvad jeg havde skrevet og i ingen Henseender vilde have mine Udtalelser bortforklarede eller afsvækkede. Beskyldninger for fjendtlige Udtalelser fra Prædikestolen mod det tyske Folk maatte jeg naturligvis benægte.

Noget skulde der altsaa ske, og der skete da det, at Biskoppen under 16. Juli maatte ekspedere en ministeriel »Næse« til mig. Skrivelsen begyndte saaledes: »Med Deres Højærværdigheds Skrivelse af d. 1.

juni d.A. har Ministeriet modtaget Udskrift med tilhørende Bilag af Retsbogen for Lundtofte og Nybøl Herreder«. Denne citeres, hvorefter Slutningen lyder:

»I Anledning heraf skal man anmode Deres Højærværdighed om tjenstligt at ville paalægge Sognepræst Warncke fremtidig at afholde sig fra saadanne Udtalelser, der som de herom meldte er holdt i en saadan Form, at de kan give Anledning til Misforstaaelse ikke mindst under hensyn til, at et ikke ringe Antal Frikorpsmedlemmer [Frikorps Danmark] er hjemmehørende der paa Egnen«.

Tyskerne var tilsyneladende tilfredsstillede. I *Nordschleswigsche Zeitung* for 30. Juli stod bl.a. under Overskriften »Das Kirchenministerium zum Fall Schülein – Warncke«:

»Das Kontor der deutschen Volksgruppe beim Staatsministerium teilt uns mit, dass das Kirchenministerium durch den zuständigen Bischof sowohl dem Probst Schülein als auch dem Pastor Warncke einen Disziplinentscheid übermittelt hat – zu dem vorstehenden Bericht könnte noch sehr viel ausgeführt werden. Wir begnügen uns heute zunächst mit der Feststellung, dass amtlicherseits von dem Verhalten der beiden Pastoren abgerückt wird.«

Som Eksempel paa den udmærkede Solidaritet, der gennem hele Kri-gen raadede i Præstestanden anføres følgende to smaa Breve, som jeg modtog lige efter, at Biskoppen havde sendt mig den ministerielle Tilrettevisning:

»Kære Pastor Warncke!

Som Supplement til min sidste Skrivelse kan jeg ikke dy mig for at sende Dem nedenstaaende Udclip:

Alvorlig Advarsel!

Politifuldmægtig Tønnesen: Anklagemyndigheden kan gaa med til, at de Herrer slipper med en Advarsel.

Dommeren: Hvad skal de advares mod?

Tønnesen: Fastholdt sin Paastand.

Dommeren: Hr. Thaysen, De har ikke gjort noget galt, men De maa aldrig gøre det mere! (Nordsjællands Venstreblad).

Med venlig Hilsen. Haderslev, d. 13.8.43.

Deres hengivne Noack«.

Carl W. Noack (1885-1960), biskop i Haderslev 1937-1955. Under besættelsesårenes vanskelige forhold nød Noack stor anseelse. Han var i besiddelse af stor myndighed og bevarede også under krigen et godt forhold til Nordslesvigs tyske præster. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

»Herr pastor Warncke!

Hjertelig til lykke med den tildelte Udmærkelse, der er dog smaa Lyspunkter i det meget Tusmørke.

Ø. Velling, d. 8.8.43.

Venligst Deres Aage Sletten«.

Sygeorlov og britisk flyver i præstegården, 1944

At Tyskerne under krigens Gang og Forholdenes Udvikling herhjemme havde vanskeligt ved at undgaa Nervøsitet fremgik af den store Razzia Natten til den 29. Aug. 1943, da en Mængde førende danske Mænd Landet over blev arresterede.⁷ Blandt dem var provst Schülein, hvem jeg intet anende havde besøgt Torsdagen forud. Han blev indsat

paa Kasernen i Tønder, men senere løsladt igen. Snart efter kom Tyskernes Overfald paa de danske Jøder. Ved Kaj Fønss-Jørgensens Begravelse i Egen Kirke den 2. Oktober omdelte Biskop Noack til alle de tilstedeværende Præster i lukket Konvolut en Skrivelse med Paalæg om at oplæse den ved Gudstjenesterne i alle Kirker næste Dag. Det var Biskoppens og den danske Kirkes Protest mod Jødeforfølgelsen. Den blev altsaa som i hele Landet oplæst i Ullerup Kirke Søndag den 3. Oktober, idet jeg i Forvejen havde bedt alle Menighedsraadets Medlemmer om at være til Stede.

Onsdag den 5. Januar 1944 kom jeg sent hjem fra Skoven og fandt Familien i oprevet Sindstilstand. Et Par af Drengene gik paa Havegangen og ventede, kom saa løbende og sagde: »Far, Kaj Munk er bleven myrdet, det har Tyskerne gjort.« Jeg kom i Tanker om Hr. Paulsens Advarsel fra Flensborg: – »saa er Præsterne de første, der bliver myrdede« og bemærkede til en Mand fra Sognet, som var til Stede: »Ja, der begynder at blive mindre hyggeligt, man bør maaske holde sig i Alarmberedskab og være belavet paa alle Eventualiteter«.

Siden 9. April 1940 og i Tiden derefter havde mit Hjerte begyndt at gøre Vrøvl, og det havde i flere Perioder været en ret generende Lidelse for mig. Lægen havde flere Gange foreslaaet mig at tage paa Kur for at faa fuldstændig Ro og blive grundigt undersøgt. Jeg besluttede da nu at gøre Alvor af dette og benytte den urolige Tid til en mulig Forbedring af Helbredet, hvorfor jeg blev indlagt paa Statshospitalet i Sønderborg med Syge-Orlov i 4 Måneder.

Det var i de Tider, da de engelske Flyvere Nat efter Nat i Tusindvis dundrede hen over Egnen. Da mine to største Drenge Søndag den 30. Jan. besøgte mig paa Hospitalet, havde de en spændende Historie at fortælle hjemmefra. Da den ældste, Chim, Lørdag Aften kom fra Skole og skulde stille Cyklen ind, blev han forskrækket ved en mystisk puslen fra Mørket i Cykleskuret. Da han fik tændt Lys, stod en ung engelsk Flyverløjtnant for ham. Han var noget forslaaet i Ansigtet og havde forstuvet den ene Fod ved Faldet. Chim fortalte ham paa engelsk, at han var i Danmark og mellem Venner. Da han var kommen til Ro i Stuen, fortalte han, at han den foregaaende Nat sammen med sine Kammerater havde maattet springe ned med Faldskærm fra deres Bombmaskine, som var bleven ramt og styrtet ned kort efter, han var saa gaaet ind i vor Have og havde siddet skjult i den store Rhododendron fra Fredag Nat kl. 2 til Lørdag Aften, da han var listet ind i Laden og blev funden. Hans Navn var Ronald Pilgrim. Han

var startet fra Kettering Flyveplads, denne gang paa sin 28. Tur over Danmark til Tyskland. Han var fra Manchester. Min Hustru ringede efter dr. Hansen, V. Sottrup, som sammen med sin Hustru straks kom til stede og forbandt ham. Efter at ogsaa Pastor Nielsen, som betjente Embedet under mit Fravær, var tilkaldt, raadslog man til langt ud paa Aftenen om, hvorledes den unge Mand kunde hjælpes til Sverrig, hvad han meget ønskede. Desværre havde vi dengang endnu for ringe Kontakt med de »underjordiske« Kredse paa Sjælland til, at det kunde gennemføres. Resultatet blev derfor, at han overnattede hos dr. Hansens, hvor han (efter at en fortrolig – telefonisk – Henvendelse til Politimesteren i Graasten om Raad og mulig Hjælp var bleven afslaaet med Advarsel) maatte afleveres til tyskerne Søndag Morgen. Han kom dog godt hjem fra Fangenskab, og vi har siden opnaaet Forbindelse med ham.⁸

Oberst Paludan-Müller og dagens tekst, pinsen 1944

Med Søndag den 21. Maj overtog jeg igen Betjeningen af Embedet, og Fredagen derefter fandt Mordbranden Sted paa Oberst Paludan-Müller i Graasten. En Rystelse af Afsky greb alle. Da jeg om Lørdagen forberedte min Pinseprædiken til næste Dag, kom min Fætter fra Graasten og fortalte mig som Øjenvidne, hvad der var sket. Det fik uundgaaelig nogen Indflydelse paa Gudstjenesten og Begivenhedernes Gang Pinse-dag. Gudstjenesten var stærkt besøgt bl.a. ogsaa af en Del af de mest haardnakkede Nazister. I Teksten hed det: »Dersom I elsker mig, da hold mine Befalinger«, og »den, som har mine Befalinger og holder dem, han er den som elsker mig«. Dertil sagde jeg bl.a.:

»Dette betyder selvfølgelig Krav til os om, at der skal være Overensstemmelse mellem vor paastaende Kristendom og vore Gerninger og Sympatier. Man kan, for at anføre et fatteligt Eksempel, ikke være Forbryder eller sympatisere med Voldsmænd og Mordbrændere og samtidig hævde at være en god Kristen og Jesu Ven.«

I Kirkebønnen bad jeg dernæst under aandeløs Stilhed og med Navns Nævnelser for Fru Oberstinde Paludan-Müller og deres Børn, takkede Gud for det lysende Eksempel paa sandt dansk og kristent Mod, som deres tapre Fader havde givet, og at vi alle med dem maatte styrkes i en uforfærdet Tro paa Sejr og Oprejsning for Sandhed og Ret.

Konfrontation ved pinse-bryllup i Ullerup kirke

Om Eftermiddagen havde jeg to Vielser. Den ene, som var aftalt Kl. 16.30, skulde nødvendigvis netop finde Sted Pinsedag, for at Brudgommens Bror – begge mine gamle Konfirmander – kunde være med til Brylluppet. Han var nemlig SS-Frivillig paa Orlov og skulde rejse Dagen efter. Da denne Vielse blev aftalt under dette Hensyn, betingede jeg mig, at SS-Manden skulde møde i civil i Kirken. Dette var jeg berettiget til, da kirkelige Handlinger efter Loven ikke kan forlanges udført paa en første Helligdag paa de store Højtider (hvad jeg unægtelig først huskede bagefter). Familien viste sig at være mere nazistisk end jeg anede, saa Muligheden ikke er udelukket, at man tilsigtede en Provokation. Da Klokkeren var 16.30 kom Brudens Søster ind i Præsterummet og bad, om at vi ikke kunde vente lidt endnu, da der skulde komme nogle flere Deltagere. Jeg indvilgede naturligvis, idet jeg troede, det maatte være Brudefolkene vi skulde vente paa. Lidt efter trak jeg Gardinet til side for at kunne skønne, hvornaar vi maatte begynde. Men derefter kom ingen flere eller andre end – Soldaten i den tyske Nazi-Uniform! Jeg gik da ud for at foreholde hans Fader dette Brud paa Aftalen. Til min Overraskelse saa jeg, at Brudeparret allerede sad for Altersranken, og da Orgelet samtidig spillede, faldt Ordsnittet lidt kort. Paa min Henstilling til Faderen om at foranledige SS-Manden ud af Kirken, svarede han i stor Ophidselse »nej«.

Jeg var under det stadig friske Indtryk af Begivenhederne i Graasten ikke til sinde at ville taale ogsaa denne overlegne Haan af det, som var dansk og ret og tilbød derfor, at jeg ville gaa. Derpaa sprang Faderen op og forsvandt med Soldaten i ildevarslende Vrede ud af Kirken.

Jeg gennemførte derpaa Vielsen, som om intet var hændt, idet jeg talte ud fra det Ord, som Brudgommen havde faaet paa sin Konfirmationsdag: »Al god Gave er ovenfra og kommer ned fra Lysenes Fader.« Som Eksempel paa de gode Gaver, Gud giver, nævnte jeg fra Luthers Forklaring til Fadervor: Dagligt Brød, Hus og Hjem, en god Ægtefælle og gode Børn, god og trofast Øvrighed og Styrelse i Landet, Fred, gode Venner og trofaste Naboer. Man maatte ogsaa som rimeligt huske at takke Gud for hans Gaver og ikke lade sig friste til Utaknemmelighed, saafremt fjendtlige og troløse Folk med ildesindet og løgnagtig Propaganda skulde forsøge at lægge vort Fædreland og de gode Livsvilkaar, det byder os, for Had. Saaledes vil og bør vi vise

os som Børn af Gud, Lysenes Fader der giver gode Gaver – ikke at forglemme Syndernes Forladelse.

Da jeg bagefter lykønskede Brudedefolkene og de nærmeste af Familierne, viste en Søster til SS-Manden, som for ikke længe siden var bleven konfirmeret, en utrolig Frækhed. Med knejsende Nakke snærrede hun: »Pas De bare paa med Deres Lys!« (Hentydning til Talen), hvorpaa hun demonstrativt gjorde omkring og gik hoverende ud af Kirken. Den ældste Søster var derimod meget venlig. Hun havde tidligere fortalt mig, hvor ked hun var af Broderens Landsforræderi, og hvor pinligt de følte det med hans raa og brovtende Optræden, naar han var hjemme paa Egnen. Men ak, sagde hun, nu er jo desværre de fleste af Familien gaaet over til det tyske Parti. Jeg sagde til hende, at jeg vilde tale med hendes Fader, da det havde overrasket mig, at han tilsyneladende var bleven saa fornærmet. Det havde jeg ikke ventet, da han jo selv havde siddet i min stue og udtalt sin Sorg og Forbitrelse over, at Peter var kommen i med Nazisterne og bleven ledet ind i dette saa ung. Aah, ja, sagde hun, men Far er nu saa hidsig, han vil desværre vist ikke lade sig tale til Rette.

Da jeg kom hjem fra Kirken, ringede Telefonen, som ellers er lukket om Søndagen. Det var Biskoppen fra Haderslev! Saa langt var Begivenheden allerede rygtedes, skønt der ikke var gaaet halvanden Time, siden Vielsen begyndte. Hvad der var foregaaet i den korte Tid, var følgende: Faderen og Soldaten var taget hjem til Blans. Overfor Naboen, Gdr. Andr. Madsen, havde de raset og truet med det værste. Denne havde ringet til Provsten om, hvad der kunde gøres for at redde Præsten. Provsten havde saa sat sig i telefonisk Forbindelse med Biskop Noack, som nu udbad sig en Forklaring om, hvad der var sket. Da jeg havde givet ham den i Overensstemmelse med foranstaaende, udtalte han, at der under de raadende Forhold ikke var andet at gøre end at tage ned og bede Familien om Undskyldning. Jeg sagde, at jeg havde sendt Bud, at jeg vilde tale med Faderen en af de nærmeste Dage. Biskoppen mente, det helst maatte ske straks.

Det blev en temmelig farefuld Færd. Da jeg nærmede mig Huset hvor Bryllupsselskabet var samlet, stod nogle Piger med den truende Dame fra Kirken paa Trappen og raabte til Herrerne: »Smid da den Karl ud af Gaarden«. Brudgommen kom mig ligbleg imøde og bad mig forlade Stedet, da de efter dette ikke vilde have mere med mig at gøre. Jeg forlangte imidlertid først at tale med Faderen, som derefter kom frem. Han var dog stadig helt ubehersket og erklærede raa-

Ullerup kirke set fra vest. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

bende, at nu nyttede ikke mere nogen Snak eller Undskyldning, det skete var allerede forlængst ude over Sognets Grænser. Dertil svor han, at han eller hans Børn ikke mere skulde sætte deres Ben i Kirken (hvilket i Parentes bemærket ikke vilde betyde nogen synderlig Forandring i deres hidtidige Praksis). Soldaten bandede truende, at han var lige saa god Dansker som jeg. Og var det ikke min Hensigt at bede om Undskyldning, endsige da erklære, at jeg beklagede min Optræden, saa naaede jeg det heller ikke. Brudens Søster, der havde bedt mig vente i Kirken, kom nemlig farende med min Cykel fra Lademuren og erklærede, at nu skulde Snakken have Ende og jeg ud af Gaarden. Med den Bemærkning, at de forhaabentlig med Tiden vilde se lidt mindre ophidsede paa Sagen, forlod jeg saa med tilsyne-

ladende uforrettet Sag dette sydende Infernum, idet jeg undrede mig over, at en saadan Udvikling var mulig. Jeg havde altid haft et godt Forhold til begge Familier, for Soldatens Far havde jeg konfirmeret en hel Række Børn, skaffet ham Penge fra »Den Sønderjydske Fond«, begravet hans Hustru, aarligt været inde med Penge af Juleuddeling- en o.s.v. og ment, at vi var fine Venner og nationalt Meningsfæller.

»Under jorden«

Næste Dag, 2. Pinsedag, fortalte Soldatens Paarørende til Folk (paa Ballegaard), at de havde meldt mig til Tyskerne. Vore Venner i Blans raadslog i Løbet af Formiddagen, og om Middagen efter Kirken kom Frk. S. Madsen og meddelte os, at der var Fare og jeg straks maatte væk. Det blev en brat Afslutning igen paa Tjenesten, som jeg lige havde paabegyndt efter Syge-Orloven. Efter en hurtig Afsked med Hjemmet – den mindste af Børnene laa paa Sofaen i min Stue og sov – cyklede jeg ned til Biskop Noack, hvor jeg fik en hjertelig Modtagelse og Tilbud om foreløbigt Ophold. Til min udførlige Rapport bemærkede Biskoppen smilende: »Ja, jeg kan ærlig talt godt forstaa Dem.«

Jeg boede nogle Dage hos Familie paa Haderslev Egnen og fik daglig Underretning fra Biskoppen om, hvorvidt der fremkom noget om Affæren i det tyske Blad. Det skete ikke, hvad jeg opfattede som foruroligende. Det samme gjorde andre. Da jeg en Aften spiste Middag hos Børsen Hansen og Frue, som stammer her fra Sognet, erklærede han, at efter hans Bedømmelse stod min Sag ikke godt, jeg maatte under ingen Omstændigheder vende hjem igen, men skulde til Sjælland og evt. til Sverrig. Han ringede til Biskoppen, som paa hans Forespørgsel erklærede, at han ordnede alt vedrørende Embedets Betjening, og at min Hustru vilde faa Lønningen udbetalt ubeskaaret under mit Fravær.

Inden jeg rejste videre, mødte jeg den første Hjælp fra Politiets Side, idet en Kriminalbetjent i Vojens (Mehlsen), udleverede mig et Legitimationskort til Udfyldning efter Behag, og som han derefter vilde forsyne med Politiets Stempel.

Paa Sjælland kom jeg hurtigt i Kontakt med de »illegale« Kredse og mødte alle Vegne en uforglemmelig Hjælpsomhed gennem det følgende Aar.

Efter nogle Dage i København ankom jeg til min Søster og Svoger, Bang-Møller i Allerslev Præstegaard den 14. Juni 1944, hvor allerede

en Ritmesterfrue (Astrid Scholten), holdtes skjult. Men allerede Dagen efter maatte jeg bort derfra, da der paa min Kones Vegne blev ringet fra Graasten, at jeg ikke maatte være hos Familien, da Gestapo havde været to Gange efter mig her i Præstegaarden.

I Brev ad Omveje fik jeg nærmere Besked om, hvad der var sket. Samme Dag, den 14. Juni ankom en Bil til Præstegaarden med fire Personer, hvoraf de to talte Dansk, den tredie Sønderjydsk og en Tysk. Under Foregivende af at skulle have Oplysninger fra Kirkebogen, spurgte de efter Præsten, som altsaa var saa heldig ikke at være hjemme. Paa min Hustrus Tilbud, at hun kunde ordne det og evt. udstede Attesten for dem, erklærede de, at der ogsaa var mere, saa de maatte tale med Præsten om, hvorfor de vilde komme igen. Mod Aften vendte de saa tilbage og forsøgte først i Haven at indsmigre sig hos en af Drengene for at faa ham til at sige, hvor Far var henne. Det vidste han ikke. De forlangte da Adressen hos min Hustru, som svarede, at hun ikke vidste, hvor jeg var. Hun spurgte om det var Tildragelsen i Kirken Pinsedag, de interesserede sig for, hvad de bekræftede, idet de spurgte, om hun ikke syntes, det var mærkeligt at en Kone ikke vidste, hvor hendes Mand var henne. Min Kone svarede: »De kommer altsaa fra Gestapo, synes De da ikke ogsaa, at det er nogle mærkelige Tider vi lever i?« De forsvandt derefter med uforrettet Sag og kom ikke oftere.

I Organet *Der S.K. Mann, Blatt der Sturm-Kolonnen Nordschleswig*, Nr. 3 1944, læstes efter dette et svulstigt Digt af en Max Bökinghardt, som indeholdt en rasende Trusel. Overskriften lød: »Wir warnen Warncke!« og der stod bl.a.:

*»Herr Pastor Warncke, Pfarrherr der Gemeinde
Von Ulderup im schönen Sundewitt
Erklärt zum Beispiel jedem sich zum Feinde,
Der an der Ostfront gegen Rusland stritt,
Leicht sind in ihm erweckt des zornes Mächte,
Wo andre Liebe meinen sät er Hass.
Jedoch was er sich jüngst zu tun erfrechte,
Das übersteigt selbst sein gewohntes Mass.
Was uns betrifft, das mag er gerne wissen,
Wir würden uns zu jeder Zeit bemühn,
Ihm den Talar, und wenn die Nähte rissen,
Mit Nachdruck über seinen Kopf zu ziehn.«*

I tjeneste igen, maj 1945

Uforglemmelig blev Hjemkomsten, da jeg paa Cykle naaede hjem fra Sjælland Mandag den 7. Maj 1945 efter at have gjort Ophold hos Biskop Noack i Haderslev for at melde mig til Tjeneste igen. Den begyndte med, at jeg holdt Takkegudstjeneste for Freden og Sejren, Kristi Himmelfartsdag, Torsdag den 10. Maj.

Min Hjemkomst var hurtigt rygtedes, og Frihedskæmperne meddelte mig telefonisk, at de havde planlagt i sluttet Trop at afhente mig og følge mig op til Kirken, men de var bleven forhindrede ved at blive udkommanderede til Tjeneste i Sønderborg samme Dags Morgen Kl. 6. Skønt Kirken om Søndagen havde været stærkt besøgt, som Tilfældet var de fleste Steder i Landet i spontan Glædesytring, var Kirken den Dag igen tæt fyldt. Da jeg gik op ad Kirkegulvet, rejste hele Menigheden sig til Velkommen, hvad mange Haandtryk bagefter bekræftede.

Det blev en meget festlig Gudstjeneste. Vi sang: »Den signede Dag med Fryd vi ser« – »Lover den Herre« – »Forgæves er vor Kraft og Kunst« – »Vaj nu Korsets Flag« og »Nu takker alle Gud«.

Til Lektie fra Alteret læste jeg Sl. 21: »Herre, Kongen glæder sig i din Kraft, og hvor saare fryder Han sig ved din Frelse«, o.s.v. hele Salmen, samt Sl. 9, 8-13. Efter Evangeliet paa Prædikestolen oplæste jeg det i Anledning af Krigens Slutning udsendte Hyrdebrev fra Biskopperne. Jeg prædikede derefter over Dagens Tekst med Anvendelse af Daniels Bog Kap. 7 om »den gamle af Dage« og »Menneskesønnen i Himlens Skyer«, Aabenbaringsbogen Kap. 18, og Grundtvigs Sang »Fædreneland ved den bølgende Strand«. Følgende Hovedtanker:

Vi ser i disse lykkelige Dage Dannebrog hæve sig frit, befriet i Solskinnet under Himlens Blaa. Paa Kristi Himmelfartsdag saa en lille Skare Mænd Jesus, Livets og Dødens Herre fra Gravenes Land, Sydens og Sorgens Hjem hæve sig mod Himlens Skyer for at tage Sæde ved »Kraftens højre Haand«. Da Han selv var Livet og Sandheden, betød dette en evig Garanti for Sandhedens og Rettens Sejr til Livets Fremgang. Det var ogsaa det Daniel og Johannes saa i deres profetiske Syner. Sandhedens og Rettens Verden hæver sig sejrrigt op af Undertrykkelsens Mørke. Sammen med de andre gaar ogsaa vort Folk nu atter ind til Livet i Frihedens skønne Solskinsdage. Herren bebrejdede Apostlene deres Vantro overfor Vidnesbyrdet om Opstandelsen. Alt-

saa maa heller ikke vi være vantro, og naar vi nu skal være med til at opbygge en ny og bedre Fremtid for vort Folk og Verden, saa lad os gøre det i en frejdig Fortrøstning til Gud og de frelseshistoriske Kendsgjerninger, som vi bekender os til i den kristne Tro.

Ullerup Præstegaard i Juni 1947. Carl Warncke.

Efterskrift: Warncke og Folkekirken

Pastor Carl Warnckes stridbar- og principfasthed under Besættelsen var hverken typisk for præstestanden eller den danske Folkekirke som sådan. Warnckes position har sikkert været rundet af såvel hans karakteregenskaber som hans nationale og kirkelige orientering. Det sidste var ikke uvæsentligt for den enkelte præsts opfattelse af besættelsen og hans ageren i forhold til denne. Indre Mission, som sognepræsten i Ullerup var rundet af, så den tyske besættelse af Danmark som straffen for den omsiggribende kulturradikalisme og materialisme. Den anden kirkelige hovedretning, grundtvigianismen, afviste, at besættelsen så at sige var Gud-villet. Modsat missionsfolkene var man indstillet på at acceptere 9. april-ordningen med dens tyske (illusoriske) løfter om dansk selvstændighed og neutralitet. Ganske som Indre Mission mente de grundtvigske, at landets ulykke måtte medføre befolkningens ansvarliggørelse, men hvor Indre Mission, i hvert fald til en begyndelse, mente, at den ydmygende nationale situation tilsagde tavs selvransagelse, søgte grundtvigianerne tilbage i folkets historie, og Grundtvig var naturligvis den store inspiration. Folkets beståen afgang ikke af ydre forhold, men af folkets forhold til den åndelige arv og troen på, at Gud havde givet danskerne landet og ville bevare det, så længe danskerne var tro mod deres opgave – en national opgave som grundtvigianerne så som Gud-givet. Denne fokusering på sammenhængen mellem det indre og det ydre gjorde det altovervejende flertal af grundtvigianerne til faste støtter for den danske samarbejds- og forhandlingspolitik i forhold til besættelsesmagten – uden at man dog af den grund var ukritiske over for samlingsregeringens enkeltdispositioner eller -personer. Holdningen var, at forhandlingspolitikken netop gav danskerne den frihed i de indre, åndelige forhold, som for de grundtvigske var de ydre forholds forudsætning. Hvis man som missionsfolkene vedblev med at fokusere på skyld og ansvar, ville det efter de grundtvigskes mening blot føre til indre opløsning. I stedet skulle man skabe en national samling over

for besættelsesmagten. Alsangs-bølgen i 1940 og skabelsen af Dansk Ungdomssamvirke var direkte resultater af den grundtvigske opfattelse. Indre Mission vægrede sig derimod ved at tilslutte sig Dansk Ungdomssamvirke, bl.a. fordi det efter missionsfolkenes mening forfulgte verdslige mål, hvor forholdet til Gud måtte være det centrale. Senere under Besættelsen blev Indre Mission langt mere tilbøjelig til at forholde sig til verdslige, politiske forhold.

Mindre kirkelige retninger som Kirkeligt Forbund og Barthianerne, som var inspireret af den svejtsiske teolog Karl Barth, var også skeptiske over for Ungdomssamvirket og i det hele taget samarbejds- og forhandlingspolitikken. At ligge underdrejet, indtil stormen var ovre, hjalp efter deres mening intet, for ingen ydre garantier for Danmarks uafhængighed hjalp, hvis ikke folket fandt den indre integritet og den åndelige og personlige suverænitet.

Især Tidehverv kunne ikke acceptere 9. april-ordningen og et initiativ som Ungdomssamvirket. Tendenserne til at indrette sig efter de nye tider, dvs. den tyske besættelse, spærrede efter Tidehvervs opfattelse blot for erkendelsen af nederlaget. Og når man i Tidehverv ikke havde tiltro til Ungdomssamvirket, skyldtes det dets mål om massepåvirkning, hvor der ifølge Tidehverv var behov for personlig selvstændighed. At værne friheden var ganske rigtigt en vigtig opgave, men det var noget, man skulle påtage sig som menneske uden at tage Gud til indtægt.

Som institution fandt Folkekirken hurtigt sin plads i besættelses-systemet. Man støttede kongens og regeringens parole om »ro og orden«. Tidens alvor tilsagde ikke noget oprør, men det var karakteristisk, at i det omfang man kan tale om fløje i det kirkelige liv, var reservationerne overfor 9. april-ordningen med den efterfølgende samarbejds- og forhandlingspolitik størst på højrefløjen, som også omfattede en del højregrundtvigianere.

I takt med regeringens indrømmelser over for tyske krav blev de principielle uenigheder i det kirkelige landskab stadig mere udtalte, og to hovedstandpunkter udviklede sig: det ene hovedstandpunkt var, at ansvaret for den danske Folkekirke og regeringens og kongens vanskelige situation nødvendiggjorde, at man ikke tog stilling til aktuelle politiske (i bredeste forstand) spørgsmål i prædikerne. Teologisk støttede dette hovedsynspunkt sig til den opfattelse, at Guds ord var evigt aktuelt og ikke skulle indrette sig på særlige situationer. Det andet hovedsynspunkt var, at ansvaret over for etiske principper som

ret og sandhed måtte have primat over for alle andre hensyn. Derfor måtte kirken sige fra, når sandhed og ret blev knægtet. Vel var kirken forpligtet til lydighed over for den rette øvrighed, men øvrigheden havde selv undsagt loyalitetsforholdet, når den tillod krænkelser af sandhed og ret. Kirken kunne ikke fortsætte, som om intet var hændt, men måtte tværtom protestere og forkynde Ordet ind i den aktuelle situation. Groft betegnet var det første hovedsynspunkt det grundtvigske, og det andet det ikke-grundtvigske. Pastor Warnckes pinseprædiken 1944 er et eksempel på, at Ordet blev forkyndt ind i en aktuel situation, og at ret og sandhed blev fremhævet som havende primat over alle andre hensyn.

De to hovedsynspunkter udkrystaliseredes tydeligt fra omkring 1942. Især skreddet i jurisdiktionen, dvs. den stigende tyske indblanding i retsforfølgelsen af danske borgere, stillingen til den såkaldte »kirkekamp« i Norge, racespørgsmålet og den begyndende »båndlæggelse af evangeliets frihed« i form af diverse cirkulærer fra Udenrigsministeriet og Kirkeministeriet satte tingene på spidsen og skilte vandene. Nok kunne Kirkeministeriet principielt ikke blande sig i forkyndelsen, ikke desto mindre holdt ministeriet præsterne i særdeles stramme tøjler. Efter maj 1945 hed det sig, at dette skete på tysk forlangende, men der var fra Kirkeministeriets side i høj grad tale om forebyggende selvcensur- og -justits.

På den kirkelige højrefløj og i de økumeniske kredse voksede utilfredsheden med tingenes tilstand i løbet af 1943, og fra disse kredse blev der lagt et betydeligt pres på biskopperne. Disse manede dog til besindighed, idet man henviste til, at man var tjenestemænd og ansvarlige over for centraladministrationen og over for kongens og den afgæede regerings bud.

Med overgrebet på de danske jøder i oktober 1943 øgedes presset på biskopperne i en grad, så en kirkelig stillingtagen i den konkrete situation var uomgængelig. Det resulterede i »jøde-hyrdebrevet«, som Warncke også omtaler i sin beretning, og ganske som i Warnckes beretning er dette hyrdebrev blevet fremholdt som et udtryk for en samlet og enig stillingtagen fra Folkekirken. Sandheden er imidlertid, at der ikke stod et enigt bispekollegium bag hyrdebrevet, eller i hvert fald dets formulering. Havde Københavns biskop Fuglsang-Damgaard ikke skåret igennem og taget et selvstændigt initiativ, tyder alt på, at hyrdebrevet var blevet formuleret anderledes diplomatisk. Senere hyrdebreve, som biskopperne blev tvunget til at udsende af akti-

vistiske kredse blandt præsterne, blev under diskussionerne i bispekollegiet så tilfilede, at det krævede nærlæsning overhovedet at få budskabet frem. F.eks. det hyrdebrev, som blev udsendt i februar 1944 efter drabet på Kaj Munk – en tildragelse, som gjorde et stærkt indtryk i gejstlige kredse, således også på Warncke. Selv om »Kaj Munk hyrdebevet«, som i øvrigt efter tilfilingen ikke explicit nævnte Kaj Munk, blev svækket markant, synes det ikke desto mindre at have været skelsættende, for mens jøde-hyrdebrevet var en del af en større protest fra de bærende samfundsinstitutioner, var Kaj Munk-hyrdebrevet udtryk for, at kirkens ledelse i denne sag fandt, at politiske hensyn måtte vige. Drabet var en så stor rystelse, at kirken valgte at lægge afstand til øvrighedens påbud om tavshed i sagen. Biskopperne nægtede endda at videreformidle det ministerielle påbud til provster og menige præster. Også fordi biskopperne indså, at det ville gøre deres egen stilling over for præsterne helt uholdbar.

Ét hyrdebrev udsendte biskopperne uden pres fra neden og uden forudgående sværdslag om formuleringen, nemlig det, der blev udsendt i forbindelse med Danmarks befrielse!

Biskopperne var som kollegium system-loyale, og det samme var hovedparten af de menige præster.⁹

Carl Warncke har sandsynligvis, i hvert fald til en begyndelse, også grundlæggende støttet den danske regerings samarbejds- og forhandlingspolitik over for den tyske besættelsesmagt. Et væsentligt element i legitimeringen af denne politiske kurs var nemlig den nationale samling: man måtte samles om alt dansk og undgå at blive rendt over ende af den tyske kultur. En sådan parole fandt ikke mindst klangbund i Sønderjylland, hvor erindringen om tiden fra 1864 til 1920 endnu var frisk, og hvor hjemmetyske krav om en grænserevision skabte frygt, men også beslutsomhed. Herom vidner den massive opbakning bag Danske Samfund i Sønderjylland – en masseorganisation, som også grundlæggende lå i forlængelse af regeringens politik, men hvor mange medlemmer ikke desto mindre opfattede sig som del af en bred »modstandsfront«, ganske som provst Jens Holdt fra Brede karakteriserer det i sin dagbog fra Besættelsen.¹⁰ Især i en sønderjysk sammenhæng var denne »modstandsfront« at forstå som rettet mod det tyske mindretal og de danske nazister, hvilket på ingen måde kolliderede med den danske regerings politik og en meget bred national konsensus om at isolere nazister her til lands. For pastor Carl Warncke var der imidlertid tydeligvis en grænse i forhold til

øvrighedens bud: en præst skulle frem for alt være sandhedsvidne, og kom man til at lide for sandhedens skyld, var det situationens krav.

NOTER

1. *Den Nordslesvigske Kirke. Landsdelens Kirkeliv og Sognekirker. Skrevet af sønderjyske Præster.* Under Redaktion af Pastor H. Hejselberg Paulsen. Haderslev 1948, II Del, s. 353.
2. *Dansk Præste- og Sognehistorie.* Redigeret og udgivet af Anders Pontoppidan Thyssen. Århus 1977-91. Bd. X. Haderslev Stift, Ullerup sogn (af Torben F. Jørgensen), s. 602-607.
3. Sammenlign iøvrigt med Henrik Skov Kristensen (udg.): »Jens Holdt: Brede sogn under besættelsen« i *Sønderjyske Årbøger* 1995, s. 363-413. Her ses en parallel »gejstlig« beskrivelse af de nationale modsætninger i Brede Sogn af provst Jens Holdt.
4. De mange bomber i Ullerup sogn og ikke mindst på Nordals natten mellem den 18. og 19. august 1942 faldt i forbindelse med et fejlslaget britisk luftangreb på værftet i Flensborg. Se Henrik Skov Kristensen, Claus Kofod og Frank Weber: *Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig bd. I-II.* Aarhus Universitetsforlag 1988, s. 312-313. Eller mere udførligt i Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen *Als og Sundeved 1940-45.* Historisk Samfund for Als og Sundeved 1995, s. 38-44.
5. Pastor Martin Niemöller var leder af den tyske »bekendelseskirke«, som var i opposition til det nazistiske styre. Niemöller selv blev sat i koncentrationslejr på grund af sine anskuelser.
6. Den hjemmetyske, og i øvrigt også nazistiske, vrede mod provst Schüle in i Løgumkloster skyldtes, at han havde nægtet at medvirke ved en mindehøjtidelighed i kirken for en falden frikorpsmand fra Ellum. Overfor det hjemmetyske krav om fjernelse af Schüle in fra grænselandet reagerede præsterne i provstiet med en solidari-

tetserklæring, som blev tilstillet Kirkeministeriet. Se herom i Henrik Skov Kristensen (udg.): »Jens Holdt: Brede sogn under besættelsen«, *Sønderjyske Årbøger* 1995, s. 382-383.

Lektor Viggo Rosent fra Statsskolen i Aabenraa var også tilknyttet den lokale handelsskole. Her havde han i forbindelse med undervisningen kommenteret et nazi-møde i Sportpalast i Berlin i 1938 med ordene: »Man skulle tro det var en flok gadedrenge«. I årene derefter forfulgtes Rosent af nazister i det tyske mindretal, og i 1942 blev han korporligt afstraffet af SK-mænd. Se herom *Aabenraa bys historie* bd. 3, Aabenraa 1974, s. 194 og s. 227f.

7. Ca. 250 fremtrædende samfundsborgere ud over landet blev taget som gidsler af tyskerne i forbindelse med den danske regerings tilbagetræden i august 1943 og den påfølgende tyske militære undtagelsestilstand. Godt 100 af dem blev overført til Horserødlejren, hvorfra de sidste blev løsladt i begyndelsen af november.
8. Pilgrim må have været besætningsmedlem på Lancaster JB 412, som under et togt mod Berlin styrtede ned ved Varnæs natten til den 29. januar 1944. To besætningsmedlemmer T. K. McCash og J.J. Martin sprang ud med faldskærm fra lav højde og blev dræbt. De blev begravet på Aabenraa kirkegård den 2. februar 1944. Et tredje besætningsmedlem J.R. Tree blev fundet druknet ved Sønderborg i juni 1944. Han blev begravet i Aabenraa den 22. juni. Fire besætningsmedlemmer, hvor Ronald Pilgrim må have været blandt, overlevede og blev taget til fange. Se herom i Anders Bjørnvad: *Faldne Allierede Flyvere 1939-1945.* Odense Universitetsforlag 1995, s. 163.

9. Ridset af de kirkelige retningers positioner og kirken i det hele taget under Besættelsen baserer sig på Erik Thstrup Jacobsen: *Som om intet var hændt – den danske folkekirke under besættelsen*. Odense Universitetsforlag 1991 samt på Henrik Skov Kristensen: »Kirken under besættelsen« *Historie* 1996, s. 152-157 (anmeldelse af Thstrup Jacobsens værk samt af Anders Bjørnvads *På vej mod hjemstavnsret* om den katolske kirke i Danmark under Besættelsen).
10. Henrik Skov Kristensen: »Jens Holdt: Brede sogn under besættelsen« *Sønderjyske Årbøger* 1995, s. 373 og note 5 s. 409.

Den gode vilje

Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen

af GUNNAR LIND HAASE SVENDSEN

I 1970'erne blev der bygget idrætshaller over hele landet. De ligger i småbyerne som udtryk for datidens stærke idrætsbevægelse. Agerskov fik sin idrætshal i 1974. I artiklen her fortæller antropologen Gunnar Lind Haase Svendsen om hallen i Agerskov. Den giver et eksempel på typiske forhold i en del landdistrikter på den tid: et bredt, frivilligt lokalt engagement og protest mod kommunale centraliseringstendenser. På længere sigt blev hallen dog helt afhængig af kommunal støtte.

Indledning

1960'ernes og 1970'ernes halbyggerier skal i vid udstrækning ses som resultat af en ny tendens i den danske ungdomsbevægelse efter Anden Verdenskrig. Hvor ungdomsforeningerne på landet tidligere havde søgt at forene ånds- og kropskultur, primært ved at forene foredrags- og oplysningsvirksomhed med gymnastikundervisning, blev det i løbet af 1950'erne kropskulturen og hermed idrætsforeningerne, der blev altdominerende.

Eftersom man i 1960'erne og 1970'erne ikke mente, de gamle og ofte misligholdte forsamlingshuse kunne rumme alle de nye idrætsaktiviteter, gav man sig i kast med at planlægge nye samlingssteder i form af kulturelle fællesbygninger, fritids- og kulturcentre, idræts- og svømmehaller – alle hovedsagelig med det formål at opfylde idrætsforeningernes stadigt stigende lokale behov.¹

Som tilblivelsen af Agerskov-hallen i høj grad vidner om, var der dog ikke blot tale om et generelt ønske om idrætsfaciliteter, eller som man sagde: et 'sted at være'. Efter kommunesammenlægningerne synes der endvidere at være opstået en ny selvbevidsthed i de enkelte landdistriktsamfund, en ny sognebevidsthed så at sige.

Planlægningen og opførelsen af Agerskov-hallen i 1972-74 forekommer at være ganske repræsentativt for de talrige halbyggerier i

de danske landdistrikter i 1970'ernes sidste halvdel. Herom vidner bl.a. artikler om lignende halbyggerier i De danske Gymnastik- og Ungdomsforeningers tidsskrift *Dansk Ungdom og Idræt* gennem perioden.² I denne artikel vil planlægningen, opførelsen og driften af Agerskov-hallen derfor blive nøjere beskrevet med henblik på at give et illustrativt eksempel på »idrætshalsbevægelsen« i 1960'erne og 1970'erne – en tydelig slægtning til »forsamlingshusbevægelsen« efter 1864.

Initiativtageren bag Agerskov-hallen, skoleinspektør ved Agerskov skole Hans-Jørgen Thomsen, fortæller, at ideen til hallen opstod i 1970-71 i forbindelse med en manglende støtte fra den nye centerkommune til opførelsen af en gymnastikhal nummer to i tilknytning til skolen.³ En del af skolen samt en gymnastiksal var blevet opført i 1968, men – trods et stort behov for endnu en gymnastiksal – fik man efter 1970 ikke grønt lys for at fortsætte byggeriet af en sal eller evt. en hal. »Hvad skal de med en hal i Agerskov?« synes stemningen ifølge Thomsen at have været i den nye centerby Toftlund, hvor man allerede 2. oktober 1965 havde indviet Toftlundhallen. »Vi følte, vi blev forfordelt«, beretter Thomsen, der dengang var lærer på Agerskov skole og formand for Agerskov Ungdomsforening.

Imidlertid samledes indenfor ungdomsforeningen i begyndelsen af 1970'erne en kreds, der ønskede at vise kommunen, at man ikke havde til hensigt blot at sidde og vente med hænderne i skødet.

Foreningsildsjælene bag hallen

Hvem var de folk, der ønskede at bygge en hal, og hvorfor lagde de så megen energi i det?

Som allerede nævnt var det lærer Hans-Jørgen Thomsen, der som formand for Ungdomsforeningen blev den store initiativtager. Thomsen, der er født og opvokset i Øsby ved Haderslev, fortæller, at han sammen med sin hustru flyttede til Agerskov i slutningen af 1960'erne i forbindelse med sin ansættelse på skolen. På det tidspunkt var der mange dynamiske, yngre folk, der flyttede til byen. Thomsen beretter herom:

Der kom mange tilflyttere, især fra Esbjerg-området. Flere blev ansat i Elforsyningsselskabet, i Banken – der var også mange håndværkere, en overgang var der 11 murere. Mange byggede hus, og der var mange

rejsegilder (...) Der var et stort sammenhold [mellem tilflytterne], alle kendte hinanden. Der skete noget ...

Gennem sidste halvdel af 1960'erne var idrætsaktiviteterne vokset i Agerskov Ungdomsforening, ligesom det i øvrigt var tilfældet i idrætsforeningerne i Bevtoft og Toftlund. Der blev især spillet fodbold, håndbold, samt dyrket gymnastik. Også resultatmæssigt opnåede de tre idrætsforeninger gode resultater omkring 1970.⁴

Både Thomsen og to andre tilflyttede lærere, Christian Povlsen og Tage Hedegård Christensen, var meget aktive indenfor idrætsforeningerne i Agerskov Ungdomsforening. Især Hans-Jørgen Thomsen og kollegaen på Agerskov skole, Christian Povlsen, havde i det hele taget i perioden 1970-74 været meget dynamiske foreningsildsjæle i Agerskov og omegn. De var begge uddannet premierløjtnanter ved samme kaserne og kendte således hinanden på forhånd. Af de lokale mødte de »megen medspil« og til tider også »modspil«, fortæller Thomsen. I interviewene med Hans-Jørgen Thomsen i *Vestkysten* omkring årsskiftet 1971-72 støder man flere gange på udtalelsen: »Formålet er at sætte noget i gang«.⁵

Lokalbefolkningens ønske om et nyt samlingssted

Gennem længere tid havde der været akut behov for idrætsfaciliteter i en by, der ikke havde haft eget forsamlingshus siden 1920'erne, omend nok en kro der kunne rumme mange ikke-idrætslige aktiviteter. Nu var det på tide, man fik et nyt samlingssted, mente Thomsen ...

Agerskov-hallen er ikke kun en idrætsplads. Den er det samlingssted – eller forsamlingshus – som vor tids mennesker ønsker og har brug for (...) Vor tids mennesker har ønsker, de har stærke meninger, og de har travlt, de bør, skal og vil mange ting, og al den aktivitet og vilje præger det samfund, vi bor og lever i.⁶

I en artikel fra 17. januar 1973 »Selvfølgelig skal Agerskov ha' en hal«, der byggede på en »rundspørge, vi [Vestkystens journalister] har foretaget blandt tilfældig valgte borgere, vi traf under et besøg i Agerskov«, syntes argumentet om de manglende lokale faciliteter også at veje tungt. Således udtalte husmoder fru M. Klingenberg, at hun troede, »det vil gavne hele Agerskov, at vi får et sted, hvor både unge og ældre kan samles«, tobakshandler Chr. Dethlefsen betonedede nød-

Agerskov hallen set fra skolens parkeringsplads, oktober 2000. Foto: Forfatteren.

vendigheden i »at gøre noget for de aktive unge, som vil dyrke sport« og skabe »et samlingssted for hele sognets befolkning«, mens murer-svend Johannes Toft mente, der i flere år havde været brug for en hal, hvor »alle idrætsgrene kan samles«. Det sidste blev uddybet af assistent frk. Anne B. Severin, som selv ville »gøre alt for at der kan blive en idrætshal i Agerskov«. Anne Severin havde tidligere spillet håndbold i Toftlund-hallen men udtalte, at hun »under de nuværende forhold [ikke] har lyst« ...

Selv om der er idrætshal i Toftlund, kniber det med at få plads til alle de, der gerne vil benytte hallen. Desuden er der jo også transportproblemerne og det, at der ikke er et forsamlingshus i byen.⁷

I samme rundspørge udtalte den kendte lokalhistoriker og på dette tidspunkt sparekassedirektør H.P. Jensen, at »vi har et meget aktivt idrætsliv i Agerskov, og derfor er det nødvendigt at vi får en idrætshal til gavn for hele sognet«. Herudover gjorde Jensen opmærksom på det vigtige i at skabe et landsbymiljø, ligesom han på samme måde

som Hans-Jørgen Thomsen understregede, at man ikke havde til hensigt at skade de lokale forsamlingshuse ...

En hal vil (...) kunne aflaste skolen betydeligt. Den vil være med til at skabe et miljø i Agerskov. Landsbymiljøet har ofte en større kulturel udbredelse end i større byer. Man kommer hinanden ved, derfor kan vi også bedre gå sammen om at skabe en ting (...) Jeg tror ikke, at en hal vil skade de bestående forsamlingshuse i sognet, dertil er formålet for udnyttelsen forskellig. Har vi hal, vokser behovet.⁸

Akkurat som H.P. Jensen – og da i øvrigt som lederne indenfor de store landsdækkende idrætssamvirker – udtrykte formanden for Ungdomsforeningen det håb, at *selve idrætsfaciliteten* ville trække flere folk til. Ligesom Hans-Jørgen Thomsen i byggeriets opstartsfasen samtidigt betoned, at man ikke var ude på at konkurrere ...

Agerskov-hallen vil ikke blive en konkurrent til Toftlund-hallen. Som det er nu, er der helt afgjort behov for endnu en hal i Nørre-Rangstrup, og kommunen vil med to haller stå stærkt udadtil. Derfor vil der være brug for samarbejde (...) Trods den korte afstand mellem de to byer, har vi haft besvær med transporten til Toftlund-hallen (...) Når vi selv får en hal, vil der uden tvivl blive en endog meget stor tilgang til idræt. I dag har Agerskov ungdomsforening 13 hold tilmeldt sommerens fodboldturnering.⁹

Halbyggeriet som en protest

Artikler i *Vestkysten* november 1971 vidner dog om, at det i begyndelsen var den nævnte mangel på en gymnastiksal i forbindelse med skolen, der fra de unge Agerskov-læreres side blev fremført overfor kommunen som et hovedargument for en hal. Imidlertid antydede Hans-Jørgen Thomsen overfor pressen, at Nørre Rangstrup kommune sikkert ville prioritere en udvidelse af Toftlund skole over opførelsen af en gymnastiksal eller et halbyggeri i Agerskov.¹⁰ Også ved halpremieren 2. december 1974 havde bestyrelsesmedlemmerne givet udtryk for halbyggeriet som en nærmest demonstrativ *selvorganisering*, der skulle opfattes som en i hvert fald indirekte protest overfor kommunen. Således refererede *Vestkystens* reporter, at tidligere »var kommunen ikke rede til en udvidelse på Agerskov skole, og så var der ikke andet for end selv at gå i gang«.¹¹

Ved 10 års jubilæet i oktober 1985 udtalte Thomsen sig endnu mere

bramfrit til *Vestkysten* om den konkurrence, der havde eksisteret mellem de siden 1970 nedlagte sognekommuner.

Efter kommunesammenlægningen frygtede borgerne i den gamle Agerskov kommune, at det var slut med nye faciliteter i Agerskov – det ville blive kommunebyen Toftlund, der fik det hele. Det gav en stærk holdning i det lille samfund, og derfor var der en meget betydelig opbakning til byggeriet af hallen. Og det blev bevist, at sammenhold giver resultater.¹²

I et interview med forfatteren har Thomsen anført, at dette forhold i en vis udstrækning er fortsat op til i dag. Artiklerne vidner dog også om, at kommunen fra begyndelsen ikke forholdt sig afvisende overfor et halbyggeri, omend man i kulturudvalget i Nørre Rangstrup kommune først ønskede at foretage en undersøgelse af »behovet og opbakningen blandt befolkningen«.¹³

Stiftelsen af en hal- og byggebestyrelse

Som mange andre steder i landet viste der sig rent faktisk at være en meget stor opbakning bag projektet fra folk i alle erhvervs- og aldersgrupper, hvilket ikke blot *Vestkystens* spørgerunde afslørede.

Ved det stiftende møde på Agerskov kro 29. august 1972 gav således mere end 100 borgere tilsagn om at støtte projektet økonomisk og gennem frivillig arbejdskraft. Til bestyrelsen valgtes foruden Hans-Jørgen Thomsen konstruktør Johnie Kühnau, ingeniør Henning Mathiasen, fuldmægtig John Dithlefsen, lærer Christian Povlsen og inspektør på Agerskov Ungdomsskole, lærer Tage Hedegård Christensen. Herudover blev der valgt seks suppleanter, der automatisk sammen med bestyrelsen skulle indgå i »byggeudvalget«.¹⁴

Allerede fra starten var der tale om et tæt samarbejde med de kommunale institutioner. Således blev et par uger senere tillige kulturudvalgets formand, Christian Schultz, Branderup, samt gdr. Anders Clausen, Galsted, valgt som bestyrelsesmedlemmer af kommunalbestyrelsen, ligesom Kresten Appel, Rangstrup, blev udpeget af skolenævnet.¹⁵

Hvad angår selve byggeriet, var anskaffelsessummen blevet beregnet til 810.000 kr., hvoraf de 700.000 skulle gå til materialer, 75.000 til arbejds løn til håndværkere, mens de sidste 35.000 var afsat til renter. Det var i den forbindelse planen at optage to kreditforeningslån, lige-

Pedel ved Agerskov skole, Laurids Mikkelsen, blev af alle udnævnt som den største slider under hele byggeperioden. I baggrunden ses konstruktør Johnie Kühnau. Foto: Vestkysten, 2. december 1974.

som man herudover håbede at opspare 150.000 gennem gaver og indsamlinger.¹⁶ Et skitseforslag til halbyggeriet var vederlagsfrit blevet udarbejdet af arkitekt Jørgen Lind, Toftlund. Der var, meddelte *Vestkystens* reporter, tale om »et virkelig nydeligt og enkelt projekt« med en hal på i alt 2.000 kvadratmeter.¹⁷ Det var meningen, at hallen skulle placeres på træningsbanen ved Agerskov skole. Specifikt om den frivillige arbejdskraft hed det ...

at der påregnes frivillig arbejdskraft for 200.000 kr. Da det kunne knibe at holde gejsten oppe på et vist tidspunkt af byggeriet, var der afsat 75.000 kr. til professionel arbejdsløn for at komme over et »dødt punkt«.¹⁸

'Den gode vilje'

Efter planlægningsfasen kom der en travl tid for Agerskov-hallens »energiske« formand Hans-Jørgen Thomsen, byggeudvalget, de omkring 450 aktive medlemmer af Agerskov Ungdomsforening, samt de omtrent hundrede andre frivillige i Agerskov og omegn.¹⁹

Der blev nu foretaget en systematisk indsamling af penge og frivil-

ligt arbejde. Der var tale om salg af såkaldte halbeviser til 50 kr., som gav livsvarigt medlemskab af hallen. Alternativt kunne man opnå et sådant medlemskab ved at love sig til 5 frivillige arbejdstimer.²⁰

Fra dette tidspunkt gik det stærkt med realiseringen af Agerskovhallen – et projekt, der tiltrak sig ganske stor mediebevågenhed. Således genlød det i januar 1973 i *Vestkysten* af positive overskrifter: »De første 5.000 kroner til Agerskov-hallen«, »Nu 11.000 kroner i Agerskov«, »Nu 40.000 kr. til Agerskov-hallen« osv., indtil det slutteligt hed: »Over 80.000 kr. til Agerskovhal«. ²¹

Rent faktisk endte resultatet med godt 100.000 kr., inklusive tilskud fra Agerskov Sparekasse samt overskud fra en halfest og nogle bankospil.²² Herudover modtog bestyrelsen et statstilskud på 25.000 kr. over Fritidsloven, 25.000 fra Mærskfonden, et beløb fra A. P. Møller Fonden, 35.000 fra det aldrig realiserede Agerskov Forsamlingshus, samt muligvis også beløb fra Tipsmidlerne, samt andre mindre, statslige tilskud.²³

Ved indsamlingsrunden blev der imidlertid kun tegnet cirka 2.000 arbejdstimer, hvilket dog hovedsageligt skyldtes borgernes forsigtighed. Ved indvielsen kunne man nemlig konstatere, at det frivillige arbejde reelt havde beløbet sig til mellem 8.000 og 9.000 timer, hvilket skønnedes at være en besparelse i håndværkerregninger på omkring 400.000 kr.²⁴

Selve byggeriet syntes at være foregået uden de store problemer, omend man 27. november 1973 i *Vestkysten* kunne læse følgende bøn under overskriften »Søndagsbilister« – forsynet med en opfordring til at møde op på byggepladsen søndage om morgenen og underskrevet »Agerskov-hallen«:

Søndagsbilister I må ej køre,
derfor hør nu, hvad I kan gøre:
I kan hjælpe os med hallen,
vær ej bange for vor kalden.
Vi vil hjælpe Jer til rette,
så det eneste I bli'r er trætte.

I en artikel et par uger tidligere havde Hans-Jørgen Thomsen givet følgende stemningsbillede af det relativt langvarige byggeri:

Arbejdet går støt og roligt, men vi må indrømme, at de korte aftener giver mindre end beregnet, selv om vi har flyttet den ene række master

fra fodboldbanen, således at vi har godt lys til arbejdet. Naturligvis spiller vejret også en rolle for hvor mange frivillige, der kommer og deltager i arbejdet. Week-enderne giver bedst, og for det meste er der i disse omkring en snes mennesker beskæftiget (...) Vi hører ganske vist ofte folk sige, at de synes, det går langsomt, men der er sandelig mange ting at tage vare på, og vi er tilfredse og optimistiske videre frem (...)»²⁵

Ved årsskiftet 1974/75 begyndte man dog at kunne se en ende på »et stort og flot frivilligt stykke arbejde«, som man skrev i *Vestkysten*.²⁶ Ligesom i forbindelse med andre halbyggerier over hele landet synes denne arbejdsproces at have skabt et stort sammenhold og en god atmosfære i hele sognet. Dette afspejler sig i *Vestkystens* artikler, hvor udtryk som »godt sammenhold i Agerskov sogn«, »stor velvilje«, »stor hjælpsomhed« og »god vilje« går igen.²⁷ Det er bestemt ikke tilfældigt, at den prolog, ingeniør Henning Mathiasen indledte indvielsesfesten med, netop handlede om »Den gode vilje«.²⁸

Omend halpremieren som nævnt allerede fandt sted 2. december 1974, ønskede bestyrelsen at udsætte den officielle indvielse, idet – som Thomsen udtrykte sig på bestyrelsens vegne – »[vi] ønsker, at alting skal være i orden, inden vi præsenterer [hallen] officielt, og desuden arbejder vi på at få et større arrangement i forbindelse med en indvielse«.²⁹ Indvielsen fandt derfor først sted et lille års tid senere, nemlig 2. oktober 1975. Ved den lejlighed modtog halbestyrelsen i øvrigt det, der havde stået højt på dens ønskeseddel: »et væld« af pengegaver, som slutteligt beløb sig til lidt over 120.000.³⁰

Mellem frivillighed og offentlig støtte

Den udprægede økonomiske selvfinansiering, der prægede starten, og som beroede på energisk fundraising, kan i et nutidigt perspektiv forekomme bemærkelsesværdig – omend dette bestemt ikke var usædvanligt for et halbyggeri i første halvdel af 1970'erne. Rent faktisk blev Agerskov-hallen fra begyndelsen finansieret uden offentlig støtte overhovedet, hvis man da lige ser bort fra, at kommunen stillede en gratis grund til rådighed, samt ydede anlægsarbejder for 25.000 på pladsen foran hallen.³¹ Ligesom kommunen fra starten lovede at støtte hallen ved at give tilsagn om »at ville bruge den et vist antal gange gennem skolen«.³²

At dette var en bevidst strategi, fremgår af selve planlægningen, finansieringen og organiseringen af projektet, samt den efterfølgende

iver efter at nedbringe de årlige underskud gennem støttearrangementer, f.eks. halballer, banko- og lotterispil, samt ved at søge fondsmidler, modtage gaver fra lokale virksomheder, etc.³³

Også flere udtalelser fra formanden Hans-Jørgen Thomsen vidner om, at i det mindste *viljen* til at leve op til de traditionelle principper om frivillighed og eget økonomisk ansvar prægede bestyrelsen ved afslutningen af halbyggeriet omkring nytår 1975. Ligeså tidstypisk forekommer det, at Thomsen bestemt ikke fraskrev sig en eventuel kommunal støtte, ikke mindst pga. et større budgetskred fra 810.000 i juli 1972 til over 1,1 millioner i december 1974, hovedsageligt pga. generelle prisstigninger og store renteudgifter på kreditforeningslåne-*ne*. I *Vestkysten* 2. december 1974 lød den givetvis meget strategiske udmelding til kommunalpolitikere derfor ...

Hans-Jørgen Thomsen slutter med håbet om, at hallen økonomisk vil kunne klare sig selv. Vi er klar over, at det bliver svært – især de første år – men forsøget vil blive gjort. Det vil være det sundeste, og det vil glæde alle, der blot har haft det mindste med byggeriet at gøre, hvis det lader sig praktisere.³⁴

Senere samme måned på et tidspunkt, da idrætsaktiviteterne allerede var kommet godt i gang, finder vi en lignende udtalelse, der vidner om et – tilsyneladende ganske frugtbart – kompromis mellem pligt til selvansvar og krav på støtte:

[Interessen] for at leje timer i hallen har allerede nu vist sig at være stor. – Jeg tror, at det til dels hænger sammen med, at så mange fra egnen har medvirket til, at projektet kunne gennemføres, og af erfaring ved man jo, at det man selv har været med til at skabe, hæger man om (...) – Skulle det imidlertid vise sig, at driften giver underskud, ser jeg imidlertid ikke spor forkert i, at kommunen træder til og støtter hallen, slutter H.J. Thomsen.³⁵

Det er interessant at se, hvorledes det tilsyneladende ret strategiske spil mellem halbestyrelsen og kommunen udviklede sig herefter. Allerede i april 1976, da de økonomiske tømmermænd for alvor havde indfundet sig, måtte halbestyrelsen således indlede et tæt samarbejde med kulturudvalget.

I overensstemmelse med de tydeligvis landboprægede, kulturelle 'spilleregler' lød Thomsens udmelding som følger:

Tre af de vigtigste personer ved opførelsen af Agerskov-hallen i 1973-74. Fra venstre: ingeniør Henning Mathiasen, formand for halbestyrelsen lærer Hans-Jørgen Thomsen og konstruktør Johnie Kühnau. Foto: Vestkysten, 2. december 1974.

[Halbestyrelsen har] anmodet kommunens kulturudvalg om en drøftelse af problemerne. Men selvfølgelig vil vi fortsat gøre alt, hvad vi kan for at klare os selv, og vi har for nylig sendt en ansøgning til DDSG og I om et rentefrit lån på 100.000 kr.³⁶

Som i forbindelse med mange andre, lignende halbyggerier i 1960'erne og første del af 1970'erne får man en fornemmelse af, at bestyrelserne for disse selvejende institutioner hvert år måtte gå den tunge gang til kommunen for – angerfuldt og så at sige med hatten i hånden – at bede kommunen om at dække årets underskud.

Når man dertil lægger, at dette underskud hovedsageligt skyldtes dyre lån, inflation og stærkt forøgede udgifter til drift, vedligeholdelse, uundgåelige udvidelser o.lign. forstår man, hvorfor ansvarlige og stærkt engagerede halbestyrelsesmedlemmer undertiden kunne blive frustrerede – foreningsildsjæle med hud og hår, hvis opfindsomhed

når det gjaldt om at skaffe penge til tider syntes nærmest ubegrænset. Et godt eksempel er f.eks. bestyrelsen for Idrætshallens Byggeforening i Fredericia i slutningen af 1950'erne.³⁷ Det samme kan siges om initiativtagerne til Stevns-hallen, indviet 2. november 1967. Også her var kassereren i de første år tvunget til at gå den tunge gang til kommunen. Et daværende bestyrelsesmedlem beretter herom:

Økonomien havde det nok ikke helt godt målt med den tids målestok, og kassereren havde bekymringer, når regnskabet skulle godkendes i kommunens økonomiudvalg. Ved aflæggelse af et årsregnskab kom kassereren (...) brødbetyngt tilbage til bestyrelsen og fortalte, at man ved et underskud på 35.000 kr. havde meddelt ham med løftet pegefinger, at det håbede man sandeligt ikke ville gentage sig.³⁸

På samme måde blev der set med stor bekymring på Agerskov-hallens årlige budgetunderskud i sidste halvdel af 1970'erne. Flere gange betonede Hans-Jørgen Thomsen bestyrelsens taknemmelighed, som f.eks. i marts 1975, hvor det bl.a. hed, at »uden den kommunale støtteordning kunne vi overhovedet ikke klare den med de udgifter«, hvorefter han på karakteristisk vis skyndte sig at tilføje: »Men derudover er det nødvendigt med indtægter fra banko- og støttespil foruden medlemmernes bidrag i form af kontingent«. ³⁹ Eller i maj 1982 på et tidspunkt, da et årligt underskud – som man forsøgte at begrænse ved til stadighed at hæve lejeprisen, lave støttearrangementer mv. – efterhånden var blevet (delvist!) acceptabelt:

Når vi kan tillade os at budgettere med et underskud, så hænger det jo sammen med, at kommunen dækker vort underskud. Derfor kan vi holde timeprisen på et nogenlunde rimeligt niveau. Og jeg vil bede kommunens repræsentanter i bestyrelsen om at overbringe vores tak for denne gode behandling, og de positive tanker, der ligger bag (...) ⁴⁰

I øvrigt var også *Vestkystens* pressedækning tydeligvis fokuseret på den manglende økonomiske bæredygtighed, der langt op i 1980'erne prægede Nr. Rangstrup kommunes tre haller, der foruden Agerskov-hallen inkluderede Toftlund-hallen, indviet oktober 1965, og Bevtoft-hallen, indviet 1980. Ved generalforsamlingen i Toftlund-hallen i februar 1983 angreb således formanden for kulturudvalget i Nørre Rangstrup kommune pressen for »at fremhæve idrætshallernes underskud i Nørre-Rangstrup«, mens formanden for Bevtoft-hallen, Laue Lund, i februar 1983 beklagede »de negative røster om hallens

Annonce i Vestkysten: »Agerskov-Hallens indsamlingsrunde«. Vestkysten, 4. januar 1973.

Agerskov-Hallens indsamlingsrunde

løber fra mandag d. 15. januar til lørdag d. 27. januar |

INDSAMLINGEN SKER EFTER FØLGENDE PLAN:

HVOR

Hvornår

Gestrup-Gammelskov-Nitriskær

mandag den 15. januar

Bovlund-Vellerup-Bålsted

tirsdag den 16. januar

Agerskov

onsdag den 17. januar

Mellerup-Fårhus-Sindet

Rangstrupgårde-Jørgensby

torsdag den 18. januar

Strandelhjørn-Galsted

lørdag den 20. januar

Agerskov

mandag den 22. januar

Rangstrup

tirsdag den 23. januar

Agerskov

torsdag den 25. januar

Hvordan

Alle husstande inden for samme distrikt vil blive besøgt på samme aften af en lokal indsamler ifølge med et bestyrelsesmedlem.

Hvad

Der kan købes halveviser à 50 kr., som giver livsvarigt medlemskab af halforeningen.

Der kan gives tilsagn om ydelse af et antal arbejdstimer, evt. med redskaber, under byggeriet, og endelig er kontante gaver meget velkomne.

Hvorfor

For at du og dine børn og deres børn skal have et sted at være.

regnskab«. ⁴¹ I samme forbindelse konstaterede Hans-Jørgen Thomsen i april samme år, at »vi har en sløv presse [der] kun jager det sensationelle«. ⁴²

Det var dog ikke altid den generelt meget ydmyge og taknemmelige tone overfor kommunen kunne lægge en dæmper på de mere liberalistisk sindede lokalpolitikeres utålmodighed, der alle bevillinger til trods lurede lige under overfladen. Denne utålmodighed kom klart frem så sent som i maj 1989, hvor der i forbindelse med en forhøjelse af støtten til kommunens haller blev refereret følgende udtalelser fra politikerne:

Tove Schmidt (K) var ikke begejstret for forhøjelsen. Hallerne er nu selvejende institutioner. Så må de være ansvarlige for deres budgetter. Princippet [om kommunale tilskud] er forkert. Det skulle ikke være nødvendigt med ekstra kommunetilskud efter nyordningen. Heller ikke to socialdemokrater var tilfredse. Erling Bertelsen mente, at hallerne nu må klare sig selv, mens Anders Kveiborg udtrykte betænkelighed ved at knytte skolernes budget sammen med hallernes. Men flertallet vedtog forhøjelsen. ⁴³

Her vidner artiklerne i *Vestkysten* om, at der eksisterede et vist modsætningsforhold mellem kommunens kulturudvalg, der var repræsenteret i halbestyrelsen og overvejende var positivt overfor støtte, og økonomiudvalget, der ønskede at begrænse støtten. ⁴⁴

I august 1978 modtog halbestyrelsen således et »venligt nej« til en saneringsplan, der april samme år var blevet foreslået fra bestyrelsens side som en løsning på hallens mere strukturelt betingede, økonomiske problemer, og som skulle bestå i »et enkelt eller to tilskud, hvorved hallens gæld kan blive bragt ud af verden – og hallen dermed kan klare sig selv«. ⁴⁵ »Tanken var god, men kommunens likviditet er ikke til at realisere den«, lød begrundelsen fra kommunalbestyrelsen. ⁴⁶ I stedet begyndte man at kræve, at Agerskov-hallen nedbragte sit underskud, hvilket da også skete, primært gennem en forhøjelse af lejeprisen. ⁴⁷

Heldigvis for bestyrelsen blev hallen hurtigt en stor succes, og der blev lige fra starten meldt om noget nær fuld udlejning. ⁴⁸ Således viste det sig rent faktisk, at hallen kom til at fungere som en dynamo og magnet for det lokale idrætsliv. Ligesom vi har set det andre steder, førte opførelsen af en fællesbygning som Agerskov-hallen således til øgede medlemstal i idrætsforeningerne, såvel som til en øget kon-

takt mellem beboerne. Allerede i januar 1976 kunne man læse i *Vestkysten*:

Agerskov-hallen har betydet et vældigt opsving for idrætten på egnen. Antallet af aktive idrætsudøvere er steget betydeligt, og i håndboldafdelingen er der tale om en fordobling. Agerskov ungdomsforening har nu 550 aktive, det største antal af samtlige idrætsforeninger i kommunen.⁴⁹

Bla. derfor kunne Hans-Jørgen Thomsen ved 10 års jubilæet i 1985 med stor tilfredshed konstatere, at »sammenhold giver resultater«, og at Agerskov-hallen »er et utroligt aktiv for hele befolkningen«.⁵⁰ Det samme kunne siges af tusindvis af andre foreningsildsjæle rundt om i landet i det, der måske kan betegnes som en af de vigtigste kulturelle bevægelser i Danmark i det 20. århundredes anden halvdel: »idræts-halsbevægelsen«.

LITTERATUR OG KILDER

- Honoré, Peter, red. (1994) *Fredericia-Hallen i 25 år*. Fredericia-Hallen. M-Tryk.
- Olsen, Arly (1998) »Stevnshallerne«. I: Buck, Viggo m.fl. (red.) *Store Heddinge før og nu*, hæfte 6, s. 73-82. Stevns Lokalhistoriske Arkiv.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (2002) »Sognet i opbrud. Om ændringerne i det kulturelle liv på landet 1950-70«. *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek*, nr. 2, s. 35.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (2002a) »Det store halbyggeri«. Artikel indsendt til redaktionel bedømmelse i *Fortid og Nutid*.
- Vestkysten*, 1971: 12/11, 18/11, 7/12, 17/12, 31/12; 1972: 30/8, 10/7; 13/9, 14/12; 1973: 4/1, 16/1, 17/1, 18/1, 26/1, 21/4, 28/6, 10/11, 27/11; 1974: 1/3, 25/4, 7/9, 23/9, 2/12, 24/12; 1975: 8/1, 24/3, 19/4, 25/9, 3/10; 1976: 10/1, 27/4, 3/8; 1977: 28/4, 14/6; 1978: 26/4, 31/4, 15/8; 1979: 1/5, 27/6; 1980: 22/4; 1982: 1/5; 1983: 26/2, 23/4; 1984: 1/5; 1985: 7/10; 1988: 27/4; 1989: 1/5.
- Interview 28/2 2002 med skoleinspektør ved Agerskov skole Hans-Jørgen Thomsen, Agerskov.

NOTER

1. Se også Svendsen 2002, 2002a.
2. Se Svendsen 2002a.
3. Jf. interview 28/2 2002 med skoleinspektør Hans-Jørgen Thomsen, Agerskov. Hvis andet ikke er angivet, hidrører alle citater i afsnittet fra dette interview. Jeg vil gerne takke Hans-Jørgen Thomsen for at have gennemlæst og kommenteret det første udkast til denne artikel.
4. Dette kan man også læse ud af artiklerne i *Vestkysten*, se f.eks. *Vestkysten* 31/12 1971.
5. Se f.eks. Hans-Jørgen Thomsen citeret i *Vestkysten* 31/12 1971.
6. Hans-Jørgen Thomsen citeret i *Vestkysten* 3/10 1975. I det hele taget går ordet »samlingssted« igen. F.eks. udtrykte borgmester Ejnar Friis, Toftlund, ved indvielsen i oktober 1975 et håb om, at »hallen bliver det naturlige samlingssted for beboerne i Agerskov« (*Vestkysten* 3/10 1975).
7. Anne B. Severin citeret i *Vestkysten* 17/1 1973.
8. H.P. Jensen citeret i *Vestkysten* 17/1 1973. Thomsen udtrykte samarbejdstanken på denne måde: »Nogen mener,

- at vi vil konkurrere med Toftlund. Det er ikke tanken. Der er et behov for to haller i kommunen, og vi ønsker kun, at vi kan få et godt samarbejde med Toftlundhallen og dennes bestyrelse. Vor hal skal desuden aflaste skolens gymnastiksal, og jeg tror desuden, at det vil gavne forsamlingshusene i kommunen, at der bygges en hal i Agerskov. Forsamlingshusene har deres miljø og publikum. De har deres programmer, men kan naturligvis ikke tage sportsarrangementer, og det er heller ikke deres formål« (Hans-Jørgen Thomsen citeret i Vestkysten 17/1 1973).
9. Hans-Jørgen Thomsen citeret i Vestkysten 21/4 1973.
 10. Således hed det i Vestkysten 12. november 1971: »Der arbejdes for tiden i Agerskov for at få en hal. Formanden for Agerskov Ungdomsforening, lærer Hans-Jørgen Thomsen, Agerskov, fortæller, at man i ungdomsforeningen ved, at der er et behov for en hal, og at det ville være rimeligt, at dette behov blev dækket. Skolen i Agerskov står jo for en udvidelse, siger lærer Thomsen, og halbyggeriet kunne måske indgå sammen med udvidelsen, det er i hvert fald en mulighed. – Men vi er klar over, at kommunen først og fremmest ønsker at få gjort en ende på den store pladsmangel, der er på Toftlund skole, så det er ikke sikkert, at kommunen vil finansiere projektet.« Se også Vestkysten 2/12 1974.
 11. Vestkysten 2/12 1974.
 12. Hans-Jørgen Thomsen citeret i Vestkysten 7/10 1985.
 13. Vestkysten 17/12 og 18/11 1971.
 14. Jf. Vestkysten 30/8 1972.
 15. Jf. Vestkysten 13/9 1972.
 16. Jf. Vestkysten 30/8 1972.
 17. Vestkysten 30/8 1972.
 18. Vestkysten 30/8 1972.
 19. Den »energiske formand«: Vestkysten 17/1 1973.
 20. Vestkysten 14/12 1972.
 21. Vestkysten 16/1, 17/1, 18/1 1973.
 22. Jf. Vestkysten 26/1 1973.
 23. Jf. Vestkysten 25/4 1974, 19/4 1975, 24/12 1974.
 24. Jf. Vestkysten 3/10 1975.
 25. Vestkysten 10/11 1973.
 26. Vestkysten 7/9 1974.
 27. Se f.eks. Vestkysten 28/6 1973; 25/9 1975; 3/10 1975.
 28. Vestkysten 3/10 1975.
 29. Vestkysten 23/9 1974.
 30. Vestkysten 3/10 1975; 27/4 1975.
 31. Jf. Vestkysten 8/1 1975.
 32. Vestkysten 10/7 1972.
 33. Se f.eks. Vestkysten 24/3 1975. Meldingen fra Ungdomsforeningens Bestyrelse i marts 1975 var da heller ikke overraskende: »Selvø det, at vi har fået hallen giver store aktiviteter, og bestyrelsens opgave fremover bliver ikke så meget at sætte noget i gang som at skaffe penge til dem, der er i gang« (Vestkysten 24/3 1975).
 34. Vestkysten 2/12 1974.
 35. Vestkysten 24/12 1974.
 36. Vestkysten 27/4 1976.
 37. Se Honoré 1994, s. 21.
 38. Olsen 1998, s. 77.
 39. Vestkysten 24/3 1975.
 40. Vestkysten 1/5 1982. Se f.eks. også Vestkysten 31/4 1978 og 23/4 1983. Holdningen dominerede også i slutningen af 1980'erne, hvilket bestyrelsensformandens beretning i 1988 vidner om. Således referedes der bl.a.: »[Formanden] sluttede med bl.a. en tak til kommunen for at føre en god fritidspolitik. Det er dejlig, når det ikke skal være en plage at gøre et stykke frivilligt foreningsarbejde« (Vestkysten 27/4 1988).
 41. Vestkysten 26/2 1983.
 42. Vestkysten 23/4 1983.
 43. Vestkysten 1/5 1989.
 44. I juni 1977 var der således uenighed i kommunalbestyrelsen om størrelsen af driftstilskuddet til Agerskovhallen. Kulturudvalget havde indstillet, at der i 1977 skulle ydes 130.000, mens økonomiudvalget mente, der kun burde ydes 100.000. Førstnævnte udvalg gik i øvrigt af med sejren (Vestkysten 14/6 1977).
 45. Vestkysten 31/4 1978. Se også Vestkysten 26/4 1978. Om kommunens nej, se Vestkysten 15/8 1978.
 46. Vestkysten 15/8 1978.
 47. Jf. Vestkysten 1/5 1979.
 48. Se f.eks. Vestkysten 3/8 1976; 28/4 1977; 27/6 1979; 22/4 1980; 1/5 1982; 1/5 1984.
 49. Vestkysten 10/1 1976.
 50. Vestkysten 3/10 1985.

Forfatterliste

Palle Abramsson, fhv. skibsværftsdirektør, Skovbygade 5, Skovby,
5985 Søby

Dan H. Andersen, ph.d., Åboulevarden 54, 3. tv., 2200 København N
Morten Andersen, cand. mag., Kollinsgade 27, 6000 Kolding,
e-mail: mora@kolding.dk

Lars H. Bak, stud. mag., Damagervej 12A st. lejl. 4, 8260 Viby J.,
e-mail: lars.holmgaard.bak@gmx.net

Jens Bruun, sognepræst, Nørregade 8, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa,
e-mail: jwbr@km.dk

Hanne Christensen, museumsinspektør, Aabenraa Museum,
6200 Aabenraa

Volkert F. Faltings, dr. phil., Ban Taarep 4, D 25938 Utersum Föhr

Jakob Gormsen, fhv. overlærer, Tøndervej 197, 6200 Aabenraa

Steffen Hahnemann, læge, Sentvedvej 1, 5853 Ørbæk

Lars N. Henningsen, arkivar, dr. phil., Studiefdelingen ved
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg,
e-mail: lh@dcbib.dk.

Jørgen Steen Jensen, overinspektør, Den kongelige Mønt- og
Medaillesamling, Nationalmuseet, Frederiksholms Kanal 12,
1220 København K, e-mail: joergen.steen.jensen@natmus.dk

Manfred Jessen-Klingenberg, professor, dr. phil., Langsoll 7,
D 24254 Rumohr, e-mail: mjk@ewf.uni-kiel.de

Axel Johnsen, forskningsstipendiat, Studiefdelingen ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg,
e-mail: adj@dcbib.dk

Martin Klatt, ph.d., Institut for Grænseregionsforskning,
Persillegade 6, 6200 Aabenraa, e-mail: mk@ifg.dk

Henrik Skov Kristensen, museumsinspektør, ph.d.,
Frøslevlejrens Museum, 6330 Padborg,
e-mail: froeslevlejrensmuseum@mail.tele.dk

Gerret Schlaber, ph.d., Kroghs Kobbel 47, 6100 Haderslev

Gunnar Lind Haase Svendsen, Præstegårdsvej 90, 8320 Mårslet

H. E. Sørensen, forfatter, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk

Hans Kargaard Thomsen, fhv. arkivar, Peter Bangsvej 243, 2500 Valby

Anmeldelser

Jürgen Beyer og Johannes Jensen (udg.): Sankt Petri København 1575-2000, 425 Jahre Geschichte deutsch-dänischer Begegnung in Biographien.

Medforfatter: Hans Munk Hansen. Kbh. 2000, 192 s., kr. 225.

Sankt Petri Kirke er nu omsider færdigrestaureret, og dens 25 års jubilæum blev markeret bl.a. med udsendelsen af denne bog, som kort gennemgår kirkens historie siden menighedens etablering 1575. Der er intet bevaret af den første kirkebygning fra middelalderen, og den nuværende er i hovedsagen et resultat af omfattende restaurerings- og moderniseringsarbejder gennem 17. og 18. årh. af den kirkebygning, som blev skabt i løbet af de nærmest forudgående århundreder.

Bogen er ingen traditionel kirkehistorie, men lægger hovedvægten på at skildre aspekter af menighedens historie gennem tiderne. Via biografiske skildringer af udvalgte medlemmer af menigheden fra 16.-20. årh. har man villet belyse persons-kæbner i deres miljø samt nogle væsentlige problemer som f.eks. dem, besættelsestiden medførte. I alt 14 udvalgte personer, heraf 3 kvinder, passerer revy for læseren – ikke kun prominente folk som Griffenfeld, H. E. Schimmelmann og Orla Lehmann. Flere af bogens biografier er resultatet af første-håndsstudier.

Denne originale indfaldsvinkel til sider af kirkens udviklingshistorie støttes af fotografier og instruktive grundplaner – bl.a. over gravkapellerne, hvoraf de ældst bevarede er fra 1680'erne – hvortil kommer supplerende redegørelser om de bevarede St. Petri skole- og kirkearkiver. En gevinst ved bogen er dens nyttige bibliografiske oplysninger samt personregistret. En vellykket jubilæumsbog.

Hans Kargaard Thomsen

Peter Dragsbo og Helle Ravn: Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til.

Landbohistorisk Selskab 2001. 488 s., ill., indb. kr. 375.

Titlen, hentet fra den kendte børnesang, rammer på en sød måde plet i forhold til bogens emne: gårdens landskab i de sidste godt og vel

hundrede år. Men begreb om indholdets karakter får man først med undertitlen: *En kulturhistorisk-etnologisk undersøgelse af lange linjer og regionale kulturforskelle i gårdens landskab: Bygninger, haver og omgivelser ved danske landbrugsejendomme 1900-2000*. Der er med andre ord tale om et analytisk værk, hvor gården indkredses som et *levende* minikulturlandskab – med en fortid og en fremtid, der hverken kan eller bør adskilles fra nutidens fremtrædelsesform. Forfatterne, de to etnologer, Peter Dragsbo fra Middelfart Museum, nu Museet på Sønderborg Slot, og Helle Ravn fra Langelands Museum, fremhæver selv, at de ved at undersøge gårdens bygninger, haver og udenomsarealer sideløbende bringer felter sammen, som ikke før har været vurderet som en helhed – og hvoraf de to sidstnævnte hidtil stort set har været overset i forskningen. Og man må medgive, at de mangeartede iagttagelser på den enkelte ejendom underbygger og styrker de konklusioner, der lægges frem vedrørende såvel de *regionale variationer* som *stabiliteten i anlægspræget* i de tre udvalgte undersøgelsesområder: Viborgegnen, Vestfyn og Als.

Indledningsvis gøres rede for undersøgelsens metode, udvælgelseskriterier, vidensgrundlag og samarbejdspartnere samt de teorier, der har inspireret arbejdet, og endelig den hidtidige forskning, både den ældre og nyere. Herefter tages gårdens elementer: stuehus og udlænger, prydhave og nyttehave, gårdsplads og indkørsel, læhegn og bagarealer under behandling. Først på landsplan, dernæst i de tre undersøgelsesområders lokale regier. Lidt overraskende tages udgangspunkt helt tilbage i 1700-tallets sidste halvdel, på landboreformernes tid, på trods af at det er 1900-tallet, der er meldt ud som undersøgelsesperiode. Men som forfatterne skriver, kan man kun forstå gårdens landskab i det lange perspektiv. Og ved at favne udviklingen fra landsbyfællesskabets ophør til i dag indfanger man så at sige hele den moderne tid. Byggeriet ses hele tiden i vekselvirkning med »tidens behov«. Omkring 1850 var det kornsalgstidens behov for nye lader, der var markant. I andelstiden fra 1880'erne indebar de fordelagtigere afsætningsforhold for smør og bacon omlægningen til animalsk produktion, og staldbyggeriet kom i fokus. Samtidig udmøntedes den stigende velstand i nyt stuehusbyggeri. Selvfølgelig i grundmur og præget af de skiftende stilretninger – og af den nye selvbevidsthed – med facaden vendt udad mod omverdenen. Foran blev haven anlagt med bugtede gange og små græsplæner og blomsterbede, men også busketter og fritstående træer, en fortættet og formindsket udgave af den engelske have. Den form, som man i dag

forbinder med »den gamle landbohaver«, og som havde sin glansperiode i årtierne omkring år 1900. Store frugt- og urtehaver var også en selvfølge på dette tidspunkt. Bebyggelsespanoramaet foldes videre ud via Bedre Byggeskik-bevægelsen fra 1915 og de nye trendsættende T- og L-gårde fra 1930'erne til 50'erne. Efter en periode med om- og tilbygninger indebar Danmarks indtræden i EF – nu EU – et nyt byggeboom, hvor store proportioner og nye materialer brutalt brødes med det eksisterende byggeri, og hvor græsplænerne bredte sig i de gamle landbohaver på blomsterbedenes – og urtehavens – bekostning. I takt med at antallet af landbrug bliver stadig færre og stadig større ses der nu en tendens til atter at tænke på det præsentable – eller opmærksomhedsvækkende.

Ligesom i det generelle afsnit ledsages gennemgangen af byggeskik, haver og udenomsarealer i de tre udvalgte lokaliteter af et illustrationsmateriale, bestående af mange fine, ældre og nye fotografier samt bygningstegninger og planskitser. Og læser man de informationsmættede afsnit igennem, er man ikke længere i tvivl om, at der er tydelige variationer i gårdenes landskaber fra område til område.

I det afsluttende kapitel »Synspunkter på gårdens landskab« går forfatterne bag om iagttagelserne på jagt efter de mekanismer, der skaber og fastholder den lokale byggeskik og havekultur. I denne søgen vedkender de sig deres etnologiske udgangspunkt og vælger »primært at se gården som et landskab af kulturelementer, der kan analyseres som led i landbohusstandens sociale og kulturelle relationer til andre mennesker. Heri indgår bygninger, haver og omgivelser på forskellig måde som tegn, dvs. udtryk for og symboler på det sociale og kulturelle liv« (s. 23-4). Med andre ord har hver ejendom en signalværdi, der umiddelbart er aflæselig, ikke mindst i nærmiljøet, hvor koderne er bedst kendte. Også den løbende diskussion om bykulturens eventuelle afsmitning, især på havernes udformning, tages op, ligesom det essentielle spørgsmål om brud eller kontinuitet i udviklingen i de tre undersøgelsesområder og dermed spørgsmålet om de regionale særprægs stabilitet – med skelnen mellem flygtigere træk og grundlæggende strukturer. Og hvor mangfoldige og åbenlyse ændringerne i gårdens landskab end er gennem de 100-150 år, konkluderer forfatterne, at *normerne* i de tre undersøgelsesområder er forbløffende stabile. Eksempelvis er der påfaldende forskelle i holdningen til vedligeholdelse og genbrug af bygninger fra egn til egn. På Fyn er konstateret en levende fornemmelse for »idealgården«, un-

derforstået den firelængede gård, ordenssans og konservatisme, mens man i Midtjylland sætter produktiviteten i centrum og løbende fornyer og bygger om og accepterer et vist rod. Derfor er der også kun få potentielle fredningsemner i dette område, som forfatterne påpeger. Als har, som det udtrykkes et sted, »sin helt egen logik«: få udflyttede gårde, den énlængede gårdtypes specielle anlægspræg med haver ... og gårdspladser – brogårde – på både forsiden og den mere »sammenrodede« bagside. Typisk er også traditionen for genanvendelse, eksempelvis ved at forhøje eksisterende bygninger med den meget udbredte trempelkonstruktion, og selv om både tre- og firelængede gårde kendes, vægter man udsmykning og detaljer højere end symmetri og regelmæssighed. Et ligefrem øjnefaldende træk er de mange aftægtsboliger klos op ad gårdenes stuehuse. Og endelig har Als en meget gammel og rig bondehavekultur, inspireret af det hertugelige hof på Augustenborg og fremmet af det milde klima. Det skal i øvrigt fremhæves, at haveafsnittene vedrørende de tre egne er meget udførlige og som bygningsiden velillustrerede.

Som alle andre er landboerne omgivet af professionelle rådgivere, heriblandt arkitekter og bygnings- og havebrugskonsulenter. Og de benytter sig også i mange tilfælde af dem. Men – konstaterer forfatterne – det er ikke altid de følger deres råd fuldt ud. De vælger selv til og fra. I denne sammenhæng bringes begrebet *folkekunst* på bane. Man lader sig inspirere og følger lidt til her og der, eller et generationsskifte betyder omlægninger i hus og have. Men billedet ændres sjældent totalt. I denne sammenhæng sættes arkitektur og havekunst op mod byggeskik og havekultur. Førstnævnte begrebspår rummer idealerne, de rendyrkede stiludtryk, sidstnævnte udmøntningen i en broget virkelighed. Derfor råder Helle Ravn og Peter Dragsbo også fremtidens planlæggere og rådgivere til at være påpasselige med egenmægtigt at forsøge at sætte deres visioner igennem. Beslutningerne bør træffes i et forhåbentlig vellykket samspil mellem parterne, så arkitektens eller konsulentens oplæg filtreres gennem den lokale mentalitet. Herved vil man samtidig så at sige sikre, at egnspræget holdes i hævd – som en slags folkekunst eller folkekultur.

Man kan i denne forbindelse bringe i erindring, at rammen for arbejdet har været Forskningsrådernes store tværfaglige projekt »Det agrare landskab« (1998-2002), som blev sat i værk for at få øget viden om og bedre planlægningsredskaber i forbindelse med de voldsomme strukturelle ændringer, der er foregået og stadig foregår i landdistrik-

terne. Blandt de fem indfaldsvinkler indtager temaet »Landbrugsbygninger og -landskab« en selvfølgelig plads. Herunder er der bl.a. sat fokus på problemstillingen omkring de nye storlandbrugs fremtidige anlægsmæssige udformning, og det er ikke mindst i forhold til dette spørgsmål, at Peter Dragsbo og Helle Ravns analyse af udviklingen i de sidste 100-150 år kan få perspektiv. Sammenfattende kan man konkludere, at der er tale om en stringent analyse af en række udvalgte gårde, som leder forskningen ind i et spor, hvor påpegningen af kulturgeografiske grænser ligger smukt i forlængelse af den ældre bondegårdsforskning, men hvor man fra detailplanet har flyttet blikket til det samlede anlægsspræg og metodisk fra arkitektens minutiøse opmålinger og historikerens kildestudier til etnologens iagttagelser af gård, have og omgivelser som symbolske udtryk for socialt og kulturelt liv. Vægtningen af helheden falder i øvrigt helt i tråd med de aktuelle kulturmiljøbetragtninger.

Men det er lidt af en tour de force at komme igennem de ca. 500 informations-, men også illustrationsmættede sider. Man hjælpes dog godt på vej af den gennemførte systematik, som også gør bogen anvendelig som opslagsværk. I registerdelen finder man adresserne på de ca. 60 besøgte ejendomme og navne på konsulenter o.lign. der er interviewet. Et engelsk resumé er der også blevet plads til. En indvendig er dog svær at holde tilbage: den næsten 2 kg tunge bog i et tilnærmet A4-lavformat er direkte besværlig at bakke med, hvis man eksempelvis løbende vil checke noterne bagest i bogen (der i øvrigt kun rummer henvisning til litteraturfortegnelseværker, ikke til sidetallet). Et højformat havde været mere brugervenligt, men ville selvfølgelig have ændret – forringet – de layoutmæssige muligheder. I en anmeldelse i Sønderjyske Årbøger føler man sig næsten forpligtet til at påpege, at § 5, løfteparagraffen om en kommende folkeafstemning i de nordslesvigske distrikter, ikke stammer fra (Wiener)freden i 1864 (s. 315), men fra Pragerfreden i 1866.

Hanne Christensen

Søren Faber, Marie Michala Schulz og Marie Sørensen: Daniel Bølling. Dagbøger 1848-1851.

Poul Kristensens Forlag, 2001, ill., 98 s., 138 kr.

Daniel Bølling meldte sig som 21-årig som frivillig soldat i Treårskrigen. Under det første felttog i 1848 deltog han som fourer, d.v.s. som

befalingsmand med ansvar for indkvartering, forsyning og udbetaling af løn. Senere deltog han som underlæge og rejste med sin ambulance rundt og oprettede midlertidige lazaretter på kroer, skoler o.s.v. Daniel Bølling fortsatte i tjeneste frem til februar 1851.

I forbindelse med et udstillingsprojekt på Dannevirkegården i 2000 har forfatterne til foreliggende bog, alle studenter fra Københavns Universitet, samlet og udgivet Daniel Bøllings dagbogsoptegnelser fra krigen og nogle få steder suppleret disse med korte kommentarer og uddrag af Bøllings breve til hjemmet. Ind i mellem er der huller i beretningen, tilsyneladende fordi Daniel Bølling i de pågældende perioder var hjemme på orlov. Det gælder for eksempel for hele det andet felttog fra april til juli 1849. Dette deltog Daniel Bølling ikke i.

Først i året 1850 – tre fjerdedele henne i bogen – kommer Daniel Bølling rigtig ind i kampen. Den 27. maj bliver han landsat ved Horsens og deltager i troppernes bevægelse sydover. Men desværre er Daniel Bøllings optegnelser om denne tur meget summariske. Der er nærmest tale om stikord. Den 16. juli 1850 går Daniel Bølling med de danske tropper over Kongeåen ind i Nordslesvig, den 19. juli er han ved Flensborg, den 24. juli rykker han med sin ambulance ned til Süderholz midt mellem Flensborg og Slesvig og foretager her blandt andet amputation af to ben og en arm. Den 25. juli deltager Daniel Bølling i det store blodige slag ved Isted. I et brev til faderen beretter han to dage senere om de strabadser, han og hans kammerater har været igennem. Det værste synes – ganske overraskende – at have været forplejningen i de to hektiske dage. I brevet beklager Bølling sig over ikke at have fået noget ordentligt at spise. Han fortæller blandt andet, at han og hans kammerater har været så sultne, at de har overvejet at skære kød af de døde heste, der lå spredt ud over slagmarken. Det er uventede og nøgterne betragtninger som disse, der er bogens egentlige styrke. I de følgende dage har Daniel Bølling og hans folk travlt. Men allerede den 1. august 1850 er der tilsyneladende ikke mere at give sig til. Daniel Bølling begynder at kede sig og må finde på al mulig adspredelse for at få tiden til at gå. Selv belejringen af Frederiksstad i slutningen af september og begyndelsen af oktober 1850 får tilsyneladende ikke nævneværdig indflydelse på Bøllings hverdag, der blandt andet henslæber sig i Doris Esselbachs knejpe i Slesvig by.

Hvis man forventer dramatiske og blodige beretninger fra kampzonen, bliver man slemt skuffet. Dem er der nemlig så godt som ingen

af i Daniel Bøllings dagbog. Det som bærer bogen, er dens små historiske finurligheder og forfatterens personlige observationer, som man ellers ikke støder på i litteraturen om emnet: Vi hører om kaffen i Hoptrup, som blev serveret af degnens smukke datter (s. 18). Om Haderslev, »en nederdrægtig styg by«, hvor butikkerne har søndagsåbent, formentlig fordi der er soldater i byen (s. 19). Om den »forbandede Bye Slesvig, som i Grunden burde være brændt af« – formentlig på grund af det tyske sindelag (s. 70), om besøget i Rendsborg-fæstningen, som danske ingeniørtropper allerede er i gang med at jævne med jorden. Om hjemrejsen herfra, som foregår på tom mave. Og om den flaske portvin man skålede i og »ønskede Alle, saavel civile som militaire Insurgenten Pokker i Vold.« (s. 84).

Der er interessant stof i Daniel Bøllings dagbøger, og redaktørerne har gjort godt i at drage det frem i lyset. Bogen er forsynet med korte opklarende noter, to ordlister der forklarer bogens mange medicinske og militære udtryk samt en liste over de i bogen forekommende personnavne. Hvis man som læser skal have fuldt udbytte af bogen, er man nødt til at have en oversigtsfremstilling om Treårskrigen i den anden hånd. Det er dårlig service. Det ville have været rimeligt, hvis redaktørerne havde suppleret dagbogsteksten med korte redaktionelle tekster, der bandt Daniel Bøllings optegnelser sammen og satte dem ind i den overordnede krigshistoriske kontekst, som Daniel Bølling var en del af.

Axel Johnsen

Troels Fink: Forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland i 1955 om de slesvigske Mindretal.

Redaktion: Johan Peter Noack og Hans Schultz Hansen, Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, København 2001. 224 s., indb., kr. 235.

Til fortrolig tjenstligt brug udgav afdøde professor, dr.phil. Troels Fink i 1959 centrale kilder til København-Bonn-erklæringerne for Udenrigsministeriet ledsaget af en længere indledning om optakten og selve forløbet af forhandlingerne. Flere forskere har allerede i tidens løb fået adgang til »gråbogen«, og den er nu genoptrykt af Kildeskriftselskabet. De centrale kilder omkring de to kendte mindretalserklæringsers tilblivelse er dermed offentlig tilgængelige. Bogen supplerer således den allerede eksisterende litteratur om den slesvig-

ske mindretalsmodel, der jo i tide og utide fremhæves som europæisk mønsterværdig. Læsere, der er fortrolige med efterkrigstidens mindretalspolitiske historie, kan derfor næppe vente at finde noget nyt i denne udgivelse.

Bogens indledning gør rede for situationen i 1954-55, hvor Vesttyskland stod på NATOs dørtærskel og derved var ved at frigøre sig fra besættelsesregimets sidste restriktioner. Endnu var der dog ikke nået en afklaring af forholdene i Sydslesvig omkring det danske mindretal, der netop ved landdagsvalget i 1954 havde mistet repræsentationen i den slesvig-holstenske landdag på trods af ca. 42.000 stemmer. Fink redegør for det slesvig-holstenske standpunkt i mindretals-spørgsmålet, der knyttede indrømmelser til mindretallet sammen med krav om 1. en loyalitetserklæring fra de danske sydslesvigere og 2. danske indrømmelser overfor det tyske mindretal i Nordslesvig. Samtidig ville tyskerne helst regulere mindretalsproblemet gennem en bilateral traktat med Danmark; en løsning som Danmark havde afvist siden 1920, fordi en mindretalstraktat ville give Tyskland mulighed for at blande sig i indre danske anliggender.

Vesttyskland var i disse år på vej tilbage til det gode selskab: I 1951 etableredes Det europæiske fællesskab for kul og stål mellem Frankrig, Vesttyskland, Italien og Benelux-landene, forløberen for EF. På baggrund af udviklingen i Østeuropa, DDR, Den kolde krig og Korea-krigen var de vestlige lande blevet enige om, at Vesttyskland burde være medlem af den vestlige forsvarsalliance NATO. Integration i den vestlige alliance var også den vesttyske forbundskansler Konrad Adenauers deciderede politik. I den situation blev forhandlingerne om Vesttysklands optagelse i NATO anledningen til at opnå den ønskede politiske afspænding omkring Sydslesvig-spørgsmålet: Folketinget opfordrede den danske regering til at nævne mindretalsproblemet under debatten om Vesttysklands optagelse i NATO ved alliancens ministerrådsmøde den 22. oktober 1954. Det resulterede i, at forbundskansler Adenauer under en uformel samtale lovede den danske udenrigsminister H. C. Hansen, at han personligt ville tage sig af mindretalsproblemet.

Forbundsregeringen var smidig i prioriteringen af Vesttysklands interesser. Integrationen i den vestlige militæralliance nød entydigt højere prioritet end hensyntagen til slesvig-holstensk stivnakkethed i mindretals-spørgsmålet. Det vesttyske udenrigsministerium gjorde det klart for landsregeringen i Kiel, at det ny Tysklands udenrigspoli-

tiske renommé var i fare på grund af de uafklarede forhold omkring det danske mindretal i Sydslesvig. Målet var en forbedring af forholdet til Danmark, der jo var særdeles belastet på grund af besættelsen 1940-45. Desuden var det vigtigt, at udlandet fik tillid til det ny tyske demokrati. Auswärtiges Amt mente også, at det ville være en fordel for de tyske mindretal i udlandet, hvis der ikke herskede tvivl om den demokratiske karakter i Forbundsrepublikkens mindretalspolitik.

Det kom til to runder konkrete forhandlinger i februar og marts 1955 mellem den danske og den vesttyske regering, der ledte til de to mindretalserklæringer. Den slesvig-holstenske landsregering var ikke direkte involveret, men lederen af ministerpræsidentens kontor, den tidl. nazistiske borgmester i Flensborg Ernst Kracht, var medlem af den tyske forhandlingsdelegation og holdt løbende landsregeringen informeret. Sonderinger mellem den danske og den vesttyske regering i februar 1955 pegede allerede frem mod den senere opnåede løsning: De to regeringer skulle afgive ensartede erklæringer, der sikrede mindretallenes rettigheder. Oprindeligt krævede det slesvig-holstenske CDU danske modydelse for indrømmelser overfor det danske mindretal, især vedrørende retsopgørets konsekvenser for det tyske mindretal i Nordslesvig. Allerede under den tyske delegations forberedende møde i Bonn i februar 1955 affandt man sig imidlertid med, at retsopgøret ikke kunne inddrages i mindretalsforhandlingerne med den danske regering. Ligeledes accepterede man fra tysk side at give afkald på de slesvig-holstenske krav om en loyalitetserklæring fra mindretallets side. Fra dansk side droppede man de to gentagne officielle krav fra efterkrigstiden, nemlig Sydslesvigs adskillelse fra Holsten og flygtningenes fjernelse, og accepterede dermed, at disse spørgsmål var indre tyske anliggender. Den slesvig-holstenske landsregering havde imidlertid svært ved at forlige sig med den tyske delegations forhandlingsprogram: det lå på grænsen af det, landsregeringen kunne gå med til, erklærede Kracht.

Forhandlingerne førte som bekendt til, at de to nationale regeringer afgav hver sin enslydende mindretalserklæring. Erklæringerne fastholdt sindelagsprincippet som afgørende kriterium for tilhørsforholdet til mindretallet, som ikke måtte efterprøves af myndighederne. Landsregeringen erklærede som sin hensigt at fritage SSW fra 5%-spærregrensen ved landdagsvalg, og mindretallets skoler fik fuldgyldig eksamensret. Desuden fik mindretallene anerkendt deres behov for og ret til ideel og materiel støtte på tværs over grænsen.

Fra de to nationale regeringer blev resultatet vurderet som succes. Hindringerne fra dansk side mod Vesttysklands optagelse i NATO var ryddet af vejen. Den vesttyske regering kunne være tilfreds med at være kommet et skridt videre i retning af at blive en jævnbyrdig partner i den vestlige verden. Danmark havde undgået at indgå en traktat med Tyskland og sikret det danske mindretal fri kulturel udfoldelse. Bonn- og København-erklæringerne havde fjernet Sydslesvig-spørgsmålet fra den bilaterale politiske dagsorden. De havde løst grænsespørgsmålet, men det skete på et tidspunkt, hvor der ikke længere var bare teoretiske muligheder for at få grænsen flyttet. Erklæringerne havde dermed reguleret det i tiden 1945-1955 uklare dansk-tyske forhold. Det var blevet afklaret, at de to lande havde en kulturel interesse at støtte deres mindretal. Indblanding i nabolandets indre anliggender, som f.eks. retsopgøret eller Sydslesvigs administrative adskillelse fra Holsten, blev derimod afskrevet. Erklæringerne havde afklaret Danmarks og Vesttysklands status som allierede, men suveræne stater.

På trods af at alt dette ikke er nyt for sagkyndige historikere er det prisværdigt, at redaktørerne og Kildeskriftselskabet har påtaget sig udgivelsen af Troels Finks gråbog. Derved er processen, der ledte til Bonn-København-erklæringerne, dette særdeles afgørende element i dansk udenrigspolitik i efterkrigstiden, gjort nemt tilgængelig for alle interesserede.

Martin Klatt

Lars N. Henningsen (red.): Sct. Nicolai kirke i Aabenraa, en bykirke gennem 750 år.

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 86.
Aabenraa 2002, 344 s., ill., indb. 298 kr. (for medlemmer 198 kr.)

Jakob Gormsen: Nøglen til S. Nicolai kirke, Aabenraa. En brugs- og billedbog.

Tegninger: Jes Schrøder. Aabenraa: Forlaget Nissen 2001, 84 s., ill.
248 kr.

I Aabenraa har man valgt at fejre Sct. Nicolai Kirkes 750 års jubilæum i 2002. Der findes ingen dokumentation for et præcist årstal, hverken for kirkebyggeriets begyndelse eller kirkens indvielse, men da kirken ubetvivleligt er fra midten af 1200-tallet, kan et par år fra eller til jo heller ingen rolle spille.

Kirkejubilæet blev markeret med hele to bogudgivelser. Den »officielle« er et fornemt og digert samleværk, borget af Historisk Samfund, med en sponsorliste på to sider. Men dertil har en glad og kyn- dig amatør for egen regning og risiko udgivet sin kærlighedserklæ- ring til den gamle kirke.

Lad mig tage den sidste først. Jakob Gormsen har i sin lille »brugs- og billedbog« givet en fornøjelig, klassisk kirkebeskrivelse. Vi begyn- der ude, med kirkens omgivelser, ser nærmere på bygningsværket udvendigt, går indenfor for at studere murværk og hvælvinger og får derefter en minutøs gennemgang af kirkens inventar. Alt med histo- risk perspektiv på udviklingen gennem de mange århundreder. Der er stort set ikke den detalje, der ikke bliver fokuseret på. Men man mister ikke overblikket, forbilledligt og pædagogisk får man de mange enkeltheder belyst af farvefotografier og Jes Schrøders blyants- tegninger.

Men først og sidst bliver man fanget ind af Jakob Gormsens begej- string for og kærlighed til den gamle Sct. Nicolai Kirke. Det er ham virkelig en hjertesag, at den skal bringes til at tale, både om sig selv og om den forkyndelse, den gennem de mange århundreder har væ- ret ramme om. Fint indfletter han forklaringer på tings og farvers symbolværdi, der bliver sat i yderligere, oplysende perspektiv gen- nem velvalgte bibelcitater.

Som en glimrende guide til et mere end overfladisk besøg i kirken er den en særdeles smuk og værdig jubilæumsgave. Til lykke med den, både som selvstændig bog og som et værdifuldt supplement til det »officielle« jubilæumsskrift.

Den »officielle« bog er på seks kapitler, hvor lige så mange kyndige personer behandler kirkebygningen, den »store« kirkehistorie, den lo- kale, kirkens præster, kirkens orgler, og endelig nutidens kirkeliv om- kring Sct. Nicolai Kirke.

I bogens første kapitel giver museumsinspektør Lennart S. Madsen et sammendrag af den eksisterende viden om Aabenraas opkomst fra landsbyen Opnør og den handelsplads, der i slutningen af 1100-tallet så småt groede frem, hvor åen møder fjorden. Om Opnør har nået at få egen kirke, er tvivlsomt. Helt anderledes naturligvis, da der be- gyndte at vokse en egentlig by op. Om den første kirke i Aabenraa vides næsten intet, den lå i Skibbrogade og kan have været viet til Sankt Knud. Der findes kun sparsomme arkæologiske vidnesbyrd.

Allerede i midten af 1200-tallet begyndte man at tænke mere ambi-

tiøst om byen og dermed også dens kirke. Om kirken tænkte man stort og nutidigt, med et blik ud til de teglstensbyggede, hvælvs-lagne korskirker, der rejstes hele Østersøen rundt i de år, med Haderslev som det nærmeste forbillede. Vi får en grundig indføring i kirkebygningens historie, med de mere eller mindre vellykkede til- og ombygninger. Afgørende for, at kirkebygningen og kirkerummet stadig kan opleves til ro og eftertanke er den restaurering, som gennemførtes i 1949-56. Dog må man dybt beklage, at den urimeligt lange og uharmoniske korforlængelse fra 1641 og 1758 ikke blev fjernet igen.

Som i mange middelalderlige bykirker er der intet bevaret af den oprindelige udsmykning, ja selv ikke døbefonten har overlevet. Det sørgede især 1600- og 1700-tallets selvbevidste borgerskab for.

Den »store« kirkehistorie, Aabenraa sogn set i lyset af skiftende tiders kirkelige og verdslige forvaltning, er lagt i hænderne på kirkehistorikeren Günter Weitling. Ud fra en redegørelse for de urolige forhold omkring bispestolen i Slesvig kommer han til det resultat, at Sct. Nicolai Kirke formentlig blev påbegyndt i årene 1250-52 og indvi- et engang i 1260-61.

Vi får en særdeles grundig indføring i den kirkehistorie, som er et væsentligt led i den uendeligt komplicerede sønderjyske historie. Men med sikker hånd ledes læseren gennem de stadige kampe mellem hertug, konge og biskop om den åndelige og verdslige magt. Man kunne indvende, at artiklen er for omfattende i forhold til de ganske få gange, denne historie direkte berører Aabenraa sogn.

Kapitlet »Kirken i byen« er med sine 135 sider en hel bog i bogen. Her fortæller arkivar Jesper Thomassen den lokale kirkehistorie. Da der næsten ingen skriftlige kilder findes til Aabenraas middelalderhistorie, og bykrøniken fra o. 1600 skal læses med kritiske briller, må kirkens første århundreder hovedsageligt skildres som sandsynlige paralleller til forholdene i bedre belyste byer. Igen en svaghed, når det specielt er Nicolai Kirke, man gerne vil høre om.

Med reformationen kommer der sikrere grund under beretningen, og vi får en god gennemgang af de ændringer af kirkebygning, udsmykning, liturgi m.v., som skiftende tider og sæder har afstedkommet. Reformationen fordrede dertil en helt ny kirkelig administration, der skulle tage sig af kirkens ejendom og bl.a. finde midler til at aflønne kirkens personale. Først hen i 1700-tallet vides noget om gudstjenesterne. Som hovedregel var gudstjenestesproget tysk, dog med prædiken på dansk, hovedsageligt for tjenestefolk og småfolk, ved fromessen.

Indlemmelsen af hertugdømmerne i Preussen efter 1864 fik ikke den store indflydelse på kirkelivet i Aabenraa, vel dels fordi byens toneangivende kredse i forvejen var tysk orienterede, dels fordi man stedse, helt op til i dag, har søgt pragmatiske løsninger mellem tysk og dansk.

Med sognepræst Jørgen Jørgensens gennemgang af præsterne ved Sct. Nicolai Kirke bliver der sat navn, holdning og stundom ansigt på de mange mænd (og en enkelt kvinde), der har præget kirkelivet i Aabenraa fra reformationen og indtil i dag. Indtil midten af 1800-tallet var de forskellige kirkelige og teologiske retninger kommet syd-fra og var næsten udelukkende en præstesag. Dansk kirkelighed kom først, og sparsomt, med Grundtvigs indflydelse.

Organist Mogens Mølskov giver et rids af kirkens musikalske historie. Reformationens nye gudstjenesteformer stillede nye krav til den musikalske side, og så tidligt som i 1594 fik Sct. Nicolai Kirke sit første orgel. Det nuværende instrument blev skabt af Marcussen og Søn i 1956.

Bogen slutter med redaktør Per Borgaards korte rids af det rige menighedsliv, der i dag udfolder sig omkring den gamle, men stedse unge, jubilerende kirke.

Det er, som det fremgår, en særdeles kompetent og grundig gennemgang af Sct. Nicolai Kirkes 750-årige historie. Måske for grundig. Der findes trods alt kun et begrænset antal sten til den historie, og når den samme sten bliver vendt for anden eller tredje gang, kan man som læser godt føle en vis træthed, for egentlig ny viden skorter det på, så vidt jeg kan skønne. Bogen ville have vundet ved en strammere redaktion og en tilsvarende slankning. Men under alle omstændigheder er det endnu en smuk og langtidsholdbar jubilæumsgave, menigheden her har fået – til lykke også med den.

Jens Bruun

H. H. Holden Jensen: Kampen ved skanse V den 18. april 1864 – som oplevet af tre der deltog.

Poul Kristensens Forlag, 2001, ill., 128 s. 148 kr.

Der findes en del erindringsmateriale, som beskriver begivenhederne under den preussiske belejring af Dybbøl Skanser fra februar til april 1864. I den foreliggende bog har forfatteren samlet tre i forvejen udgivne beretninger. Det drejer sig om optegnelser gjort af to tyske og

en dansk soldat. Fælles for disse tre soldater er, at de kæmpede ved den danske skanse V den 18. april 1864 om morgenen. Det har tilsyneladende været hensigten at lade de tre soldaters beretninger gå i indbyrdes dialog og supplere hinanden for derved at få et plastisk og detaljeret billede af det konkrete begivenhedsforløb ved skanse V. Forfatteren har hugget de tre beretninger op i småbidder, blandet dem sammen og suppleret dem med egne kommentarer og dramatiseringer. Det er en fremgangsmåde, hvor man som læser skal bruge megen energi på at huske, hvem af tekstens fire forfattere der siger hvad. Det går ud over læsevenligheden.

Men det gør måske ikke så meget. I indledningen skriver forfatteren nemlig, at »i sig selv var skanse V og den rolle den kom til at spille den 18. april ikke noget særligt.« Man behøver altså åbenbart ikke være så ked af det, hvis man ikke fik alle detaljer med! Så ubetydelige er begivenhederne tilsyneladende for forfatteren, at han ikke har gjort sig den ulejlighed at præsentere sine tre hovedpersoner for læserne. End ikke navnene får vi. Personerne fremstår udelukkende som »gefreiteren«, »løjtnanten« og »korporalen«. Der er altså tale om brug af anonyme vidner, og den slags er vist nok endnu ikke tilladt herhjemme. I hvert fald bør det ikke forekomme i en erindringsbog.

Det kan skyldes en simpel lapsus. Men det kan også skyldes, at forfatteren under arbejdet med bogen har haft travlt med alt muligt andet. Faktisk drejer kun 15 af bogens 128 sider sig om de tre soldaters oplevelser. De resterende 113 sider handler om alt mellem himmel og jord, lige fra istidens formgivning af landskabet, førindustrielt vejvæsen, befæstningsteknik, panserbatteriet Rolf Krake, og meget meget mere. Det er emner, som kan være nok så væsentlige i sig selv, og som i den foreliggende bog faktisk også er ganske udmærket lagt frem. Men det er og bliver emner, som helt falder uden for den ramme, der er givet af bogens titel.

Bogen er rigt illustreret, hovedsagelig med tegninger udført af forfatteren selv. De er alle en fryd for øjet. Med få professionelle streger lykkes det forfatteren at anskueliggøre de forhold, som soldaterne i 1864 levede og kæmpede under. Særligt vellykket er en lille tegneserie i bogens begyndelse, hvor forfatteren trin for trin rekonstruerer den i dag forsvundne skanse V. Det er så godt gjort, at man burde bede H.H. Holden Jensen udgive en hel lille bog, hvor han på papiret genopfører samtlige ti sløjfede danske skanser og grafisk placerer dem i det nutidige landskab. Bogen burde være i fire farver og sælges for

ikke over 25 kr. En sådan bog ville betyde en kæmpe styrkelse af formidlingen af Dybbøl Banke. Meget større end det nogensinde vil kunne gøres med entreprenørmaskiner i det historiske landskab.

Axel Johnsen

Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945.

Udg. af Ingwer Ernst Momsen, Eckart Dege, Ulrich Lange. Bearbeitet von Jürgen H. Ibs, Björn Hansen, Olav Vollstedt, unter Mitwirkung von Walter Asmus, Martin Klatt, Erwin Raeth. Wachholtz, Neumünster 2001, 208 s., indb., 35 Euro.

Det foreliggende atlasværk er nummer to af tre bind, som udgør et af de største og mest ambitiøse projekter, som hidtil er gennemført af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Atlassets første bind (tiden efter 1945, se Sønderjyske Årbøger 2000, s. 317-319) blev modtaget med begejstring og vakte store forventninger til fortsættelsen om tidsrummet før 1945. Lad det være sagt straks: de bliver opfyldt i fuld udstrækning. Selv om kildesituationen er meget vanskeligere end i tiden efter 1945, byder nærværende bind på en næppe mindre emnemæssig mangfoldighed end bind 1. Atlassets fremtoning opfylder stort set alt, hvad man kan forvente af et moderne værk: Dets opbygning er overskuelig, de enkelte kapitler indledes med sagkyndige tekster, og selve kortene udmærker sig ved tydelige symboler, kontrastrige farver, overskuelige signaturforklaringer og en stofmængde, der hverken er for lille eller for stor. Hoveddelen bliver fulgt af en litteratur- og kildefortegnelse til de enkelte kort og afsnit. Endvidere findes der en kommunenøgle med alfabetiske kommunelister for de enkelte landkredse (status quo 1875), som er en meget vigtig orienteringshjælp.

Atlasset viser frem for alt de overordnede emner, og det dækker den daværende provins Slesvig-Holsten, dvs. indtil 1920 også Nord-slesvig. Kun for meget specielle emner, som rent faktisk ikke berørte andre områder i samme grad, vises lokalt begrænsede forhold, såsom Kiels hurtige fremvækst til en storby, krigsskaderne i Kiel og Lübeck og digebyggeri langs vestkysten. Atlassets hovedkapitler belyser demografi, erhvervsliv, landbrug, digebyggeri og Vesterhavskystens beskyttelse, havfiskeri, arbejdsforhold, sparekasser og banker, trafikvæsen, byudvikling, vandrensning, sundhedsvæsen, uddannelses- og kulturinstitutioner (inkl. medier), nationale forhold, militær, Anden

Verdenskrig og dens konsekvenser, forvaltningsstrukturer og valg-sager. Sammenlignende undersøgelser vises mest på amtsplan. I øvrigt byder atlasset ikke kun på kort. Når det gælder at vise en dynamisk udvikling, bruges diagrammer af forskellig slags. I enkelte afsnit (f.eks. digebyggeri og beskyttelse af Vesterhavskysten) vises præcise kronologiske fremstillinger om de enkelte foranstaltninger.

Historischer Atlas viser, hvor vigtigt det er at samarbejde på tværs af faggrænser, når det drejer sig om et så ambitiøst projekt. Atlasset byder på utrolig mange interessante oplysninger på alle de berørte felter. Anmelderen gentager gerne sin ros om bind 1: titlen »*historisk atlas*« er egentlig alt for beskedent!

Ikke desto mindre er der grund til at komme med et par kritiske bemærkninger. Den kronologiske tredeling, som først og fremmest er økonomisk betinget og ikke bygger på den historiske materie gør atlasset lidt uhåndterligt, når man vil følge udviklingen på et område igennem en længere periode. Emner som mejerivæsenet (s. 68-69) og vandrensning (s. 121-25), som i det foreliggende bind bliver fulgt op til nutiden, viser, hvilke interessante oplysninger fremstillingen over en lang periode kan tilbyde. Det betaler sig at bruge et stort bord, hvor der er plads til begge bind (hhv. til alle tre bind, når det sidste udkommer)!

På enkelte små kort er det svært at sammenligne de meget lave søjlediagrammer (fx s. 97), men det gælder i langt færre tilfælde end i bind 1. Desuden er der enkelte kort, der forekommer lidt uoverskuelige, således kortene vedrørende skolerne (s. 138-139). Selv om der ikke vises kommunegrænser, bliver skolerne i de landkredse, hvor der stadigvæk fandtes store sognekommuner (Husum, Ejdersted, Nørre og Sønder Ditmarsken; disse kommuner var iøvrigt opdelt i underkommuner), kommunevis opsummeret. Det giver et vildledende indtryk af en centralisering i skolevæsenet i de pågældende amter. Kortets øvrige dele viser en jævn fordeling af de grønne symboler på landkortet. På disse ret uoverskuelige kort har læseren brug for bedre orienteringshjælp. Rigtig interessante bliver disse kort først, når man sammenligner dem med kortene for den følgende periode.

Kortene om de nationale forhold er udmærkede i dette bind. Det er imidlertid uforståeligt, at friserne lige som i bindet for tiden efter 1945 er fuldstændig forbigået (bortset fra en kort henvisning til en frisisk liste i indledningsteksten s. 148).

Desuden er det i nogle tilfælde lidt problematisk, at man holder

sig strengt indenfor Slesvig-Holstens til enhver tid værende grænser. Det betyder f.eks., at Nordslesvig stort set bliver holdt udenfor efter 1920, endog på de kort og i de diagrammer, der viser en dynamisk udvikling over en længere periode. I disse tilfælde bliver udviklingen i Nordslesvig simpelthen afbrudt ved år 1920. En nordslesvigsk læser kunne nok have ønsket, at værket havde været mere grænseoverskridende.

Selvfølgelig har det ikke været muligt at meddele detaljerede oplysninger om nabodistrikterne i hele perioden, idet arbejdet indenfor delstatens hhv. provinsens grænser i sig selv har været omfattende nok. Men undertiden kunne man have ønsket sig, at værket var gået lidt ud over grænserne og kunne placere Slesvig-Holsten i en større kontekst, i det mindste i forhold til de umiddelbare naboregioner.

Disse enkelte svagheder forklejner imidlertid ikke værkets utvivlsomt høje værdi. Anmelderen er overbevist om, at Historischer Atlas Schleswig-Holstein vil blive et uundværligt hjælpemiddel for alle, der beskæftiger sig med hertugdømmernes historie. De få svagheder vil kunne afhjælpes i kommende oplag, og værket kan så suppleres med endnu flere detailemner, hvor der inddrages igangværende og fremtidig forskning.

Med dette vellykkede værk i hånden er der grund til at glæde sig til næste bind om tiden før 1867. Men indtil videre må man nøjes med de to foreliggende bind, som byder på læsestof for lange tider.

Gerret Liebing Schlaber

Martin Klatt: Flygtingene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955.

Udg. af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, nr. 44, Flensborg 2001, 460 s., ill., indb. Kr. 248.

Om den nationale udvikling i Sydslesvig efter anden verdenskrig findes der i dag en næsten uoverskuelig mængde af kildeudgivelser, samtidige skrifter, samlede fremstillinger og enkeltundersøgelser. Her skal kun nævnes det grundlæggende værk af Johan Peter Noack, som i fire omfangsrige bind fremstiller det sydslesvigske grænsespørgsmål fra 1945 til 1955, dvs. såvel det danske mindretals indre udvikling som overvejelser og beslutninger i dansk, britisk og tysk politik. Kan der da fortsat siges noget nyt om Sydslesvig-problemet, også selvom der stadig i arkiverne findes mange hidtil ubenyttede kilder? Natur-

ligvis kan der det, når blot man stiller nye spørgsmål, for de vil jo altid bringe nye svar og dermed nye erkendelser. Martin Klatt har stillet spørgsmål til Sydslesvig-problemet, som næppe nogen har stillet på den måde før og slet ikke har forsøgt at besvare på et så bredt kildegrundlag. Hertil kommer, at også den stadig større afstand til efterkrigstidens begivenheder i Sydslesvig i sig selv kan føre til ny indsigt og nye tolkninger. På kort afstand er det altid svært at skelne mellem grundlæggende og perifere fænomener, at holde kortvarige tendenser ude fra længerevarende udviklingslinjer. Den tidsmæssige afstand hindrer ganske vist ikke at betragteren stadig har sine sympatier og antipatier, men tillader ham at overskue det hele mere klart og at indordne det historisk.

I de 10 år efter anden verdenskrig var der to problemer, som prægede politik og samfundsliv i Sydslesvig. Det ene var af national, det andet af social karakter. Det nationale problem blev forårsaget af den overraskende hurtige og stærke vækst for det danske mindretal, som ved krigens slutning næppe talte mere end 3.000 voksne medlemmer, og som nu udviklede sig til en massebevægelse. Ved udgangen af 1946 havde Sydslesvigsk Forening allerede 60.000 medlemmer, ved landdagsvalget april 1947 stemte 99.500 sydslesvigere på mindretallets kandidater. Det sociale problem opstod ved den massive indstrømning af østtyske flygtninge og fordrevne. Frem til slutningen af 1948 kom mere end 1 million til Slesvig-Holsten. I Sydslesvig udgjorde de omkring 88% af den hjemmehørende befolkning, ja i mange landsbyer var de sågar i flertal.

Var det de mange flygtninge, som drev de hjemmehørende sydslesvigere over til det danske mindretal? Har den danske bevægelse syd for grænsen profiteret af tilstedeværelsen af de fremmede fra øst? Eller forårsagede flygtningene her – som i andre dele af Tyskland – i første række et socialt integrationsproblem, som ikke i nævneværdig grad påvirkede sydslesvigernes sindelagsskifte? Det er hovedsagelig disse spørgsmål, som Martin Klatt undersøger. Han kommer til det resultat, at tilstedeværelsen af flygtningene i Sydslesvig kun har fået ganske få hjemmehørende til at slutte sig til det danske mindretal. I de bevarede andragender om optagelse i SSF er flygtningeproblemet kun undtagelsesvis nævnt som grund for tilslutning til foreningen. I princippet kan dette nok være tilfældet. Men det må samtidig betænkes, at den blotte henvisning til flygtningene ikke ville have været et overbevisende argument til at begrunde et nationalt sindelandsskifte.

Skulle ansøgerne ikke have været bevidst om dette? Skulle de ikke have været bekendt med, hvilke grunde SSF-ledelsen helst så angivet som årsag til at vælge den danske side?

Klatts undersøgelse er bredt anlagt. Det er næsten historien om flygtningene og de mange problemer de skabte i Sydslesvig og delvis i Holsten. Flygtningene og de fordrevne selv kommer kun forholdsvis sjældent til orde, og det mest indirekte: i andres beretninger om deres optræden, ytringer og krav. Deres situation betragtes og vurderes overvejende, omend langt fra udelukkende, i dansk perspektiv. Anderledes kan det heller ikke være i forhold til bogens problemstilling. Klatt belyser holdningerne til flygtningeproblematikken i den danske regering, i partierne og især i de relevante foreninger (Slesvig-Ligaen, Sydslesvigsk Udvalg, Grænseforeningen) og i deres aviser og tidsskrifter. Selvfølgelig havde den britiske besættelsesmagt i begyndelsen det afgørende ord om flygtningenes skæbne i Sydslesvig, og Klatt omtaler dette. Hist og her erfarer man også, hvordan tysksindede sydslesvigere tænkte om flygtningene. Temmelig udførligt behandles flygtningepolitikken i de slesvig-holstenske landsregeringer, i de tyske partier og i landdagen, fordi SSF og fra 1948 SSW dagligt måtte tage stilling til denne politik. Hvor det er nødvendigt retter Klatt blikket ud over Sydslesvigs snævre grænser, og der er taget hensyn til sammenhængen med den politiske og økonomiske udvikling i Slesvig-Holsten og i forbundsrepublikken. Af kilder og litteratur er der ikke forbigået noget væsentligt. Den der fremover vil beskæftige sig med flygtningeproblemet i Slesvig-Holsten kan ikke komme uden om denne grundige og indholdsrige afhandling.

Dog må det være tilladt at spørge, om ikke en større indre distance til temaet kunne have sparet forfatteren og læseren for mangan detaljer såvel som en del gentagelser. Denne distance kunne være opnået, hvis Klatt havde sat sin undersøgelse i sammenhæng med de sidste to årtiers ganske udbytterige nationalisme-forskning. Derom følgende:

Også blandt de tyske slesvig-holstenere finder vi i de første år efter anden verdenskrig en vidt udbredt afvisning af flygtningene. Såvidt den var politisk begrundet, udsprang den af en frygt for at Slesvig-Holsten ville blive fremmedgjort af de østtyske landsmænd og stod i fare for at miste sin identitet. Man var her bekymret for den hjemlige levevis, kultur og det plattyske sprog. Efter at den tyske nationalisme for en tid var gået under sammen med det tredje rige ønskede de tyske slesvig-holstenere i det mindste at bevare deres regionale sær-

præg. Denne regionalisme synes at have haft forrang så længe en vesttysk stat, forbundsrepublikken, endnu ikke var i syne. Samtidig var man sig bevidst, at flygtningene ligesåvel som de tyske slesvigholstenere netop var tyske, og at deres skæbne også ville have kunnet ramme de hjemmehørende. Man var enige om – og det gælder især for de politiske partier – at det var de hjemmehørendes pligt at hjælpe landsmændene fra øst så vidt det var muligt. Kun få vovede at tage afstand fra denne almindelige konsensus, og derfor findes der kun undtagelsesvis offentligt fremsatte polemiske og ringeagtende ytringer om flygtningene. Under private former kunne de være så meget mere hæftige.

I danske kredse fandtes der ikke sådanne hæmninger, hverken i kongeriget eller i Sydslesvig. Her var det mindre en sydslesvigsk regionalisme, som bestemte politisk tankegang og handlen, end en dansk nationalisme, og det i en form, som næppe havde eksisteret før. Der kan peges på typiske kendetegn på en sådan nationalisme hos de sydslesvigske danskere og deres venner i Danmark. Nogle eksempler skal nævnes her:

Den egen nation og dens værdier prises i et idealistisk lys: Den egen historie opfattes og fremhæves som en slags »frelshistorie«. Frihed, demokrati og fredeligt sindelag kendetegner de nordiske folks historie og altså også danskernes. Her var germanernes frihedsånd bevaret ubrudt. Tilsvarende negativt fremstilles modstanderens karakter og historie. Tyskerne – og fremfor alle de østpreussiske flygtninge – har i tidens løb under slavisk påvirkning udviklet sig til lydige undersåtter; de er på én gang aggressive og herskesyge. Den egen nations mål er af ædel natur: Det drejer sig om at befri sydslesvigerne fra de indtrængende ondsindede fremmede. Modstanderens mål derimod er forkastelige og fordærvelige: han er aggressiv, for ham er alle midler lige gode, og han udgør sågar en trussel mod den danske grænse og kongeriget Danmark – en opfattelse som også den danske regering gjorde til sin, f.eks. i Oktobernoten fra 1946.

Nationalisme har brug for en modstander eller fjende, bl.a. for at fremme enighed inden for den egen nation. Alene fjenden forstyrrer freden, og han alene er aggressoren. Også for sammenholdet blandt de danske sydslesvigerne, som jo tilhørte forskellige samfunds- og interessegrupper, syntes en fælles fjende nyttig. Modstandere var i første række ikke tyskere som sådan, men snarere østpreusserne, som var flygtet eller fordrevet til Sydslesvig, selv om folk fra Pommern

reelt udgjorde den største del af flygtningene. Men preusserne var jo den gammelkendte modstander.

Det bemærkelsesværdige ved denne danske Sydslesvig-nationalisme er imidlertid, at den overtog raceideologien, som den var fremført af de tyske nationalsocialister. Hele arsenalet af racistisk terminologi blev anvendt, i første række for at nedgøre østprousserne. De blev betegnet som halvslavere, bastarder, som undertrykte den hjemmehørende befolkning. Var danskerne nord og syd for grænsen sig ikke bevidst, at nationalsocialisternes raceideologi havde ført til uhyrlige forbrydelser, til fordrivelser, til massefængslinger og mord i uhyrligt omfang? I alle tilfælde kan man betegne sammenkædningen af slesvig-nationalismen med racetænkningen som et politisk-moralsk tilbageskridt. I denne sammenhæng må også nævnes nyoptrykket af Claus Eskildsens Dansk Grænselære, som i 30'erne havde ført den nationalsocialistiske blod- og jord-ideologi ad absurdum, men i årene efter krigen i fuldt alvor skulle underbygge de dansk-sydslesvigske fordringer. Som tilbageskridt må man også betegne genindførelsen af afstammingsprincippet for optagelse i SSF, som blev indført ikke bare på britisk tryk. I en nationalbevægelse, der opfatter sig selv som demokratisk, er et sådant princip næppe på sin plads. Det var med andre ord en nationalisme af en særlig og anakronistisk art, som efter anden verdenskrig var virksom i og for Sydslesvig. Til dens væsentlige kendetegn hører også dens lidet humane fjendskab overfor de tyske flygtninge, »østprousserne«, som tjente til forsvar for den og som dens stimulans.

Men hvorfor blev flygtningeproblemet da angivet som grund til deres sindelagsskifte af så få? Fordi det primære, det afgørende og ikke mindst opportune kriterium var den nye nationale orientering, der som selvfølgelig inkluderede afvisningen af flygtningene.

Omkring 1948 begyndte danske og tyske så at ændre politik. Den danske bevægelse eller dens repræsentanter opgav mere og mere det nationale grundlag for deres arbejde til fordel for en hjemstavnslinje, dvs. en sydslesvigsk regionalisme. På den anden side forsvandt efterkrigsårenes tysk-slesvig-holstenske regionalisme, så snart konturerne af en vesttysk stat aftegnede sig, og i tiltagende grad bredte sig en nationalisme vendt mod Danmark og de sydslesvigske danske. Efter 1955 svækkedes den relativt hurtigt igen. Regionalismen havde da næppe mere politisk kraft. Det mærkede de danske organisationer i Sydslesvig og ligeså det af den tyske politiker Richard Schenck grundlagte Schleswig-Holsteinische Gemeinschaft.

Disse bemærkninger vil gøre det klart, at »mønsteret for den hjemmehørende befolknings konfrontation med flygtningene« i Sydslesvig *alligevel* var anderledes »end i Holsten, Niedersachsen, Bayern og andre regioner« (s. 402). Uanset hvordan det forholder sig: Martin Klatt fortjener tak for sin bog, der er fuld af indhold og resultater og udstyret med godt gennemtænkte illustrationer. Og hvis den animerer til fortsatte – også modsigende- diskussioner – så kan det kun tages som tegn på dens fortræffelige kvalitet.

Manfred Jessen-Klingenberg

Karl Otto Meyer: Frihed, lighed og grænseland. Erindringer I.

Skrevet i samarbejde med Jørgen Mågård. Hernovs forlag, 232 s., ill., 275 kr.

Ubestrideligt har Karl Otto Meyer gennem årtier været en markant personlighed i grænselandet. Han har været med til præge politik og debat – altid med en så klar og kompromisløs holdning, at det har skabt respekt hos de fleste. Men ikke alle har kunnet være enige i hans synspunkter. En sådan uenighed kan måske afholde en og anden fra at gå i gang med KOMs erindringer. Men det vil være en skam – for dette første bind af erindringerne er blevet et vellykket værk. Det omfatter tiden fra KOMs fødsel i 1928 og frem til 1963, altså tiden før KOM for alvor trådte ind på den landspolitiske scene. På mange måder rummer beretningen stof, som gør læseren klogere på Sydslesvig og dets danske mindretal i denne periode.

KOM blev født 1928 i Adelbylund lige uden for Flensborg. Faderen stammede fra Heidelberg og var kommet til Flensborg som bogtrykker. Ved et tilfælde fik han ansættelse på den danske Flensborg Avis, og dér blev han leder af trykkeriet lige frem til 1956. Avisen blev hans et og alt. Chefredaktør Ernst Christiansen kom til at præge ham stærkt, han tog klart standpunkt mod nazismen. Men dansk lærte han aldrig særlig godt.

I Flensborg fandt faderen også sin kone. Hun var født i Oversø lige syd for Flensborg – sproget i hendes barndomshjem var plattysk, hendes mor var afgjort tysk og blev efter 1933 en lidenskabelig tilhænger af Hitler. Men i datterens ægteskab med den tysktalende trykker på den danske avis fik det danske overtaget. KOMs mor lærte sig dansk og omstillede sig til mindretallet. Efter at de første tre børn var blevet tysk døbt blev KOMs lillesøster i 1931 døbt af den danske

præst – man sluttede nu op om den danske menighed, i national loyalitet, ikke af kirkelige grunde. KOM kom i dansk børnehave og senere skole og rejste fra 1932 hvert år på ferieophold til Danmark. Her lærte han for alvor dansk og vandt sig venner for livet. Hjemme i Flensborg tog han aktivt del i det danske spejderarbejde og kom derved i Gestapos søgelys. Tidligt modnedes en kritisk og selvstændig indstilling til den kurs, som blev udstukket af mindretalsledelsen. KOM kunne ikke indse det rigtige i den stadigt gentagne parole, at de unge skulle påtage sig tjenesten i Det tredje Riges krigsmaskine for på den måde at begrunde mindretallets hjemstavnsret i Sydslesvig. Det satte KOM i en alvorlig samvittighedskval. Efter en tid på gymnasiet i Sønderborg valgte han dog at indordne sig under ledelsens linje – kraftigt manipuleret af Duborg-Skolens rektor Bernhard Hansen.

Nu fulgte en rekruttid i Polen – indtil KOM under et ophold derhjemme i januar 1945 vovede flugten til Danmark. Gennem de følgende måneder frem til maj 1945 var han »under jorden« på Fyn, konstant på vej til nye opholdssteder – og i den sidste tid af besættelsen også med kontrakt til modstandsbevægelsen.

Da befrielsen var inde, fulgte vanskelige overvejelser: Hvad nu? En tid overvejede KOM at gå ind i den danske hær – men valget faldt på Skårup Statsseminarium. I sommeren 1949 stod han med sin eksamen og kunne tage fat som lærer i Sydslesvig. Det blev først en kort tid i Husum, og efter giftermålet med Marie fulgte fra 1950 til 1963 årene som leder af den lille danske skole i Skovlund.

Med tiden kom det ene tillidshverv efter det andet: formand for Sydslesvigsk Forening og Sydslesvigsk Vælgerforening i Skovlund, medlem af kommunerådet og kredsagen, fra 1960 landsformand for SSW, indtil ansættelsen som chefredaktør for Flensborg Avis i 1963 afsluttede lærergerningen og indledte et nyt afsnit i karrieren.

Dette livsforløb er i sig selv spændende, og det er i erindringsbogen skildret konkret og oplysende. Samtidig kaster bogen et sidelys ind over mindretallets liv i al almindelighed, over modsætninger og paradokser, som genfindes i mange andre enkelthistorier fra datiden. Vi hører f.eks. om barndomshjemmet, præget af tilsyneladende uforenelige størrelser: mormoderens fascination af føreren, faderens antinazisme og tilslutning til Flensborg Avis og dansk-nordiske idealer trods det tyske dagligsprog, moderens konsekvente placering af familie og børn i et dansk mindretalsliv. Vi får indtryk af spændingerne

mellem mindretallets unge og ledelsen i krigens år, og der lægges ikke skjul på, at tilstrømningen til mindretallet efter 1945 førte til dybtgående spændinger mellem de nye og de gamle i mindretallets rækker. Vi får et levende indblik i efterkrigsårenes hektiske arbejde for at opbygge skoler og foreningsliv og for at udbrede dansk-kundskaber til de mange, som nu meldte sig til deltagelse. Datidens arbejdsfyldte lærerhverdag i Sydslesvig træder klart frem. Forfatterens egen historie, således den kendte sag om suspenderingen som lærer i årene 1952-54 og det anstrængte forhold til Skoleforeningen, får selvfølgelig indgående omtale. Overalt er der god balance mellem den personlige historie og det bredere mindretalsperspektiv.

Bogen kan således på én gang læses som skildring af forfatterens liv og oplevelser og som bidrag til mindretallets historie i almindelighed. Netop derved har den sin særlige interesse. På den baggrund er der grund til at glæde sig til fortsættelsen om tiden efter 1963.

Lars N. Henningsen

Martin Rheinheimer: Der fremde Sohn. Hark Olufs' Wiederkehr aus der Sklaverei.

Nordfriesische Quellen und Studien Band 3, Neumünster 2001. 232 s., ill., indb. Pris DM 38.

Den 24. marts 1724 mødte handelsskibet »Der Hoffnung« under hamborgflag en algersk korsar i nærheden af Scilly-øerne. Besætningen på syv mand, som alle var danskere, blev solgt som slaver i Algier. En af dem var den 15-årige Hark Olufs fra Amrum. Efter 11½ års slaveri vendte han hjem til Amrum i 1735, hvor han giftede sig med en lokal pige, med hvem han fik fem børn. Han døde i 1754, og hans gravsten med hans egenhændige levnedbeskrivelse står stadig på kirkegården i Nebel. I 1747 havde han udsendt en beretning om sine år som slave, og den blev trykt på både dansk og tysk (begge gengivet i foreliggende bog) Så langt så godt. Et eventyrligt og spændende liv, men egentlig ikke enestående for den tid. At blive taget som slave til Algier eller en af de andre nordafrikanske stater var en reel trussel for søfolk på linie med storm og skibbrud. Bøger og flyveblade om kristne slaver i Nordafrika var en europæisk genre, ikke mindst inspireret af munkeordener, som sammen med religiøse og etniske netværk organiserede løskøbelse af kristne i nordafrikansk slaveri.

Men Hark Olufs' historie var ikke den sædvanlige historie om

mange år i nedværdigende slaveri på samfundets bund i Nordafrika og efterfølgende løskøbelse. Han blev købt af Beyen af Constantina og steg i graderne til at være en betroet finansembedsmand. Efter eventyrlige oplevelser, herunder en pilgrimsrejse til Mekka, vendte han hjem til Amrum med en større eller mindre formue. Han kom aldrig ud at sejle mere, men havde tilsyneladende medbragt penge nok til at købe et hus, var bl.a. strandforpagter og havde flere kommunale embeder. Mistanken lurede i det lille søfartssamfund på Amrum: hvor kom pengene fra, havde han været renegat, var han konverteret til Islam?

Som titlen viser, sætter Martin Rheinheimer Hark Olufs' algierske fangenskab og tilbagevenden ind i en psykologisk og fortællende ramme byggende på lignelsen om den fortabte søn, der vender hjem og skal reintegreres i samfundet. I Hark Olufs' tilfælde var reintegrationen vanskelig, fordi han for at blive i billedet vendte hjem mere som Josef end som fortabt. I stedet for ydmygt og tålmodigt at afvente en rituel reintegration i samfundet krævede han den som en ret for en hjemvendt helt, og til sin forsinkede konfirmation bar han sin tyrkiske uniform. Efter i Nordafrika at have fået en anden identitet, skulle Hark Olufs nu nedbryde sin nordafrikanske identitet og opbygge en ny.

En sådan forklaringsmodel er utvivlsomt givende, men ikke uden farer. Gevinsten er, at Hark Olufs' tilbagevenden hæves til et socialpsykologisk drama, der kaster lys over mentalitet, identitet og levevilkår på Amrum. Faren er, at alt presses ind i den psykologiske tolknings tjeneste, og at plottet, som oprindeligt fungerede som en bekvem forklaringsramme omkring udsagn og begivenheder, der er bevidnede i kilderne, nu af sig selv fremtvinger postulater om tanker og reaktioner. Der er steder, hvor jeg føler Martin Rheinheimer gør netop det.

Er det sikkert, at Hark Olufs' ydre reintegration var så problematisk, hans indre identitetssjagt så vanskelig? Det er Martin Rheinheimers fortolkning, men f.eks. en injurieproces, som ikke direkte omhandlede Hark Olufs' fortid i Nordafrika, behøver ikke at skyldes hans følelse af at have en usikker stilling i det amrumske lokalsamfund (s. 98-99). Det var en ærekær tid, hvor man hev hinanden i retten for et godt ord. Når Hark Olufs valgte en præst til at hjælpe sig med at forfatte skriftet om sine oplevelser i Nordafrika, så er det ikke nødvendigvis, som Martin Rheinheimer foreslår, fordi han psykologisk

måtte have hjælp til at strukturere oplevelserne, fordi de var så usædvanlige (s. 101). Det kunne jo også være af samme grund, som sportsstjerner vælger en sportsjournalist til at skrive deres bøger: de har lidt svært med ordene. Rheinheimers bog indeholder direkte udsagn om reintegrationsprocessen og de psykologiske begrundelser, men mange af dem findes ikke i kilderne. De er derimod Martin Rheinheimers digtning, ikke på, heller ikke direkte imod, men ofte over kilderne.

Når man som læser kan rejse disse spørgsmål, skyldes det netop, at bogen er lagt uhyre ambitiøst an. Det er ikke blot en kildeudgivelse med kommentarer og en kompetent redegørelse for forholdene i Nordafrika. Grundlæggende er bogen psykologiserende mikrohistorie på godt og ondt i vor tids ånd, og der er mindelser om både Natalie Davis' og Carlo M. Ginzburgs arbejder. Alt i alt er det et interessant og anbefalelsesværdigt tillæg til den voksende litteratur om de nordiske lande og de nordafrikanske korsarer.

Dan H. Andersen

Ditlev Tamm: Danfoss under besættelsen.

Udg. af Museet på Sønderborg Slot, 2001. 101 sider, ill. Pris ikke opgivet.

I efteråret 1999 fokuserede Berlingske Tidende i en række artikler og kronikker på danske industrivirksomheders leverancer til den tyske besættelsesmagt, først og fremmest var det delvist A.P. Møller-ejede Dansk Industrisyndikat i søgelyset. De tre journalister, som havde leveret de første artikler under den lange offentlige debat, udgav i november 2000 bogen *Krigens købmænd*, hvor bl.a. Danfoss i Nordborg blev nævnt som en villig leverandør til den tyske Værnemagt – virksomheden havde sågar efter krigen fået en bod for denne samhandel. Denne fremstilling af Danfoss, som passede dårligt med den hidtidige, gav startskuddet til en lang og følelsesladet debat i den lokale avis *JydskeVestkysten*. På den baggrund følte Danfoss sig foranlediget til at lade retshistorikeren Ditlev Tamm udfærdige en historisk/juridisk undersøgelse af virksomhedens forhold under og umiddelbart efter Besættelsen. Denne forelå så i efteråret 2001.

Over bogens første ca. 30 sider fastslår Tamm, ganske som andre faghistorikere der undervejs havde deltaget i debatten, at danske industrivirksomheders dispositioner under Besættelsens først og fremmest skal ansues som led i den almindelige danske politisk-økon-

miske tilpasning til de eksisterende forhold. Denne tilpasning, som også foregik i andre tysk-besatte lande, var et grundvilkår. Og når en eftertid ud fra en moralsk synsvinkel fordømmer denne tilpasning, er det grundlæggende udtryk for en uhistorisk tilgang til historien. Om Danfoss, eller som virksomheden hed frem til 1946 »Dansk Køleautomatik- og Apparat-Fabrik«, specifikt fastslås det, at virksomheden oplevede en kraftig eksportstigning fra 1940-1945. Eksportmarkedet bestod både af neutrale lande og af tysk-besatte lande, og når virksomheden oplevede denne fremgang på eksportmarkedet skyldtes det først og fremmest fraværet af konkurrence fra England og oversøiske lande. Om denne eksport og dens implikationer fastslår Tamm, at det daværende Danfoss var en trods alt beskedne virksomhed med højst 200 ansatte i krigens sidste år, at eksporten ikke, bortset fra to isolerede tilfælde, gik direkte til tyskerne, men til civile kunder, og at når det såkaldte Revisionsudvalg efter besættelsen afsagde kendelse om, at virksomheden skulle tilbagebetale 72.242 kr. af de samlede leverancer på 408.850 kr., var der ikke tale om, at virksomheden »var gået over stregen«, sådan som det formuleres i *Krigens købmænd*. Tilbagebetalingen skyldtes alene den lovgivning (med tilbagevirkende kraft) efter besættelsen, som begrænsede og forlangte tilbagebetaling af alle avancer over 5%, en lovgivning som ramte en stor del af de danske virksomheder herunder Danfoss.

Dette og det retslige grundlag for det økonomiske opgør efter besættelsen udreder Tamm præcist i det følgende kapitel. Ovennævnte Revisionsudvalg havde til opgave at gennemgå såkaldte »tyske betalinger«, dvs. penge, betalt af Nationalbanken over den såkaldte clearingkonto for arbejde leveret til besættelsesmagten. Revisionsudvalget tog ikke stilling til karakteren af det udførte arbejde, men alene til, om der skulle ske en tilbagebetaling eller en begrænsning af den opnåede avance. Grundlaget for udvalgets arbejde var ikke straffelovene, Værnemagerlov I og II, men to love, som supplerede disse ved at give regler om tilbagebetaling i forhold, som ikke ansås for »utilbørlige«. Baggrunden for de to love var, at der under besættelsen var sket leverancer for tysk regning, uden at de danske myndigheder havde haft mulighed for priskontrol. Lovene gav nu myndighederne grundlag for at begrænse avancerne, hvor pris- og avancekontrollen havde svigtet. Tamm viser, at den lov, som kom til anvendelse i forbindelse med Danfoss, alene tog sigte på leverancer, der faldt inden for de almindelige rammer for samhandel med besættelsesmagten.

Tamm anfører, at denne lov nærmest havde karakter af en skattelov – hvilket også kunne forklare den nidkærhed, hvormed den bragtes i anvendelse.

I hvad der må karakteriseres som bogens hovedstykke, fremlægger Tamm over ca. 15 sider dokumentationen for sine konklusioner: Først og fremmest Revisionsudvalgets kendelse fra februar 1947 (Rigsarkivet), hvorved Danfoss forpligtedes til at betale ca. 72.000 kr. til statskassen. Selve sagsbehandlingen i Revisionsudvalget kaster lys over, hvilke handler, det drejede sig om, og hvor stort et beløb, de androg – med andre ord, hvad Revisionsudvalget havde lagt til grund for sin kendelse.

Fra Industrirådets arkiv (Erhvervsarkivet i Århus) har Tamm yderligere fremdraget akter, som kaster lys over leverancer fra Danfoss til den tyske Værnemagt. Af korrespondancen mellem Industriråd og Danfoss fremgår således, at virksomheden slet ikke var interesseret i disse handler, idet man fra de danske myndigheders side blev underkastet utallige og besværlige restriktioner i forbindelse med handler med den tyske Værnemagt. Den tredje søjle i Tamms kildegrundlag er Danfoss' regnskaber, som ud over omsætning mv. først og fremmest leverer oplysninger om virksomhedens kunder, og hvad disse aftog fra Danfoss. På baggrund af de nævnte akters fyldestgørende karakter afstår Tamm eksplicit fra at gennemgå den tyske Rüstungsstabs akter (Rigsarkivet).

Alt i alt konkluderer Tamm, at Danfoss i en række tilfælde som underleverandør har leveret produkter til firmaer, der har solgt for tysk regning. Men det var i beskedent omfang. Danfoss' samlede leverancer for tysk regning oversteg ikke 5% af omsætningen i årene 1940-45. Hvorvidt Danfoss-produkter er blevet anvendt i den tyske krigsindustri unddrager sig sikker erkendelse på det foreliggende kilde-materiale. Tamm afviser dog ikke, at det skulle være tilfældet.

Over 4 sider behandler Tamm afslutningsvis de mange forlydender om netop arten og anvendelsen af Danfoss-produkter, at Tigertanks og tyske u-både skulle have anvendt ventiler fra Nordborg, samt at modstandsbevægelsen på SOEs foranledning skulle have planlagt en sabotage-aktion mod firmaet. Alt dette maner Tamm stort set i jorden. Hvad modstandsbevægelsens og SOE's intentioner angår stort set ved hjælp af beretningsmateriale af nyere dato fra daværende aktører. Undervejs i sin fremstilling varmer forfatteren ørene på de to forfattere til bogen »En iværksætter« (1994) [se Sønderjyske Årbøger 1995],

fordi de ikke til deres fremstilling om Mads Clausen og Danfoss har formået at grave det kildemateriale frem, som Tamm bygger sin fremstilling på. Tamm har dog selv en sådan undladelsessynd på samvittigheden: frem for at bygge sin antagelse om modstandsbevægelsens og SOE's manglende interesse for virksomheden i Nordborg på senere beretninger fra lokale og ansatte, som tilmed kan udsættes for mistanke om ikke at være ganske uhildede i spørgsmålet om Danfoss' image, kunne Tamm i bogen *Als og Sundeved 1940-45* fra 1995 (som ikke ses at have været anvendt af Tamm) på grundlag af samtidige og udsagnskraftige akter have fået stort set vished for, at der ikke tilgik London foruroligere rapporter om Danfoss' produktion og samhandel med tyskerne. I et kapitel i nævnte bog gennemgås nemlig samtlige illegale efterretningsrapporter om Als og Sundeved, som den illegale militære efterretningstjeneste sendte over Stockholm til London (SOE) fra februar 1944 til maj 1945. Disse rapporter, som beror i det såkaldte Stockholmsarkiv (Rigsarkivet), end ikke nævner virksomheden i Nordborg, hvilket turde være et stærkt indicium for, at virksomheden ikke var »interessant« set med såvel danske som britiske professionelle øjne.

Over bogens sidste 35 sider bringes optryk dels af de fremdragne og anvendte aktstykker, dels af debatindlæg fra pressen, interviews med aktører og korte ekspertredegørelser vedr. Danfoss-produkter og deres evt. anvendelse.

Henrik Skov Kristensen

**Helene-Charlotte Wolf: Peter Sandkamm-Möller.
Der Alsen-Maler. Erinnerungen – Ein Bilderbuch.**
Klartext-Verlag, Essen. 2002. 96 s. Ill. Kr. 150.

Forfatteren fru dr. med. Helene Charlotte Wolf var en god ven af den hjemmetyiske alsiske maler Peter Sandkamm-Möller, der er født 1893 i Skovby på Als, og ud af en gammel møllerslægt. Han døde i Augustenborg 1981.

I en skitseagtig form giver hun en række erindringsglimt om deres venskab, der strakte sig lige fra ungdomstiden og med korte afbrydelser til malerens seneste ti svære år, hvor han blev ramt af en tiltagende synssvækkelse, men som trods det alligevel var en frugtbar kunstnerisk periode, hvor han malede de såkaldte »blinde billeder«. Disse

sidste billeder rummer en inderlighed i udtrykket, slipper dybere følelser løs og afslører enkeltheder, som ikke tidligere er set i Sandkamm-Möllers produktion. Samtidig rummer de en umiddelbar livsglæde i form og farve. Venskabet med den kvindelige læge har utvivlsomt opmuntret ham til at fortsætte livsværket på trods af ydre svære omstændigheder.

Ind i erindringerne væver forfatteren så små bemærkninger om kunstnerens barndom og opvækst, om studie- og læreår på Tønder seminarium, og senere uddannelse på kunsthøjskoler i Berlin og Weimar. Derefter bosatte kunstneren sig i Augustenborg, først i klokketårnet på slottet, senere flyttede han ind i et nyt hus i byen. Hun fortæller også om kunstnerens og kunstens vilkår i grænselandet, om rejser og fester og om malerens signatur. Selv om erindringerne ikke går i dybden, giver de alligevel et indtryk af en alsidig, folkelig og populær kunstner, som ikke ville kaldes for kunstmaler. »Jeg maler, som jeg er« sagde Sandkamm-Møller i et interview på sin 82 års fødselsdag. Det vil vel sige umiddelbart og ægte og uden brug af effekter og billige virkemidler, men han gengav kun det, han selv havde set og oplevet. Kort sagt: Livets mangfoldighed i udtryksformer, som man blot skal lukke øjnene op for at se og glæde sig over. Til at fremstille det brugte han alle billedkunstens udtryksformer: akvarel, pastel, tempera, olie, raderinger og træsnit samt tegninger med blyant, kul eller tusch. Betegnende er det også, at han kaldte sin sidste udstilling på det tyske bibliotek i Åbenrå april 1981 for »Maler og menneske«. Den gav et stærkt indtryk af en grænselandskunstners liv og virke. Det samme gør bogens mange og meget forskellige illustrationer. De spænder lige fra det skitseagtigt løse, over akvareller og malerier, der nærmer sig det amatøragtige, og så til det dybt sublime i meget velkomponerede former og med farver, der spiller ud imod og ind i og med hinanden som en slags musik. Hertil kommer de sort-hvide billeder med storm og blæst, drivende skyer, markante træsnit af f.eks. Augustenborg slot eller meget enkle landskaber med linjer og flader og dæmpede farver. På den måde giver bogen et godt indtryk af en kunstner og hans arbejdsmetoder.

Til sidst er der biografiske noter, arbejdssteder og en billedfortegnelse.

Bogen kan skaffes gennem Deutsches Museum Nordschleswig, Rønhaveplads 12, 6400 Sønderborg.

Jakob Gormsen

Sønderjysk topografi og kulturhistoriske minder:

Henning Dehn-Nielsen: Sønderjylland.

Dansk Naturfredningsforening og Politikens Forlag. ill., 360 s., indb. Pris ikke opgivet.

Kim Furdal (red.): Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland – en redegørelse.

Udgivet af Sønderjyllands Amt. ill., 134 s., indb. 100 kr.

Henning Dehn-Nielsens bog henvender sig til et stort alment interesseret publikum, mens amtets redegørelse om kulturmiljøerne i første række er rettet mod specielt interesserede. Alligevel kan det have sin rimelighed at behandle dem sammen, da de i nogen grad dækker de samme emner og områder.

Dehn-Nielsen indleder sin bog med et historisk overblik, der spænder fra landskabets tilblivelse før og under sidste istid til efterkrigstiden med industrialisering og kommunesammenlægninger, hvorefter amtet behandles i seks regioner: Vest-, Midt- og Østsjælland, Sundevedområdet, Broagerland og Als. Områdebeskrivelserne er ind delt i en række større og mindre lokaliteter, og til hver af dem gives visse klart afgrænsede oplysninger om bl.a. kommunalt tilhørsforhold, indbyggerantal, afstande til nærmeste større by samt telefonnummer og internetadresse på turistkontoret. Ind imellem er der afsnit om »specialiteter« som egnsretter, det sønderjyske kaffebord og ringridning samt om særligt vigtige seværdigheder som Haderslev domkirke og de store slotte.

Det kunne altsammen være udmærket, hvis ikke bogen var fyldt med fejl og mangler, som viser, at forfatteren næppe har gennemrejt området i forbindelse med, at han skrev bogen, men i alt for stor udstrækning har bygget på (ofte forældet) tilgængelig litteratur. Således har Tønder Kirkemuseum på Kirkepladsen været lukket i mange år og samlingen overført til Tønder Museum; den »forsvundne« indskrift i tårnet i Skærbæk Kirke blev genfremdraget o. 1980 og ses tydeligt den dag i dag; Løgumkloster Slot er næppe fra 1614, men o. 30-40 år ældre; Brundtlandcenteret i Toftlund er forlængst ophørt med at eksistere; der kan ikke fra kysten ses rester af Jordsand, da øen er skyllet i havet; Bjolderup-runestenen er ikke længere på Gottorp, den kom tilbage for omkring tyve år siden; der er ikke alminde-

lig persontrafik med stikbanerne til Haderslev og Aabenraa; den kongelige livgarde havde ikke kaserne i Palæet i Gråsten til dronning Ingrid's død – det er mange år siden; grænsegendarmernes mindemur er for længst flyttet fra Kruså til Frøslevlejren; og den gamle stald fra o. 1600 på Sandbjerggård er desværre nedrevet ca. 1990. I øvrigt sammenblander forfatteren Sandbjerg Slot og Sandbjerggård, så det kan være svært for udenforstående at vide, hvad der er hvad. Man kunne blive ved længe endnu.

Der er dynger af ofte absurde fejl og misforståelser: Gråsten slots-park går ikke ud til Aabenraa Fjord; Ensted og Felsted hører selvsagt ikke til -ing-navnene; Det Lille Papirmuseum i Gråsten er ikke oprettet 1901; Den prøjsiske øverstkommanderende under stormen på Dybbøl i 1864, prins Friedrich Karl, var ikke kejser Wilhelm I's lillebror, men søn af hans bedstefars lillebror; de tyske kanonbatterier på Broagerland under krigen 1864 hed ikke »Broager dæk« – det var det danske varselsråb på Dybbøl, når kanonerne affyredes på den anden side Vemmingbund; augustenborgerne »residerede« ikke på slottet i Augustenborg til 1920; hjælmen ved Asserballe præstegård er ikke fra 1827, men delvis fra 1637; marinestationen i Høruphav eksisterer ikke mere; Tøndermarsken er ikke landets eneste kogsområde. Hvem der har lyst, kan selv finde flere eksempler.

Der er gentagelser i teksten i en sådan mængde, at jeg ikke mindes at have set noget lignende. De samme lokaliteter omtales med næsten de samme oplysninger to, tre, ja, i nogle tilfælde (bl.a. Zeppelinmuseet i Tønder og Cathrinesminde Teglværk) ikke mindre end fire gange. Jeg tror, uden at overdrive, at hvis blot de helt enkle gentagelser blev fjernet, ville teksten uden at indeholde færre oplysninger kunne forkortes med mindst 10 pct. Og så er der ikke taget højde for de forkortelser, der ville stramme teksten og fjerne de værste clichéer (Tovskov »er med til at fremkalde historiens vingesus«!) og eksempler på volapyksprog (om Broagerlands militære betydning: »Fra Broager Land kan en fjendtlig fremrykning true Dybbøl i højre flanke, og hvis forsvareren var herre til søs, kunne han også derfra over Egersund agere mod fjendens retrætelinje ved Alnor, hvorfor forsvareren altid søgte hurtigst muligt at sætte sig på halvøen« – forstå det, hvem der kan!).

Dertil kommer så en række ejendommelige udeladelser af markante bygninger og seværdigheder (i flæng: Øsby kirke, Skovbølgård, Ballegård, adskillige voldsteder og oldtidsminder og meget mere), på-

pegning af specielle og ejendommelige ting (f.eks. svinene på døbefonten i Dybbøl; samspillet mellem madonnafiguren og prædikestolen i Daler; det fantastiske billedskærerarbejde i Sottrup Kirke og »krigskirkegården« samme sted; »landstormsdøren« i Højer; de fornemme epitafier og gravsten i Notmark og Bylderup o.s.v.).

Ved de fleste byer og sogne, som omtales, nævner Dehn-Nielsen stemmetallene den 10. februar 1920. Udmærket. Selv om der også er nogle skævere i tallene. Således oplyses, at der var 127 tilrejsende sydfra til Døstrup, men kun 28 tyske stemmer i sognet. Det lyder ikke troligt, at 99 af dem, der kom fra Tyskland, skulle have stemt dansk! Her er der klart tale om trykfejl. I øvrigt kan man undre sig over, at han ikke har standardiseret disse oplysninger frem for de krampagtige forsøg på sproglig variation i fremlæggelsen af tallene.

Litteraturlisten er i øvrigt bemærkelsesværdig kort og stopper af uransagelige grunde alfabetisk ved Sønderjyske Årbøger, hvorved bøger, som tydeligvis er anvendt i stor udstrækning, ikke mindst Trap, ikke er nævnt!

Man kan undre sig over, at en så sjusket tekst, der ligner en ufærdig kladde, overhovedet er kommet i trykken i den skikkelse, vi ser her. Der savnes i ekstrem grad en konsulent. Og man kan godt undre sig over, at Danmarks Naturfredningsforening og Politikens Forlag vil lægge navn til. Men billedmaterialet er godt.

Sønderjyllands Amts udgivelse om »Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland« er resultatet af et registreringsarbejde foretaget af folk fra de sønderjyske museer for Naturafdelingen under Teknisk Forvaltning. Teksten er skrevet af Per Ethelberg (oldtiden) og Lennart Madsen (middelalder) fra Haderslev Museum, mens Hanne Christensen fra Aabenraa Museum samt Inger Lauridsen og Elsemarie Dam-Jensen fra Tønder Museum har taget sig af nyere tid fra o. 1550 til i dag. Kim Furdal fra Institut for Sønderjysk Lokalhistorie har stået for redaktionen.

Bogen bringer korte oversigter over de historiske perioder og karakteristiske levn herfra, hvilket er udmærket. Men det forekommer mig, at bogen ville have haft større brugsværdi, hvis der i forlængelse af disse indledninger (således opfatter jeg dem) havde været en registrant over de ting, man havde udvalgt som kulturmiljøer og -elementer med en begrundelse for, hvorfor netop dette – og evt. ikke noget andet – var optaget på listen. Således er kun ca. en tredjedel af de sønderjyske kirker medtaget. Det kunne have været interessant at kende begrundelsen

for denne udvælgelse. Ligeledes hvorfor bestemte oldtidsminder, gårde, landsbyer, frysehuse, sommerhusmiljøer og transformatorårne m.v. er kommet ind i varmen, mens andre er udeladt.

Som ved Dehn-Nielsens bog vidner teksten om, at registratorerne ikke i alle tilfælde har været »i marken«, men har nøjedes med de registreringer, der ligger på museerne. Eksempelvis er gården Ulle-ruplund ved Skærbæk medtaget. Det ville have været fuldt berettiget for tyve år siden, men i mellemtiden er gården brændt (1984), så det smukke firlængede, stråttækte anlæg eksisterer ikke mere. Derimod er den fredede gård i Haved (»Hamanns gård«) fra o. 1700 ikke med. Ligeledes har man ikke været opmærksom på hærvejssporet syd for Hennekesdam ved Jels, hvor der dog findes både en velbevaret vej-dæmning med kantsten og et stykke brolagt vej. Blandt andre markante udeladelser kan nævnes vildtbanestenen ved Goldbæk, Asserballe præstegård fra 1800-tallet, hvor Herman Bang og gymnastikpædagogen J. P. Müller (Muller) blev født, og hvor den ældste landbrugsbygning på Als (den ovenfor nævnte hjælm) findes, samt Lysabild præstegård med den vistnok sidste holstenske lade i Sønderjylland (og dermed i Danmark). Endelig kunne det være interessant at vide, hvorfor man ud over Hærvejsbroerne har medtaget Svejlundstok bro, men ikke de jævndrende Kobro og Langetved bro, der er mindst lige så spændende og velbevarede.

Under handelspladser i middelalderen nævnes Brovold og Starup, men ikke Jels Voldsted. – Der er ingen græsebom ved Siltoft, efter at Danmark er indtrådt i Schengen-samarbejdet. – Under de tyske eksempler på landbrugsbygninger havde det været rimeligt at nævne gårdene opført af Siedlungsverein omkring Rødding og Jels, hvoraf mindst en er særdeles velbevaret, på lige fod med gårdene ved Rødekro. – Blandt præstegårdene kunne man med fuld ret have medtaget den smukke stråttækte bygning i Visby og flere af de fornemme »palæer« på Als. – Sammen med Buskmose er Ultang på Haderslev Næs og Gundestrup på Als markante eksempler på mindre herregårdsbygninger fra tysk tid. – Beskrivelsen af Lakolk på Rømø er behæftet med flere fejl, bl.a. hed pastor Jacobsen i Skærbæk, som oprettede badestedet, ikke J. C., men C. J. (Chr. Johs.), og Strandhalle var ikke en »badeanstalt«, men et udkænkningssted. Vibæk vindmølle kan næppe kaldes »velbevaret«, da den brændte totalt ned o. 1980, og en rekonstruktion for tiden er under opførelse. Mejlby mejeri syd for Kongeåen (bygningen står endnu) var det første andelsmejeri

uden for det daværende Danmark, og Skærbæk Slagteri var ikke et andelsforetagende, men en privatejet virksomhed. Hotel Duppelhøhed fra 1920 Hotel Dybbølbanke, og gravene omkring Dybbøl rummer ikke kun danske, men også tyske soldater.

Når amtet har bekostet dette store arbejde og udsendt det som en fornem bog med fine farvebilleder, er det en smule ærgerligt, at den kun omfatter landzone- og ikke byzoneområderne, da det ville have gjort den betydeligt mere anvendelig. Men det har nu en gang været opdraget, og det må man så leve med.

Som helhed må det siges, at der – trods de nævnte anker – er gjort et prisværdigt stykke arbejde, som sikkert kan være til stor nytte for amtets planlægningsfolk, men man kan stille sig tvivlende over for, hvor stor værdi den vil have for den almene læser, da den netop ikke indeholder den registrant og vurdering af de enkelte elementer, som kunne have gjort den til et vigtigt arbejdsredskab for f.eks. skoler – og for den historisk interesserede i det hele taget.

H. E. Sørensen

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (udg.): Qualität und Quantität. Möglichkeiten und Grenzen historisch-statistischer Methoden für die Analyse vergangener Gesellschaften. Festschrift til Ingwer Ernst Momsen.

Wachholtz, Neumünster 2002, 308 s. (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd. 35). 15 Euro.

Det foreliggende værk er en hilsen fra »arbejdskredsen for erhvervs- og socialhistorie« i Slesvig-Holsten til en af dem, der tog initiativet til gruppens dannelse i 1978, og som samtidig har været en af pionererne i benyttelsen af kvantitative metoder i den slesvig-holstenske historieforskning. Bogens formål er at øge bevidstheden om de kvantitative metoders muligheder og grænser og at vise forbindelsen til andre og nyere metoder.

I bogens indledende bidrag »Om problematikken vedrørende kvantitet og kvalitet i den historiske forskning i og om Slesvig-Holsten« giver udgiveren et meget kritisk tilbageblik på samme. Han fokuserer på den stærke konservatisme, som endnu i 1970'erne var dominerende i historieskrivningen i delstaten. En reaktion mod denne konservatisme var netop grundlæggelsen af den erhvervshistoriske arbejdskreds, hvor Ingwer Momsen blev en af de vigtigste initiativta-

gere. I artiklens anden halvdel redegør forfatteren for de metodiske paradigmeskift i historieforskningen i almindelighed og specielt i den slesvig-holstenske økonomi- og socialhistoriske forskning. Da arbejdskredsen begyndte sit virke, var den kvantitative (og det vil sige: den statistiske) metode dominerende. Men både den traditionelle (politiske) historieskrivnings åbning for nye metodiske strømninger og interessen for andre metoder også indenfor arbejdskredsen (bl.a. »anthropological turn«) gjorde senere forskningsfeltet meget bredere. Denne nye mangfoldighed gør sig også gældende i bogens forskellige bidrag, som er ordnet kronologisk.

Rolf Gehrman skriver om »Familieformer og -normer som social- og kulturhistoriens genstand« og giver et indblik i familiehistoriens betydning. Lige som jubilaren i hans hovedværk gør han brug af folketællinger; et af hans eksempler er godset Kiding i Felsted sogn. Han mener, at familieforskningen ikke mindst ved hjælp af folketællinger kan slå bro mellem »formernes« og »normernes« historie.

Günther Bock undersøger bøndernes realbyrder i Stormarn i senmiddelalderen. Han viser, at pengeafgifterne i 1300-tallet var en langt større belastning for de pågældende bønder end naturalafgifterne til grundherren, men at det senere ændrede sig, og at naturalafgifterne til sidst – på grund af pengenes mindre værdi – blev en langt større belastning.

Tøjproduktionen i Neumünster er emnet i bogens korteste bidrag, af Klaus Tidow. Manufakturernes i »det holstenske Manchester« eksporterede indtil 1848 i hovedsagen til Danmark, som det fremgår af tekstillaugenes »amtsbøger«, der giver interessante oplysninger om tidens almindelige konjunkturer og kriser.

Sammenspillet mellem en antropologisk-mikrohistorisk betragtning af historien og andre metoder vises i Martin Rheinheimers bidrag om den berømte Amrum-søfarer Hark Olufs' hjemkomst til fødeøen. Forfatteren påpeger de mange sider af søfartshistorien og andre emner, som er belyst i dennes usædvanlige biografi.

Detlev Kraack gør i sin artikel brug af købmandskorrespondance fra Flensborg for at undersøge kornpriserne og kornhandelen i slutningen af 1700-tallet. Han advarer mod at bruge taloplysningerne alt for ukritisk, idet tallene i mange tilfælde ikke angiver de faktiske priser, men derimod tilbud, prognoser eller bare vurderinger. Imidlertid byder kilderne på megen information om selve kornhandelen og prissvingningernes årsager og sammenhænge.

Handelen med de store landbrug, som bragte en del tidligere adelige godser i rige byborgeres eje, er emnet for Peter Wulf, der konstaterer, at markedsmekanismer siden 1700-tallet lidt efter lidt erstattede de hidtidige adelsprivilegier, og at de borgerlige købere tit benyttede godserne til spekulationsforretninger og ikke for at oprette nye familieejendomme. Prisen på godserne var stærk afhængig af landbrugs-konjunkturerne.

Kai Detlev Sievers tager i sin artikel udgangspunkt i vor viden om bybefolkningens »sovevilkår« i 1800-tallet og påpeger, hvor vigtigt det er at forbinde udnyttelsen af statistikker med analysen af personlige beretninger, idet mange vigtige aspekter ikke kan måles i tal. Det gælder i særlig grad spørgsmålet om hvordan mennesker opfattede vilkårene og »havde det mentalt«. Manglen på ordentlige sove-muligheder var et meget vigtigt og tit undervurderet aspekt i underklassens elendighed op til Første Verdenskrig.

Ortwin Pelc undersøger Hamborgs søfart og handel med hertugdømmerne i 1800-tallet og påviser, at der findes meget omfattende og let tilgængeligt statistisk materiale til dette emne, som byder på masser af information. Og alligevel vil der altid være spørgsmål, som ikke kan besvares.

Peter Danker-Carstensen's artikel om storfiskeriet på Elben og Ejderen i 18- og 1900-tallet er en kombination af erhvervs- og økologi-historie. Med statistiske oplysninger og andre kilder viser forfatteren, at den i Mellemeuropa uddøde storfisk engang har været en betydelig økonomisk faktor. Tankeløst fiskeri og ødelæggelsen af størens naturlige tilholdssteder har medvirket til fiskens forsvinden.

Industristatistikker er hovedkilden i Leif Hansen Nielsens og Hans Schultz Hansens bidrag om industrialiseringen i Sønderborg, hvor kejsertiden bragte et »industrielt gennembrud i småbystørrelse«. Et bemærkelsesværdigt resultat er, at industriarbejdernes tal ikke voksede proportionalt med fabrikkernes antal og at de sidstnævnte forblev ret små.

Walter Asmus giver et opsummerende overblik over motoriseringen i Slesvig-Holsten siden begyndelsen af 1900-tallet. Resultatet af hans statistiske undersøgelser er konstateringen, at trafiksystemets udbygning og modernisering har skabt en ændret virkelighed og i betydelig grad ændret varetagelsen af tid og rum. Christian M. Sørensen afslutter bogen med et uddrag af sine studier om NSDAP-vælgerne i Husum amt før 1933 og forklarer, at der på grund af de vedbli-

vende økonomiske problemer og de andre partiers og bevægelers svaghed knap nok var et alternativ til Nazipartiet og en mulighed for at stoppe dets fremgang.

Det er en vanskelig opgave at lave et værdigt festskrift til en velanset historiker, dvs. at samle spændende artikler om ny forskning på jubilarens forskningsområde, at opnå det højst mulige forskningsniveau uden at gøre bogen uforståelig, at finde på en passende titel og at give artiklerne en så vidt muligt ensartet præsentation. Alligevel er det her lykkedes ret godt. De fleste forfattere giver spændende indtryk af deres igangværende eller lige afsluttede forskningsprojekter, som imidlertid ikke i alle tilfælde bygger på historisk-statistiske metoder og dermed viser nødvendigheden af sammenspillet mellem forskellige metodiske arbejdsformer. Heldigvis hersker – og det betones mange steder i bogen – i dag enighed om, at man ikke bare kan gå den ene metodiske vej og ignorere den anden. Denne egentlig banale sandhed var for ikke lang tid siden alt andet end en selvfølge.

Gerret Liebing Schlaber

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner

Landsarkivet for Sønderjylland 2001

I 2001 tog landsarkivet afsked med to mangeårige medarbejdere, arkivfuldmægtig Inge Huusmann Jakobsen, der har været ansat her siden 1963, og overassistent Anne Katrine Pedersen, der kom hertil i 1990. Som ny overassistent på halvtid ansattes Lajla Marie Brejning. Til en fuldtidsstilling som arkivfaglig overassistent blev kort før jul udpeget cand. mag. Birgitte Vestergaard Futtrup.

Landsarkivet modtog i 2001 496 hyldemeter arkivalier, bl.a. fra retterne i Haderslev, Aabenraa og Gråsten og Arbejdstilsynet i Sønderjylland, AMU-Center Syd og Haderslev Stift. Sønderborg kommune afleverede den sidste portion af sit arkiv frem til ca. 1980. Kort- og Matrikelstyrelsens sønderjyske afdeling fortsatte sin aflevering med arkivalier fra amtslandinspektørkontorerne frem til ca. 1970. Endvidere afleverede Sønderjyllands amt særforsoagsakter fra Riberlund, mens Skærbæk kommune overgav sine folkeregisterkort til arkivet. Mindre efterafleveringer modtoges fra Told og Skat Sønderborg, Sønderjyllands amt (ældre vejsager) og Christiansfeld kommune. Blandt de private afleveringer skal nævnes private personarkiver fra Johs. Tiedje og Marguerite Hahnemann.

Da landsarkivet ikke i 2001 opnåede den ønskede løsning på sit pladsproblem gennem udskiftning af faste reoler med compactusreoler, måtte flere af arkiverne køres til fjernmagasinering i Odense eller foreløbigt opstilles i sorteringsrummene.

Ordningen af Tønder amtsarkiv blev afsluttet med udgivelsen af den trykte, tospagede fortegnelse »Tønder amt til 1867 / Amt Tønder bis 1867«, der blev redigeret af Jesper Thomassen og Bettina Reichert og udgivet i samarbejde med Landesarchiv Schleswig-Holstein. Afslutningen af dette dansk-tyske arkivsamarbejdsprojekt om de delte arkiver blev markeret med et seminar om det gamle Tønder amt på Tønder Museum den 24. april. Seminaret samlede 46 deltagere. Hans-Günther Andresen fra Kiel fortalte først om den særlige vestslesvigske hjemstavnsarkitektur fra begyndelsen af 1900-tallet. Jesper Thomassen fra landsarkivet holdt derefter foredrag om Tønder slots- og frigrunds historie, mens Bettina Reichert fra Landesarchiv i Slesvig berettede om Andreas Hansen, der var slesvig-holstensk amtmand i Tønder under Treårskrigen. Ph.d.studerende og arkivmedhjælper Gerret Schlaber, Haderslev, sluttede dagen med et foredrag om socialhistorie i Vestslesvig.

Arbejdet med ordening og registrering af de gamle slesvigske amtsarkiver blev i 2001 bragt til en afslutning med utrykte fortegnelser over amtsforvalternes og husfogdernes arkiver og over det store Haderslev amtsarkiv samt over arkivfragmenterne fra Ribe stiftamt og Flensborg amt. Endvidere blev der fremstillet en ny fortegnelse over arkiverne i gruppen af mindre embeder.

På læsesalen slog antallet af besøg ny rekord med 6.061 besøg. Det var første gang, tallet rundede de 6.000. Antallet af ekspederede enheder lå på 12.748. Antallet af behandlede ansøgninger om adgang til ikke almindeligt tilgængelige arkiver satte ligeledes rekord i 2001 med 165.

Som de foregående år blev der undervist i slægtsforskning og skriftlæsning. Der var på ny besøg af historiestuderende fra Syddansk Universitet Esbjerg, der fik en grundig introduktion til arkivbenyttelse. I anledning af afslutningen af de foregående års intensive arbejde med de slesvigske amtsarkiver indtil 1867 blev der vist en stor udstilling herom, og der blev udsendt en brugerpejce om de i år 2000 overførte arkiver fra hertugdømmerne Slesvig og Holsten indtil 1864. Den udkom i en dansk og en tysk udgave kort før jul.

Arkivar Leif Hansen Nielsen havde i årets første fire måneder forskningsorlov med henblik på udarbejdelsen af en større afhandling om industrialiseringen af Slesvig og Holsten 1867-1914 med særlig henblik på Nordslesvig. Hans Schultz Hansen medvirkede ved udgivelsen af serien »Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie« og publicerede endvidere artiklen »Mindretal og flertal i Nordslesvig omkring 1940« i en bog om nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945. Artiklen kom også i den tyske version af samme bog. Sammen med Johan Peter Noack besørgede han et fotografisk genoptryk af Troels Finks bog »Forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland i 1955 om de slesvigske mindretal«. Jesper Thomassen arbejdede med Aabenraa Sct. Nicolai Kirkes historie.

Hans Schultz Hansen

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 2001

Næsten symbolsk kunne Studieafdelingen og Arkivet i året 2001 – det første i det nye årtusinde – tage nye rammer i brug og begynde at fylde dem med liv og aktivitet. Afdelingen fik overladt Dansk Centralbiblioteks tidligere husmesterlejlighed på 4. sal og har her indrettet tre kontorer, håndbibliotek og »teknikum« med kopimaskine, edb-printer samt scanner, billedprinter og andet udstyr til billedsamlingen. I de hidtidige lokaler på 5. sal blev nyindrettet et studierum for besøgende og billedmagasin med arkivskabe til de over 50.000 fotos (papirbilleder, negativer og glasplader) samt med plancheskabe til plakater og andre store formater.

Studieafdelingen

I årets løb fandt ét forskningsprojekt sin afslutning og to igangværende projekter kunne notere god fremgang. *Martin Klatt*, som var stipendiat i perioden 1998-2000, fremlagde resultaterne af sit arbejde med bogen »Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955«. Bogen fik nr. 44 i Studieafdelingens skriftrække og blev præsenteret ved et pressemøde på Studieafdelingen den 22. november.

Som ny stipendiat efter Martin Klatt tiltrådte cand.mag. Axel Johnsen 1. februar 2001 et forskerstipendium for 3 år og tog fat på sit emne »Den danske

grænsepolitiske opposition efter 1920«. Arbejdet er indledt med kildeindsamling og omfattende undersøgelser i en lang række arkiver i Rigsarkivet, Landsarkivet for Sønderjylland og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

René Rasmussen fortsatte arbejdet med Flensborg Avis' historie. Ved årets afslutning forelå færdigt manuskript til perioden 1939-45 og væsentlige dele af perioden 1933-39. Bindet om årene 1933-45 forventes herefter færdigt ved udgangen af 2002.

Sideløbende hermed blev der udarbejdet en del artikler, kronikker og foredrag og udført redaktionsarbejde, således redaktionen af Sønderjyske Årbøger og »Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie 1914-33«.

For at inspirere til udarbejdelse af erindringer tog Studieafdelingen initiativ til en møderække i Slesvig med betegnelsen »Erindringsværkstedet«. Møderækken blev indledt i oktober måned og samler især såkaldte »nydanske«, som sluttede sig til mindretallet i årene umiddelbart efter 1945. De fortalte og udarbejdede erindringer vil indgå i Arkivet og kan danne basis for evt. senere udgivelse.

Arkivet

modtog et stigende antal afleveringer. Der kom afleveringer til personarkiver for bl.a. Sophie B. Jensen, Meta Røh/Jørgen Søgaard, Hans Tønnsen og Gustav Johannsen. Dertil kom omfangsrige foreningsarkiver fra SSF-afdelinger i Læk, Skovlund og Tarp, fra KFUM og K og Flensborg-Samfundet samt en stor aflevering til Kobbermøllearkivet. Af særlig betydning var omfattende afleveringer fra SSF-sekretariatene for Flensborg by og Sydtønder amt og sekretariatet for Foriining for Nationale Friiske. I alt blev modtaget 64 enkelt-afleveringer eller 58 bd., 230 pk. og 32 stk. med et omfang af ca. 25 hyldemeter.

Arbejdet med præsentation på internet af de udarbejdede detailfortegnelser over de enkelte arkiver blev videreført, så detailfortegnelser over grupperne »Personarkiver« og »Kirkearkiver« nu kan ses på afdelingens adresse www.dcbib.dk/dcb/Arkivet

Samarbejdet med tyske arkiver blev videreført og udbygget på flere måder. Således deltog Arkivet i tæt samarbejde med Stadtarchiv Flensburg i »Tag der Archive« den 19. maj, hvor der var »åbent-hus-arrangement« med præsentation af de forskellige samlinger, og hvor igangværende projekter blev fremlagt. Samarbejdet blev fulgt op i september, hvor lederen deltog i 72. Deutscher Archivtag i Cottbus. I en særlig sektion om »Überlieferung von Minderheiten« blev det danske arkiv i Flensborg tilgodeset med et foredrag om »Das Archiv der dänischen Minderheit – zwischen Heimatland und Mutterland«.

Samlingerne blev også formidlet gennem udstillinger. Schengen-aftalens ikrafttræden 25. marts 2001 blev markeret med en foyerudstilling og med kronikker og en artikel i Sønderjyske Årbøger. Til en plancheudstilling om ferie børns arbejdet bidrog Arkivet med talrige fotos og arkivalier. Udstillingen blev vist på Grænseforeningens sendemannsmøde i oktober, derefter i Dansk Centralbiblioteks foyer, og vil herefter cirkulere til bl.a. Grænseforeningens lokalafdelinger i Danmark.

Årets største udstillingsarrangement var en omfattende udstilling i perio-

den 24. oktober-10. november om rigsdagsmand Gustav Johannsen i anledning af 100-året for hans død. Udstillingen blev opbygget af Axel Johnsen, og viste talrige arkivalier fra Arkivet og mange indlån fra andre arkiver og genstande fra museer i Nord- og Sydslesvig. I forbindelse med udstillingen blev der holdt foredrag og skrevet flere kronikker. Ved gave fra efterkommere lykkedes det samtidig at supplere Gustav-Johannsen-arkivet og billedsamlingen med værdifulde arkivalier og billeder.

Billedsamlingen

blev i årets løb udvidet med væsentlige nyerhvervelser. Fra boet efter vicepolitimester Per Thaulow, Virum, blev modtaget en meget værdifuld samling på i alt 72 kobberstik vedr. Syd- og Nordslesvig. De udgør et vigtigt supplement til den bestående samling af ældre topografiske landkort og prospekter. I marts erhvervedes en samling af postkort med motiv især fra Flensborg, opbygget gennem mange år af kunst- og antikvitetshandlerne Peter og Holger Hattesen, Flensborg. Samlingen omfatter ca. 7.000 stk. i som regel fremragende kvalitet.

Årets væsentligste begivenhed var imidlertid den grundlæggende nyordning af fotosamlingen, som påbegyndtes 1. marts, da cand. mag. Birgitte Thomsen tiltrådte en tidsbegrænset stilling på ét år med henblik på at lægge grunden til en nyregistrering af billedsamlingen.

Projektet indebærer en total ompakning af samlingen og nyregistrering med EDB-arkivprogrammet ARKIBAS. Ved årets slutning var nyregistreret over 3.000 billeder.

Lars N. Henningsen

Institut for grænseregionsforskning 2001

Generelt

År 2001 har for Institut for grænseregionsforskning været præget af en lang række forskellige aktiviteter. Således blev jubilæer markeret. Projekter blev afsluttet, og andre blev påbegyndt. Der blev lejlighed til at gøre status over instituttets hidtidige virke, og der blev gjort en række fremadrettede tiltag inden for forskning, udvikling og formidling.

År 2001 var et jubilæumsår. 25 års jubilæet blev markeret med en reception på Amtsgården i Aabenraa den 17. maj, hvor bl.a. amtsborgmester Carl Holst, departementschef i IT- og Forskningsministeriet Leo Bjørnskov og formanden for instituttets bestyrelse talte. På et efterfølgende arrangement talte bl.a. formand for Folketingets Forskningsudvalg, Hanne Severinsen. Desuden udgav instituttet en fyldig jubilæumsbog, *Grænseregionsforskning 1976-2001*, der gør status over 25 års forskning. I september kunne instituttet ved en reception markere, at to medarbejdere, lektor Susanne Bygvrå og sekretær Ingrid Lassen, havde været ansat i 25 år.

I foråret 2001 fik instituttet efter ansøgning tildelt et professorat i *Europæisk integration med særligt henblik på regionale og grænseregionale problemstillinger*. Det besættes i samarbejde med Syddansk Universitet, idet professoren vil få undervisningsforpligtelse ved SDU, men ansættes ved instituttet. I skrivende

stund pågår bedømmelsen af ansøgerne, og det forventes, at professoratet vil blive besat i efteråret 2002. I løbet af 2001 forhandlede instituttet desuden – som opfølgning på den eksterne evaluering af instituttet, der blev gennemført i 2000 – med det daværende IT- og Forskningsministerium om en udviklingskontrakt. Det er meningen, at udviklingskontrakten skal indgås med Ministeriet for Videnskab, Teknologi og Udvikling i 2002. I januar 2002 iværksatte regeringen en omfattende gennemgang af sektorforskningen. Institut for grænseregionsforskning hører til de i alt 24 sektorforskningsinstitutioner, der i løbet foråret 2002 blev gennemgået af Danmarks Forskningsråd som led i denne undersøgelse.

Instituttet arrangerede et dansk-tysk historikerseminar, der blev afholdt på Højskolen Østersøen i Aabenraa. Det markerede sig desuden på anden vis i det dansk-tyske forskningssamarbejde, herunder deltagelse i konkrete projekter.

Forskningen

I 2001 arbejdede instituttets i alt 11 forskere med 31 forskellige projekter inden for instituttets faglige områder. Der blev publiceret 5 bøger og 1 notat på instituttets eget forlag. Dertil kommer et elektronisk *Working Paper*. To af bøgerne kan henføres til instituttets humanistiske forskning: Antologien Robert Bohn/Uwe Danker/Jørgen Kühl: *Nationale mindretal i det dansk-tyske grænse-land 1933-1945* (211 sider) og Gerhard Kraack/Frank Lubowitz/Hans Schultz Hansen (red.): *De nationale modsætninger/Der nationale Gegensatz 1914-1933* (512 sider), som er det fjerde bind i rækken af tosprogede kilder til den dansk-tyske grænseregions historie. To bøger er tværfaglige: Jubilæumsbogen Susanne Bygvrå/Carsten Yndigegn Hansen/Jørgen Kühl/Karen Margrethe Pedersen/Troels Rasmussen/Michael Schack: *Grænseregionsforskning 1976-2001* (291 sider) og den engelsksprogede antologi Gregg Bucken-Knapp/Michael Schack (eds.): *Border Matters: Transboundary Regions in Contemporary Europe* (236 sider) med 14 forskellige bidrag. Den femte bog ligger inden for den samfundsvidenskabelige forskning: Susanne Bygvrå/Hans Westlund: *Øresundsbro – øget interaktion?/Øresundsbro – ökad interaktion?* (128 sider), som er tosproget dansk og svensk. Årets eneste notat var Christian L. Hansen: *Velfærdsstat og grænsekommuner* (43 sider). Instituttets forskere bidrog med i alt 22 artikler til publikationer udgivet af instituttet.

Det populærvidenskabelige tidsskrift *Pluk* udkom også i 2001 med 4 numre med i alt 14 artikler, som dækker forskellige sider af de problemstillinger, som især knytter sig til grænseregioner, grænsenære regioner, grænseregionale forhold samt humanistiske og samfundsvidenskabelige forhold med relation til Sønderjylland. Dertil kom et valgtillæg med resultater fra hhv. kommune-, amtsråds- og folketingsvalget i Sønderjylland i september 2001. I alt nåede *Pluk* i 2001 op på 144 sider.

I 2000 iværksatte instituttet udgivelsen af elektroniske arbejdspapirer på dansk, engelsk og tysk. I 2001 udkom ét af disse *Working Papers*. De kan hentes på instituttets hjemmeside www.ifg.dk. Her kan man desuden hente et elektronisk, engelsksproget nyhedsbrev IFG-NEWS samt tilmelde sig en elektronisk nyhedsservice.

Desuden har instituttets forskere publiceret 3 bøger på andre forlag, bidraget med 9 kapitler til bøger på andre forlag, 16 artikler i faglige tidsskrifter, 5 videnskabelige anmeldelser samt 6 andre publikationer (kronikker og kursusmateriale). Ydermere har instituttet videreudviklet sine internetbaserede tilbud: hjemmesiden og databaserne Boreas samt Crossborder.

Formidling & information

I 2001 blev der i alt holdt 70 foredrag, forelæsninger, oplæg etc. for et dansk og internationalt publikum. Dertil kommer ca. 25 gange medvirken i danske og udenlandske radio- og TV-udsendelser. Instituttets forskere deltog i 63 seminarer og konferencer. 23.-24. marts 2001 arrangerede instituttet i samarbejde med Institut für schleswig-holsteinische Zeit- und Regionalgeschichte et dansk-tysk historikerseminar, som blev afholdt på Højskolen Østersøen i Aabenraa. Endvidere har medarbejderne ydet information til den danske og internationale presse og medier omkring de problemstillinger, som instituttet arbejder med. Danske og udenlandske studerende har fundet råd og vejledning. Endelig har instituttets medarbejdere varetaget en lang række faglige hverv uden for instituttet.

Jørgen Kühl

Deutsches Museum Nordschleswig 2001-2002

Jubilæer

Perioden fra juli 2001 til juli 2002 har været rig på begivenheder. I anledning af støtteforeningens 15 års stiftelsesdag blev der den 17. oktober 2001 under stor bevågenhed fra publikums og mediernes side afholdt en museumsdag med åbent hus, rundvisning, forevisning af museets film fra 1930'erne, kaffebuffet, pølsespisning m.v. Om aftenen præsenterede historikeren Frank Lubowitz Expo-udstillingen 2000 om mindretallene i Nordslesvig og Slesvig-Holsten. Formanden for støtteforeningen Gerhard Schmidt, Ladegårdskov berettede om sine oplevelser i 1940'erne, og den slesvig-holstenske ministerpræsidents befuldmægtigede for mindretalsspørgsmål, Renate Schnack, holdt festtale om mindretallenes aktuelle situation.

I maj 2002 markerede museet 10-året for indflytning i lokaliteterne paa Rønhaveplads i Sønderborg med et åbent-hus-arrangement og en plancheudstilling om fire mindretalsmuseer udarbejdet af Frank Lubowitz: Dannevirkegården, det frisiske litteraturmuseum og dokumentationscentrum, det serbiske mindretalsmuseum og karpatertyskenes museum, en afdeling af det slovakiske nationalmuseum i Bratislava.

Maleren Sandkamm-Møller

I vinteren og foråret 2002 blev kontakterne til psykiateren, dr.med. H.Ch. Wolf i Essen, der efter at Augustenborg-kunstneren Peter Sandkamm-Møller havde mistet synet tog imod denne i sit hjem »Wolfsburg« i Essen og siden arvede malerens kunstneriske produktion, intensiveret. Undertegnede bistod ved tilblivelsen af bogen »Peter Sandkamm-Møller. Der Alsen-Maler. Erinne-

Museumsforeningens 15 års jubilæum den 17.10.2001. Aftenens talere i samtale: museumsforeningens formand Gerhard Schmidt, den slesvig-holstenske ministerpræsidents mindretalsbefuldmægtigede Renate Schnack, lederen af mindretallets arkiv og forskningsinstitut Frank Lubowitz M.A., og museumsleder dr. theol. Günter Weitling.

rungen-Ein Bilderbuch«, Klartext-Verlag, Essen 2002, der fik en god modtagelse såvel nord som syd for grænsen.

Værket blev præsenteret i museet den 9. april 2002. Biblioteksdirektør Nis-Edwin List-Petersen gav et overblik over Sandkamm-Møllers liv og arbejde, medens undertegnede præsenterede bogen. Sandkamm-Møller tilhørte det tyske mindretal og engagerede sig efter folkeafstemningen i 1920 for bevarelsen af tysk sprog og kultur i skole og kirke. En stor del af kunstnerens produktion finder sig i Augustenborg kommunes og Flensborg museums besiddelse.

I juni 2002 modtog museet Sandkamm-Møller-billeder især fra 1970'erne. Det er tanken, at Deutsches Museum Nordschleswig senere skal overtage de billeder, der endnu befinder sig i »Wolfsburg« i Essen. Museets nye værker af Sandkamm-Møller vil blive udstillet i museet i slutningen af indeværende år, efter at arbejdet med at inddrage en terrasse på første sal i museets udstillingsflade er afsluttet.

Skolemuseum

Et tysk skolemuseum, der har været under opbygning i de seneste år og hidtil har haft til huse i det tyske gymnasium i Aabenraa, er efter en revision af støtteforeningens love blevet tilsluttet foreningen.

Museet modtager en samling billeder af Augustenborg-maleren Sandkamm-Møller i Grömitz/Holsten. Psykiateren dr. med Helene-Charlotte Wolf i samtale med museumsleder Günter Weitling om et billede fra den noldeske periode i 1920'erne.

Skolemuseet har i foråret 2002 fået lokaler i den tyske skoleforenings bygning, Jørgensgård 5, Aabenraa, der i 1950'erne husede en tysk privatskole. Skolemuseet skal blive i Aabenraa under egen ledelse og økonomi.

Ny museumsleder

Efter at undertegnede i begyndelsen af 1986 initierede Deutsches Museum Nordschleswig og har ledet arbejdet siden da, må jeg af helbredsmæssige årsager med udgangen af 2002 trække mig tilbage og overgive ledelsen til en ny museumsleder. Jeg vil dog fortsat være tilknyttet museet som frivillig medarbejder.

I tæt samarbejde med mindretallets historiske forskningsinstitut og »Historische Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig«, der har ansvaret for mindretallets arkiv, er der truffet aftale om, at arkivets og forskningsinstitutionens leder, historikeren Frank Lubowitz, overtager ansvaret for museets drift, hvorved der skabes mulighed for en øget koordinering af mindretallets historiske arbejde. Frank Lubowitz har allerede igennem nogen tid bistået museet i dets arbejde.

Museumsarbejdet 2001-02

Deutsches Museum Nordschleswig har i det forløbne beretningsår modtaget i alt 65 indleveringer. Nævnes kan bl.a. en større samling af legetøjsoldater

fra det tredje riges tid, effekter fra en frivillig krigsdeltager og hans hjemfærd fra russisk krigsfangenskab i 1955 m.v.

Takket være museets status som associeret museum kunne der fremstilles to nye brochurer, ligesom den tosprogede tekstning kunne udvides.

Günter Weitling

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark 2001

Arkivet modtog i årets løb en hel række afleveringer. Ud over en række private afleveringer om forskellige emner kom fra Mølby/Sommersted en aflevering på næsten 10 hyldemeter, som rummer et ganske enestående materiale om det tyske liv på stedet. Gennem årtier har de derværende tyske foreningers akter været samlet på én mands hånd. Derfor giver de et usædvanlig samlet billede af næsten alle sider af tysk foreningsliv: Bund deutscher Nordschleswiger, børnehaven, skolen, lærerforeningen, presseforeningen, skytteforeningen m.fl. er alle repræsenteret i de akter og protokoller, som er ført af Wilhelm Johannsen fra 1950'erne til 1980'erne, og som nu blev afleveret til arkivet. De rummer et materiale, som ikke findes i tilsvarende samlet form for noget andet sted i Nordslesvig.

Som tidligere var Archiv/Forschungsstelle i årets løb den nordslesvigske samarbejdspartner for en lang række historisk-kulturelle organisationer i Slesvig-Holsten, således for Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Hermann-Ehlers-Akademie, Akademie Sankelmark og Kulturgesellschaft Flensburg og medvirkede sammen med disse ved historiske publikationer, avisartikler, foredrag, seminarer, festligheder osv.

Til dette arbejde hører gennemførelsen på begge sider af grænsen af de såkaldte »Schleswigsche Gespräche«, som er foredrag om slesvigske emner fra fortid og nutid. Disse offentlige foredrag har netop i året 2000/2001 kaldt på mange deltagere.

Historische Forschungsstelle bidrog yderligere til fortsættelsen af det kildeværk om den dansk-tyske grænseregions historie, som blev indledt 1983. Bind 4 i rækken, »Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1914-1933«, blev præsenteret 2. marts på Dansk Centralbibliotek i Flensburg som afslutning på to års arbejde. Endelig publicerede lederen en række historiske artikler og talrige anmeldelser i Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft og i andre historiske tidsskrifter.

Frank Lubowitz

Haderslev Museum, Ehlers-samlingen og Museet i Hjemsted Oldtidspark 2001

Året 2001 blev et på mange måder bevæget år på Haderslev Museum, et år der var præget af gennemførelsen af de mange tiltag, der var blevet planlagt og vedtaget i årene forud, en deraf følgende udvidelse af det faste personale, samt diverse midlertidige omrokninger som en følge af begivenhederne på Museet på Sønderborg Slot.

Den 28. maj blev museets leder, Orla Madsen, konstitueret som leder af Museet på Sønderborg Slot, mens Lennart Madsen blev konstitueret som leder af Haderslev Museum.

I begyndelsen af august var den indvendige renovering af Schaumanns tidligere fabriksbygninger på Simmerstedvej i Haderslev tilendebragt, og museet kunne påbegynde opbygningen af udstillingen med Slesvigske Vognsamlingens store samling af hestevogne. Den 1.7. blev Knud Isaksen ansat som daglig leder af det nye museum. Det store arbejde med at indrette de tidligere fabrikshaller til udstillingsrum skrider planmæssigt frem, og der satses på en endelig åbning af udstillingen i løbet af sommeren 2002.

Den 1. juli overtog museet fra Haderslev kommune driften af Ehlerssamlingen i Slotsgade 20, den enestående samling af keramik, der blev opbygget af Louis Ehlers igennem et langt liv. I forbindelse med en aftale mellem Haderslev kommune, Sønderjyllands Amt og museet, bl.a. om indrettelsen af et bymuseum i naboejendommen Slotsgade 22, fandtes det mest praktisk at museet også overtog Ehlerssamlingen. Bymuseet indrettes når Haderslev kommune er færdig med den indvendige renovering af det smukke gamle hus fra omkring 1580. Bl.a. er der i huset nogle enestående kalkmalerier, der skal restaureres, før bygningen kan indrettes til museum.

Hvad konserveringen og Museet i Hjemsted Oldtidspark angår, var 2001 det første hele år, hvor de nye ordninger skulle vise deres levedygtighed. Konserveringen i Gram driver museet i samarbejde med Midtsønderjyllands Museum. Samarbejdet, også med de øvrige brugere af huset, har ihvertfald fungeret upåklageligt i det forløbne år. Det samme kan siges om museets samarbejde med Hjemsted Oldtidspark og Skærbæk kommune.

Arkæologi

År 2001 blev det sidste år med den Museumslov, der siden 1984 har dannet det lovmæssige grundlag for langt de fleste arkæologiske undersøgelser i Sønderjylland. Ifølge denne lovs § 26 skulle enhver, når man stødte på et jordfast fortidsminde, indstille arbejdet og hidkalde museet, der derefter kunne foretage en udgravning. Igennem de sidste mange år har museet i samarbejde med mange forskellige myndigheder opbygget et frivilligt samarbejde, der skulle forhindre, at udgravninger først blev iværksat, når maskinerne stødte på fortidsminderne. Samarbejdet er gået ud på, at museet udtalte sig om tilstedeværelsen af fortidsminder i forbindelse med nye lokalplaner, råstofvindingsområder, skovrejsningstilladelser etc. for derigennem at muliggøre en arkæologisk undersøgelse heraf inden anlægsarbejderne begyndte. Dermed er bygherre blevet generet mindst muligt, og har kunnet iværksætte byggeri, råstofvindning osv. uden risiko for at støde på fortidsminder og dermed risikere at skulle indstille et igangværende arbejde. Museet har således i samarbejde med mange forskellige myndigheder forsøgt at imødekomme lovens tekst, men alt er i og for sig foretaget på frivillig basis. Lovens tekst dækkede først, når fortidsmindet blev påtruffet. Alt dette er blevet ændret med den nye museumslov, der trådte i kraft den 1. januar 2002. Her er den gamle § 26 blevet til § 27, mens §§ 23-26 enten fastsætter det lovmæssige grundlag for et formelt samarbejde mellem museerne og de offentlige myndigheder i forbin-

delse med lokalplaner, byggetilladelser og lignende, eller giver bygherrer, råstofvindere etc. mulighed for at forespørge museet om der på et givet areal findes fortidsminder. Museet skal herefter inden 4-6 uger give et svar herpå, for derigennem at give bygherre en mulighed for at vælge et andet areal. Baggrunden for dette er, at der også i den nye lov indføres et helt nyt finansieringsprincip for den arkæologiske undersøgelsesvirksomhed i Danmark. Tidligere blev alle udgravninger betalt af det offentlige, men i den nye lov er det såkaldte »skadevolderprincip« indført. Dette betyder, at en nødvendig arkæologisk undersøgelse skal betales af den, der ødelægger fortidsmindet. Dette gælder alle former for arkæologiske undersøgelser undtagen dem, der er foranlediget af almindelig landbrugs- og skovdrift. Her betaler det offentlige stadig. Private virksomheder kan altså i henhold til den nye lov også komme til at betale for de arkæologiske undersøgelser museet foretager. De skal derfor have en mulighed for at undgå denne udgift ved at vælge et område, hvor der ikke findes fortidsminder. På denne måde forestiller man sig, at et betydeligt større antal bopladser, gravpladser og lignende kan blive bevaret på stedet i stedet for absolut at skulle udgraves.

Der er ingen tvivl om, at den nye lov kommer til at trække endog meget store vekslers på museet i de kommende år. Der er blevet pålagt os en betydeligt større arbejdsbyrde i forbindelse med planarbejde, ligesom vi uden tvivl skal foretage langt flere prøvegravninger i fremtiden med henblik på at dokumentere overfor offentlige myndigheder og bygherrer, om der på et givet areal findes jordfaste fortidsminder eller ej.

Men i 2001 var det stadig den gamle museumslov, der var grundlaget for vores arkæologiske arbejde. Og det blev et år præget af en meget stor aktivitet. I den første halvdel af året var et af de store arbejdsområder stadig de orkanramte skove fra orkanen 1999. Museet gennemgik ca. 1100 ansøgninger om tilskud til genrejsning af skov med henblik på at sikre, at der ved genrejsningen ikke blev dybdepløjet på kendte fortidsminder. Der blev i hvert enkelt tilfælde sendt brev til lodsejer og statsskovdistriktet om resultatet af den arkivalske kontrol, ligesom der blev foretaget en lang række besigtigelser og enkelte prøvegravninger. I løbet af året blev to af museets store udgravninger afsluttet. Udgravningen af den store jern- og middelalderlige bebyggelse ved Østergård, der har pågået siden 1995, kunne endelig afsluttes. På arealet, der omfatter omkring 100.000 m², er der undersøgt bebyggelser og gravpladser fra de fleste perioder af jernalderen, samt den på landsplan hidtil bedst undersøgte bebyggelse fra den tidlige middelalder, perioden 1000-1200. Nu tilbagesår det store arbejde med at bearbejde det enorme materiale, en bearbejdning der indenfor en kortere tid gerne skulle føre til en egentlig publikation. Alene udviklingen af middelalderlandsbyen ved Østergård er af så stor betydning for den kommende forskning i dette emne på landsplan, at en publikation af resultaterne er tvingende nødvendig.

Ved Hammelev afsluttede museet udgravningen af en større landsby fra yngre romersk jernalder. Her viser de foreløbige undersøgelser, at en enkeltgård i løbet af 300-tallet splittes op i fire gårde, sandsynligvis afspejlende en form for arvedeling af en oprindelig gård. Samtidigt synes bebyggelsen at udvikle sig til en egentlig landsby, bestående af omkring 7 gårde. Gårdene er

meget fint bevarede med spor efter hovedhuse, økonomibygninger, hegnslader og deciderede hegn, der omkranser de enkelte gårde. Gårdparcellerne har øjensynligt ligget ret fast i terrænet, idet alle hovedhusene blev nedrevet og genopført indenfor den samme parcel. Der er desuden fundet spor efter jernudvinding og sandsynligvis smedevirksomhed i landsbyen. Den tilhørende gravplads er endnu ikke fundet, men en enkeltliggende jordfæstegrav fra en senere periode dukkede op i kanten af landsbyen. Overraskende fremkom desuden to brandgrave fra bronzealderen. Begge disse lå lavt i terrænet og havde ingen spor efter højopbygning. Den ene grav var blevet forstyrret af et gårdshegn fra romertidslandsbyen. Dette indikerer, at der aldrig har været nogen gravhøj over brandgravene, og at vi dermed har bevis for, at fladmarksgrave også forekom i bronzealderen. Endelig fremkom det første eksempel på en begravelse fra Kongemoseetid (6300-5700 f.Kr.) i Sønderjylland. Brandgraven, som tydeligt var overdrysset med rød okker, indeholdt udover den afdødes brændte ben adskillige gravgaver i form af flintflækker. Graven blev taget op i et stort præparat med henblik på senere udstilling, og er netop nu under udgravning og konservering på Konserveringsværkstedet i Gram. Graven havde dog forinden været en tur omkring Haderslev Sygehus til en CT-scanning.

Året bragte museet langt omkring i det sønderjyske og medførte udgravninger indenfor stort set samtlige historiske perioder. Fra stenalderen skal fremhæves en fornem grav fra enkeltgravskulturen ved Rodekro, samt et større bopladsområde ved Skovbyvej på Als. Bronzealderen repræsenteres af velbevarede gravhøje ved Venbjerg nær Hoptrup, Helmpolde ved Arrild og Rødå ved Brunde. Fra jernalderen kan fremhæves fortsættelsen af museets mangeårige udgravning af en jernalderlandsby ved Guderup på Als, en enkeltgård fra ældre jernalder ved Skovbyvej og dele af en landsby ved Volle-
rup, begge ligeledes på Als, en gård ved Hjartbro, samt spor efter den landsby, der er samtidig med et af museets gamle, fornemme fund, Kastrup-offerpladsen, nær Gram. Fra vikingetid har vi udgravet dele af en landsby ved Gammeltoft udenfor Bov, og fra tidlig middelalder en stor grube lige udenfor Brovold ved Augustenborg. Indenfor middelalderen har vi fortsat udgravningen af voldstedet Grimballer ved Sommersted, Ribebispens store gård Brink ved Ballum og har i et samarbejde med Sønderborg kommune indledt jagten på Sønderborgs forsvundne middelalderkirke, Skt. Nicolai kirke.

Desuden kom museet i 2001 i den spændende situation, at vi i samarbejde med Skov- og Naturstyrelsen fik mulighed for at foretage mindre prøvegravninger i et udvalg af fortidsminder på vestkysten. Fortidsminderne var ikke truede, men i forbindelse med et trilateralt samarbejde om Vadehavets kultur, det såkaldte Wadcult, ønskede man at få besvaret en række spørgsmål omkring bebyggelsernes historie i og ved Vadehavet. Museet fandt ved den lejlighed middelaldergårde på værfter i både Juvre og Toftum på Rømø, fik fastslået hvordan sommerdiget ved Misthusum var opbygget, gravede snit i middelalderlige værfter ved Forballum i Ballummarsken og Ved Gaden i Tøndermarsken, samt fik konstateret, at værfterne i Rudbøl Kog og Gl. Frederiks Kog, altså kogene udenfor Hertug Hans den Ældres dige mellem Højer og Rudbøl, alle er opført i 16-1700 årene.

Slutteligen skal et af de mere usædvanlige fund omtales. Vi blev gjort opmærksom på, at der på stranden ved Øster Snogbæk lå en runesten. Nu er runesten overordentlig sjældne i Sønderjylland, så vi fik den straks transporteret hjem til museet, og Nationalmuseets runeekspert Maria Stoklund kunne fastslå, at der på stenen stod Esben. Både på baggrund af navneformen og den måde runerne var hugget på, mente hun dog, at stenen ikke kunne være ret gammel. Og det gjorde hun ret i at mene, idet runeristeren selv ganske kort tid senere gav sig til kende. Esben Mauritsen, der er født i 1981, er meget arkæologi-interesseret, har fået et stipendium fra Undervisningsministeriet til at arbejde med enkeltgravskulturen i Sønderjylland. I en periode har han desuden været ansat på museets udgravninger, og da han en dag på museet så runestenen, gik han, noget rød i kammen, til bekendelse. I skolen havde de haft om runealfabetet, og Esben havde derefter grebet sin fars hammer og mejsel og var gået ned til stranden for at forsøge sig udi rune hugningens svære kunst. Gåden var løst, og Esben kaldes nu for »runeristeren« her på museet.

Nyere tid

I løbet af året har museet som sædvanlig fået skænket talrige genstande, der i stort og småt kan beskrive livet i nyere tid her på egnen. Et par eksempler: I forbindelse med nedlæggelsen af Haderslev Amts Landboforening modtog museet forskellige genstande, der har forbindelse til familien Hundevadts tid på Mariasminde, den herskabelige bolig på Åstrupvej, der senere blev kontor for landboforeningen. Heriblandt de endog meget udførlige arbejdsplaner for stuepiggen og kokkepigen i den store husholdning. Fra Paul Mühl har vi modtaget faderen Paul Friedrich Mühls personlige slagterredskaber, som han anvendte i sin tid som slagtermester i Haderslev efter 1920, heriblandt et meget fornemt slagtebælte. En parykblok og en paryk stammer fra en frisørsalon i Haderslev i 1950'erne, og en samling henkogte grønsager fra en gård ved Hammelev fra 60'erne. De henkogte grønsager er videregivet til Cathrinesminde teglværksmuseum.

Udstillinger

I særudstillingslokalet indledte museet året med en udstilling med titlen »Vadehav og marsk, værfter og diger i 2000 år«, produceret af Wanderndes Museum ved Kiels Universitet. Udstillingen fortalte via mange modeller om landskabets og bebyggelsens udvikling i marsken med hovedvægten lagt på Ditmarsken og Nordfriesland. Den næste udstilling var opbygget af den meget aktive forening Sønderjyllands Amatørarkæologer, som ved hjælp af plancher og mange montrer med fund fra de forskellige perioder af oldtiden viste foreningens mange aktiviteter og interesser. Museets sommerudstilling var viet glaskunst fra værkstedet Baltic Sea Glass på Bornholm, og året afsluttedes med en særudstilling med titlen »Huer, vanter, tasker og sutsko« arrangeret af Tekstilkreds Syd.

Haderslev Kunstforening viste to udstillinger på museet, en udstilling med Jesper Christiansens malerier samt en udstilling med titlen »Flade og form«,

der sammenstillede værker af billedværeren Ann Sloth og keramikeren Kim Holm.

Forskningsprojekter

Hvert år bruges museets samlinger og faciliteter ikke kun af museets eget personale, men også af forskere andre steder fra. I 2001 var museets store samling af oldsager således udgangspunkt for et delprojekt under Forskningsrådernes projekt »Det agrare Landskab«. Formålet med delprojektet var at undersøge, om landbrugets ændrede dyrkningsmetoder igennem de seneste hundrede år har givet sig udslag i forringede eller ændrede bevaringsforhold for de oldsager, der endnu ligger gemt i jorden. Sønderjylland blev udvalgt, fordi amtet rummer alle former for jordbundstyper, og stort set alle relevante genstande ligger samlet et sted. Alle genstande af bronze, jern og rav blev undersøgt og registreret af Helge Brinch Madsen, Jan Holme Andersen og Lone Brorson fra Konservatorskolen i København. I forbindelse med arbejdet blev alle disse genstande, godt 4000 stk., undersøgt og og sammenholdt med oplysninger om fundsted og -år, fundforhold og jordbundstype. Via projektet har museet således fået foretaget en meget kærkommen gennemgang af en stor del af museets genstandsmateriale, der i den kommende tid kan komme forskningen til gode, samtidigt med at det kan danne udgangspunkt for en eventuel forbedring af vore magasinforhold.

Lennart S. Madsen

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård 2001

Bygningerne

År 2001 stod i forventningens tegn på Aabenraa Museum, efter at der i sensommeren 2000 var opnået politisk enighed mellem Sønderjyllands amt og Aabenraa kommune om at gennemføre den længe ønskede fornyelse og udbygning på den hidtidige adresse på H. P. Hanssens Gade. Planerne og byggeprogrammet fra 1998-99 kom atter i søgelyset, og i maj måned fremlagde Birgitte Kragh i samarbejde med amtets arkitektkontor projektbeskrivelsen »Skitseforslag – udbygning« med henblik på en realisering i 2002 og 2003. Emnet blev også behandlet i Sønderjysk Månedsskrift september 2001.

Planen omfattede en total nyopstilling, i såvel den eksisterende museumsbygning som i udbygningsafsnitene, samt omrokering af kontorer, arkiv og bibliotek/møderum til en funktionel enhed. Afgørende i forhold til publikumsbetjeningen var forbedringen af adgangsforholdene via en ny foyer med moderne faciliteter ved den eksisterende bygnings nordside. Fra foyeren var planlagt en udstillingskorridor til den sydlige af de såkaldte GASA-bygninger, hvor søfartsudstillingen skulle nyopstilles i mere luftige omgivelser. Projektet var blevet bearbejdet af den erfarne museumsarkitekt Niels Frithiof Truelsen.

I årets sidste måned affødte en ændret politisk majoritet i Aabenraa kommune ved november-valget imidlertid ønsket om endnu en gang at se på placeringsmuligheden i Brundlundområdet. Dette indebar en udsættelse af den endelige godkendelse af anlægsbevillingen på knap ni millioner kr. i Søn-

derjyllands amt. Mange brikker var faldet på plads, herunder udarbejdelsen af et nyt lokalplanforslag for området, men en endelig afklaring kom ikke i hus, før året randt ud.

Også for hovedhuset på Jacob Michelsens Gård har fremtiden været under overvejelse. En fremlagt perspektivplan stiler mod præsentationen af to meget forskelligartede interiører. I vest er det planen i store træk at genetablere et traditionelt sønderjysk landbomiljø fra 1700-1800-årene med mulighed for historiske værkstedsaktiviteter for børn og voksne såsom baigning på det åbne ildsted, ild- og hørbehandling. I øst fastlåses den eksisterende aftægtsbolig fra 1937 med sit private præg.

Undersøgelser

En bevilling fra Statens Museumsnævns Rådighedssum på 122.000 kr. muliggjorde etnograf Trine Etzerodts videreførelse af dokumentation og indsamling vedrørende Rhederi Jebsen i Aabenraa og firmakonglomeratet Jebsen & Jessen i Hong Kong, Shanghai og Singapore i 1960-70'erne.

Vedrørende landboforhold er fremlagt et oplæg til undersøgelser af kontinuitet og brud i forbindelse med de voldsomme omvæltninger inden for landbruget i perioden 1950-2000. Statens Museumsnævns Rådighedssum er ansøgt om midler til at fremme også dette projekt.

En del af Aabenraa Museums arbejdsindsats sker i form af besigtigelser og udtalelser i forhold til byen og det omgivende landskab, som også rummer kulturhistoriske værdier, der falder ind under museets ansvarsområder. Som udløber af dette publicerede Hanne Christensen en række artikler om kulturmiljøet. Museet er desuden ved Hanne Christensen repræsenteret i Det regionale faglige kulturmiljøråd for Sønderjyllands amt. I den egenskab bragte hun i forbindelse med præsentationen af Sønderjyske Årbøger i november 2001 et indlæg til forsvar for grænsebygningen i Krusaa, som står i fare for at forsvinde efter funktionstømningen ved Schengen-samarbejdets ikrafttræden den 25. marts.

Udstillinger og aktiviteter

Også året 2001 blev indledt med en udstilling af det foregående års gaver og erhvervelser. Her kunne museet bl.a. præsentere nogle værdifulde hovedvandsæg og en sukkerstrøbøsse i sølv, alle fornemme arbejder af ældre Aabenraa-mestre, erhvervet med støtte fra Ny Carlsbergfondet, Statens Museumsnævn og Aabenraa Museums Venneforening. En bemærkelsesværdig foræring til museet var Aabenraa-maleren Jes Jessens elegante rokokoportræt fra o. 1790 af kaptajnsfruen Metta Koch, f. Bruhn.

Ved påsketid fulgte udstillingen »Herrernes borde«. Syv af byens herrer med tilknytning til erhvervslivet dækkede med stor effekt op efter egen smag. Supplerende udstilledes arbejder med påske- og forårsmotiver fra Haandarbejdets Fremme, tilhørende Else Holm-Pedersen.

Sommeren stod i fotografiets tegn med særudstillingen »Photografica – alt i film og foto«, der viste et udsnit af Erwin Løock Meyers store privatsamling i Aabenraa. Det er en fascinerende verden, hvor de løbende landvindinger fra

Erwin Løock Meyers private samling af foto- og filmudstyr rummer ca. 5000 genstande, indsamlet gennem 25 år. Foto: Sven Geerthsen, 2001.

førrige århundrede til nutiden kunne registreres igennem såvel den tekniske som designmæssige udvikling.

Temaet for årets juleudstilling var julekalenderen – og kalenderlysene, der begge vandt indpas omkring 1930. Under titlen »Vi tæller dagene til jul« blev skabt en ramme for såvel fortælling for de ca. 80 børnegrupper i jule(for)tællehulen som udstillingen. Clou'et var som sædvanlig det traditionelt pyntede »Oldemors juletræ«.

På *Jacob Michelsens Gård* var forårsudstillingen koncentreret omkring de to »skrivebordsbønder« Jacob Michelsen den ældre (1845-1899) og Jacob Michelsen den yngre (1875-1954), der var uddannet som henholdsvis landmåler og landbrugskandidat og begge har været aktive såvel inden for det landbrugsfaglige arbejde som i den nationale kamp. Ved at benytte dem som eksempler vil mange aspekter af den sønderjyske landbrugshistorie kunne tages op i udstillingen eller i skrift hen ad vejen.

Efterårets udstilling stod som de fleste udstillinger på gården i kvindeuniversets tegn. Her var emnet det bordservice, der har været brugt i forskellige generationer på gården i de sidste 150 år. Sideløbende gav Aabenraa og Omegns Folkedansforening opvisning.

Begge udstillinger var led i bageweekender, hvor en række trofaste medhjælpere – frivillige såvel som museets faste stab – leverer smagsprøver fra den store stenovn, sådan som det også var tilfældet ved julearrangementet, hvor der traditionen tro blev spillet Gnav om pebernødder.

I skolernes efterårsferie bidrog museet sammen med bl.a. Slotsmøllen og den gamle smedie i Skibbrogade til at give børnene gode »prøv selv«-oplevel-

ser. På Aabenraa Museum var der rebslagning og på Jacob Michelsens Gård bagning på det åbne ildsted.

I den sidste weekend i efterårsferien stod Erwin Meyer og Venneforeningens formand Leo Vinther Pedersen for et stort marked i GASA-hallerne, hvor private samlere viste deres ting, samtidig med at der var børneloppemarked. Det blev et rigtigt tilløbsstykke.

Hanne Christensen har holdt forskellige foredrag og byvandring om henholdsvis den ældre landbokultur og om Aabenraa, byggetraditioner og kulturmiljøer i Sønderjylland. Yderligere har hun som redaktør i Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring medvirket ved udgivelsen af foreningens årbog.

Gaver og erhvervelser

Årets høst kan ikke måle sig med forrige års, men der er spændende ting iblandt. Og der er jo det særlige ved museumssamlinger, at tingene i en god samling ved at indgå i spillet virker med til at opkvalificere helheden. Til søfartssamlingen er kommet to vægtige nyheder – en lille, udateret blyantskitse af et sejlskip »Kiebelvig«, udført af C.W. Eckersberg (1783-1853), og et såkaldt Københavnersæt fra 1861. Sidstnævnte består af en række forskellige, krumme »linealer« og er udtryk for overgangen fra klamp til konstruktion i forbindelse med skibsbygningsteknikkens udvikling, hvor det trænedede øje blev afløst af matematiske beregninger.

Nævnes kan også afleveringer af arkivalier og fotografier med tilknytning til sejladsen på Kina, samt et kinesisk silkebroderi med dragemotiv, der har tilhørt en dansk familie, der drev skibsprovianthandel i Hong Kong i årene før Første Verdenskrig. Fra skibsmæglerfirmaet Cleemann, der blev oprettet i 1879, er modtaget et portræt af firmaets stifter samt forskellige andre effekter.

De indkomne gaver i tilknytning til landbruget domineres af genstandene fra Felsbæk Teglgård: skovslæde, sække med påtrykt navn, hjemmeslæde reb og en kørepisk, som giveren Fester Festersens far fik til sin konfirmation ca. 1900. En sirupskande fra købmand Chr. Muus i Øster Løgum minder om handlen med varer i løs vægt.

Hanne Christensen

Museet på Sønderborg Slot 2001

Året 2001 var for Museet på Sønderborg Slot præget af en del uro og presseomtale, der kulminerede med, at Sønderjyllands amts økonomiudvalg 28. maj meddelte, at museets leder Thorkild Kjærgaard med øjeblikkelig virkning var fritstillet fra sit job. Afskedigelsen skete ikke, som refereret i en del af pressen, på grund af evt. planer om en udstilling med Søren Krarup (som blev udsat og siden afløst af samme), men på grund af alvorlige ledelses- og samarbejdsproblemer. Samtidig blev lederen af Haderslev Museum, Orla Madsen, konstitueret som leder af museet – og efter en del ubehagelig mudderkastning i pressen fik man i løbet af sommeren arbejdsro til at komme videre, bl.a. med at få implementeret amtets medarbejderpolitik på institutionen.

Pr. 1. februar 2002 ansattes museumsinspektør Peter Dragsbo, Middelfart

Museum, som ny museumsleder. De første måneder af 2002 er derefter blevet brugt til for det første at videreføre arbejdet med at genopbygge museets samarbejdsrelationer, for det andet at igangsætte en længe savnet langtidsplanlægning med henblik på både den kommende 4-årsplan 2002-06 og på længere sigt, bl.a. museets 100-årsjubilæum 2008, og for det tredje at igangsætte en række udstillings- og forskningsprojekter ved museet.

Forskning og indsamling

I 2001 har museumsinspektør Inge Adriansen fortsat sit store projekt om nationale symboler i det danske rige 1830-2000. Projektet afsluttes foreløbigt med udgivelsen af et tobindsværk i 2002, udgivet af forlaget Museum Tusulanum, og hvortil der i juni 2002 var kommet så megen støtte fra forskellig side, at udgivelsen er sikret. Sideløbende hermed har Inge Adriansen i samarbejde med Nationalmuseet og Det kulturhistoriske Centralregister fortsat en landsdækkende registrering af nationale mindesmærker, og desuden har hun skrevet en række videnskabelige artikler om dette tema.

På 200-årsdagen for Slaget på Rheden, 3. april 2001, præsenterede museumsinspektør Thomas Lyngby, daglig leder af Cathrinesminde Teglværksmuseum, sin bog »Den sentimentale patriotisme. Slaget på Rheden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger« – et spændende studie i overgangen fra helstatsloyalitet til nationalisme. Museumsinspektør Hans Helmer Kristensen har i 2001 fortsat det toårige genstandsregistreringsprojekt, som i 2000 blev igangsat af Museumsrådet for Sønderjyllands Amt og som skal samle data fra alle amtets kulturhistoriske museer på museernes fælles EDB-program, DMI. Hans Helmer Kristensen stod desuden for redaktionen af 2001-udgaven »Fra Als og Sundeved«, årbog for Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museet på Sønderborg Slot, med temaet »Jernbanerne på Als – fra Kleinbahn til Mommarkbanen«, skrevet af Hans Peter Hansen, Ulkebøl. Og endelig udgav museet i samarbejde med Danfoss den af professor, dr. jur. & phil. Ditlev Tamm meget omtalte redegørelse for Danfoss under 2. Verdenskrig ved et arrangement på slottet 5.2.2002.

I foråret igangsattes planlægningen af et projekt om »Den dansk-tyske grænse – barriere og bro siden 1920« – et flerleddet projekt, der bl.a. skal bestå i en forskningsdel om de europæiske grænsedragninger efter 1. Verdenskrig (sammen med Institut for Grænseregionsforskning), et kulturmiljøprojekt i form af bevaring af grænseanlæg og -bygninger plus etablering af en kultursti fra Kruså til Rudbøl (i samarbejde med et tysk-dansk netværk inden for kultur og turisme), samt etablering af en permanent udstilling om 1920-grænsen i grænsebygningerne i Kruså.

De vigtigste erhvervelser var købet af to malerier med relation til Augustenborgerne: Dels et Jens Juel-portræt af prinsesse Louise Augusta, der var datter af Christian 7. (i realiteten Struensee) og dronning Caroline Mathilde, og som i 1786 blev gift med prins Frederik Christian, fra 1795 hertug af Augustenborg. Og dels et portræt af dronning Caroline Amalie, der voksede op på Augustenborg, til hun som 19-årig blev gift med Christian 8., udført af portrætmaler Carl Gröger. Købet af de to værker, som nu er ophængt i museets afdeling på Augustenborg slot, var mulige på grund af rundhåndet støtte

fra Augustinus Fonden, Bitten og Mads Clausens Fond og lokale donatorer. Endvidere lykkedes det museet fra Deutsches Historisches Museum, Berlin, at få udlejet et kæmpemaleri af den tyske historiemaler, Wilhelm Camp-hausen: »Overgangen til Als«, malet 1866, og det pryder nu endevæggen i riddersalen.

I efteråret erhvervede museet næsten 100 hverdagsting, brugt af en Sønderborg-familie i 1950'erne og -60'erne, bl.a. en del fritids- og campingudstyr. Indsamlingen af genstande fra de sidste 50 år blev fortsat ved en kampagne i forbindelse med museets »Åbent hus-dag« 9.3.2002, hvor besøgende blev opfordret til at komme med typiske ting fra tiden efter 2. Verdenskrig. Der indkom næsten 200 genstande, heraf mange meget centrale eller typiske for perioden.

M.h.t. samlingernes bevaring var den væsentligste begivenhed, at det lykkedes at få færdigkonserveret 5 af museets 10 feltkanoner fra de slesvigske krige med støtte fra A. P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond. Heraf blev tre kanoner, tilhørende Museet på Sønderborg Slot, opstillet ved Dybbøl Mølle ved en lille højtidelighed 17. april, dagen før Dybbøldagen – mens de fire kanoner, som i 2001 måtte nedtages fra Dybbøl til konservering, opstilles senere efter endt konservering (som sker på Hjerl Hedes konserveringsværksted).

Udstillinger og andre arrangementer

I marts-april 2001 vistes udstillingen »Ting, der måske forsvinder«, skabt af forfatteren Peter Seeberg og hans kone, fotografen Katrine Ussing. Arbejdet med denne udstilling blev Peter Seebergs sidste, da han døde januar 1999, inden arbejdet med katalog og udstilling var helt afsluttet. Fredag den 4. maj åbnede biskoppen over Haderslev Stift, Niels Henrik Arendt, en udstilling om »Passionstones – religiøse temaer i vestnordisk kunst«, skabt i tusindåret for kristendommens indførelse på Island. Endvidere blev det meste af året på Cathrinesminde Teglværksmuseum brugt til at opbygge den fornyede formidling af Cathrinesminde Teglværksmuseum, med ny basisudstilling, ny tekstet produktionsrundgang i bygningerne og øvrige fornyelser – alt betalt ved en flerårig millionbevilling fra Velux-fondet. Resultatet kunne præsenteres ved en stor og festlig åbning 22. marts 2002.

I efteråret 2001 afholdt eksperter fra auktionshuset Crafoord, Nellemann og Thomsen i riddersalen en vurdering af ting i privateje, 20.-21.10. afholdtes den årlige succesfulde husflidsweekend, og i julen var der traditionen tro eftersøgning efter »Nissen på Sønderborg Slot«. I 2001 afholdtes 17 koncerter i riddersalen og 11 orgelkoncerter; de sidstnævnte er fortsat i 2002. Desuden er bl.a. afholdt kulturnat og Lars Lilholdt-koncert, og i foråret 2002 magasin- og byvandring i forbindelse med åbent hus-dagen og første sommerferieuge.

Året i tal

I 2001 besøgte 48.043 gæster Museet på Sønderborg Slot, samt 13.415 børn og unge fra børnehaver, skoler og skolefritidsordninger. Museets personale af-

holdt i 2001 i alt 302 foredrag og omvisninger på og uden for slottet, og har desuden besvaret tæt ved 500 forespørgsler af forskellig art. Museets lokaler blev i 2001 udlejet eller udlånt til offentlige møder, koncerter og bespisninger 64 gange.

Peter Dragsbo

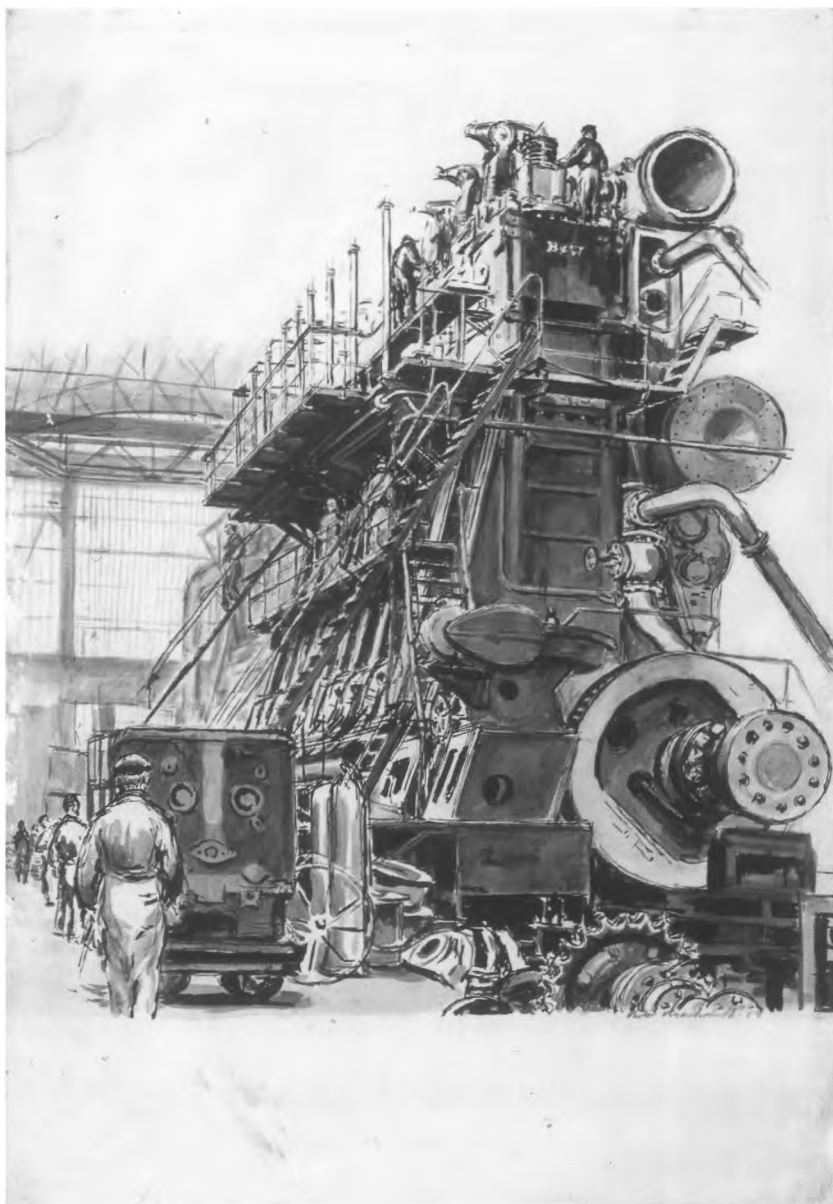
Cathrinesminde Teglværksmuseum 2001

Museet åbnede sin sæson den 31. marts. Fra den 7. til den 29. april forestod Broagerlands Kunstforening udstillingen *Tid og sted* med Tine Bay Lührssen, Karin Mohrdieck, Mette Ohlsen og Rick Towle. I maj arrangerede kunstforeningen, Cathrinesmindes Venner og Broager Kommune i fællesskab kultur-måned på Cathrinesminde: Den 8. maj holdt hofmarskal Søren Haslund-Christensen foredrag; 18. maj sang og spillede Povl Dissing og Benny Andersen; 22. maj talte søfareren Troels Kløvedal, og den 30. maj rundede forfatterinden Hanne-Vibeke Holst af. Den 10. juli brændte den frivillige »pyroman-gruppe« tegl i en mile. Det var en oplevelse for de besøgende, og det markerede, at museet har fået en udendørs afdeling for teglhåndværk med rekonstruktioner af en stryge- og tørreplads samt en mile i tilknytning til den eksisterende æltemølle.

Arbejdet med museets nye permanente udstilling, der åbner ved indgangen til sæsonen 2002, fortsatte. Den gamle udstilling blev gradvist taget ned og registreret. Dette gav plads til museets største satsning i år 2001, en særudstilling med arbejder- og industrimaleren Victor Brockdorff, som forhenværende statsminister Anker Jørgensen åbnede den 24. august. Brockdorffs værker kunne ses på Cathrinesminde frem til sæsonen sluttede den 28. oktober i såvel den store udstillingshal som i det vanlige særudstillingslokale. Udstillingen blev til i samarbejde med Arbejdermuseet i København, og da Victor Brockdorff blev vist først på Cathrinesminde, var det teglværksmuseet, som forestod redaktionen af det fælles katalog. Brockdorff-udstillingen fik omtale i såvel de regionale som de landsdækkende aviser, og det blev også til et radio-program i Danmarks Radio – alt sammen med til, at besøgstallet rettede sig i en sæson, der ellers havde vigende tendens. Således havde Cathrinesminde Teglværksmuseum i år 12 541 besøgende, blot syv færre gæster end året før. Der var 168 omvisninger på museet i 2001, hvilket er én mindre end i år 2000. De frivillige omvisere havde atter en travl sæson og ydede en stor indsats.

Den 23. september havde Sundeved Husflid sin årlige udstillingsdag, og i weekenderne 17.-18. og 24.-25. november var der julestue. Der har igen i år været café i Historisk Værksted, hvor mange gæster fik en ekstra oplevelse med kaffe med Richs og hjemmebag. Cafeen, der er en stor gevinst for museet, var utænkelig uden de frivillige medarbejdere, som tager sig tid til at hygge om gæsterne. Også i billetsalget og i arbejdet med at sætte gamle teglværksmaskiner i stand har frivillige som vanligt gjort en stor indsats.

Ved udgangen af 2001 lukker Lysbro Teglværk ved Silkeborg. Cathrinesminde Teglværksmuseum har i samarbejde med Silkeborg Museum og Silkeborgs lokalhistoriske arkiv været med til at udvælge bevaringsværdige dokumenter og genstande fra værket, der var specialiseret i fremstilling af tagsten. En række af disse ting tilfalder teglværksmuseet. I marts købte museet et

Blandt de på Cathrinesminde Teglværksmuseum udstillede værker af Victor Brockdorff var denne industritegning: B&W. Den store dieselmotor bygges. 1952. 40×28 cm.

maleri af et kammerovnsteglværk udført af Stephan Ussing i år 1900. Maleriet vil indgå i den nye faste udstilling.

Thomas Lyngby

Tønder Museum med Drøhses Hus og Højer Mølle- og Marskmuseum 2001

Året 2001 blev for Tønder Museum og dets to afdelinger Højer Mølle- og Marskmuseum og Drøhses Hus præget af stor aktivitet på mange forskellige områder, og det var mærkbart, at der skal stor kreativitet og opfindsomhed til, dersom Tønder Museum og dets afdelinger skal kunne fungere på det niveau, som de foregående års investeringer har lagt op til, samtidig med, at budgetter ikke ændrer sig væsentligt. I 2001 betød det, at vi på museet ofte følte, at vi masede op ad bakke med vinden i ansigtet, men sådanne arbejdsperioder skærper sansen for, hvad der er væsentligt og rigtigt for et museum at gøre.

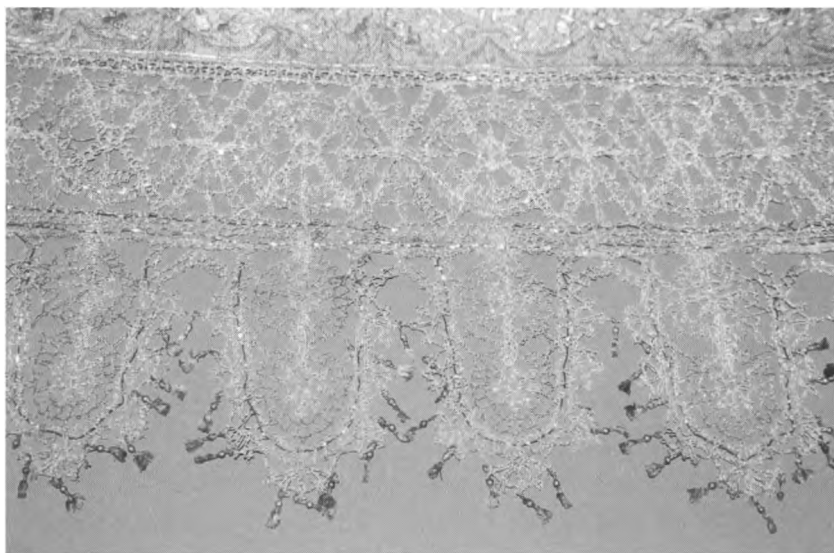
En af årets store begivenheder var Tønder Kniplingsfestival den første weekend i juni, hvor Tønder Museum spiller en væsentlig rolle ved at etablere udstillinger om kniplinger i alle dele af museet. Mange frivillige havde sammen med Foreningen Kniplingsfestival i Tønder gjort et stort arbejde, for at begivenheden kunne blive lige så god som tidligere år.

Udstillinger og formidling

Som antydnet ovenfor hentede en del af udstillingerne i 2001 temaer fra kniplingshistorien. I Tønder Museums særudstillingssal åbnedes i april en udstilling af nogle af Danmarks smukkeste kniplinger, de kniplinger, der har tilhørt den kongelige familie, og som til daglig befinder sig i magasinerne ved Rosenborg Slot. Tønder Museum havde fået lov til at låne et passende antal af disse kniplinger, og udstillingen blev en meget smuk og værdig præsentation af de fine håndarbejder, som kongehuset i de seneste fire hundrede år har båret eller haft i deres gemmer. Hendes kongelige Højhed prinsesse Alexandra åbnede udstillingen.

Senere på året viste Tønder Museum udstillingen »Flet«, en udstilling med 24 kunsthåndværkere fra mange lande, der alle har ladet sig inspirere af traditionelle fletteteknikker i deres arbejde. Udstillingen blev afviklet i et samarbejde med Nordjyllands Kunstmuseum. I forbindelse med udstillingen modtog Tønder Museum en bevilling fra Ny Carlsbergfondet til opførelse af en stor brændings-skulptur af keramikeren Jørgen Hansen. Jørgen Hansen, der var blandt udstillerne i »Flet«, havde ladet sig inspirere af Tønderkniplingen »Marens Hægte« til sit skulpturprojekt. Skulpturen blev opbygget på plænen foran museet, hvor den også blev brændt. Afdækningen af den glødende skulptur blev markeret ved en aftenbegivenhed i forbindelse med skolernes efterårsferie. Skulpturen vil kunne stå i nogle år, afhængig af hvorledes vejrliget vil arte sig.

Drøhses Hus viste i 2001 i anledning af kniplingsfestivalen flere kniplingsudstillinger af internationalt tilsnit. Den største var Betonac udstillingen, en tekstilbiennale, der etableres i Belgien med skiftende mellemrum. Udstillin-

Detalje af kniplet kant på en skærf, der har tilhørt Christian IV. Kniplingen er kniplet i guld- og sølvtråd og har rester af kvaster af silke med perler af sølv. Skærftet var et af højdepunkterne i udstillingen »Kongelige Kniplinger fra Rosenborg Slot«, der vises på Tønder Museum fra 7. april til 29. juli 2001.

gen var den femte i rækken og har en gang tidligere, i slutningen af 1980'erne, været vist i Tønder. Udstillingen i 2001 viste tekstildesign fra mange forskellige lande, men desværre var værkernes generelle niveau meget uens, hvilket efterlod et lidt diffust indtryk af tekstilkunst i den vestlige verden i dag. Som klassiske kniplingsudstillinger, der var en del af kniplingsfestivalens program, viste museet dels en udstilling af engelske Bucks point kniplinger, de engelske modstykker til Tønderkniplingerne og dels en mindre udstilling af tylskniplinger fra Slovakiet og fra Erzgebirge i det tidligere Østtyskland.

Endelig etablerede museet en udstilling om Det tønderiske Kniplingsdepot og nogle af dets flittige producenter i Højer Mølle- og Marskmuseum. Denne udstilling, der blandt andet omhandlede den navnkundige Hansigne Lorenzen fra Ballum og hendes arbejde for kniplingsagen i begyndelsen af 1900-tallet, var Højer Mølle- og Marskmuseums hovedudstilling i 2001. Udstillingen blev i slutningen af sæsonen afløst af den årlige kunstudstilling »Æ Hav«, der består af en række kunstnere fra Højer området og fra Wiedingharde syd for grænsen.

Som nyt tiltag lagde Tønder Museum i fire dage i september lokaler til et ret usædvanligt projekt, en antikvitetsmesse, der foregik i museets møbelsale, på gange og i de gamle fængsler. Tolv antikvitetshandlere deltog i eksperimentet. Initiativet blev så godt modtaget, at det vil blive gentaget de følgende år med messe i dagene op til den weekend sidst i oktober, hvor Danmark går fra sommer- til vintertid.

Kig i en montre i udstillingen »Hansigne Lorenzen og Det Tønderske Kniplingsdepot«, der vistest i Højer Mølle- og Marskmuseum fra 26. maj til 2. september 2001.

Endnu en nyskabelse med hensyn til formidling var en husflidsmesse, hvor der var stande i Tønder Museum og i Højer Mølle- og Marskmuseum og Drøshes Hus, foruden i Kommandørgården på Rømø, hvor Tønder Museum har været medarrangør af blandt andet kommandørgårdens jubilæum i sommeren 2001. Det viste sig imidlertid, at det ikke er nogen god idé at afholde fire husflidsmesser i samme regi i samme weekend, de fleste gæster har ikke lyst til at bevæge sig til så mange besøgssteder på så kort tid. Det har betydet, at dersom ideen med husflidsmesser skal gentages i museets regi, vil der hvert år kun være ét af de fire steder, der er vært for messen.

Undersøgelser og dokumentation

Mens opfølgningen af de kulturhistoriske udpegninger, der blev foretaget i år 2000, blev tilendebragt kort ind i 2001, fortsatte Tønder Museum sit arbejde i den gruppe, der i 2000 var blevet nedsat for at dokumentere synlige spor i Tøndermarsken. Arbejdet, der har museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen som ankerkvinde, består af ca. 17 frivillige lokalhistorisk interesserede personer. Denne gruppe har i det forløbne år samlet en del overleveret viden og fået denne viden nedfældet. Arbejdet, hvis første fase afsluttedes med den trilaterale ministerkonference i Esbjerg i efteråret 2001, vil fortsætte også i de kommende år. Arbejdet, der foregår i en frugtbar vekselvirkning mellem professionelle og ikke professionelle historikere, er mønsterværdigt, hvad angår samarbejds muligheder i lokalsamfundet.

Tønder Museum har i det forløbne år desuden deltaget i et landsdækkende

Den nye kvartløbstrappe fra den tidligere fængselscelle for kvinder, det såkaldte »Jomfrubur« til loftsetagen over portbygningen i Tønder Museum, fotograferet, da den var næsten færdig.

musealt samarbejde vedrørende regional identitet, forskelle og ligheder. Et af Tønder Museums aktiviteter i denne sammenhæng har været et projekt til registrering og dokumentation af Tønder Kaserne, der lukker ved udgangen af 2002. Til registrerings- og dokumentationsarbejdet ansattes historikeren Henrik J. Møller for et halvt år. Arbejdsresultaterne vil blive søgt udgivet i bogform i løbet af 2002.

De statsanerkendte museer i Sønderjylland har i 2001 fortsat arbejdet med at få sammenkørt alle de sønderjyske genstandsregistreringer elektronisk i registreringsprogrammet Dansk Museumsindeks (DMI). Projektet påbegyndtes i slutningen af 2000. I 2001 blev næsten hele Tønder Museums gamle samling af genstande registreret elektronisk. Arbejdet vil fortsætte med samme intensitet i 2002.

Tønder Museums to inspektører og museumspædagogen i Højer Mølle- og Marskmuseum har i det forløbne år gennemført en lang række opvisninger, byvandring og vandring i landskabet, ligesom de to inspektører ofte publicerer artikler og anmeldelser i periodika, årbøger og månedsskrifter.

Bygninger og lokaler

Året 2001 kunne der takket være en lokal sponsor, Nissen Invest, opføres en ny trappeføring fra en af de tidligere fængselsceller til den øverste etage over porthuset til Tønder Slot, opført før 1550. Den nye trappe er opført som en muret kvartløbstrappe med trin af mursten i rulleskifte.

Trappen er første etape af en større renovering af den øverste etage af port-huset til fremtidig afdeling for museets enestående flisesamling.

Næste etape har været at skaffe midler til et nyt gulv i hele den øverste etage, der er på ca. 100 m². Med moralsk støtte fra museets bestyrelse blev det i foråret 2001 forsøgt at sælge et nyt gulv på anparter, et forehavende, der viste sig at være vanskeligere, end vi havde forestillet os. Imidlertid lykkedes det at skaffe penge til ca. 70 m² gulv, hvorefter indsamlingen gik i stå. Heldigvis besluttede amtets UK-udvalg at støtte projektet med et beløb, der skulle gøre det muligt at få gulvet lagt. Arbejdet vil blive påbegyndt lige efter nytår 2002.

2001 bragte ikke en varig løsning af forholdet mellem Drøhøes Hus og Tønder Museum. Det betyder, at Tønder Museum fortsat hvert år skal forsøge at finde sponsorer til den årlige husleje på 250.000 kr, et efterhånden næsten umuligt arbejde. Det er Tønder Museums helt overordnede håb, at 2002 vil bringe en positiv løsning, så Drøhøes Hus fremover kan blive en permanent del af Tønder Museum.

Gaver og nyerhvervelser

Blandt de markante gaver, som museet modtog i 2001, var en æske med tolv smukke lommeterklæder, kantet med Tønderkniplinger og forsynet med kongeligt monogram. Lommeterklæderne var en gave fra Den københavnske Damedreks til støtte for Tønderkniplinger til Hendes Majestæt Kronprinsesse Ingrid's bryllup i 1935. Alle kniplingerne er fremstillet af vestslesvigske kniplersker. Gaven blev skænket af Hendes Majestæt Dronning Margrethe II og dennes søstre.

Blandt museets øvrige gaver i 2001 bør nævnes en meget stor samling af købmandsvarer og inventar fra den nedlagte købmandshandel i Daler.

Inger Lauridsen

Midtsønderjyllands Museum og Gram Lergrav 2001

Den 29. maj 1976 slog Midtsønderjyllands Museum for første gang dørene op for publikum, og formanden for museumsforeningen, Svend Jensen, kunne byde velkommen til et nyt museum i Sønderjylland, et museum der var etableret og indrettet ved frivillig arbejdsindsats og med tilskud fra fonde, banker, amt og kommuner. I en årrække efter var museet stadig på private hænder – drevet af ildsjæle – men det lykkedes disse at overbevise amtet og de tre Midtlandskommuner om, at de burde tage over. Det skete i 1979!

Den 29. maj 2001 kunne museet så fejre sit 25-års jubilæum som naturhistorisk museum for Sønderjyllands Amt. Den frivillige arbejdskraft er for længst blevet afløst af et fastansat personale, og aktiviteterne på museet og i lergraven, hvis spændende fossilfund var den oprindelige grund til at oprette museet, har været støt stigende.

Jubilæumsdagen blev fejret med taler, mad, vin og musik i et telt, der fyldte hele slotsgården, og teltet blev stående, selvom vinden gjorde sit bedste for at få det blæst væk. Udenfor var Brandværnsmuseets brandbil med indbygget fadølsanlæg parkeret, og den blev flittigt frekventeret både under og efter de mange smukke taler.

Fra 25 års jubilæet. Midtsønderjyllands Museum.

Jubilæumsudstillingen satte naturligt nok fokus på hvalerne fra »Gram-Havet« i en retrospektiv og kalejdoskopsk udstilling, hvor vi præsenterede en række hvalpræparater, der ikke tidligere havde været vist for publikum. Til sammenligning med de gamle hvalfund udstillede vi desuden store dele af et kaskelothvalskelet, der var så friskskeletteret, at publikum ikke kun fik synssansen- men i høj grad også lugtesansen stimuleret.

Museet har i anledning af jubilæet udarbejdet et jubilæumsskrift i to bind på i alt 232 sider. Skriftet, der er fyldt med billeder fra museets virke gennem de sidste 25 år, indeholder årsberetninger, personalia, avisudklip og artikler. Skriftet kan rekvireres på museet.

Inden jubilæumsudstillingen havde museet vist en udstilling med malerier af den grønlandske præst Karl-Peter Olsvig Andersen og af Leif Deleuran, Gram.

Museets forskningsprojekt i Gram Lergrav, hvori deltager 19 forskere, pågår stadig, og det forventes, at de første resultater (beskrivelse af den geologiske aflejring og beskrivelse af sneglene og muslingerne – i alt 141 arter) vil kunne publiceres i en bog primo 2003.

I 2000 blev lektor Ella Hoch adjungeret som seniorforsker ved museet, og i 2001 blev endnu en lektor fra København tilknyttet os som seniorforsker, nemlig Palle Gravesen, der er specialist i hvirvelløse dyr. Derudover er cand. scient. Bent Lindow blevet adjungeret museet som forsker. Hans speciale er Mio-cæne hvaler fra Gram, og Bent fik i juni måned sin kandidatgrad ved Københavns Universitet på en afhandling om disse. Ph.d. studerende Mette Elstrup Steeman har fortsat sit studium af Øvre Miocæne hvaler fra Gram.

Fra 25 års jubilæet. Midtsønderjyllands Museum.

Museet har i årets løb afsendt flere ansøgninger til fonde, for at prøve at skaffe midler til et nyt museum ved Gram Lergrav. Ved årets udgang er der foreløbig kun lovning på én million kroner, men der er stadig ansøgninger ude, som vi endnu ikke har fået svar på.

I 2001 blev der foretaget omfattende undersøgelser af funderingsforholdene omkring vestfløjen af Gram Slot. Grunden var, at museets bygning i løbet af de sidste år har fået nogle ret alvorlige revner – især i nordgavlen. Med udgangen af maj måned stoppede museets konservator sit arbejde på konserveringscentret i Gram og som efterfølger tiltrådte den nyuddannede konserveringstekniker, Trine Sørensen, der er uddannet på konservatorskolen i København, stillingen fra januar 2002.

Naturvejlederen har fortsat sit arbejde i Gram Lergrav, der stadig er et trækplaster for skoler, turister og fastboende Gram borgere. Udstillingen i Lergravshuset er blevet ændret, og der er blevet fremstillet malerier til monterne, der viser situationsbilleder fra Miocæn Perioden. Billederne er malet af Lene Budtz Christensen.

Naturvejlederen har ligeledes videreført sine arrangementer i Midtsønderjylland: Der har været inviteret til tur til Højgård Grusgrav, til klinterne ved Kelstrup, til Mojbøl, der har været bosted for mennesker gennem årtusinder, og der har været blomstertur på »De vilde blomsters dag«. Museets pædagog har deltaget i planlægningen af en lang række foredrag og ekskursioner, der har været afholdt i årets løb.

Flemming Roth

Frøslevlejrens Museum 2001

Besøgstal

Museet havde i 2001 30.215 gæster, og 247 grupper fik foredrag eller omvisning i museet. Besøgstallet var en anelse lavere end i 2000, hvilket museet især tilskriver det varme vejr i juli.

Faglige relationer og publikationer

Som tidligere har museet deltaget i og på forskellig vis bidraget til nationale og internationale faglige sammenhænge i form af møder, seminarer og udgivelser.

Feks. besøgte museumsinspektøren i juli et relativt nystartet museum i den tidligere Falstadlejr i Norge. Denne lejr, som ligger ved Trondhjem, var ligesom Grinlejr ved Oslo en slags norsk Frøslevlejr. Der er nu etableret et samarbejde med dette museum.

Frøslevlejrens Museum har ikke mindst været involveret i forskellige former for grænseoverskridende samarbejde. Inspektøren har fortsat samarbejdet i arbejdsgruppen »Harrislee Bahnhof«, som påtænker en mere omfattende dokumentation af deportationerne fra Frøslevlejren over Harreslev banegård.

Inspektøren deltager endvidere i et dansk-tysk historikerprojekt om udgivelse af en kildesamling til belystning af tiden 1933-45. Dette arbejde skred planmæssigt frem i 2001.

Det faglige samarbejde tværs over grænsen udmøntede sig også i udgivelsen *Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-45*, som blev præsenteret i Frøslevlejrens Museum den 4. maj. Bogen, som udkom parallelt på tysk, indeholder en gengivelse af foredragene på et tidligere seminar i Akademie Sankelmark, herunder også et bidrag af museumsinspektøren om overgangen fra Frøslevlejr til Fårhuslejr i 1945.

Inspektøren har endvidere publiceret en artikel i *Grenzfriedenshefte* om »Das Schicksal der dänischen Grenzgendarmen in deutschen Konzentrationslagern 1944-45«, og i *Sønderjysk Almanak* en artikel om formidlingen af Frøslevlejren som nationalt mindesmærke, med titlen »Frøslevlejren – fangelejr, museum, mindesmærke, efterskole og Foreningen af Danske Eksportvognmænd«. Hertil kommer bidrag til et kommende nyt besættelsestidsleksikon samt foredrag om faglige emner ved arrangementer rundt om i landet.

Udstilling om Horserødlejren

Fra august 2001 har museet prioriteret en udstillingsopgave uden for museet højt: Sammen med lederen af Frihedsmuseet, Esben Kjeldbæk, har inspektøren af Kulturministeriet/Nationalmuseet fået i opdrag at lave en permanent udstilling i tilknytning til Horserødlejren på Sjælland om anvendelsen af denne lejr under 2. Verdenskrig. Udstillingen, som vil bygge på en omfattende research, skal være færdig i foråret 2002. Inspektøren har gennemgået et større arkivmateriale om Horserødlejren 1940-44, medens Kjeldbæk nøje har fulgt restaureringen af udstillingsbygningen i tilknytning til Horserødlejren og har skabt sig et overblik over egnede museumsgenstande vedr. lejrens bevægede og på mange måder komplekse historie fra 1940-44.

Udsnit af Frøslevlejren set fra hovedvagtårnet (deraf de beklagelige reflekser i fotoet). Billedet er taget under etableringen af den nationale mindepark i Frøslevlejren: på dette tidspunkt er ca. 30 træer fældet i lejrens inderkreds, hvilket fremhæver lejrens karakteristiske geometri. Lave lysstandere langs stierne er fjernet og høje lysmaster retableret. En ikke-autentisk sti er fjernet i midten af billedet og tilsæt med græs. Til gengæld er en autentisk (smallere) sti retableret til højre herfor. Siden er fundamentet fra den nedbrændte barak H5 mellem den eksisterende barak H4 (t.v.) og barak H6 (t.h.) blevet markeret med en lav vækst. Hovedvagtårnet, barak H4 og barak H6 danner rammen om Frøslevlejrens Museum. De to førstnævnte bygninger er originale og derfor autentisk bemalede. Yderligere træfældninger vil følge i løbet af 2002.

National mindepark i Frøslevlejren

Udstillingen i Horsørød er en udløber af Folketingets beslutning om at etablere en såkaldt national mindepark i Frøslevlejren. Implementeringen af denne beslutning blev påbegyndt i 2001 og pågår stadig. I februar blev et større antal træer fældet i det indre lejrområde, således at lejrens geometri træder tydeligere frem. Stier er blevet sløjfet, og andre (originale) retableret. I august blev en stor parkeringsplads etableret lige uden for lejrområdet til afløsning af en række mindre inde i selve lejren. Derved har man også opnået en stærkt ønskelig reduktion af trafikken i lejren. Autentiske høje lysmaster har afløst en lav »parcelhusbelysning« i den indre lejre, og mod slutningen af året blev skilteprogrammet i lejren revideret og standardiseret efter Skov- og Naturstyrelsens retningslinier.

Samlinger, bygninger og bibliotek

I 2001 lykkedes det at lokalisere store dele af det tyske kommandantskabs arkiv fra Frøslevlejren. Dette vigtige og omfangsrige arkivmateriale påbe-

gyndte museet en systematisk indsamling, gennemgang og bearbejdelse af mod slutningen af året. Arbejdet, som vil blive fortsat i 2002, vil vise sig værdifuldt både mht. til de mange personalhistoriske forespørgsler, museet får fra offentligheden, og mht. den bog om Frøsløvejren 1944-45, som inspektøren arbejder på.

En lille »arkæologisk« undersøgelse foretaget af museets betjent mod slutningen af 2000 påviste, at Nationalmuseets farvevalg i forbindelse med den indvendige restaurering af Barak H4 i 1988-89 ikke var autentisk. Derfor blev Barak H4 ommalet i 2001.

Yderligere er påbegyndt en EDB-katalogisering af museets bibliotek på ca. 3000 bind.

Henrik Skov Kristensen

Danevirkegården – Museet ved Danevirke 2001

I 2001 har godt 14.600 besøgende fundet vej til Danevirke og gæstet Danevirkegården. Alt i alt har det danske besøgstal været svagt faldende, idet der har været knap så mange skoleklasser på museet som i året før. Til gengæld tyder meget på, at et stadigt voksende tysk publikum har fået øje for museet og tager imod en danskpræget indføring i landsdelens og Danevirkes historie. Selvom det umiddelbart ikke er muligt at gøre tallene op i procenter, viser gæstebogen og nummerpladerne på bilerne, der er parkeret uden for huset, at flere og flere tyske besøgende finder frem til Nordens største og mest imponerende fortidsminde. Det er en yderst positiv udvikling, der viser, at museet kan ses af såvel danske som tyske gæster, der ved denne lejlighed får set en dansk institution og bliver bevidste om mindretallets indsats syd for grænsen.

Udstillinger

I forbindelse med den planlagte udbygning af museet kunne vi gå i gang med den påkrævede nyopstilling af jernalder- og vikingetidsudstillingen. Vægforløbet modsat lystavlen blev udstyret med store trekanter, der gav plads til store tableauer, skabsmontre og plancher, hvorved udstillingsarealet kunne udvides betydeligt. Grafikerens og illustratorens Reiner Götsche arbejder med på udstillingen. Grafikerens brug af klare farver og markant formsprog forventes at tiltale ikke kun et yngre publikum. Lokalhistorikeren, tidligere redaktør Alex Herz har leveret flere aktualiserede modeller af bl.a. Valdemarsmuren men også af skanse XIV fra 1864. Modellerne skal i det følgende år sammen med skiftende planchemateriale og fotostudier følge arbejdet med den »Arkæologiske park Danevirke«, der bliver indrettet med museet som midtpunkt.

Parken planlægges og indrettes af Kreis Schleswig/Flensburg, Arbeitsgemeinschaft Ochsenweg og Danevirkegården i nært samarbejde med de tyske fredningsmyndigheder. Parken får et nyindrettet stisystem, der som et liggende ottetal forløber på begge sider af museet. I vest til Valdemarsmuren og skanse XIV og mod øst langs med en af hovedvoldens bedst bevarede strækninger hen til det middelalderlige voldsted Thyraborg. Parken etableres for tyske offentlige midler og fondspenge. Skovarbejdet langs med volden og

Danske soldater fra 2. Ingeniørbataljon igang med skovarbejde på den gamle danske skanse XVI.

etableringen af de nye grusveje gik i gang i efteråret. Arbejderne udføres af danske og tyske militærenheder fra henholdsvis det 2. Ingeniørbataljon fra Skive og Pionierbataillon 620 fra Slesvig, der har påtaget sig at udføre størstedelen af anlægsarbejdet i fællesskab.

Vikingemarked

Vikingeforeningen »Opin Skjold« slog i weekenden 4. og 5. august deres telte op uden for museet. Det var første, men bestemt ikke sidste gang, at vikinger, købmænd og håndværkere inviterede til sommermarked direkte på den gamle vold. »Vikingerne«, kommunen Dannewerk og Danevirkegården var gået sammen om arrangementet, som ca. 1.650 nåede at opleve.

Publikationer

I 2000 markeredes 150-året for slaget på Isted Hede med en særudstilling om datidens sanitetstjeneste og soldaternes kår i felten. I efteråret kunne Danevirkegården så udgive feltlægen Daniel Bøllings dagbogsnotater fra 1848-1850. Daniel Bølling var læge ved et mobilt feltlazaret, og læseren følger den danske hærs march ned gennem Sønderjylland til Isted. Bøllings dagbøger er bearbejdet af Søren Faber, Marie Schulz og Marie Sørensen, alle historiestuderende ved Københavns Universitet. Forfatterne var med til at lave særudstillingen. Bogen er på 90 sider og forsynet med mange illustrationer i sort-hvid og farve. Bogen udkom i efteråret på Poul Kristensens Forlag, Herning.

Nis Hardt

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2001

Historisk Samfund for Sønderjylland

Årsberetning 2001 ved Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 13. april 2002 årsmøde på Havnbjerg Stationskro. Ca. 80 medlemmer var mødt frem. Den ene af foreningens revisorer, Frede Rudolph, Aabenraa, blev valgt til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var lovligt indvarslet og gav derpå ordet til formanden, Lars N. Henningsen, Aabenraa, der aflagde følgende beretning:

»Vi skal i gang med projekt »den gode historie«, udtalte amtsborgmester *Carl Holst* for nogle måneder siden. Amtet havde fået udarbejdet et såkaldt *kompetenceregnskab*. Det viste, at Sønderjyllands store problem er rekruttering af unge medarbejdere til virksomhederne. Når unge mennesker søger stilling og hører, at virksomheden ligger f.eks. på *Als*, så siges interessen straks at blive mærkbart mindre. Et så afsides sted er der vel »ikke lys i gaderne og vand i hanerne«, så dér vil man ikke hen. Derfor er det ifølge *Carl Holst* den store opgave at skabe bedre kendskab til regionen. Det er en forudsætning for at kunne lokke medarbejdere hertil og at modvirke, at unge søger bort til uddannelse eller job i andre dele af landet.

Hvad skal der så gøres? Efter amtsborgmesterens mening gælder det om at markedsføre vor landsdel bedre. Det kan f.eks. ske ved at satse på elitesport, så landsdelen bliver mere omtalt. Amtsborgmesteren fortsætter: »Jeg vil gerne, når man siger Sønderjylland, så tegner der sig billeder af fodbold, ishockey, håndbold, symfoniorkester, *historie*, natur, spændende virksomheder og så videre.« Hvis vi får sat dette projekt »den gode historie« på skinner, hvis vi skaber øget kendskab til regionen, så vil vi iflg. *Carl Holst* også modvirke et støvet image og kunne skaffe ressourcer til landsdelen.

Se, dette er jo interessant. Kulturlivet i dets fulde bredde tillægges en betydning, når det gælder om at øge kendskabet til regionen og

gøre den mere tiltrækkende. Det gjaldt da udtalelsen kom frem, og det gælder også i dag kort tid efter – hvor sparekniven svinges, også over for dele af kulturlivet i vor landsdel.

For Historisk Samfund er vurderingen relevant. Foreningen skal vel ikke klassificeres under »elitesport«. Men lige som sportens folk udbreder Historisk Samfund kendskabet til regionen. Gennem vore aktiviteter arbejder vi for, at der, når man siger »Sønderjylland«, kan dukke et billede frem af en spændende historie.

Kort sagt: Historisk Samfund for Sønderjylland har altid bestræbt sig for at udbrede kendskabet til regionen og dermed til at »markedsføre« den. Om det sker på eliteplan, må andre vurdere – men vi har da ambitioner i den retning. I alt fald tilbyder vi os til samarbejde om dette »projekt den gode historie«, også i fremtiden. Vores udgangspunkt er jo heller ikke så ringe – her i landets eneste grænseregion med den i forhold til resten af Danmark enestående historiske udvikling.

I året der gik har vi gjort det på mange måder. Der er arbejdet målrettet på PR-fronten. Foreningens elektroniske hjemmeside er udbygget, og der er indsat links til beslægtede foreninger og institutioner. Der er arbejdet med opbygningen af en sønderjysk historisk netportal. Der er opbygget en samling af e-mailadresser, som har vist sig særdeles nyttig og effektiv til udbredelse af oplysninger om nye bøger og arrangementer. Et særlig målrettet fremstød over for pressen foretog vi i forbindelse med udsendelsen af Sønderjyske Årbøger i november. Vi prøver også at etablere en øget direkte kontakt til boghandlerne. Der arbejdes desuden med en revideret udgave af vor hvervebrochure.

Ét stort projekt, som i høj grad vil kunne tjene »projekt den gode historie om Sønderjylland«, har vi desværre måttet stille lidt i bero. Jeg tænker på planen om udgivelse af et historisk-kulturhistorisk opslagsværk *Sønderjylland A-Å*. Men gemt er ikke glemt. Vi er overbevist om, at et sådant alment opslagsværk vil kunne bidrage til at udbrede kendskabet til Sønderjyllands interessante historie og kultur. Det vil vi derfor arbejde videre med, forhåbentlig i samarbejde med institutioner og politikere i landsdelen.

Kræfterne har ikke været spildt. Der er solgt pænt af bøgerne. Enkelthæfter af Sønderjysk Månedsskrift har fremkaldt store overskrifter. Artikler fra Sønderjyske Årbøger har vakt så stor interesse,

at de i flere tilfælde er blevet genoptrykt af andre historiske foreninger. Vi har indbudt til en tredages kulturrejse og to endages dito med langt større tilslutning, end vi kunne tilfredsstille. Vi har i januar og februar 2002 afholdt en foredragsrække om »Myter og Sandheder« i Sønderjyllands historie«. Den var langt fra støvet – og kaldte på fem aftener 600 tilhørere.

Tilslutningen til vore enkelte tilbud er altså stor. Men samtidig mærker vi en tendens, som andre foreninger af vor art også har bemærket. Vi lever i et selvbetjeningssamfund. Vi ønsker at vælge frit på hylderne, ikke at overtage hele sortimentet en bloc. Vi vil godt have de enkelte foreningstilbud – men ikke nødvendigvis være medlem. I året 2001 faldt medlemstallet med 49 til 2.260. Sønderjysk Månedsskrift havde 1.737 abonnenter, et fald på 42. Vi har gjort en del for at modvirke denne tendens. Dels er der ikke slækket på kvaliteten – dels er pressearbejdet blevet intensivere. Men vi må altså konstatere, at medlemstallet i sig selv giver anledning til overvejelser.

Sønderjyske Årbøger tog i 2001 fat på det evigt unge tema i vor landsdel, som har fået ny aktualitet med Schengenaf-talen – nemlig selve grænsen. Temaet blev spillet igennem i tre artikler. Kresten Philipsens indlæg sætter focus på det grænseoverskridende samarbejde, Lars N. Henningsen fortæller om, hvordan grænsen i perioder af dette århundrede dannede en næsten uoverstigelig mur for befolkningerne på begge sider af grænsen, og Jarvin Mellemsgaard belyser spørgsmålet, om der reelt forelå en mulighed for grænseflytning i forbindelse med den såkaldte Oktobernote i 1946. Grænsetemaet var baggrund for, at årbogen blev præsenteret i den gamle grænsekontrolbygning i Kruså den 16. november. Her fortalte politimester Michael Mørup Hansen om kontrolarbejdet under de nye Schengenvilkår. Museumsinspektør Hanne Christensen fortalte om bygningen, og der blev stillet spørgsmål om dens skæbne i fremtiden.

I øvrigt var der i årbogen seks artikler, som spænder lige fra arkivforhold og historien om Sct. Marie kirke i Sønderborg til en spændende afhandling om oberst Paludan-Müller og hans mildt sagt anspændte forhold til den officielle samarbejdspolitik. Med 20 anmeldelser og beretninger fra arkiver, museer og forskningsinstitutioner og fra den lokalhistoriske arbejdsmark kom årbogen op på 376 sider. Takket være Schmidts Bogtrykkeri i Vojens var trykkvaliteten som altid fremragende.

Sønderjysk Månedsskrift udkom i 2001 med ti hæfter, hvor læserne på de 340 sider kunne stifte bekendtskab med 43 artikler samt anmeldelser af 31 bøger. Indholdet rækker lige fra fregatten Rolf Krakes krigsindsats og »Befolkningsforhold i Sønderborg amt 1900-1940« over udgravninger ved franciskanerklosteret i Flensborg og sommerferie i »Mormors sommerhus« til en sønderjydes oplevelser som arbejdsløs i 1920'ernes USA. Som de foregående år var aprilnummeret et farvelagt og udvidet temanummer, der i 2001 fokuserede på begrebet »Kulturmiljøer«.

Sidste år var vi nødt til at opgive forsendelsesomslaget og i stedet trykke adressen direkte på bagsiden. Der kom straks enkelte klager over beskadigede eksemplarer. Vi har fulgt sagen nøje. Efterfølgende er der dog kun kommet ganske få klager. Skulle der optræde beskadigede eksemplarer, vil de blive erstattet.

Den lange række af **selvstændige bøger** blev udvidet med endnu et bind i 2001. Det var Ingvert Møller Terkildsens bog »*De sønderjyske domænegårde*«, der udkom som nr. 7 i serien Sønderjyske billeder i samarbejde med Institut for sønderjysk Lokalhistorie og redigeret af Niels H. Kragh-Nielsen. Billedbogen fortæller først alment om de preussiske domænegårde og deres betydning for den nationale jordkamp fra 1896 og indtil 1920 og derefter om deres skæbne efter Genforeningen. Anden del af bogen er en beskrivelse af hver af de 36 sønderjyske domænegårdes historie. Alt sammen ledsaget af talrige billeder. Ikke mindst takket være forfatterens ihærdige indsats blev bogen udsolgt i løbet af året.

Den dansk-tyske kamp om jorden var emnet for Hans Schultz Hansens bog »*Dansk jord på danske hænder. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*«, der udkom på Landeværnets jubilæumsdag den 24. januar 2002. Her fortælles først om jordkampen fra 1890'erne og indtil Genforeningen. Derefter skildres oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang i 1926 og den danske reaktion, som blev det nye Landeværn fra 1927. Med en national stemningsbølge i ryggen fik den nye forening under ledelse af gårdejer Hans Andersen fra Kongsbjerg en flyvende start. Efter 1945 blev Kreditanstalt Vogelgesang likvideret, men alligevel fortsatte Landeværnet jordkampen imod det tyske mindretal til ind i 1960'erne. Efter tilslutningen til EF har opgaven særlig været at støtte danske købere af landbrug i grænseområdet overfor konkurrence fra tyske og siden

hollandske statsborgere. Takket være et fortræffeligt samarbejde med Landeværnet kunne bogen udgives uden omkostninger for Historisk Samfund.

Her til årsmødet foreligger bogen »*Harmonisering eller særordning*«, der handler om Sønderjyllands administrative genforening med Danmark efter 1920. Den er skrevet af Peter Fransen, Kim Furdal, Leif Hansen Nielsen, Erik Nørr, Hans Schultz Hansen, Annette Østergaard Schultz og Hans H. Worsøe og forsøger at besvare spørgsmålet: I hvilken udstrækning skete der en harmonisering med den kongerigske forvaltning, og hvor blev der tale om særordninger, hvad enten det var en videreførelse af preussiske forhold eller der blev gjort forsøg med almene reformer? Bogen kaster nyt lys over sammenmeltningsprocessen mellem Sønderjylland og det øvrige land.

Der blev således sørget for masser af læsestof. Men det lænkede os ikke til læselampen derhjemme. Som opfølgning af Skåne-Blekingturene i 1999 og 2000 indbød **turudvalget** i dagene 24.-26. august til *tredagestur til Halland og Bohuslen*. Tilslutningen blev så overvældende, at turen gentages i 2002. Programmet begyndte med besigtigelse af St. Petri kirke i Malmø, hvorefter bussen kørte op langs Svenskekysten, over Hallandsåsen, forbi Skottorp herregård til Laholm med Christian 4.s fæstningsværk og videre til Sjöared, hvor vi ved mindesmærket for freden i Knærød 1613 fejrede den sidste danske sejr over svenskerne. Lørdag stod i Bohuslens og Tordenskiolds tegn med besøg af fæstningen i Kungälv og den imponerende fæstningsby Marstrand, hvor Tordenskiold snød den svenske kommandant. Efter lørdag aftens festmiddag på Societetshuset i Varberg tog vi søndag morgen afsked med vort logi i Stadshotellet og besøgte Varberg fæstning. Så gik turen hjemad med besøg undervejs i Halmstad, som også er præget af Christian 4. Undervejs var der foredrag af udflugtsudvalgets medlemmer Henrik Becker-Christensen, Ole Perch Nielsen og Hans H. Worsøe og af foreningens formand Lars N. Henningsen.

Der blev også tid til to éndagesture. I maj måned var knap 50 medlemmer i København under ledelse af Ole Perch Nielsen og turudvalget for at se på Bjørn Nørgaards fornemme nye gobeliner på Christiansborg og Christian 5.-gobelinerne fra Den skånske Krig på Rosenborg. Den 26. maj var der *herregårdstur* til *Emkendorf, Altenhof og Damp*. Også denne tur blev overtegnet og gentages derfor i 2002. Med foredrag af godsejerne, Carsten Porskrog Rasmussen og Lars

N. Henningsen blev der sat fokus på Reventlowernes betydning som politikere, bygherrer og storlandbrugere.

De **kulturhistoriske aftenvandring**er havde pressisske administrationsbygninger som tema. 75 medlemmer tog del i besøgene i det gamle amtshus i Aabenraa og det preussiske marinelaazaret i Sønderborg, begge gange med foredrag.

Amtskredsene har arbejdet støt og roligt. I alt 16 møder – generalforsamlinger, fællesmøder med de lokalhistoriske foreninger og arkiver, foredragsmøder og udflugter – har samlet op mod 800 deltagere. Den traditionelle afstemningsfest på Folkehjem i Aabenraa var som altid en succes med ca. 150 deltagere. I Sønderborg amtskreds lå deltager-tallet ved de tre arrangementer hver gang på 70. I Sydslesvig markeredes 100 året for Gustav Johannsens død den 24.-25. oktober med et alsidigt program: udstilling, kransenedlæggelse, foredrag i Borgerforeningen og festmiddag på Knudsborg. Det skete i samarbejde mellem flere foreninger og rundhåndet støttet af Union Bank, fra først til sidst med stor deltagelse.

Amtskredsene var også aktive i et fremstød for at hverve nye medlemmer. På styrelsesmødet i april 2001 besluttede vi at tilbyde hver

Fra tredagesturen til Halland og Bohuslen 2001. Til venstre: Hans H. Worsøe fortæller om tildragelser ved Bohus fæstning. Til højre: Henrik Becker-Christensen mindes ved Knærød fredsslutningen i 1613 og Danmarks sidste regulerende sejr over svenskerne. Fotos: Jens Unna.

lokalhistorisk forening i landsdelen to gratismedlemskaber i året 2002. Det giver os kontakt med op mod 100 nye medlemmer. Vi håber de udvalgte bliver glade for tilbudet – og at vi genser dem også i de kommende år.

Alt dette koster jo penge. Heldigvis kan vor kasserer fortsat oplyse om sorte tal i **regnskabet**. Men bag det ligger også støtte fra mange sider. Ikke mindst støtten til vore udgivelser må nævnes. I år 2001 drejede det sig om Gunder Nissens og Mattes Mathiesen Nissens Fond, Dansk Kultursamfund af 1910, Det unge Grænseværn, Alving Fonden, Oberst Parkovs Mindelegat. Sidst men ikke mindst har Sønderjyllands Amt som altid med sin faste støtte muliggjort vort sekretariat, og Amtsmuseumsrådet og amtets naturafdeling har ydet støtte til Sønderjysk Månedsskrift.

Til slut er der endnu en tak, jeg gerne vil udtrykke – på hele styrelsens vegne. Netop denne tak ligger mig særlig på sinde. Alle vore mange gøremål forudsætter et velfungerende sekretariat. Der skal holdes styr på medlemskartotekerne, der skal tages mod bestillinger, og de mange bøger, årbøger og månedsskrifter skal ekspederes. Der skal

føres lister over deltagerne til udflugter og andre arrangementer, og der er det store bogholderi – for blot at nævne det vigtigste. Siden 1991 har **Aage Skærbæk** varetaget hele det slidsomme arbejde med de utallige ekspeditioner, siden 1993 har **Mona Brieghel** varetaget bogholderiet. Det har været krævende opgaver. Netop i disse år har det været særlig krævende. Indførelsen af den nye EDB-teknik med alle dens luner har stillet krav til omstilling og fornyelse. Det er også hændt, at det hele brød sammen og skulle startes fra ny. Alt dette har Aage hjulpet os igennem med engleblid tålmodighed og stædig vilje til at løse problemerne, og han har taget slæbet med alle de helt konkrete byrdefulde ekspeditioner. Hos Mona har det store bogholderi været i gode hænder, og der er ydet en flot service med at tage mod de mange telefonopkald.

Nu har det maget sig så, at væsentlige dele af opgaverne pr. 1. maj overtages af Lajla Brejning fra Landsarkivet. Til Lajla siger vi hjertelig velkommen, vi glæder os til samarbejdet. Til Aage og Mona skal der lyde en hjertelig TAK. I har ydet en indsats, som har været båret ikke af den beherskede godtgørelse, vi kunne yde, men af interesse og ubegrænset hjælpsomhed. Tak skal I have – og ikke mindre tak, at I har lovet at ville hjælpe under spidsbelastninger også fremover.

I tilknytning til beretningen fik Aage Skærbæk og Mona Brieghel overrakt hver en gave som tak for mange års engageret og veludført arbejde på Historisk Samfunds sekretariat. Den 1. maj 2002 afløses de af Lajla Brejning på kontoret. Ligeledes fremsatte formanden på foreningens vegne følgende udtalelse vedr. museumsstrukturen i Sønderjylland:

»I Historisk Samfund for Sønderjylland har vi med bekymring hørt meddelelsen om, at Sønderjyllands Amt agter at trække sig ud af driften af Midtsønderjyllands Museum i Gram og Aabenraa Museum. Vi lægger afgørende vægt på, at disse museers samlinger og virkefelt opretholdes og vil henstille til amtet og de berørte kommuner at indgå i en konstruktiv dialog, der sikrer disse hensyn på langt sigt.«

Beretning og udtalelse blev godkendt uden bemærkninger fra forsamlingen. Det samme gjaldt regnskabet, som fremlagdes af kassereren, Henning Mathiesen, Sønderborg. Styrelsens forslag om at forhøje kontingentet blev vedtaget, således at dette fra 2003 udgør 245 kr. for det fulde medlemskab med Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, 145 kr. for medlemskab alene med Sønderjyske Årbøger og 160 kr. for abonnement udelukkende på Sønderjysk Månedsskrift.

Der var ikke indkommet forslag til generalforsamlingen. Ved valget til styrelsen blev Elsemarie Dam-Jensen, Henning Mathiesen, Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen genvalgt. Der var også genvalg til revisorerne Frede Rudolph og Julius Beier.

Under eventuelt fortalte Lars N. Henningsen om de kommende udgivelser og arrangementer. Hans Schultz Hansen præsenterede den netop udkomne bog »Harmonisering eller særordning« om den sønderjyske administration efter 1920.

Efter kaffebordet holdt professor Ditlev Tamm, Københavns Universitet, foredrag om «Danfoss som værnemager – myte og sandhed», der blev hørt med stor interesse af forsamlingen. Foredragsholderen konkluderede, at Danfoss ikke var nogen værnemagervirksomhed. Efter årsmødet kunne deltagerne bese Danfossmuseet.

Haderslev amtskreds 2001

I Haderslev amtskreds har der været afholdt møde d. 9. maj 2001 med udgangspunkt i »På sporet af de første danskere«. Dette møde foregik i samarbejde med Skodborg Hjemstavnsforening på Slotseng mellem Mølby og Lerte, hvor Nationalmuseet har gravet gennem nogle år. Efterfølgende var der lysbilleder og foredrag på Jels Voldsted. Fællesmødet med de lokalhistoriske foreninger blev afholdt i Tiset, hvor fællesarkivet mellem Tiset og Højrup – gennem en kæmpeindsats fra medlemmer – er blevet et vældigt aktiv.

Generalforsamling for Haderslev Amtskreds blev afholdt på Hotel Harmonien med foredrag af arkivar Uffe Thyssen, Byhistorisk Arkiv i Haderslev. Han fortalte med udgangspunkt i sin specialeopgave om skoleidræt i forrige århundrede.

Rundemølle blev besøgt i efteråret, dels for at se en spændende bygning med megen historie indvendig, dels husets særlige indhold og hjemstedet for Løjt Lokalhistoriske Forening.

Fællesmødet med de lokalhistoriske foreninger i 2002 blev afholdt i Christiansfeld.

Karl Erik Olesen

Aabenraa amtskreds 2001

Lørdag d. 10. februar 2001 afholdtes afstemningsfest på Folkehjem som sædvanlig i samarbejde med Grænseforeningen, Foreningen Norden og Sprogforeningen, i 2001 var det vores forening, som stod for arrangementet. Lektor Jørn Buch, Haderslev Seminarium holdt et interessant foredrag med emnet »Afstemningen i Sønderjylland i et Europæisk perspektiv, historisk og aktuelt«.

Frøslev Padborg sangkor underholdt, og den store sal var fyldt med ca. 150 deltagere.

Den 28 april var der generalforsamling på Folkehjem. Efter generalforsamlingen, hvor der var genvalg, holdt museumsdirektør Thorkild Kjærgaard, Sønderborg slot foredrag om Landbruget i 1700-tallet.

Den 22. maj havde vi historisk aftenudflugt til Felsted sogn, hvor formanden for Historisk forening for Felsted Sogn Andreas Asmussen fortalte om kirken og tog os med på en byvandring.

Vi sluttede i forsamlingshuset, hvor A.S. fortalte mere om Felsteds historie.

Det årlige fællesmøde for bestyrelserne i foreninger og arkiver i Aabenraa

amtskreds fandt sted i oktober i Rødekre med 50 deltagere. Formanden for Rødekre lokalhistoriske forening Ellen Jensen fortalte om bygningen og Tide-manns oldtidssamling og fremviste arkivet. Bagefter drak man kaffe og gdr. Torp Friis Möller fortalte om Rødekre historie. Aftenen sluttede med beretninger fra de forskellige foreninger.

Hans H. Bang

Sønderborg amtskreds 2001

Generalforsamlingen 2001 afholdtes den 19. april i Ulkebøl forsamlingshus. De to bestyrelsesmedlemmer, der var på valg, blev genvalgt. Som foredragsholder havde vi fået fat på Jørn Buch, Haderslev. Hans emne var: »æ natue o æ optugtels« – sønderjysk sprog og identitet.

Hans omfattende viden og sprudlende facon gjorde, at det blev en god og morsom oplevelse for de 50 mennesker, der havde fundet vej til generalforsamlingen.

Den 6. juni 2001 var vi på aftenbesøg i Egen kirke, en af landets største landsbykirker, der kan rumme omkring 800 personer. Sognepræst Kitty Hovgaard Jensen fortalte træk af kirkens historie og inventar. Bagefter var der foredrag i Egen forsamlingshus ved Henning Mathiesen om »Den tidlige bebyggelse og sognedannelse på Als.« Det blev en god aften for de 76 fremmødte. Det årlige fællesmøde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver fandt sted den 14. november 2001 på Cathrinesminde Teglværk i samarbejde med Lokalhistorisk Forening for Broagerland og som sædvanlig med god tilslutning. Chr. Frederiksen, der er formand for Lokalhistorisk Forening for Broagerland stod for præsentationen af foreningen, og fortalte om »Cathrinesminde – et museum bliver til«. Randi Demuth fortalte om arkivet, som var åbent for interesserede før mødet.

Lene Junker-Hansen

Tønder amtskreds 2001

Den 5. sept. havde bestyrelsen arrangeret en vandring i Højer, hvor tidligere skoleinspektør Folmer Christiansen skulle vise rundt og fortælle om kirken og møllen, men på grund af manglende tilslutning måtte det aflyses. Vi har selvfølgelig i bestyrelsen spurgt os selv, hvorfor? Det blev nok ikke ordentlig annonceret, og så var der en vigtig kamp for fodboldlandsholdet i fjernsynet. Torsdag den 11. okt. var der møde i Løgumkloster, hvor bestyrelsen var sammen med repræsentanter fra de historiske foreninger i vort område. Aftenen startede med, at vores tidligere formand Peter Madsen på fornem vis viste os rundt i klosteret og kirken. Den samme aften blev der oplyst om det nye tiltag, hvor Historisk Samfund for Sønderjylland vil uddele gratis gavemedlemskaber som de enkelte bestyrelser skal udpege. I Tønder Amtskreds drejede det sig om ialt 13 personer, der har eller vil få det etårige gavemedlemskab. Bagtanken ved det hele er at vi håber de fortsætter som medlem.

Sidste år sagde vi farvel til Peter Madsen efter 12 år som formand og ialt 14 år i bestyrelse, og i år er det så Ellen Jepsen der også holder efter 14 år. Det siger vi mange tak for! ikke at hun holder, men fordi hun har villet bruge

en del af sin tid til gavn for det historiske, her i vores lille bestyrelse. Der skal også lyde en tak til de andre kollegaer for et godt samarbejde.

Finn Clemmensen

Sydlesvig amtskreds 2001

2001 har været et stille år i foreningens historie. Først afholdt vi generalforsamling 18. april i Slesvig. Carsten Reyhe, Jørgen Kühl og Jesper Bolund Nielsen blev genvalgt. Dernæst var der foredrag ved Martin Klatt: Danske Sydlesvigere og østpreussiske flygtninge. Foredraget blev kommenteret livligt.

11. oktober fremviste Nis Hardt den nye arkæologiske park, som er ved at blive indrettet ved Danevirkegården. 25 deltog i arrangementet. 25 oktober var der gået 100 år siden, at rigsdagsmedlem Gustav Johannsen døde. Sammen med andre foreninger og institutioner bidrog Historisk Samfund i den anledning til en arrangementsrække, der varede 2 dage.

Sidst på året blev der dannet en lille komite i Slesvig bestående af Emil Schrøder, Jürgen Hoppmann, Carsten Reyhe og Jesper Bolund Nielsen. Den vil prøve at indsamle midler til en restaurering af general Carl von Arenstorffs sarkofag, som befinder sig i Slesvig Domkirke.

Indtil nu har amtskredsens givet 500 DM til formålet, og håber på at vort gode navn kan skaffe resten af de 17.000 DM, som en pæn restaurering vil koste.

Amtskredsen har nu 150 betalende medlemmer, hvilket er 3 mere end sidste år. Derimod er abonnementsstallet for Sønderjysk Månedsskrift dalet med 1 til 112.

Jesper Bolund Nielsen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Erik Manthei Nielsen, Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29. I 1999 tog SLA initiativ til indførelsen af en mere målrettet arkivmedarbejderuddannelse. Fra LASS's styrelse var man fra starten med på idéen og var fra 2001 klar med et uddannelsesprogram. De kurser, der kom på programmet, er blevet godt modtaget. Deltagerantallet har ikke været dårligt, men vi har måttet aflyse enkelte på grund af sygdom og aflyse et enkelt med for få tilmeldinger. Temadagen har for tredje år i træk måttet aflyses. Spørgsmålet er, om forklaringen er emnerne, prisen eller om der ikke længere er behov for de traditionsrige temadage.

Arkivlederdagen samlede 18 deltagere. Bent Vedsted Rønne orienterede om SLA, Arkibas og en mulig udvikling af arkivdatabaseprogrammet til en Windowsversion. Det blev på mødet drøftet, om der skulle iværksættes en indsamling af arkivalier fra idrætsforeninger og evt. vandværkerne. Kim Furdal orienterede på mødet om det nye kursusprogram for 2002. I den forbindelse kom der ønsker frem om et kursus i brug af amtsarkiverne, hvilket er kommet

med på programmet for 2002. Kim Furdal kunne oplyse, at Institutet er kommet på nettet og LASS vil følge senere. Endvidere blev der drøftet flere aktuelle forhold.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Den lokalhistoriske konsulent
Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, E-mail: isl@isl.dk

Leder: Kim Furdal.

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-16, fre. kl. 9-12.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie er en selvejende institution, der siden 1960 har indsamlet billeder, film, lyd og digitale medier om Sønderjyllands historie. Med godt 450.000 billeder, ca. 1.200 spolebånd, 130 film, ca. 400 CD'er med lyd og film samt ca. 30 reolmeter andet kildemateriale råder Institutet i dag over en af landsdelens største samlinger inden for sit felt, som stilles til rådighed for museer, arkiver, forskningsinstitutioner og offentlige myndigheder foruden de mange privatpersoner, som hvert år gæster Institutet. Siden ansættelsen af den første lønnede leder i 1985 har instituttet hvert år bidraget til den lokalhistoriske formidling med bøger, artikler, foredrag og kurser om Sønderjyllands historie, og lederen har fungeret som lokalhistorisk konsulent for de lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland. Sønderjyllands amt er formentlig et af de amter, hvor den lokalhistoriske interesse er størst. En undersøgelse fra 1996 påviste således, at 7% af den samlede befolkning i Sønderjylland var medlem af en lokalhistorisk forening. Dermed virker Institut for Sønderjysk Lokalhistorie inden for et kulturområde, der har stor folkelig opbakning.

Den 1. december forelå CD'en »Billeder af Sønderjyllands historie. Billedsalen på Folkehjem«, hvor brugerne bag skærmene ikke blot kan nyde Helge Krempins mange smukke affotograferinger af billederne på Folkehjem, men også Troels Finks foredrag om den nationale kamp, Folkehjem og Det nationale Portrætgalleri fulgt af relevante illustrationer af de mange personer, steder og begivenheder, som optræder under foredraget. Projektet har gjort det klart, at de elektroniske medier ikke blot kan bruges i det daglige registreringsarbejde, men også anvendes aktivt i formidlingen af den sønderjyske historie.

Arbejdet med samlingerne har været præget af få men meget store afleveringer, som har krævet store ressourcer til ordningsarbejdet. Fra pressefotograf Erik Smedegaard er der indkommet ca. 1.000 positivbilleder og godt 3.500 negativbilleder fra sidste halvdel af 1980'erne. Omtrent samtidig med denne aflevering modtog Institutet ca. 6.000 pressebilleder fra JydskeVestkystens lokalredaktion, som er blevet registreret og indordnet sammen med de øvrige billeder fra JydskeVestkysten. Fra Nicolai Johannsen, Egersund, lånte instituttet en meget stor og interessant samling af postkort fra Broager kommune og Gråsten til scanning. Efter aftale har Institutet påbegyndt en scanning af de ca. 4.000 postkort med henblik på en senere aflevering.

2001 blev året, hvor instituttet begyndte at ruste sig til at modtage og bevare digitale billeder. Jydske Vestkysten gik i maj/juni 2001 over til brug af digitale kameraer. Dermed er samtlige aviser i Sønderjylland med undtagelse af ugeaviserne gået over til brug af digitale billeder. Med den billedproduktion der foregår på aviserne, og den rolle pressefotoet spiller for den samlede billedfor-

midling, er der ingen tvivl om, at Institut for Sønderjysk Lokalhistorie er nødsaget til at være med fra starten. Foreløbig er indgået en aftale med pressefotograf Ernst Winckelmann om løbende afleveringer af hans digitale pressebilleder.

På baggrund af en konkret henvendelse fra Mogens og Mette Scott Hansen bad Sønderjyllands amt Institutet om at foretage en arkivfaglig vurdering af ægteparrets samling af materiale vedrørende Sikringsstilling Nord. På denne baggrund har Sønderjyllands amt bevilget 100.000 kr. til en sikring af samlingen, der i den forbindelse skal afleveres til instituttet. Samtidig har de berørte kommuner på amtets foranledning skudt yderligere godt 40.000 kr. til arbejdet. Projektet påbegyndes i februar 2002.

2001 blev også året, hvor LASS i samarbejde med instituttet introducerede SLA's nye arkivmedarbejderuddannelse. Dermed er der skabt en langt bedre og mere systematisk uddannelse af medarbejderne på de lokalhistoriske arkiver, som samtidig sikrer at såvel medarbejdere som ledere har været igennem et kursusforløb med et ganske bestemt indhold.

Sønderjysk Månedsskrift er Institutets centrale formidlingsopgave og største enkelte arbejdsområde. Til publikationerne hører også bogen »De sønderjyske domænegårde« som udkom 15. juni skrevet af Ingvert Møller Terkildsen og redigeret af Niels H. Kragh-Nielsen, der også har stået for teksterne til de mange smukke billeder. »De sønderjyske domænegårde« giver for første gang en beskrivelse af historien bag oprettelsen af domænegårdene. Bogen udkom som nr. 7 i serien Sønderjyske billeder, som Institutet udgiver sammen med Historisk Samfund for Sønderjylland.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig

Vestergade 30, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 38 33, fax: 74 62 79 39.

Formand: Lorenz P. Wree, Kirkepladsen 5, 6270 Tønder, tlf. 74 72 23 55,

E-mail: lpw@itai.dk

Arkiv: Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark.

Vestergade 30, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 38 33, fax: 74 62 79 39,

E-mail: lubowitz@hagn.dk

Åbningstid: tirsdag og torsdag kl. 9-16 og efter aftale.

Leder: Frank Lubowitz.

Foreningen er startet i 1959. Medlemmer i 2001: 550.

Arkivet er startet i 1976. Antal besøgende på arkivet i 2001: 85.

Afleveringer til arkivet i 2001: 15.

Generalforsamlingen fandt sted den første lørdag i februar med efterfølgende foredrag af dipl. arkæolog Dr. Frauke Witte, Schleswig, om udgravningerne ved Gråbrødreklostret i Flensborg.

Der var temaweekend på Grenzakademie Sankelmark 24.-25. marts om Rømø med tilhørende heldagsekskursion til Rømø lørdag den 18. august. Søndag den 20. maj afholdt foreningen en halvdagstur med byvandring i Haderslev. Årbogens hefte 76 udkom i foråret med følgende hovedbidrag: Zum Gedenken an Arthur Lessow (Ingrid Riese). Briefwechsel zwischen Paul Andersen u. seiner Frau Dora 1941-1943 (M. Nielsen). A. Paul Weber (G. Lapp).

Arkivet har bl.a. modtaget akter om de tyske foreninger i Mølby/Sommersted og sager fra NSDAPN-Parteiführer Jens Møller, bl.a. fotoalbums.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 74 70.

Foreningen er oprettet i 1908.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Ole H. Jensen, Kløvermarken 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 02 35.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2002: 160.

E-mail: ohj@adr.dk.

Hjemmeværnsregion III's historiske Udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune

Formand: Paul Hartmann, Vibevej 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 50.

E-mail: aug.larkiv@pc.dk

Foreningens arkiv: Slotsallé 10 D, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 og 16-18 samt første mandag i måneden kl. 19-21.

Leder: Ruth Forum Møller, Storegade 19, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 50.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2001: 581.

Arkivet er startet i 1978. Antal besøgende på arkivet i 2001: 387.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2001: 94.

Arkivet deltog i Augustenborgs 350-års jubilæum, hvor der var ekstraordinære åbningstider. Der var indrettet en lille særudstilling med gamle køkkenrekvizitter. En lokal teatertrup opførte et lille teaterstykke om byens oprindelse ud fra materiale i landsarkivet i Aabenraa. Sammen med Chr. Fægteborg har foreningen udgivet et lille hæfte med sagn og fortællinger fra egnen. Årets egnsvandring gik til Asserballe-området.

Arkivet har bl.a. modtaget: Navneregister til kirkebøger, personregistre til Ketting og Notmark, protokoller m.m. fra Augustenborg frivillige Brandvæsen, guldrådssyet indrammet skriftstedsbillede og en skrivelse vedrørende fabrikation af Alsvæven.

Bov kommune

Historisk Forening for Vis herred

Formand: Henrik Meyer, Fjordvejen 55, Sønderhav, 6340 Kruså, tlf. 74 67 82 72.

Foreningen er oprettet i 1970.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: Hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: N. P. Lund-Jensen, Rønsdamvej 17, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 33 32.

Bov Lokalkarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54.

Åbningstider: Efter aftale med lederen.

Leder: Overbibliotekar Hella Hostrup, Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54, fax: 74 67 34 88, E-mail: bov.bibliotek@bovkommune.dk

Webseite: www.bovnettet.dk

Foreningen er oprettet i 1991. Arkivet startet i 1991.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2001: 15 sagsarkiver, 188 personarkiver og 401 billeder.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra Frøslev Padborg Husmoderforening, Bov IF og en billedsamling (topografi).

Bredebro kommune**Lokalhistorisk Forening for Bredebro**

Formand: Lauge Nielsen Jepsen, Møllevvej 5, Visby, 6261 Bredebro, tlf. 74 78 36 40, E-mail: wostepas@mail.dk

Foreningens arkiv: Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 14 28 (kl. 14-16).

Åbningstid: Tirsdag kl. 14-16.30 og efter aftale med lederen.

Leder: Søren H. Schmidt, Randerup 66, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 63 39,

E-mail: Randerup@post7.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer i 2001: 208.

Arkivet er oprettet i 1982. Antal besøgende og henvendelser på arkivet i 2001: ca. 110.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2001: 38.

Foreningen har afholdt tre foredragsarrangementer med nationale og lokalhistoriske temaer samt besøgt Ballum kirke. »Hvordan var livet på landet i 1930'erne?« var temaet for 60 elever fra skolernes 6. klasser. Der blev slagtet, kærnet smør, kartet og spundet uld m.m. og gode fortællere stillede sig til rådighed. Der er dermed startet et interessant samarbejde med skolerne, som vil blive fortsat.

Broager kommune**Lokalhistorisk Forening for Broagerland**

Formand: Christian Frederiksen, Klør-fire 20, Brunsnæs, 6310 Broager, tlf. 74 44 29 23.

Arkivets adresse: Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 51.

Åbningstider: Tirsdag kl. 15-17 eller efter aftale med lederen.

Leder: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74 44 01 47.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 1996: 226.

Arkivet er oprettet i 1980. Besøgende i 2000: 303.

Afleveringer til arkivet i 2000: 97.

Christiansfeld kommune*Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn*

Formand: Niels Peter Wiborg, Bojskov Bygade 25, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 35 07.

Foreningens arkiv: Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98,

E-mail: Arkivet@worldonline.dk

Åbningstid: Fredag kl. 14-16 og lørdag kl. 14-16.

Leder: Annelise Gram, Kongensgade 19, 1.tv., 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 19 92.

Foreningen er oprettet i 1995.

Arkivet er oprettet i 1985. Besøgende i 2001: ca. 150.

Aflleveringer til arkivet i 2001: 12.

I 2001 gik turen til Søgårdlejren. Arkivet har fået mange henvendelser fra såvel turister som skoleelever, der har fået til opgave at skrive om deres by og egn. Vi har en gang om året besøg af Syddansk Universitet i Kolding, som er meget interesseret i de gl. levnedsløb.

Arkivet har bl.a. modtaget: Tyrstrup Herred og Omegns Elforsyning.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 62 14.

Foreningens arkiv: Skolebakken 21, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1984. Arkivet startet i 1984.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54,

E-mail: Trappendal@get2net.dk

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls, tlf. 75 57 43 85,

E-mail: hejlsarkiv@mail.dk

Webside: www.lokalarkiver.dk/hejlsarkivet

Arkivets åbningstid: Onsdag kl. 15.30-17.30 september til april og første onsdag i måneden kl. 19-21.30.

Leder: Gunnar Krag (se ovenfor)

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2001: 138.

Arkivet er startet i: 1981. Besøgende i 2001: 35.

Aflleveringer til arkivet i 2001: 40.

Foreningens foredragsvirksomhed spændte fra det nationale over det sønderjyske til det lokale med foredrag om »Stednavne i Hejls Sogn og Tyrstrup Herred« og en lysbilledaften om Hejls sogn fra 1940'erne til 1950'erne. I arkivet blev bestanden af arkivfonds tastet ind på Arkibas og indtastningen af billederne går støt fremad.

Arkivet har bl.a. modtaget: Oversigter og materiale fra familien Skovgaard i USA og en oversigt over slægten Birkedal. Endvidere er der indkommet et fotoalbum fra 1884 med ca. 100 personer fra Hejls og en fortegnelse over slægten Dall i Hejls.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Toldbakken 53, 6094 Hejls, tlf. 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: Sjølundgade 28 (kælderen), 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21.30 eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 48 77.

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2001: ca. 100.

Arkivet er oprettet i 1988.

Besøgende i 2001: 21.

Afleveringer til arkivet i 2001: 18.

Gram kommune*Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn*

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkeallé 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Østergade 10, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Åbningstid: Sæsonen forløber fra september til april, 1. mandag i hver måned kl. 19.30-22.00 og tirsdage kl. 9.00-11.00.

Leder: Gunnar Lundgaard (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2000: 300.

Arkivet er startet i: 1992.

Antal besøgende på arkivet i 2000: 20.

Lokalhistorisk Forening for Højrup sogn

Formand: Andreas Petersen, Kastrupvej 27, Arnum, 6510 Gram, tlf. 74 82 63 74.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram.

Åbningstid: Torsdag i lige uger kl. 15-17 og kl. 19.30-21.30 eller efter aftale.

Leder: Agnes Trans, Kastrupvej 12, Arnum, 6510 Gram, tlf. 74 82 64 31.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2001: 128.

Arkivet er startet i 1992.

Besøgende på arkivet i 2001: 65. Afleveringer til arkivet i 2001: 41.

Skolen i Arnum har 40-års jubilæum i august 2002. Agnes Trans har i den anledning skrevet om skolerne i Arnum og skolevæsenet fra 1740 til i dag. Der er lavet en planche med billeder af de gamle skoler og navne på alle skolelærere i 200 år, ca. 1 års arbejde.

Tiset lokalhistoriske Forening

Formand: Arne Skafsgård, Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 68.

Åbningstid: Mandag i ulige uger kl. 14-17 og fra kl. 19.

Leder: Niels Schmidt, Gammel Kirkevej 3, Tiset, 6510 Gram.

Foreningen er oprettet i 1988. Antal medlemmer i 2001: 125.

Arkivet startet i 1988. Besøgende på arkivet i 2001: 40.

Gråsten kommune*Lokalhistorisk Arkiv for Graasten og Omegn*

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, torsdag kl. 16-18.

Leder: Kirsten Thomsen, Lyshøj 14, Rinkenæs, 6300 Gråsten., tlf. 74 65 29 77,
E-mail: lok.hist@graasten.dk

Webside: www.graasten.dk

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 2001: ca. 150.

Afleveringer til arkivet i 2001: 35.

Årets første arrangement var en udstilling på biblioteket om livet på Gråsten havn gennem tiderne. Havnen blev bygget i 1923 og nu, hvor fabriks- og lagerbygninger er nedrevet til fordel for boligbyggeri, var det nærliggende at vise billeder af svundne tiders virksomheder på havnen.

I samarbejde med Gråsten kommune har arkivets medarbejdere udarbejdet beskrivelser af mindesmærker og skulpturer i kommunen. De skal senere udgives som et lille hæfte. I efteråret holdt arkivet åbent hus i forbindelse med en udstilling med emnet »bryllupper«, hvor der blev udstillet mange ældre og nyere billeder og genstande.

Arkivet har bl.a. modtaget: En stor samling papirer og billeder fra Chr. Petersens familie i Bækken, private papirer, postkort m.m. fra Mathilde Paulsen, pressefotos fra lokalavisen og en 120 sider stor mappe med beretninger og fotos fra besættelsestiden i Gråsten fra Peter Villy Böttcher.

Historisk Forening for Gråsten by og Egn

Formand: Frede Chr. Ihle, Mågevej 16, Alnor, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 11 99.

Foreningen er oprettet i 1975.

Medlemmer i 2001: 370.

Generalforsamlingen blev afholdt den 26. april på Den gamle Kro. Derefter vistest lysbilleder af mindestenene i kommunen med kommentarer til hvert enkelt billede. Det var en 8. klasse i Gråsten skole, der havde lavet lysbilledserien som en opgave. Udflugten den 1. september gik til Vejleegn. Med en guide fra Vejle Turistbureau fik vi set og hørt om alle seværdigheder på denne egn. Efter årsmødet den 15. november i Ahlmannsparken holdt museumsinspektør Hanne Christensen foredrag med lysbilleder om byggeskik og landskaber i Sønderjylland. Derefter fik medlemmerne udleveret årsskriftet. Den 5. december var der aftentur til Landsarkivet i Aabenraa for arkivets medarbejdere.

Haderslev kommune

Haderslev byhistoriske Arkiv

Bispebroen 3, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18, fax: 74 22 21 27,

E-mail: HBA@Haderslev.dk

Åbningstid: Tirsdag-torsdag kl. 10-16, tillige 1.9.-31.3. torsdag kl. 16-18.

Leder: Bent Vedsted Rønne, Simmerstedvej 66, 6100 Haderslev, tlf. 74 53 33 21.

Arkivet er oprettet i 1946. Afleveringer i 2001: 249.

Besøgende på læsesalen i 2001: 1.510.

Efter flere års diskussioner og fremlæggelser af forskellige planer for placeringen af et nyt kulturhus i Haderslev blev det folkelige kulturhus Bispen sat i værk i 2001. Bispen er samlingsstedet for de tre kommunale institutioner Aktivitetshuset, Haderslev Bibliotek og Byhistorisk Arkiv med placering på

Bispebroen. Haderslev Byhistoriske Arkiv har i forbindelse med Bispen fået større og mere velegnede magasiner, kontorer og en bedre placering af læsesalen. Flere års arbejde med at skabe gode fysiske rammer til arkivet fandt dermed sin løsning.

Byhistorisk Arkiv har udsendt to publikationer. I forbindelse med Aktivitetshusets 25 års jubilæum blev udgivet »Huset for aktive visioner«. Stadsarkivar Bent Vedsted Rønnes artikelrække »Haderslev i det 20. århundrede« bragt i JyskeVestkysten blev i december udgivet i samarbejde med Forlaget Gammelting som medlemsbog for Haderslev Arkiv- og Museumsforening. Haderslev Kalenderen 2002 med temaet »For fælles bedste – offentlig service gennem tiderne« udkom i november. Haderslev Kalenderen udgives i samarbejde med Haderslev Museum, de otte lokalhistoriske foreninger i Haderslev kommune, slægtsforskerforeningen samt Haderslev Arkiv- og Museumsforening.

Det daglige arbejde med samlingerne har været præget af ombygning og flytning af magasinerne. Blandt de mange afleveringer er konkurssager fra Judica Advokaterne herunder en del bygningstegninger. Sagsmaterialet blev reduceret fra godt 125 flyttekasser til godt 30 flyttekasser ved kassation. Af stor historisk betydning er også afleveringen af især billeder fra Haderslev Kaserne og Slesvigsk Fodregiments forskellige soldaterforeninger.

Den kommunale arkivgruppe har i 2001 afholdt en række møder i forbindelse med udarbejdelsen af »Arkivhåndbog for Haderslev Kommune«. Der er blevet udarbejdet bevarings- og kassationsregler for Teknik og Miljø og for de fleste funktioner under Børn og Familie.

Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Jens Peter From, Fuglsanggård, Hejsager, Grarupvej 65, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 48.

Foreningen er oprettet i 1954.

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14, E-mail: oim@get2net.dk

Webside: www.home3.inet.tele.dk/svmi/haderslev.htm

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2001: 150.

Som tidligere år havde vi også i 2001 åbent hus den første tirsdag fra september til maj med tilfredsstillende fremmøde. Vore foredragsaftener, som oftest har været arrangeret i samarbejde med Folkeuniversitetet, har været velbesøgte. Til tider har vi været ved at vokse ud af Marie Lauritzens hus i Bramdrup, hvor vore møder finder sted. Studiekredsen i gotisk skriftlæsning, som ledes af Niels Peter Bladt, har også haft meget god tilslutning.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk Skole, Hejsager, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen Schmidt (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1984.

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Jens M. Knudsen, Nørbygaardvej 40, Marstrup, 6100 Haderslev.
Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 62, Hoptrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16 (undtagen mellem jul og nytår) og efter aftale.

Leder: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 52 74.

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer 2001: 841.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende på arkivet i 2001: 117.

Afleveringer til arkivet i 2001: 42.

Efter generalforsamlingen blev der vist videofilm om årets gang i lokalområdet.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra et hus i Djernæs, Søster Jenny, Anne og Leonhart Nissen, Hoptrup Tekniske skole og om alterdugene i Hoptrup kirke.

Lokalhistorisk forening for Gl. Haderslev

Formand: Mogens Nielsen, Erlevvej 73, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 73.

Foreningen er oprettet i 1995. Medlemmer i 1999: ca. 100.

Foreningens arkiv: Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 73.

Leder: Mogens Nielsen (se ovenfor).

Åbningstider: efter aftale.

Moltrup sogns lokalhistoriske forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 23 98,
E-mail: lillefort5@hotmail.com

Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, Bramdrup, 6100 Haderslev.

Leder: Hans Skøtt, Rovstrupvej 61, Rovstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 25.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer i 2001: 187.

Arkivet startet i 1986. Besøgende i 2001: 17.

År 2001 er gået med at samle og skrive person- og ejendomshistorier i Moltrup sogn. Der er 154 huse og gårde i Bramdrup, Moltrup og Rovstrup bygget før 1970. Med udgangspunkt i udskiftningskortet fra 1793 indtegnes de forskellige ejere af markerne på kort fra 1878, 1924, 1964 og 1994. Resultatet bliver til en bog om sognet, der udgives i efteråret 2002.

Arkivet har bl.a. modtaget: En folketælling fra 1803 over Moltrup, Bramdrup og Rovstrup, ca. 200 billeder lånt til affotografering og 154 ejendomsbeskrivelser.

Starup sogns Lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20,
E-mail: keo@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Starup Skole, Starup Skolevej, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 41 95,

E-mail: npbladt@post.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1986.

Efter at have fået et brandsikkert rum og skab på Starup Skole i 1990 begyndte arbejdet med indsamling af arkivalier, der stadig opbevares på skolen, mens der på grund af pladsmangel er indrettet arbejdsrum og mødelokale i Bjørnøvej 3, lige ved skolen.

Vilstrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

Foreningens arkiv: Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Orla Iver Madsen (se ovenfor).

Foreningen oprettet 1982, Medlemmer 1998: 41.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet 1998: 10.

Afleveringer til arkivet i 1998: 5.

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk sogn

Formand: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 91 10,

fax: 74 57 91 10, E-mail: he@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Vonsbækvej 88, Bæk, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.00.

Leder: Irene Sørensen, Havgyden 38, Bæk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 92 65/
24 21 70 20, E-mail: Arne@email.dk

Foreningen er oprettet: 1998. Medlemmer 2001: 118.

Arkivet er oprettet i 1998. Besøgende på arkivet 2001: 6.

Afleveringer til arkivet i 2001: 8.

Årets højdepunkt var markedsdagen sidst i maj, hvor vi havde fyldt godt halvdelen af gymnastiksalen med effekter fra købmand Olssons butik, inkl. friskmalet kaffe fra den gamle kaffekværn. Der var ca. 100 besøgende. De øvrige højdepunkter var to filmaftener, hvor vi så pastor Bøtterns gamle Vonsbæk film fra perioden 1946-1980 samt Help-Vonsbæk filmen fra 1982 kombineret med råfilm (video) fra kommuneplandebatten i 1982.

Arkivet har bl.a. modtaget: Ni 8 mm film vedrørende Vonsbæk Sogn og FDF, optaget 1946-1980 af pastor Bøttern. Endvidere er der indkommet effekter fra købmand Olssons butik samt en større billedsamling.

Højer kommune

Højeregnens Lokalhistoriske Forening

Formand: Svend Kristiansen, Østerbyvej 32, 6280 Højer, tlf. 74 78 32 15,

fax: 74 78 32 17, E-mail: Sv.kristiansen@mail.tele.dk

Foreningen startet i 1997. Antal medlemmer 2000: 81.

Højeregnens lokalhistoriske Arkiv

Møllegade 12, 6280 Højer.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-17.00 og efter aftale.

Leder: Lis Hindrichsen, Nørregade 38, 6280 Højer, tlf. 74 78 20 45.

Arkivet oprettet i 1981.

Besøgende på arkivet i 2001: 65. Afleveringer til arkivet i 2001: 33.

Arkivet har bl.a. modtaget: Billeder fra JydskeVestkysten, et person- og forretningsarkiv fra købmanden i Daler samt adskillige gamle kort (kopier tildels) over bl.a. jordfordeling, marknavne, hartkornsprotokol, voldgiftssager m.m. fra Daler sogn.

Lundtoft kommune

Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs

Formand: Anne Marie Jensen, Stenagervej 1B, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 03 17.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa. Åbningstid: 1. oktober-1. april, mandag kl. 19-21 og efter aftale.

Leder: Knud Krog, Blansvej 28, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 00 37, E-mail: knud.krog@get2net.dk

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2001: 276.

Arkivet er oprettet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2001: ca. 35.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2001: 5.

Foreningen afholdt hjemstavnsaften i Varnæs, hvor Jørgen Tomzak, Sønderborg, fortalte om landsbyen før og nu. På et møde i Bovrup fortalte Jørgen Schmidt, Øster Sottrup, om de Dansk-Vestindiske øer. Desuden har foreningen arrangeret en udflugt til Kobbermøllen ved Flensborg, hvor Bodo Daetz og frue fortalte om arbejdet for at bevare stedets historiske værdier.

Historisk forening for Felsted sogn

Formand: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 53 30, E-mail: asmussen@postkasse.com

Foreningens arkiv: »Patsches Hus«, Præstegårdsvej 4, Felsted, 6200 Aabenraa. E-mail: asmussen@postkasse.dk

Åbningstid: Onsdag kl. 15-17 (ikke i skoleferierne) og efter aftale med lederen.

Leder: Eigil Dyrmosé, Østergade 8b, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 57 81.

Foreningen er oprettet i 1983 Medlemmer i 2001: 370.

Arkivet er oprettet i 1983. Antal besøgende på arkivet i 2001: 180.

Efter generalforsamlingen fortalte tidligere lærer i Felsted og forstander på Jaruplund, Egon Rasmussen, om sine oplevelser i et grænseland. I forbindelse med kulturnatten den 31. marts 2001 på Felsted Centralskole blev bogen om Felsted skole gennem 250 år præsenteret. Der var åbent hus i »Patsches hus«, hvor Irene Olsen arbejdede med dukker. Sommerudflugten gik til Rinkenæs med »Buskmose«, Rinkenæs gl. kirke og »Benniksgaard«.

Lokalhistorisk Forening for Klipleve sogn

Formand: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Foreningens arkiv: Straagaards Smedie, Skolegade 4, Klipleve, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: 1. juni-1. oktober, tirsdag og fredag kl. 15-17 eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Foreningen er oprettet i 1980. Medlemmer 2001: 440.

Arkivet er startet i: 1980. Besøgende på arkivet og museet i 2001: ca. 1.000.

Udflugter i og uden for Sønderjylland udgør en væsentlig del af de lokalhistoriske foreningers aktiviteter. Her er det Lokalhistorisk Forening for Kliplev sogn, der besøger Sodegaard i juli 2001. Foto: Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn.

Antal afleveringer i 2001: 17.

Straagaards smedie har som tidligere været velbesøgt. Udover de sædvanlige åbent hus dage ved Kliplev Mærken og i november har 14 selskaber besøgt arkiv og museum, samlet ca. 1.000 personer. Ligeledes var der god opbakning omkring foreningens ni arrangementer med 25-90 deltagere. Udover nogle stedlige emner gik en aftentur til Øsby kirke og Sodegaard på Haderslev næs (51 pers.) og heldagsturen til Ditmarsken med pastor Møller Sørensen som leder. De sædvanlige aftenmøder om vinteren er også velbesøgt.

Arkivet har bl.a. modtaget: Supplering til familien Martensens tidligere afleveringer.

Løgumkloster kommune

Historisk Forening for Løgumkloster kommune

Formand: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 43 03, fax: 74 74 38 02, E-mail: karin-vagn-lauritzen@mail.tele.dk
Lokalhistorisk arkiv: Løgumkloster kommuneskole, Grønnevej, 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Mandag (på skoledage) kl. 19.30-21.00.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 04.

Foreningen er oprettet i 1972. Medlemmer i 2001: 270.

Arkivet er oprettet i: 1972.

Besøgende på arkivet i 2001: 72. Afleveringer til arkivet i 2001: 65.

I 2001 er arkivets nyindrettede lokaler for alvor blevet taget i brug, og den faste ugentlige åbningstid har givet bedre mulighed for at modtage besøg. Ydermere har de bedre pladsforhold gjort det lettere at hjælpe de besøgende.

Der har været afholdt fire foredragsaftener med forskellige emner, og der har været afholdt en sommerudflugt til Søndermoses gamle kulsviergruber.

Arkivet har bl.a. modtaget: Dokumentsamling og notater fra Karl Oskar Johannsen, diverse vedrørende missionær Riis samt efterladte dokumenter fra Evardsen familien.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29, E-mail: Arkivet@get2net.dk

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, samt fra 1. september til 30. april, mandag kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Arkivet er oprettet i 1973/74.

Egen sogns lokalhistoriske Forening

Formand: Peter Petersen, Møllevej 6, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 82 36.

Foreningens arkiv: Præstevænget 3E, Guderup, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 93 01.

Åbningstider: Torsdag kl. 16-18.

Leder: Peter Petersen (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1994. Medlemmer i 2001: 600.

Arkivet er oprettet i: 1994.

Besøgende på arkivet i 2001: 225. Afleveringer til arkivet i 2001: ca. 120.

Vinterarrangement i januar 2001: Anne-Birgit Willumsen talte over temaet »Et håndværkerhjem«. Ved generalforsamlingen den 27. marts talte Jens Schmidt over temaet »Ringridning i gamle dage«. Sommerarrangementet med 100 deltagere gik i år til Sjellerupskov, hvor der blev fortalt om »Sjelleruphus« og om Hestehavevej, hvor maleren Emil Nolde boede i en periode. Der var åbent hus i forbindelse med Kulturnatten den 20.-21. oktober 2001 med 110 besøgende.

Arkivet har bl.a. modtaget: fem lokale matrikelkort over det gamle Egen sogn 1770, samt diverse ting fra Stolbro. Endvidere er indleveret en alsisk drengs erindringer af Jørgen Jørgensen, Hønshøj.

Oksbøl Sogneforening Lokalhistorisk Arkiv

Formand: Claus Jørn Hjelm, Skolebakken 33, Broballe, 6430 Nordborg,

tlf. 74 49 13 24, E-mail: ACHJELM@worldonline.dk

Foreningens arkiv: Oksbøl Friskole, Spangmosevej 33, Broballe, 6430 Nordborg, tlf. 74 49 13 24.

Åbningstider: Onsdag kl. 19-21.30 og efter aftale.

Leder: Henning Wriberg, Rytterhaven 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 13 49. (Post skal sendes hertil).

Foreningen er oprettet i 1977. Antal medlemmer i 2001: 415.

Arkivet er oprettet i 1977. Besøgende på arkivet i 2001: 75.

Afleveringer til arkivet i 2001: 32.

Den i årbog 2001 omtalte registrering af sognets 374 ejendomme er næsten færdig. Alle ejendomme er fotograferet, og der mangler kun at blive indført nogle få registreringer på registreringsark. Til slut udfærdiges der et separat register.

Arkivet har bl.a. modtaget: Ca. 1000 fotos fra den tidligere Oksbøl Kro, hvoraf de ældste er fra omkring 1900. Endvidere er der indkommet samtlige protokoller og papirer vedrørende Bund og Mjels Søs afvanding og drift.

Nørre Rangstrup kommune

Lokalhistorisk Forening for Agerskov sogn

Formand: Egon Petersen, Boldershøj 24, 6534 Agerskov, tlf. 74 83 32 97.

Foreningens arkiv: Agerskov skole, Nørregade 17, 6534 Agerskov.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15-17. Lukket i skolens ferie- og fridage.

Leder: Niels Baunsgaard, Bovlund Bjergvej 17, 6535 Branderup, tlf. 74 83 51 20.

Foreningen er oprettet i 1991. Medlemmer i 2000: 632.

Arkivet er oprettet i 1991. Antal besøgende på arkivet i 2000 ca. 20.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2000: 18.

Lokalhistorisk forening for Arrild sogn

Formand: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74 83 43 84.

Foreningens arkiv: Multihuset, Skærbækvej 16, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Inger Sophie Andersen (som ovenstående).

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2001: 80.

Arkivet er startet i 1987.

Bevtoft-Tirslund Lokalhistoriske Forening

Formand: Søren Kjær, Tirslund Bevtoftvej 27, 6541 Bevtoft, tlf. 74 83 19 76.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krygersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-16.30, undtagen i skoleferie, eller efter aftale med lederen.

Leder: Grethe Iversen, Hyrupvej 43, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 60.

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2001: 435.

Arkivet er oprettet i 1987. Besøgende i 2001: 70.

Afleveringer til arkivet i 2000: ca. 25.

I årets løb er der arrangeret udstilling, besøgt udgravning i Hyrup samt afholdt udflugter i området under overskriften »Bliv lokal kendt i området«. Ligeledes har vi udgivet vort lille hefte, som bliver meget godt modtaget af medlemmerne.

Arkivet har bl.a. modtaget: Bevtofts kirkeregnskab, sager vedrørende udstykning af præstegården, skolebøger, skoleplan for Tirslund skole samt gamle skøder og billeder. Endvidere er der indkommet en kirkeprotokol fra Tirslund kirke.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Niels Jørgen Petersen, Branderup Mark 3, 6535 Branderup J., tlf. 74 83 52 76.

Foreningens arkiv: Branderup Bygade 19, Branderup J.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Mads Kjærgaard, Sandbjergvej 26, 6535 Branderup J., tlf. 74 83 52 81.
Foreningen er oprettet i 1987 Medlemmer i 2001: 185.
Arkivet er oprettet i 1987. Antal besøgende på arkivet i 2001: 35.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 17 33.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv: Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18 og efter aftale. Der er lukket i juli måned.

Leder: Tove Rasmussen (som ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2001: 45.

Arkivet er oprettet i 1984. Antal besøgende på arkivet i 2001: 53.

Afleveringer til arkivet i 2000: 26.

Foreningen deltog igen i »Foreningens dag« arrangeret af Toftlund Handels- og Håndværkerforening med udstilling i Ugeavisens lokaler, Søndergade 6. Vi udstillede bl.a. fæstebreve og testamenter. Vi havde ved den lejlighed to billedplancher og læseapparat med »kirkebøger« for hele kommunen med. Ca. 40 besøgte udstillingen.

Arkivet har bl.a. modtaget: En stor aflevering fra en gammel bondeslægt i sognet og udsnit af en tidligere tjenestekarls erindringer omhandlende ægkørsel til Sikringsstilling nord i Allerup krat. Fra Stenderup Idrætsforening er der afleveret fane, skab med trofæer og seks protokoller. Fra Toftlund pigespejder-trop kom der tre protokoller og fotos fra nogle ture med navngivne personer.

Rødning kommune

Rødning lokalhistoriske arkiv

Vestergade 9, 6630 Rødning, tlf. 74 84 11 28 eller

Rødning Bibliotek, tlf. 73 84 25 85.

Åbningstid: Tirsdage kl. 9-12 og torsdage kl. 14.30-17.00.

Leder: Hans Carlo Jensen, Torvet 5^{II}, 6630 Rødning, tlf. 74 84 23 59.

Post bedes sendt til: Rødning Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødning.

Arkivet er oprettet i 1994. Besøgende i 2001: 43. Afleveringer i 2001: 30.

Arkivet har nu 16 frivillige medarbejdere, der i turnusordning bemander arkivet i åbningstiden. Billederne er ved at blive lagt ind på edb, og der fortsættes med EDB-registrering af arkivalierne. Omkring 1. december flytter arkivet sammen med Rødning Bibliotek op i nye lokaler i det nye Kulturcenter ved Rødninghallerne. Endelig modtog foreningen 30.000 kr. fra boet efter manufakturhandler Johannes Hansen.

Rødning lokalhistoriske Forening

Formand: Ester Torp, Gravlundvej 12, Åbølling, 6683 Føvling, tlf. 75 39 83 82.

Foreningen er startet i 1994. Medlemmer 2001: 200.

Brændstrup Hjemstavnforening

Formand og leder: Hans Madsen Schmidt, Haurumvej 2, 6630 Rødning, tlf. 74 84 12 83.

Foreningens arkiv: Brændstrup kristne Friskole, Ramsherred 13, Brændstrup,

6630 Rødding.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1962.

Hjerting sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Deth Block Jacobsen, Trøksvej 1, Hjerting, 6630 Rødding, tlf. 74 84 13 63.

Foreningens arkiv: Hjerting forsamlingshus, Forsamlingshusvej 9, Hjerting, 6630 Rødding.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1983.

Hygum lokalhistoriske forening

Formand: Peter Fredslund, Herredsfogedvej 13, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 53 05.

Foreningens arkiv: Ribevej 42, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 52 28.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 15-17 fra den 1. okt. til 1. maj.

Leder: Edith Jensen, Lindealle 2, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 52 28.

Foreningen er oprettet i: 1974. Antal medlemmer i 2001: 70.

Aftenudflugten gik i juni til Fæsted plantage, Hovslund Krat og Fæsted Mose. Der er nu scannet 1.200 billeder af gårde og huse i Hygum sogn. Vi har fået nye lokaler i efteråret og efter en grundig renovering taget dem i brug i februar.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding, tlf. 74 84 55 66.

Åbningstid: Medio maj-juni, lørdag og søndag kl. 13-17, fra 24. juni-1. september, hverdage kl. 11-17, søndag kl. 13-17.

Lokalhistorisk Forening for Jels sogn

Formand: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45.

Foreningens arkiv: Den Gamle Rutebilstation, Jels Torvet 2, Jels, 6630 Rødding, E-mail: lokal@historisk-jels.subnet.dk

Webseite: www.historisk-jels.subnet.dk

Åbningstid: Efter aftale

Leder: Niels Clausen, Jels Toftevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 55 30 50,

E-mail: fam-clausen@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2001: 250.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende i 2001: 200.

Lintrup lokalhistoriske arkiv

Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf. 74 85 53 45.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Mogens Lorentzen, (se ovenfor).

Arkivet er oprettet i 1981.

Skodborg Sogns Hjemstavsforening

Formand: Kirsten Fynbo, Rugtoften 43, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48.

Foreningens arkiv: Vestergade 3, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 85 01 04.

Åbningstid: Onsdag kl. 9.15-11.45 og torsdag 17.30-19.30.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding,

tlf. 74 84 84 85, E-mail: Skodborg-hjemstavnsarkiv@mail.tele.dk

Foreningen startet i: 1941. Medlemmer i 2000: ca. 150.

Arkivet er oprettet i 1941.

Skrave Hjemstavsforening

Formand: Karl Kristoffer Juhl, »Hedegaard«, Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74 84 71 75.

Foreningens arkiv: Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74 84 71 75.

Åbningstid: 1. mandag i måneden i vinterhalvåret kl. 19.30-20.30 eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1947.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn

Formand: Arne Buhrkal, Villavej 7, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 61 54.

Foreningens arkiv: Ungdomshuset, Stadionvej 5, 6630 Rødding, tlf. 74 84 62 05.

Åbningstid: Første torsdag i måneden kl. 14-17 og efter aftale med lederen.

Leder: Hanne Flebo, Østervænge 22, Øster Lindet, 6630 Rødding.

Foreningen oprettet i 1985. Medlemmer i 2001: 238.

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 2001: ca. 90. Afleveringer i 2001: 15.

Flytningen af arkivet fra Rødding til Øster Lindet har øget for arkivets mulighed for at komme i kontakt med sognets beboere, unge såvel som ældre. Arrangementerne har været velbesøgt, især aftenuren til et område i sognet, nemlig Mojbøl, hvor vi så på stedets natur og historiske fortid, men også de store ændringer i ejerforhold og bygninger, som er en følge af landbrugets ændrede driftsform.

Rødekre kommune*Lokalhistorisk Forening for Rødekre kommune*

Formand: Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekre, tlf. 74 66 44 04.

Foreningens arkiv: Østergade 40C, 6230 Rødekre, tlf. 73 66 29 19.

Åbningstider: Mandag kl. 15-17.

Leder: Poul Agerbæk, Bøgeparken 37, 6230 Rødekre, tlf. 74 66 17 47.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2001: 627.

Arkivet er oprettet i 1979. Besøgende på arkivet i 2001: ca. 200.

Afleveringer til arkivet i 2001: 53.

Ved generalforsamlingen var der fremvisning af dias fra Rødekre by gennem 100 år. I juni havde vi en dejlig bustur til Kongenshus Mindepark og Mønsted Kalkgruber med 46 deltagere. På arkivet har vi haft mange henvendelser om hjælp. Vi holdt åbent hus i Pinsen og i august med mange interesserede besøgende. Desuden har mange foreninger besøgt vort nye arkiv. Vi har afholdt lokalhistoriske aftener rundt om i kommunen. I november udkom den 12.

Besøgende fra Lions Club i Rødekro på Lokalhistorisk Arkiv i Rødekro. Foto: Ellen Jensen.

årgang af årbogen, som nu sælges i godt 600 eksemplarer. På arkivet arbejdes med at registrere arkivalierne på edb samt scanne vore billeder.

Arkivet har bl.a. modtaget: Gammel tegning af »Røde Kro« med bindingsværk m.m. samt billeder af værtsparrene Wohlenberg, der købte kroen i henholdsvis 1844 og 1853 samt protokoller fra »Kunst på Kalø«. Der er indkommet protokoller fra Rødekro Husholdningsforening samt en stor flot håndskåren træbilledramme, og en video med Lillebanen eller »Æ Kleinbahn«.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H.E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Bodil Bjerre, Tøndervej 13, 6780 Skærbæk. tlf. 74 75 14 10.

Foreningen er oprettet i 1967. Medlemmer i 2001: ca. 245.

Arkivet er oprettet i 1967.

Rømø lokalhistoriske forening

Formand: Rosa Schmidt, Ternevej 11, Havneby, 6792 Rømø, tlf. 74 75 52 10.

Foreningens arkiv: Vestervej 9, 6792 Rømø, tlf. 74 75 52 10.

Leder: Arne Jørgensen, Strømmen 10, Kongsmark, 6792 Rømø, tlf. 74 75 63 47.

Åbningstider: efter aftale.

Foreningen er oprettet i: 1995. Arkivet er oprettet i: 1995.

Sundeved kommune*Historisk Forening for Sundeved*

Formand: Jørgen Schmidt, Kirkeagervej 3, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 71 94, fax: 74 46 71 94.

Foreningens arkiv: Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 15-18 eller efter aftale.

Leder: Inga Christensen, Vester Snogbæk 10, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 75 35.

Foreningen er oprettet ved en sammenlægning i 1992. Medlemmer i 2001: 750.

Arkivet er oprettet i: 1992. Besøgende på arkivet i 2001: 135.

Afleveringer i 2001: ca. 30.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale. Nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf. 74 46 72 42.

Sydals kommune*Lokalhistorisk Forening for Kegnæs sogn*

Formand: Peter Wehl, Forsthoved 3, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 92.

Foreningens arkiv: Østerbyvej 11, Kegnæs, 6470 Sydals.

Åbningstid: 1. april til 1. okt.: første mandag i måneden kl. 18-19.30. 1. okt. til 31. marts: hver mandag kl. 18-19.30 eller efter aftale.

Leder: Anna Hansen, Storetoft 25, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 85.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2001: 375.

Arkivet er oprettet i: 1978. Besøgende på arkivet i 2001: ca. 20.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2001: 8.

I forhold til indbyggertallet på Kegnæs, som kun er på ca. 600 personer, er foreningens medlemstal på ca. 375 fint. Vi har medvirket ved tre foredragsaftener. De tidligere egnsvandring er afløst af en årlig aftenur med bus, som har været godt besøgt. Den 18. marts markerede vi foreningens 20 års jubilæum med et åbent hus arrangement i to dage med udstilling af mange af vore ting.

Arkivet har bl.a. modtaget: Forskellige bøger, den store gamle regneramme, blækhus og billeder m.m. skænket af den sidste lærer fra den gamle Østerby skole.

Lokalhistorisk Forening for Hørup sogn

Formand: Chresten A. Krogh, Majbølvej 17, 6470 Sydals, tlf. 74 41 53 12.

Foreningens arkiv: Hørup Centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals.

Åbningstid: Mandag kl. 14-17 og efter aftale med lederen.

Leder: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghaiøj 11, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 65,

E-mail: AN.KI.NI@NIELSEN.dk

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2001: ca. 600.

Arkivet har bl.a. modtaget: Boet efter H.P. Danielsen, Hotel Baltic. Breve fra Første Verdenskrig. Papirer angående Lykkegård, Vindsbjerggård, Majbøl. Himmelbrev.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, »Degnegården«, Lysabildgade 1, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 40 42 84 (9-10 og 17-18), fax: 74 40 30 30.

Foreningens arkiv: Østfløjen på Lysabild skole, Lysabildgade 2. Post skal sendes til formanden.

Åbningstid: Første torsdag i måneden kl. 18-20.

Leder: Bent Bonefeld, Mommarkvej 368, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 82.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2001: 754.

Arkivet er oprettet i: 1978. Besøgende på arkivet i 2001: 105.

Afleveringer til arkivet i 2001: 58.

Sognearkivet er hjertet i foreningen, som også har mange andre betydelige arbejder: Udflugter til historiske egne, som ledes af det faste turudvalg. På efterårsmødet holdt forstander Martin Taarup foredrag om arbejdet med at redde Danebod Højskole, hvor han var forstander.

Arkivet har bl.a. modtaget: En Genforeningsplakat mærket af regnen den 10. februar 1920, en kanonkugle fra det engelske angreb på Mommark i 1807, en skokflytter, en stor skovsav samt yderligere 54 fine historiske ting, som fortæller om liv og død i sognet.

Tandslet sogns lokalhistorisk forening

Formand: Egon Bauer, Mommarkvej 259, Tandslet, 6470 Sydals, tlf. 74 40 75 24, fax: 74 40 70 35.

Foreningens arkiv: Tandslet skole, Ertebjergvej 2, Tandslet, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 85.

Åbningstid: I vinterhalvåret torsdag kl. 19-22 desuden anden torsdag i måneden kl. 14-17 eller efter aftale.

Leder: Sven Iversen, Østkystvejen 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 85.

Foreningen er oprettet i 1977. Medlemmer i 2001: 410.

Arkivet startet i: 1977. Antal besøgende på arkivet i 2001: ca 75.

Afleveringer i 2001: 17.

Arkivet har nu som tidligere stået for udflugter og foredragsvirksomhed. Der arbejdes med at scanne vort store billedmateriale ind. I anledning af vort 25-års jubilæum april 2002 udkom i december 2001 vores bog: Historiske træk fra Tandslet Sogn.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk Forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Bent Lundt, Søndergade 22, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 35,

E-mail: nebelu@mail.dk

Arkivets adresse: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstider: Mandag kl. 9-12 og onsdag kl. 15-17.

E-mail: sdbg.arkiv@mail.tele.dk

Arkivleder: Kai Viggo Jørgensen, H. P. Hanssens Vej 2, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 61 19.

Foreningen startet i: 1979. Antal medlemmer i 2001: 360.

Arkivet startet i: 1978. Afleveringer til arkivet i 2001: 66.

Besøgende på arkivet i 2001: 330.

Ulkebøl

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12, onsdag kl. 19.30-21.

E-mail: ulkeboel.arkiv@mail.dk

Arkivleder: Sofie Rasmussen, Sneppevej 5, Skovby, 6470 Sydals, tlf. 74 40 48 63.

Arkivet startet i: 1978.

Besøgende på arkivet i 2001: 200. Afleveringer til arkivet i 2001: 65.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune

Formand: Benny Lau, Kværnholtvej 16, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 11 00.

Foreningens arkiv: Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 21 41.

Postadresse: Tinglev Bibliotek, Tinglev Midt 2, 6360 Tinglev, tlf. 73 34 36 45,

fax: 74 64 22 64, E-mail: bib-led@tinglev-kommune.dk

Åbningstid: efter aftale.

Leder: Bibliotekar Ina Juhl, Porsevænget 4, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 32 61.

Foreningen er oprettet i 1975.

Tønder kommune

Lokalhistorisk Forening for Tønder kommune

Formand: Kaj Elkjær Larsen, Grev Schacksvej 3, 6270 Tønder, tlf. 74 72 20 20.

Foreningens arkiv: Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26,

fax: 74 72 33 21 (Tønder Bibliotek), E-mail: lokalhistorisk.tdr@get2net.dk

Åbningstid: Tirsdag kl. 13-18, onsdag og torsdag kl. 13-17.

Leder: Britta Bargfeldt, Østergade 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 11.

Foreningen oprettet i: 1982. Medlemmer i 2001: ca. 300.

Arkivet er oprettet i: 1982. Besøgende på arkivet i 2001: 727.

Afleveringer til arkivet i 2001: 51.

Foreningen afholdt i den forløbne sæson to foredragsaftener med henholdsvis Britta Bargfeldt om Tønders tyske mindretal i 1930'erne og Jørn Buch om sønderjysk prog, historie og identitet. Den traditionelle Kristi Himmelfartsudflugt gik til Isted og Hedeby med frokost undervejs i den danske roklub i Slesvig, hvor deltagerne fik en vedkommende orientering om det at være dansk i Syd-slesvig. Projektet med fotografering af alle ejendomme i kommunen er nu afsluttet, og foreningen var i den anledning vært ved en lille sammenkomst for de frivillige amatørfotografer øverst oppe i vandtårnet. Tønder-Erindringer II udkom ved juletid, og salget gik i lighed med sidste år strygende.

Der var trængsel på arkivet i det forløbne år. Slægtsforskere fra ind- og udland var flittige gæster, og mange uddannelsessøgende på alle niveauer gjorde brug af samlingerne, ligesom flere journalister og forfattere søgte ud-

dybende oplysninger og billedmateriale. Arkivernes Dag blev markeret med et åbent hus arrangement og en lille udstilling om »kærligheden« i Tønders lokalhistorie. Desuden bidrog arkivet til den landsdækkende publikation om kærlighed i arkiverne. Arbejdet med at interviewe ældre tøndringer blev fortsat samtidig med, at gamle spolebåndoptagelser blev overført til cd'er. Blandt de mange afleveringer skal én fremhæves: et omfattende arkiv fra lokalafdelingen af Danske Kvinders Beredskab, hvor danske og hjemmetske kvinder endnu i 1940 kunne arbejde sammen.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra Danske Kvinders Beredskab, Uwe Hansens samling af postkort og billeder, Sød foredragsforening og Udbjerg stogs forsamlingshus samt Tønder Læse- og ungdomsforening.

Vojens kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Agnes Svendsen, Jernhytvej 21, 6500 Vojens, tlf. 74 54 19 41,

E-mail: Agnes_svendsen@mail.tele.dk

Foreningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 7, Hammelev, 6500 Vojens, tlf. 74 50 70 31.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19-21, torsdag kl. 14-16 og efter aftale.

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden Vest 104, Over Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Foreningen er oprettet i 1985.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Foreningens arkiv: Jegerup skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80,

E-mail: sandholdt@privat.dk.

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2001: 250.

Arkivet er oprettet i: 1988. Besøgende på arkivet i 2001: 40.

Afleveringer til arkivet i 2001: 15.

Vi har haft de traditionelle arrangementer: Generalforsamling, udstilling ved sommerfest, udflugt, reception ved udgivelse af Årsskrift samt en medlemsaften med oplæsning og sange på dialekt ved lokale kræfter. I alt har 87 gæster deltaget i arrangementerne. Arbejdet med at registrere huse og gårde i sognet fortsætter, men fotograferingen i byen er næsten afsluttet.

Arkivet har bl.a. modtaget Redskaber til tørvegravning, redskaber til tagtækning, billeder fra Genforeningen samt luftfotos af gårde og huse.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05, E-mail: ernstks@worldonline.dk

Foreningens arkiv: Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05. Evt. 26 25 46 07.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Foreningen er startet i: 1984. Medlemmer i 2001: 205.

Arkivet er oprettet i: 1984:

Besøgende på arkivet i 2001: ca. 25. Afleveringer til arkivet i 2001: 7.

På grund af ændringer i folkeoplysningsloven er Oksenvad aftenskole i februar blevet en del af den lokalhistoriske forening. Aftenskolens formue er flyttet over, og aftenskolens bestyrelse er et selvstændigt undervisningsudvalg under lokalhistorien. Det er glædeligt og praktisk, da vi har mange fælles interesser i fortid og nutid. Årsskriftet er modtaget med interesse. Det var anden del af kirkekrøniken.

Arkivet har bl.a. modtaget: Skole- og konfirmationsbilleder.

Aabenraa kommune

Løjt lokalhistoriske forening

Formand: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Foreningens arkiv: Rundemølle, Rundemøllevej 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Åbningstid: Hver anden onsdag kl. 14-17 eller efter aftale med formanden.

Leder: Peter Hertoftt – Erling Madsen.

Foreningen er oprettet i 1978.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Hans Damm, Buen 114, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 46 96.

Foreningens arkiv: Ensted Sogns Forsamlingshus, Dybkærsvvej 2, Stubbæk, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Torsdag 14-16.

Leder: Frederik Daabeck, Aagade 12, Kliplevej, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 81 25.

Foreningen oprettet i 1981. Medlemmer i 2001: 280.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 2001: ca. 125.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2001: 20.

Der har været afholdt et lysbilledeforedrag ved Eyvind Kjær med 30 deltagere. I forbindelse med generalforsamlingen var der et foredrag om Stubbæk i gamle dage ved Ottomar Loff, Aabenraa, hvor 40 deltog. Foreningen stod for en byvandring i Sdr. Hostrup ved Niels Rossen med 70 deltagere. Endvidere har der været afholdt åbent hus i arkivet og Stubbæk forsamlingshus med en udstilling over emnet Ensted sogns gamle skoler. I forbindelse med åbent hus arrangement blev årsskrift 2001 udgivet.

Arkivet har bl.a. modtaget: Skomagerværktøj fra skomager Hans Rasmussen i Stubbæk, kopi af levnedbeskrivelse fra lærer Andersen, Røllum skole 1920-1945, luftfoto af nedbrudt ejendom i Sdr. Hostrup og kopi af ejendoms-papirer fra Søndergaard, Ensted.

Aabenraa byhistoriske forening

Formand: Carlo Daus-Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 23 27.

Foreningen er startet i 1959.

Medlemmer i 2001: 412.

Organiseringen af foreningens arbejde er ændret for at skabe flere aktiviteter og er delt op i to hovedområder, bevaringsarbejdet og by- og egnshistorie. Under bevaringsarbejdet har vi Bevaringsfonden, der i samarbejde med kommunen stiller midler til rådighed til istandsættelse af bevaringsværdige ejendomme og bidrager til oplysning om bevaringsarbejde. Ejendomsudvalget administrerer foreningens ejendomme, Cafégruppen sikrer liv i Slotsmøllen, Havegruppen holder grunden ved møllen og Mølleværksgruppen sikrer at møllen kan køre og fisketrappen er i orden. Under by- og egnshistorie er der etableret et nyt udvalg for by- og egnshistorie, der skal barsle med idéer til at gøre byens og egnens historie kendt og levende. Endvidere fortsætter de eksisterende udvalg årgave- og arkivudvalget samt arrangement- og PR-udvalget. Dette og rimelige økonomiske rammer skulle sikre, at der er skabt grobund for initiativ og virkelyst inden for de specielle områder, som udvalgene dækker til gavn for byen og foreningen.

Bevaringsfonden har i 2001 udbetalt lån på 163.000 kr. og yderligere bevilget lån på 152.000 kr. Da kommuneplanen var lagt ud til høring i efteråret reagerede Bevaringsfonden mod at reducere listen over bevaringsværdige ejendomme. Der er tale om 1.400 ejendomme. Foreningen ser ikke nogen begrænsning eller rådighedsindskrænkning for en husejer, hvis ejendom står på en liste over bevaringsværdige ejendomme. Listen giver tværtimod husejerne mulighed for at søge økonomisk støtte i Bygningsforbedringsudvalget og Bevaringsfonden til udvendige istandsættelser af bevaringsværdige bygninger. I efteråret arrangerede foreningen et møde med Søren Vadstrup fra Rådvadcentret.

Årsgaven 2001 blev udsendt sammen med indbydelsen til årsmødet i 2002. Det er et hefte skrevet af Hanne Christensen og Kim Furdal, som knytter sig til CD'en, der blev udsendt med Helene Jensens erindringer om forholdene i bymidten fra Nørretorv til Storetorv.

Foreningen har i sagen vedrørende Aabenraa Museum udtalt sin støtte til at Aabenraa skal bevare et selvstændigt museum. Hvis de økonomiske rammer kræver begrænsninger, gælder det om at dyrke specialet, som er søfartshistorien og det liv, der knytter sig hertil. Foreningen håber dog, at der også i fremtiden bliver plads til Jacob Michelsens gård i Kolstrup, som er med til at gøre historien levende og nærværende.

Årsskrifter og periodica 2001

udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2001/2002

Augustenborg

Lokalhistorisk arkiv – Årsskrift – 2002

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg kommune.

2002. 40 sider. Indhold: Paul Hartmann: »Forord« – Sofie Sandal f. Petersen: »Februar 1920« – Jens Kongsted Lampe: »To brødre Terkelsen på Danebod« – Jørgen Nielsen: »En jagthistorie fra Ketting« – Hans Andersen: »E omskeksbrøv« – Ernst Christensen: »Luise Amona« – »Af Johannes Pades erindringer« – Lisbeth Christensen: »De seneste års arkæologiske undersøgelser i og omkring Augustenborg« – Hans P. Høj: »Historien om en kunstig arm«.

Ekspedition: Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune, Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted sogns historie

Udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 27. 2001. 55 sider. Indhold: »Et skolebillede« – »Gammelgård i Øster Terp« – »Østergård i Terp« – »Forvarsel« – »Løgumbogen 1578« – »Indvielsen af en træskulptur af Brorson 29. okt. 2000« – »Johan Andreas Ohrt, orgelbygger fra Bedsted« – »Begravelse i Bedsted årsag til Hedtoft Regeringens fald 1950« – »J. B. Møller ApS« – »Sognerådsvalget 1954, digt af Johan Jepsen« – »Historie om Asmus Hinrichsen« – »Peter S. Bøjes snedkerforretning« – »Brdr. Stamp enemarks frisørsalon og skomagerbutik« – »Overenskomst mellem A. Langkjær og bønderne i Bedsted 1851« – »Andreas Langkjærs kvitteringsbog« – »Skrædder Martin Gubis kasebog 1907-11« – »Mindevers over afdøde« – »Pestilenselys« – »Diplom udstedt på Trøjborg 10. marts 1347«.

Ekspedition: Henning Haugaard, Brændkjærgade 46, 6000 Kolding, tlf. 75 50 43 39.

Bevtoft og Tirslund

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne.

2002. 36 sider. Indhold: Grethe Iversen: »Årets gang i arkivet« – »Lærer Frederik Tychsen beretning om Engelsk Flyvemaskines den 26. april 1942« – Valdemar Frisk: »Min oplevelse natten mellem den 25. og 26. april« – Inger og Lorens Thielsen fortæller. Christine Nielsen fortæller« – Søren Kjær: »Line Poder 'en husket ugift pige'« – Søren Kjær: »Faneindvielse i Tirslund den 8. juni 2001« – Grethe Iversen: »Bare i dag« – Grethe Iversen: »Et rigt og virksomt liv« – Charles Wind: »Treårskrigen 1848-50 i Neder Jerstal og Hjartbro« –

Steffen Oxholm: »Tirslund sogn fra oldtid til nutid« – Hans Peder Holm: »Hvorledes byen Strandelhjørn så ud i min barndomstid«.

Ekspedition: Andreas Gram, Rosenvænget 60, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 24.

Bov

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred.

Årgang 24. 2001. 68 sider. Indhold: »Forord« – H. H. Bang: »Gården på Østerskovvej nr. 11a« – N. P. Lund-Jensen: »Gendarmhusene« – H. H. Bang: »Gendarmhusene på Padborgvej« – Lorens Wortmann: »Lidt historie« – H. H. Bang: »Frøsløv Frysehøus« – Marie Jessen: »Sønderjyske dialektord VII« – Johannes Pedersen: »Hønsnap – Et dokument fra 1650« – H. H. Bang: »Årets præmierede hus« – N. P. Lund-Jensen: »Oldemorstof/Volmerstof« – Marie Jessen: »Fra radioens barndom« – H. H. Bang: »Desertøren« – N. P. Lund-Jensen: »Bovhjemmet« – H. H. Bang: »Skolegang i Flensborg under 1. verdenskrig« – A. Johannsen: »Da æ by bløw mal rød« – Henrik Meyer: »Fra Historisk forening for Vis Herred« – Hella Hostrup: »Fra Bov Lokalkarkiv« – »Rettelse« – »Fra Bov Museum« – »Bestyrelsen for Historisk Forening for Vis Herred« – »Bestyrelsen for Den Selvejende Institution Bov Museum«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum og Holbøl Brugs.

Egen

Årsskrift 2001

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening.

2001. 44 sider. Indhold: »Forord« – Aage Hansen: »Emil Nolde og Sjellerupskov« – »Junkergården i Egen – Sebbelundvej 25« – »Mette Marie Frederiksen. Landmandskonen, der skrev sangen Farvel til Als« – Jørgen Jørgensen: »Jepespdam og Tingholm« – Aage Hansen: »Lysplader og begravelser« – Jørgen Kaad: »Beretning fra krigen 1914-1918« – »Gammel Bryllupsskik« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Hans Bonde, Sebbelundvej 16, Egen, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 83 63.

Ensted

Årsskrift 2001

Udgivet af Ensted sogns Lokalhistoriske Forening.

2001. 47 sider. Indhold: »Købmandsforretninger i Ensted sogn« – »Det skete i 1951« – Peter From: »Mine erindringer« – »Årsberetning«.

Ekspedition: Hans Damm, Buen 114, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 46 96.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn.

Nr. 19 – 2001. 78 sider. Indhold: »Forord« – Hans Thomsen: »Verdenskrigen 1914-1918« – Andreas Asmussen: »Jernfondet« – Andreas Asmussen: »Fra fi-

skersøn til fattiglem« – Sven Zachariassen: »Frost-slægten« – Andreas Asmussen: »Gravere i Felsted Kirke« – Dorothea Kjærgaard: »En landsbydrengs og hans fars dagbog« – Johannes Kristiansen: »Felsted Foredragsforening – Aftenhøjskolen« – H. C. Staugaard: »Høstredskaber gennem tiderne« – Andreas Asmussen: »Diverse notitser« – Andreas Asmussen: »Foreningens virke – arkivet«.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Gram

Årsskrift for Lokalhøstorsk Arkiv for Gram og Omegn 2001

Udgivet af Lokalhøstorsk Arkiv for Gram og Omegn.

2001. 32 sider. Indhold: »Forord« – »Jordebog for Fideikommissgodserne Gram og Nybøl« – »Brev fra far til datter« – »Fra de gamle aviser« – »Om pension« – »En papirslap fortæller« – »Vedrørende Gram Elektricitetsværk« – »Vedrørende Fole Stampemølle« – »Fra godsets forhandlingsprotokol« – »En efterlysning« – »Pastor Philipsen fortæller« – »En nødvendig forbindelse« – »Om daglig drift i en betrængt tid« – »En kærkommen tildeling« – »Dagligdag på Nybølgård« – »Udsmykning af slotskroen« – »En sandfærdig fortælling« – »Om lokalhøstorsk forskning« – »Billedfortegnelse«.

Ekspedition: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Gråsten

Årsskrift 2001

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn.

2001. 68 sider. Indhold: Elsebeth Thygesen Kristensen: »Dronning Ingrid« – Annemarie Munk Hansen: »En Rinkenæs familie mellem dansk og tysk« – »Slotsbakken« – Helga Markussen: »Erindringer om Gråsten Børnehøve« – Hans Chr. Lassen: »Maleren J. H. Knutz fra Rinkenæs« – Elsebeth Thygesen Kristensen: »Årets gang« – Kirsten Thomsen: »Beretning fra arkivet« – Frede Chr. Ihle: »Årsberetning« – »Indholdsfortegnelse til årsskrifterne 1975-2000«.

Ekspedition: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 10 70.

Haderslev

Årsskrift 2001

Udgivet af Haderslev Byhistoriske Arkiv.

2001. 48 sider. Indhold: Bent Vedsted Rønne: »Haderslev Byhistoriske Arkiv i 2001« – Uffe Barsballe Thyssen: »Fanny, Christian, Johanne og Malgré Tout – om hvordan én stor historie kan blive til fire små« – Anna-Else Brandt: »Støv og gamle sager« – Martin Bo Nørregård: »Haderslev dødsregister som kilde til 1. verdenskrig« – Bent Vedsted Rønne: »Dr. Thomas Otto Achelis« – Anders Roed Hansen og Erik Tamdrup: »Fra kort- og tegningssamlingen« – Helle R. Boesen og Bent Vedsted Rønne: »Litteratur om Haderslev Kommune i 2002« – Afleveringer til Byhistorisk Arkiv i 2001« – »Medarbejdernes aktiviteter«.

Ekspedition: Haderslev Byhistoriske Arkiv, Bispebroen 3, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18, e-mail: hba@haderslev.dk

Hejs-Hejlsminde*Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejs-Hejlsminde 2001*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejs-Hejlsminde.

2001. 28 sider. Indhold: Gunnar Krag: »Arbejdet i arkivet« – Inge Mortensen og Ruth Boesgaard: »Vejstrup Hejls Andelsmejeri 1888-1971«.

Ekspedition: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54, e-mail: Trappendal@get2net.dk

Hoptrup*Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening*

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening.

18. årgang. 2001. 48 sider. Indhold: »Mindeord over Sven Ohlsen« – Sven Ohlsen: »Det lyder som et eventyr – et sagn fra gamle dage« – Ingrid Flebbe Skov: »Et gammelt hus i Djernæs og dets beboere« – Ingrid Flebbe Skov: »Smede i Djernæs« – »Moderne lysstofrør i Djernæs« – Ingrid Skovrup: »Altterdugene i Hoptrup kirke« – »Fra arkivet. Mastrup Grandestok« – »Fra arkivet. Det slesvigsk-holstenske våbenskjold« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – »Tuberkulose« – Sven Ohlsen: »Søster Jenny« – Sven Ohlsen: »Anna og Leohardt Nissen« – »Flygtninge« – Sven Ohlsen: »Hoptrup tekniske skole« – »Fra gamle dage. Borgen Kalmar ved Pamhule Sø« – avisudklip – »Hoptrup frivillige brandværn«.

Ekspedition: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, tlf. 74 57 52 74.

Hørup*Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn.

Nr. 20. 2002. 40 sider. Indhold: Anton Marckmann: »Hvad loftrummet gemte« – Peter Hell: »En livsskildring, som ikke må opfattes som et martyrium« – Peter Christensen: »Smede i Mindebjerg« – Chr. Møller: »Om ringstokke i Høruphav« – Chr. Møller: »Om ligbreve også kalde omskiksbreve i Høruphav« – Chr. Møller: »Om min far, murer Andreas Møller, Høruphav« – Christian Petersen og opfinder Blom Majbølløkke«.

Ekspedition: Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Jegerup*Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2001*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn.

2001. 36 sider. Indhold: »Mathias Nørgaard: »Forord: Træet« – »Året 2001« – Preben Bruhn: »Et større gravearbejde« – Peter Petersen: »Bevaringsværdige gravminder på Jegerup Kirkegård« – Kaj Sandholdt: »Fremstilling af tørv« – Hans Fredsted: »Hvad en folkepensionist kan bruges til« – Kaj Sandholdt: »Tagrør fra Østermosen« – »Børnefødselsdag i Selskær 1947« – »Skolebillede 1994-95«.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Kliplev*Fra Kliplev Sogn*

Udgivet af Lokalthistorisk Forening.

2001. 72 sider. Indhold: »Foreningen« – Niels Møller Sørensen: »Hans Christian Larsen Slesviger, verdensborger, præst i Kliplev i en overgangstid« – Aage Jensen: »Fra min barndoms by. Tidsbilleder fra Lundtoft 1935-1945« – »Fra 50 år siden« – Jacob Mørk: »Hans Martensen – en farverig person« – Jørgen Hansen: »Bjerndrup kådnere«.

Ekspedition: Jacob Mørk, Præstevænget 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Løgumkloster*Historisk Forening for Løgumkloster kommune Årsskrift 2001*

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster kommune.

2001. 28 sider. Indhold: Frede Gotthardsen: »Træk af Ellum og Løgumkloster skolars historie« – Jørgen Ravn: »Da Øster-Højst blev bandlyst« – »En rejsebeskrivelse fra 1820« – »De gode gamle dage« – »Bidrag til arkivet« – »Foreringsoplysninger«.

Ekspedition: Allan Honoré, Koldkådvej 17, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 33 53.

Løjt*Det gamle Løjt*

Udgivet af Løjt Sogns Lokalthistoriske Forening.

2001. bd. 22. 113 sider. Indhold: Karl Lildholdt: »Forord« – Nicolai Møller: »Det Maritime Kalvø« – Erna Faaborg: »Julen i Løjt« – Erling Madsen: »Den danske Kro« – Erling Madsen: »Stellung Ameise« – Petrea Schmidt: »Tærskning og andre gøremål« – Erling Madsen: »Løjt Kloster« – Poul Erik Hadberg: »Barndom på Stollig Banke« – Poul Erik Hadberg: »Sheriffen fra Løjt« – Poul Erik Hadberg: »Nødlanding på Stollig Banke« – Jørgen Jessen: »En skibskoks erindringer« – Erna Faaborg: »Tro, Håb og Kjærlighed« – Ingrid Mathiesen: »Dåbskjolen fra Nørby« – Karl Lildholdt: »Guld i Californien – Georg Laue Bendixens erindringer«.

Ekspedition: Aase Boysen, Hønborg 10, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 76 72.

Oksenvad*Lokalthistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn*

Udgivet af Lokalthistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn.

2001. 35 sider. Indhold: »Kirkekrønikken 1«.

2002. 32 sider. Indhold: »Kirkekrønikken 2«.

Ekspedition: Hans Jørgen Kjær, Forpagtervej 2, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 44 19.

Rødding*Historisk Årbog for Rødding-egnen 2001*

Udgivet af de lokalthistoriske arkiver og foreninger i Rødding kommune.

2001. 96 sider. Indhold: Arne Buhrkal: »At den frie bonde kan vordre kæk,

oplyst og flittig?» – Niels Aage Lund, Wilhelm Frederiksen og Henry Hinrichs: »Søstrene Jørgensens hus« – Jørgen Schmidt Lund: »Pe Smej og hans efterkommere« – K.M. Hermansen: »Af en landsbylærers dagbog 1918-1920« – Peter Fredslund: »Beretningen om en tysk soldat, der blev en god dansk mand« – Hans Peter Dinesen: »Træk af livet på Jels savværk« – »Wilhelm Frederiksen: »Anne Margarethe Olesen-Vibe's erindringer« – Peder Kristian Elbæk: »Hvor blev de af?«.

Ekspedition: Hans Carlo Jensen, Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 88.

Rødekro

Fra Rødekro kommune 2001

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune.

2001. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Forord« – Ellen Jensen: »Året 2000-2001« – Peter Hansen: »Hellevad sogn. Lidt om fortiden« – Ellen Jensen: »Kongeligt besøg i Øster Løgum« – Torp Friis Møller: »Breve fra Malmø« – Torp Friis Møller: »Det ældre Hellevad« – Else Christensen: »Gårde i Hellevad i 1900-årene« – T. F. Møller og Ellen Jensen: »Mænd fra Øster Løgum sogn, på havet« – Peter Meilandt: »Slægtsgårde i Kassø« – Torp Friis Møller: »Fra 1. verdenskrig. Hvad far har fortalt« – Torp Friis Møller: »For 100 år siden. Små udpluk af Hejmdal årg. 1901« – Torp Friis Møller: »For 50 år siden. Små udpluk af Hejmdal årg. 1951« – Dorteia Petersen: »Erindringer om Cecilie fra Øbening« – Nis Branderup: »Små morsomme historier fra Søst i gamle dage« – Harald Mathiassen: »Fra æ Funkestation i Rødekro til Nybrokvarteret og Ældrecentret« – Torp Friis Møller: »Gårde i Årslev 6-8 fortsat« – Torp Friis Møller: »En gammel velbevaret ejendom i Genner« – Helene von Qualen: »Barne- og ungdomsoplevelser i Nr. Hostrup i 1930-40'erne« – Torp Friis Møller: »To nabokunne å en solbærbusk« – Nis Branderup: »hvodan brændvin ka bruges« – D. Petersen: »Kartoffelferie« – Peter Åge Bak: »En ny høstsalme«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Hærvejen 28, postboks 82, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 10 77.

Skærbæk

Fra Skærbækegnens Fortid

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn & Skærbækegnens Museum i samarbejde med forlaget Melbyhus.

Nr. 16, 2002. 24 sider. H. E. Sørensen: »Skærbæktæpper«.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf. 74 75 17 04 eller Skærbækegnens Museum, tlf. 74 75 20 52.

Starup

Årsskrift 2000

Udgivet af Starup sogns Lokalhistoriske Arkivforening.

2001. 20 sider. Indhold: Karl Erik Olesen: »Forord« – »Pluk fra aviserne 2000« – »Fra Starup og Grarups Menighedsblad 1914« – Niels Peter Bladt:

»Starup Sogneforening« – Niels Peter Bladt: Vandlinggård – og især noget om dens besiddere« – »Ejerskifte på Olufskær i 1698« – Karl Erik Olesen: »Sognehuset« – Karl Erik Olesen: »Indsamlingsmåde« – Karl Erik Olesen: »Et eksempel fra det forløbne år«.

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved 2001

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved.

2001. 104 sider. Indhold: »Forord« – Vincent Jessen: »Nydamselskabet har truffet historisk beslutning – de vil bygge en kopi af Nydambåden« – Frede Jensen og Lorenz P. Christensen: »Indvendinger mod restaurering af Sottrup kirke« – John Solkær Pedersen: »Færgemanden i Blans« – Robert Bockmann: »Krigserindringer fra felttoget mod Danmark i 1864« – H.P. Hanssen: »Uhyggelig nat i Sottrup kirke« – H. Cordes: »Dannebrogsmænd Jens Thomsen« – Nils Erik Andersen: »Der lå et hus – der kom en Brugs« – Jens Kongsted Lampe: »Christian Claus Lorenzen. Skolemand, præst og forfatter (1829-1887)« – Karla Bak: »Lidt om Skrandisgård, en gammel slægtsgård i Avnbøl« – Lars Kliver: »Herman Jaenicke fra Nybøl« – Jørgen Schmidt: »Å vej te skoel unne e kri« – »Året der gik«.

Ekspedition: H.C. Clausen, Holmbogård, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 12 86.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Formand: arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Næstformand: seniorforsker, ph. d. Hans Schultz Hansen, Ærholm 29, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58 (Landsarkivet), e-mail: hsh@laa.sa.dk

Sekretær: ubesat

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@teliamail.dk

Styrelsesmedlemmer iøvrigt:

Museumsinspektør, ph. d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: Inge.Adriansen@mail.dk

Generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Generalkonsulat, Nordergraben 19, D 24937 Flensburg, e-mail: henbec@um.dk

Museumsinspektør, Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34 (Tønder Museum),

e-mail: privat: edj@compaqnet.dk arbejde: edj@tondermuseum.dk

Lokalhistorisk konsulent Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kf@isl.dk

Museumsinspektør, ph. d. Henrik Skov Kirstensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: froeslevlejrensmuseum@mail.tele.dk

Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, 6100 Haderslev, e-mail: lsm@haderslev-museum.dk

Fhv. stiftamtmand O. Perch Nielsen, Gamle Kongevej 86, 6200 Aabenraa

Universitetslektor, ph.d. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1,
6200 Aabenraa, tlf. 74 62 88 05,
e-mail: marionogcarsten@mail.tele.dk (privat), hiscpr@hum.au.dk.
Fhv. landsarkivar Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34a, 6200 Aabenraa,
tlf. 74 62 08 92, e-mail: worsoea@image.dk

Amtsudvalgsformænd

Haderslev: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk

Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04

Sønderborg: Lene Junker-Hansen, Mejerivej 9, 6310 Broager, tlf. 74 44 02 70

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47/
74 75 51 69

Sydslesvig: Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D 24837 Slesvig,
e-mail: jbn@dcbib.dk

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

e-mail: hist.samf.sdj@netbruger.dk

www.hist-samf-sdj.dk

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Axel Johnsen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 00 49 461 8697 191

Sønderjysk Månedsskrift: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60

Skriftrække: Hans Schultz Hansen, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58

Amtskredsudvalg:*Haderslev amtskreds*

Karl Erik Olesen (formand)
Starup Kirkevej 25, Starup
6100 Haderslev
74 52 54 20

Aksel Gyldenkærne (sekretær)
Hjerndrupvej 112, Hjerndrup
6070 Christiansfeld
74 56 17 33

Kirsten Fynbo (kasserer)
Rugtoften 43, Skodborg
6630 Rødding
74 84 81 48

Svend Fink
Stubbum Landevej 60, Stubbum
6070 Christiansfeld
74 56 11 93

Aabenraa amtskreds

Erling Madsen (formand)
Dybvighoved Møllevej 1, Løjt
6200 Aabenraa
74 61 78 04

Hans Henrik Bang
Padborgvej 27, Bov
6330 Padborg
74 67 16 18

Ellen Jensen
Stationsvej 36, Hovslund
6230 Rødekro
74 66 44 04

Svend Agertoft (kasserer)
Vibevej 3, Varnæs
6200 Aabenraa
74 68 01 94

Inger Jørgensen (sekretær)
Nederbyvej 23, Høkkerup
6340 Kruså
74 60 83 61

Sønderborg amtskreds

Lene Junker-Hansen (formand)
Mejerivej 9, 6310 Broager
74 44 02 70

Briks Iversen (sekretær)
Porsebjerg 7
6400 Sønderborg
74 43 77 73

Jørgen Wangel (kasserer)
Mosevang 29, Ulkebøl
6400 Sønderborg
74 42 75 33

Anne-Dorthe Overgaard
Snogbækvej 21, Ø.Snogbæk
6400 Sønderborg
74 46 98 53

Henning Mathiesen
Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg
74 42 92 16

Tønder amtskreds

Finn Clemmensen (formand)

Toften 22, 6780 Skærbæk

74 75 21 47/74 75 51 69

Jørgen Ravn (kasserer)

Krusåvej 23, Alslev

6240 Løgumkloster

74 74 33 70

Olav Madsen (sekretær)

Rylen 19, 6270 Tønder

74 72 33 19

Carl E. Michelsen (næstformand)

Galgestrømvej 2

6270 Tønder

74 72 13 27

Marie Stærk (protokolfører)

Abterpvej 50

6261 Bredebro

74 71 11 00

Sydslesvigs amtskreds

Jesper Bolund Nielsen (formand)

Hafengang 8,

D-24837 Schleswig

04621 25509

Carsten Reyhé (sekretær)

Winningmay 5

D-24882 Füsing-Schaalby

04622 671

Anders Schaltz Andersen

Osterwung 5

D-25856 Hattstedt

04846 590

Jørgen Kühl

Persillegade 6

6200 Aabenraa

Nils Vollertsen (kasserer)

Bellmannstr. 19

D 24837 Schleswig

René Rasmussen

Studieafdelingen

Norderstr. 59

D 24939 Flensborg

Hanne Næsborg-Andersen

An der Bahn 8, Unaften

24983 Handewitt

Nis Hardt

Lundweg 2

24941 Jarplund-Weding

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 2001

INDTÆGTER	
Modtaget foreningstilskud	90.000
Kontingent/årbøger	223.361
Sønderjysk Månedsskrift	251.663
Skrifter	186.425
Medlemsaktiviteter	<u>99.490</u>
	850.939
UDGIFTER	
Årbøger	-186.443
Sønderjysk Månedsskrift	-255.910
Skrifter	-130.836
Medlemsaktiviteter	<u>-124.577</u>
	-697.766
DÆKNINGSBIDRAG	153.173
Sekretariatsudgifter- og styrelsesomkostninger	<u>-195.788</u>
RESULTAT FØR RENTER	-42.615
Renteindtægter	55.282
Kursdifference/rabatter	<u>-1.905</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>10.762</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:	
Overførsel til frie reserver	<u>10.762</u>
	10.762
Balance pr. 31. december 2001	
AKTIVER	
Beholdning skrifter	34.172
Debitorer	15.115
Tilgodehavende moms	71.438
Periodeafgrænsningsposter	82.302
Obligationer, nom. kr. 900.000	900.000
Likvide beholdninger	<u>306.297</u>
AKTIVER I ALT	<u>1.409.324</u>
PASSIVER	
Saldo pr. 1. januar 2001	1.011.723
Årets overskud	<u>10.762</u>
Ikke-disponerede midler:	1.022.485
Hensættelser:	
Sønderjysk landbohistorie	<u>150.000</u>
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2001	1.172.485
Kreditorer	75.003
Skyldig kildeskat	3.516
Skyldige omkostninger	<u>158.320</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>236.839</u>
PASSIVER IALT	<u>1.409.324</u>

Ledelsens regnskabspåtegning

Forretningsudvalget har behandlet og vedtaget årsregnskabet for 2001 og årsberetningen.

Vi indstiller årsregnskabet til årsmødets godkendelse.

Aabenraa, den 20. januar 2002

Forretningsudvalget

Lars N. Henningsen

Hans Schultz Hansen

Kim Furdal

Henning Mathiesen

Erklæring fra kritisk revision

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

Aabenraa, den 22. februar 2002

Julius Beier
Registreret revisor

Frede Rudolph

Revisionspåtegning

Vi har revideret det af forretningsudvalget aflagte årsregnskab for året 2001 for Historisk Samfund for Sønderjylland.

Udført revision

Vi har i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper tilrettelagt og udført revisionen med henblik på at opnå en begrundet overbevisning om, at årsregnskabet er uden væsentlige fejl eller mangler.

Under revisionen har vi ud fra en vurdering af væsentlighed og risiko efterprøvet grundlaget og dokumentationen for de i regnskaberne anførte beløb og oplysninger. Vi har herunder taget stilling til den af ledelsen valgte regnskabspraksis og de udøvede regnskabsmæssige skøn samt vurderet, om regnskabernes informationer som helhed er fyldestgørende.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vor opfattelse, at årsregnskabet er udarbejdet i overensstemmelse med lovgivningens krav til regnskabsaflæggelsen, og at regnskabet giver et retvisende billede af fondens aktiver og passiver, økonomiske stilling samt resultat.

Aabenraa, den 26. februar 2002
REVISIONSCENTRET AABENRAA
Registreret Revisionsaktieselskab
Julius Beier
Registreret revisor FRR

